

INSTITUT ZA FILOZOFIJU I
DRUŠTVENU TEORIJU

M 116

FILOZOFSKE

STUDIJE

ZAGORKA
GOLUBOVIĆ

STALJINIZAM I SOCIJALIZAM

1982.

Z. Golubović
STALJINIZAM I SOCIJALIZAM

Filozofske studije

BIBLIOTEKA

11

izdaje

FILOZOFSKO DRUŠTVO SRBIJE

u saradnji sa

INSTITUTOM ZA FILOZOFIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA U BEOGRADU

i

**CENTROM ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENU TEORIJU INSTITUTA
DRUŠTVENIH NAUKA U BEOGRADU**

uredjuju

ALEKSANDAR PAVKOVIĆ

glavni i odgovorni urednik

MILOŠ ARSENIJEVIĆ

KOSTA ČAVOŠKI

recenzenti

ANDRIJA KREŠIĆ

LJUBOMIR TADIĆ

U troškovima izdanja učestvovali su:

Republička zajednica nauke Srbije

Institut za filozofiju Filozofskog fakulteta u Beogradu

Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka u Beogradu

**OVA MONOGRAFIJA RADJENA JE U OKVIRU PROJEKTA „SOCIJALISTIČKI
HUMANIZAM I SAVREMENI SVET“ INSTITUTA ZA FILOZOFIJU FILOZOFSKOG
FAKULTETA U BEOGRADU .**

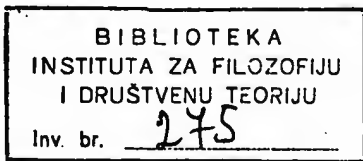
Institut za filozofiju i
društvenu teoriju

M 116

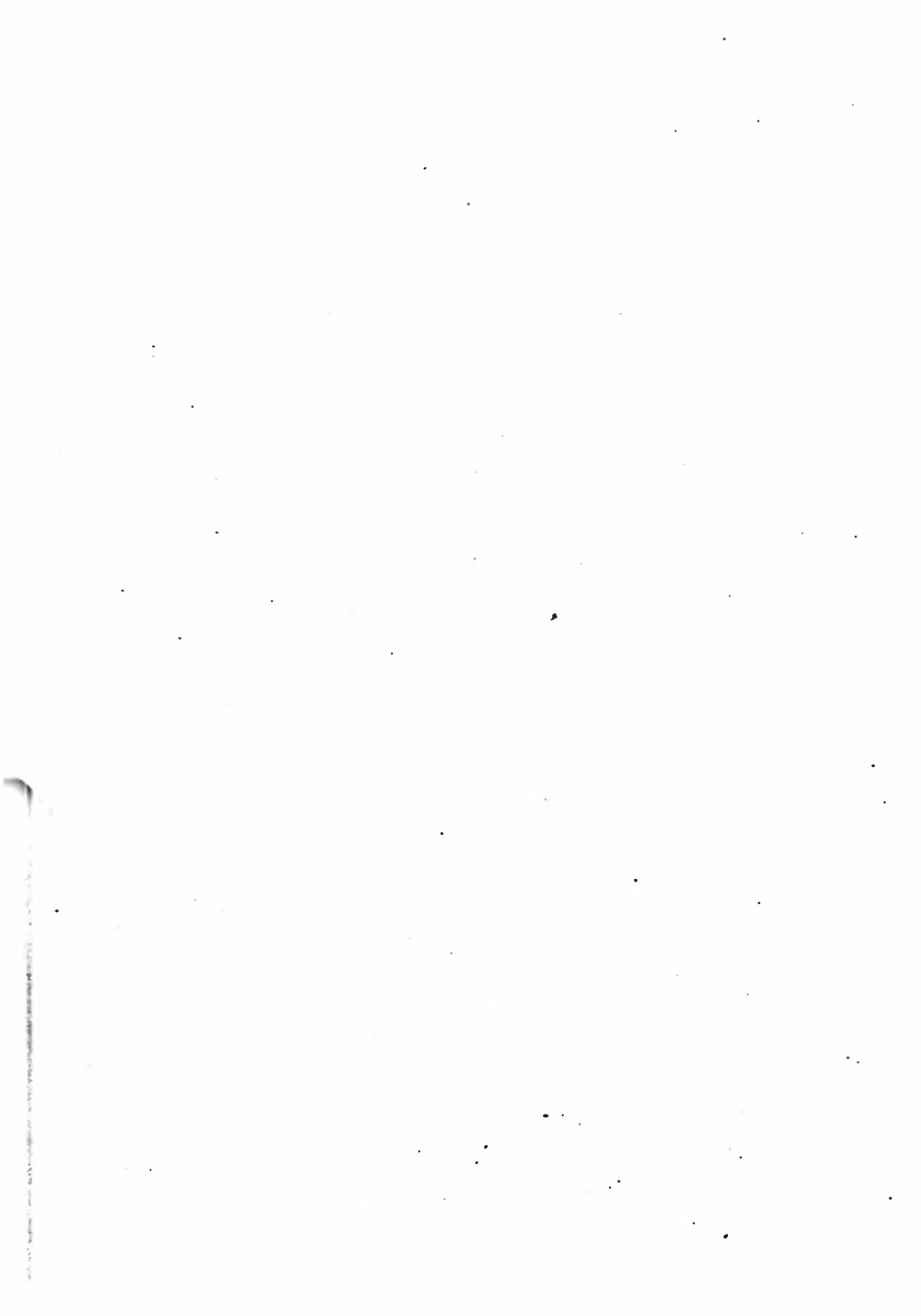
ZAGORKA GOLUBOVIĆ

STALJINIZAM I SOCIJALIZAM

**NASTANAK STALJINIZMA U IDEOLOGIJI I PRAKSI
SOVJETSKOG DRUŠTVA**

Beograd,
1982.

SADRŽAJ

I DEO	STALJINIZACIJA SOVJETSKOG DRUŠTVA.	1
	UVODNA RAZMATRANJA.	1
I gl.	PROMENE U NAČINU I ODNOSIMA PROIZVODNJE	11
II gl.	KONSTITUISANJE NOVOG KLASNOG DRUŠTVENOG SISTEMA.	69
III gl.	KARAKTER DRUŠTVENIH SUKOBA.	141
II DEO	STALJINIZACIJA DRUŠTVENE "NADGRADNJE"	179
IV gl.	NASTAJANJE STALJINISTIČKE IDEOLOGJE NEGACIJOM MARKSISTIČKE TEORIJE SOCIJALIZMA	179
V gl.	STALJINISTIČKO TUMAČENJE OSNOVNIH VREDNOSTI SOCIJALIZMA.	223
VI gl.	STALJINISTIČKI TIP "NOVOG ČOVEKA" – NEGACIJA MARKSISTIČKE IDEJE LJUDSKE EMANCIPACIJE	235
III DEO		
VII gl.	STALJINIZAM I SOCIJALIZAM	265
	BIBLIOGRAFIJA	291
	SUMMARY	319

I DEO

STALJINIZACIJA SOVJETSKOG DRUŠTVA

UVODNA RAZMATRANJA

Prvo pitanje koje se može nametnuti čitaocu, koji je upoznat sa obimnom literaturom napisanom o problemima Ruske revolucije i "staljinizma", jeste: čemu još jedna studija o tom problemu? Sa tim ću i početi ova moja razmatranja, koja se odnose prvenstveno na genezu "staljinizma" u kontekstu u kojem je začet, praćeci promene koje su se dešavale u Sovjetskom Savezu nakon Oktobarske revolucije i nastojeći da utvrdim vremenski i predmetno momente nastajanja "staljinizma" i njegove konsolidacije, kao i da ustanovim šta se dešava pod uticajem procesa staljinizacije sovjetskog društva sa onim revolucionarnim tekovinama ili nagoveštajima, koji su nastali u revoluciji 1917 godine.

Postoji nekoliko razloga koji su me inspirisali da se latim proučavanja ovog problema i odlučim da napišem studiju o tome. Prvi je nastao usled osećanja nedostatka jednog integralnijeg pristupa fenomenu Ruske revolucije, koja je dala snažan pečat novijoj istoriji, a posebno komunističkim pokretima u svetu, da bi se u jednoj istorijskoj analizi dinamike sovjetskog društva ustanovilo koliko su sa njom bile ispunjene nade o "ulasku u istoriju" (polazeći od Marxovog stanovišta da je celokupni dosadašnji razvitak čovečanstva, budući da se kretao u granicama klasnog društva, predstavljao samo "predistoriju", dok sa socijalizmom treba da počne epoha ljudske istorije); ali isto tako da bi se moglo odgovoriti na pitanje o razlozima neispunjenih nada. Stoga je bilo potrebno identifikovati prirodu procesa i pokreta koji su se događali posle Oktobarske revolucije i ustanoviti pod uticajem kojih ideologija su nastajali, kao i utvrditi da li je jedan tako složen proces, kao što je revolucija, tekao pravolinijski i da li je mogao dati samo jedan rezultat, tj. onaj koji se otelotvorio u pojavi koju nazivamo "staljinizam", ili su postojale i druge alternative čija je sudbina, zato što je sudbina pobedjenih, zaboravljena, pa se i mi danas i nehotice ponašamo poput staljinističkih ideologa, kada brišemo iz istorije ne samo imena manje ili više zaboravljenih vođa revolucije, nego i sve one alternative koje su ugušene uzimajući, bez dubljeg razmišljanja, krajnji rezultat kao jedino mogući prirodan ishod.

Da bi se sve to proverilo bilo je nužno pristupiti problemu istorijski, a to znači ne početi od kraja, već od samih početaka i pratiti tok promena i prirodu procesa od preokreta koji je nastao sa revolucijom 1917. g., kroz sve faze kroz koje je prolazila ruska revolucija, da bi se ustanovilo u kojoj mjeri i dokle su ti procesi bili stvarno revolucionarni i da li se može govoriti o jednom kontinuiranom toku od 1917. godine do danas, ili je u jednom periodu nastao prekid koji je izmenio karakter društvenih promena, počevši da proizvodi drugačije rezultate od početnih rezultata i tendencija nakon Oktobra.

Suočivši se sa tim zadatkom, ustanovila sam da se on ne može ispuniti ako se analizi pride parcijalno, kao što je dosada najčešće bio slučaj (većina postojećih studija se bave analizom političke strukture sovjetskog društva, uz samo nekoliko analiza ekonomije i načina proizvodnje, kao i jednog broja studija čiji je predmet sovjetska ideologija; uz to, najčešće, osim nekoliko izuzetaka, analiza se bavi stanjem, završnim rezultatom, uzimajući često staljinističku praksu kao sinonim za sovjetski sistem u svim njegovim fazama, dok se dinamički aspekt uvodi pretežno u noviju istoriju, koju obeležava post-staljiniski period).¹⁾ Mnoge vrlo suptilne i za oko površnog posmatrača skrivene razlike između procesa u ranim dva desetim godinama i onih koji nastaju sredinom druge decenije, a koje mogu biti značajne za razumevanje preokreta u dotadašnjim tokovima revolucije, često promiču neuočene kada se posmatraju izolovano u kontekstu kojem striktno pripadaju (na primer, u okviru ekonomskog sistema, a često uzeto čak i uže, u okvirima proizvodnog procesa) i kada se ne povežu u celinu jednog šireg društvenog procesa, koji karakteriše jedan period, a u kojem tek dobijaju pravo značenje i odgovarajuću težinu.²⁾

1) Treba istaći, među tim, nekoliko studija koje se razlikuju od gore istaknutih, jer se odlikuju integralnijim pristupom, a koje su me podstakle da i sama pokušam primeniti takav pristup, koji bi, pak, uključivao i neke aspekte, najčešće i u ovakvim studijama zanemarene. To su sledeće studije: T. Cliff, *Russia, A Marxist Analysis*, 1964. (i drugo revidirano izdanje: *State Capitalism in Russia*, 1974.), u kojoj su zastupljeni svi elementi jednog marksističkog pristupa istorijske analize u kojoj se polazi od načina proizvodnje i karaktera ekonomskog sistema, posmatrajući ih povezano sa političkim procesima i promenama u ideološkim značenjima. Zatim studija Charlesa Bettelheima, *Les luttes de classes en URSS 1917-1923* (Iv.) i 1923-1930 (II v.), u kojoj je data studiozna rekonstrukcija klasne borbe, analizirana kroz ekonomske i političke procese, uz istovremeno ukazivanje na ideološke promene koje ih prate. Ovdje se svakako uključuju i studije Lava Trockog, pre svega *Izdana revolucija*, i Isaka Deutschera, a posebno *Nedovršena revolucija*. Kao i studije Baringtona Moorea, posebno: *Soviet Politics - The Dilemma of Power: The Role of Ideas in Social Change*: kao i Alexia Inkelesa, *Social Changes in Soviet Russia*. Studija Roya Medvedeva, *Let History Judge* pruža jednu drugu dimenziju - svedočenje o istoriji uz korišćenje životnih istorija učesnika i drugih dokumenata.

2) To se može ilustrovati kada se na primer, uzme u razmatranje jedna ekonomska mera, koja je bila od ključnog značaja dvadesetih godina i imala dalekosežne posledice. Reč je o uvođenju sistema "jednonačalija" (postavljanje direktora kao glavnog organizatora proizvodnje), koji je trebalo da zameni "trojni sistem" rukovođenja nastao nastao posle Oktobarske revolucije (u kojem su značajnu ulogu igrali fabrički komiteti i sindikati pored uprave preduze-

Iz tih razloga, došla sam do zaključka da treba pokušati razviti i primeniti Marxov metod na analizu Ruske revolucije, koji postavlja zahtev da se pojedinačne pojave shvate u totalitetu društvenih odnosa uzimajući u obzir njihovu dinamiku, što podrazumeva da se mora analizirati proces a ne samo dato stanje. Takav pristup podrazumeva, takode, da istraživač mora nastojati da otkrije sve mogućnosti koje je nastajanje jedne nove pojave predočavalo i da u konkretnim istorijskim uslovima utvrdi razloge koji su davali više prednosti ostvarenju jednih mogućnosti nad drugini. Drugim rečima, tek kada se problemu pride istorijski i dinamički moguće je ustanoviti postojanje različitih alternativa u sukobu i njihovu sudbinu u konkretnom odvijanju događaja, povezujući ih u celine u kojima pojedinačne pojave i procesi dobijaju odgovarajući smisao. Takav pristup isključuje mogućnost da se jedna pojava posmatra za sebe (na primer, proces industrijalizacije – što je čest slučaj u analizi Ruske revolucije), nezavisno od efekata koje proizvodi u svim domenima društvenih odnosa, jer se njeni rezultati mogu procenjivati tek u ukupnosti posledica koje proizvodi, budući da ljudi ne žive i ne stupaju u međusobne odnose u svakoj oblasti za sebe, već je ljudski odnos višestran i sve se sfere slijavu u jedinstvenu celinu određenog načina života. Dakle, umesto parcijalnih analiza razdvojenih delova društvene strukture, koji se posmatraju kao da imaju samostalnu egzistenciju, trebalo je pronaći takav sintetički pojam koji omogućuje povezivanje razdvojenih delova u jednu celinu, u kojoj su suštinski elementi iz svih "delova" dovedeni u međusobne nužne veze, izražavajući svojevrsan društveni odnos, koji se gradi upravo međusobnim uticajima ekonomskih, politički i kulturnih činilaca u konkretnim istorijskim uslovima. Mislim da Marxov pojam "način života" može dobro da izrazi takvu sintezu društvenih odnosa i da omogući shvatanje totaliteta "društvenog bića"³⁾, do čega se ne može stići kada se primene metode koje prihvataju parcijalizaciju društvene celine kao svoju polaznu tačku. Suprotno parcijal-

ća). Ako se taj čin shvati samo kao jedna ekonomska mera, kojom je trebalo srediti haotično stanje u privredi, a propusti da vidi politički karakter te mere, kao i njena ideološka osnova, teško se može razumeti zašto je sva opozicija odlučno, sve dok i poslednji otpori nisu ugušeni, bila protiv takvog sistema. To pokazuje da je u analizi promena koje su nastajale u sovjetskom društvu, nužno uzeti u obzir sve važne aspekte, da bi se na osnovu celovitosti značenja svake promene mogla utvrditi njena priroda i karakter dejstva na društvenu stvarnost određenog perioda.

3) Neki autori mešaju Marxov pristup totalitetu u društvenim istraživanjima sa totalitističkim shvatanjem društva, te zaključuju da je suština marksističkog pristupa totalitarna koncepcija. U takvom stanovištu je izraženo potpuno nerazumevanje Marxovog metodološkog zahteva da se istraživanjem otkrije celina ("društveno biće") društvenih odnosa, da bi se shvatilo pravo značenje pojedinačnih pojava i "delova" koji ne postoje izolovano, već vrše međusobni uticaj i u toj interakciji daju rezultati koji se naziva: struktura, sistem, poredak, itd. Opravdanost ovog metodološkog zahteva se sastoji u nastojanju da se prevaziđe ograničenost pozitivističkog fetišizma "činjenica", ali i funkcionalističkog holizma, koji pojam celine shvata organicistički i tretira odnos "delova" i "celine" prevashodno u smislu interakcije i funkcionisanja, što ga celina, povezujući delove, omogućuje. Ovakav metodološki zahtev koji, po mom mišljenju, može da nas dovede do boljeg razumevanja suštine društvenih odnosa u datim dru-

nim pristupima,⁴⁾ sa stanovišta pristupa totalitetu ne može se prihvatiti mehanička podela, kako na "bazu" i "nadgradnju", tako ni na pojedinačne "strukture", koje bi bilo moguće izolovano proučavati, jer dijalektički pojam totaliteta podrazumeva stalno strujanje između tokova svake tačke života i celine odnosa koji se konstituiše u oba pravca (od "periferije" ka "centru" i nazad). Marxov dijalektički pojam totaliteta podrazumeva, kako bi rekao Sartre, i totalizaciju i detotalizaciju, tj. stalnu interakciju ne nekih odvojenih "delova" sa nekakvom celinom kao jednim zauvek datim organizmom, već svakog pojedinog elementa iz svih oblasti života sa drugim elementima, usled čega dolazi do permanentne restrukturacije celine; drugim rečima, pretpostavlja da je svaka životna pojava "nabijena" mnoštvom aspekata sa kojima učestvuje u celini društvenih odnosa, ali na različite načine u različitim procesima i u različitom vremenu (a ne, jednom kao "ekonomska činjenica", drugi put kao "politička", treći put kao "kulturna", itd.). Proizilazi dakle, da se posledice ekonomskih procesa reflektuju i politički i kulturno, ali proces ne ide tako pravolinijski (baza – nadgradnja) već se pre može pretpostaviti kao mreža uticaja, u kojem nam tek utvrđivanje karaktera određenog društvenog odnosa daje objašnjenje i o prirodi pojedinačnih pojava koje posmatramo, a koje se ne mogu svesti na "čiste činjenice", niti ispitivati u parcijalizovanim aspektima društvene egzistencije.

Možda se najpreciznije objašnjenje Marxovog pojma "totaliteta" može naći kod Roger Garaudyja, kada govori o suštini Marxovog pristupa empirijskoj stvarnosti, te kaže da marksistički metod analize polazi od konkretnog, ali takvog konkretnog koje nije "prosta" činjenica već složen rezultat jednog procesa, koji se ispoljava, kako kaže Marx⁵⁾, "kao proces sjedinjavanja, kao rezultat, ne kao polazna tačka", mada je ona stvarna polazna tačka opažanja. Tako se dolazi do totaliteta ne samo otkrivanjem "strukture" već i geneze pojave; stoga se pojava (suprotno "činjenici" iskustva) može razumeti tek na kraju pojmovne rekonstrukcije totaliteta u razvoju, kada se odredi njeno mesto i uloga unutar tog totaliteta, nužnost njenog pojavljivanja kao momenta celine, pri čemu treba imati u vidu i ljudsku praksu kao sastavnu komponentu ljudske realnosti.⁶⁾ Na sličan način shvata ovaj pojam i Henri Lefebvre, govoreći o "konkretno celom", koje se kroz analizu otkriva na taj način što se "činjenice", "ideje" izvlače iz privida izolovanosti i otkriva-

---

šveno-istorijskim uslovima, nema nikakve veze sa političkom koncepcijom totalitarizma i sa opravdanjem totalitarne politike u SSSR-u. Sumnjam da bi se čak moglo reći da je politički totalitarizam "staljinizma" posledica vulgarizovanja Marxove metodologije, jer Staljin sigurno nije ni dopro u svom "proučavanju" Marxa do tih dubina Marxove filozofije.

4) U parcijalni pristup se može ubrojati i funkcionalizam, uprkos njegovoj holističkoj teorijskoj osnovi, budući da je pojam celine u funkcionalizmu shvaćen mehanički, kao sastavljanje "delova" u "celinu" (mozaički), pri čemu se delovi tretiraju kao da imaju zasebnu egzistenciju; tako se "ekonomska struktura", "politička struktura", itd. tretiraju kao pojedinačni aspekti društvenog života što mogu biti uzeti za sebe i tek kada se slože u "celinu" grade je dan sistem (sastavljen od "pod-sistema").

5) K. Marx, Uvod u kritiku političke ekonomije, 1949, str. 35.

6) R. Garaudy, Karl Marx, 1968, str. 33 i 135.

ju odnosi, da bi se pratilo kretanje celine, budući da je celina protivrečna, a to čini "istoriju stvari".⁷⁾

Dakle, tek kada shvatimo pojave u njihovom nastajanju i njihovoj nužnoj povezanosti sa celinom (kao momenat celine), dolazimo do razumevanja društvenog odnosa i svojevrsnog načina života određenog društva u svoj njegovoj istorijskoj konkretnosti, koja kao "konkretni totalitet" izražava zakonitost te celine, nasuprot slučajnosti pojavnog, što nas zaustavlja na prividima skrivajući istinu o datoj realnosti. A budući da je istorijski praxis realni akter ljudske istorije, društveni odnos nije "datost već čin" (Garaudy), što podrazumeva da su ljudska akcija, mišljenje o realnosti i tumačenje značenja i vrednosti, nerazdvojne komponente tog "konkretnog totaliteta". Stoga se u analizi ne može razdvojiti ljudsko delanje od mišljenja o delanju i o rezultatima čina, ali ni od reakcija konkretnih društvenih grupa i pojedinaca na određene istorijske pojave i procese.

Sve to ukazuje da je neophodno da se u analizi stalno ukrštaju različiti aspekti i nivoi stvarnosti, da bi se otkrilo sve bogatstvo konkretnog ispoljavanja života, jer cilj analize i jeste da se utvrdi i razume način života populacije koju ispitujeemo, a ne okoštali sistemi i strukture iz kojih je nestao sam život ljudi koje smo proučavali.⁸⁾ Suštinu ovakvog pristupa formulisao je Horkheimer, kada je pisao: "... kritička teorija ima dijalektičku funkciju da svaku istorijsku etapu meri ne samo po pojedinim izolovanim podacima i pojmovima nego i po njenom prvobitnom i celom sadržaju, i da se stara o tome da on u njoj živi."⁹⁾

Kada, dakle, analizi pristupimo sa takvog marksističkog stanovišta, koje uzima u obzir istorijsku genezu pojava koje se ispituju, u njihovom "konkretnom celom" u kojem se konstituišu, uključujući i sukob protivrečnih tendencija koje se javljaju u toku postojanja neke pojave, u mogućnosti smo da izbegnemo mnoge jednostranosti koje su prisutne u dosadašnjem proučavanju fenomena Ruske revolucije i "staljinizma".

2.

Međutim, razlozi koji su me rukovodili da započnem ovakvu studiju nisu bili samo metodološke prirode. Oni su proizlazili i iz duboke lične zainteresovanosti za "sudbinu" socijalizma. Trebalo je još jednom preispitati šta se to stvarno dogodilo nakon Oktobarske revolucije i da li je odgovor koji se često nudi, da je to

7) H. Lefebvre, *Marksizam*, 1958, str. 16 i 25.

8) U tom smislu jedna analiza, koja ostaje samo na opisu raznovrsnih strana života u sovjetskom društvu, ali omogućuje da se na osnovu toga otkrije svojevrstan način života (jedno "konkretno celo"), kao što je knjiga H. Smitha, *The Russians*, dala mi je značajniji podsticaj za svoju studiju nego mnoge druge strukturalno-funkcionalne analize, u kojima dominiraju konstrukcije nad stvarnošću.

9) M. Horkheimer, *Tradicionalna i kritička teorija*, 1976, str. 88.

još jedna neuspela revolucija, zadovoljavajući kada hoćemo da preispitamo perspektive socijalizma. Mene je interesovalo da ustanovim da li je već Oktobarska revolucija – bez obzira na sve nepovoljne objektivne uslove i teškoće – nosila u sebi neke nove mogućnosti i šta se sa njima zbilo, umesto da se taj deo istorije socijalizma jednostavno precrta kao "promašena istorija". Činjenica da ono što danas nazivamo socijalizmom nije nastalo kao nastavak tih izvornih mogućnosti, već se razvijalo pod uticajem takvog modela u kojem su te mogućnosti već bile zapretene, nije razlog da se ne vratimo izvorima i da ne pokušamo da ustanovimo da li su sve druge alternative, osim "staljinizma", doista potpuno sahranjene u tim sistemima. Snažni proces destaljinizacije, koji je spontano nastao u SSSR-u odmah posle Staljinove smrti, još više je podstakao moju pretpostavku da nove mogućnosti, kojima je otvorena horizont Oktobarska revolucija, nisu sasvim ugašene, i da je zbog toga problematično govoriti o Ruskoj revoluciji kao "neuspešnoj", ako pod revolucijom podrazumevamo ne samo radikalno menjanje društvenih institucija, već i stvaranje novih horizonata i novih aspiracija, novih očekivanja u pogledu promena u načinu života i stava prema životu. Ako se, pri tom, oslobodimo šablonskog shvatanja revolucije kao skokovite oružane borbe za preuzimanje vlasti i primenimo dijalektičko značenje revolucije, koje podrazumeva dugotrajan proces koji nikad ne teče pravolinijski, moći ćemo zauzeti i istoričniji stav kako prema Oktobru tako i prema "staljinizmu". U takvom poimanju "staljinizam" može biti shvaćen kao jedan prekid u istoriji započetoj 1917. g. u Rusiji, ali budući delom te istorije (što ne treba mešati sa kontinuitetom), a ne izvan nje, "staljinizam" je upravo kao kontrast istoriji ranih dvadesetih godina mogao podgreivati sećanje i pothranjivati uverenje da to što se zbiva nije socijalizam, te podržavati izvesnu nadu da pokušaj Oktobra valja obnoviti (što mislim da su događaji već 1953. g. i potvrdili; setimo se, pored toga, memoara Nadežde Mandelštam, u kojima je najdragocenije to što se potvrđuje da je i pored svih preživljenih strahota staljinističkog terora ostala u ljudima nada da sve humanističke šanse nisu propale).

Mene je interesovalo upravo to, da li se može ustanoviti izvestan kontinuitet između mogućnosti što ih je otvorila Oktobarska revolucija (preispitujući i same te mogućnosti s obzirom na to koliko su stvarno otvarale novu perspektivu) i onoga što se danas zbiva u Sovjetskom Savezu, ali uzimajući u obzir celokupnu društvenu praksu čiji sastavni deo danas čine i nekonformistički pokreti, a ne samo zvanična politika. Drugim rečima, cilj mi je bio da ustanovim da li je šta ostalo živo od ideje socijalizma i početnih težnji kojima se rukovala Oktobarska revolucija, ili je "staljinizam" uspeo da zatre svaki trag i tako onemogućiti uspostavljanje prekinute veze sa revolucionarnom tradicijom.

Svesna sam toga da su mogućnosti za ispitivanje daljih perspektiva socijalizma znatno sružene kada se proučavanje ograniči samo na jedno iskustvo, u ovom slučaju na revolucionarnu tradiciju i današnje pokrete u sovjetskom društvu, pogotovo ako se ima u vidu da su u nekim drugim zemljama koje se nazivaju socijalističkim, bile otvorene nove mogućnosti (imam u vidu Čehoslovačku šezdesetih godina, kao i jugoslovensko iskustvo, a naročito masovni društveni pokret u Poljskoj

1980–1981.); zatim, ako se uzme u obzir sasvim nova pojava koja se naziva "evrokomunizam" i koja se događa u zemljama razvijenog sveta, otvarajući nove perspektive za poimanje i razvoj socijalizma. Ali u nemogućnosti da izvršim u jednom pokušaju zamašnu uporednu analizu (koja bi morala obuhvatiti kako više različitih iskustava u zemljama takozvanog socijalizma, što se ne bi smelo ograničiti samo na Evropu, tako i nova nastojanja u komunističkim pokretima Zapadne Evrope), smatrala sam da je najlogičnije poći od izvora, odande gde proces istorijski započinje, utoliko pre što je boljševičko shvatanje socijalizma izvršilo snažan uticaj na sve komunističke pokrete u svetu i umnogome determinisalo izbor alternativa u ostalim socijalističkim revolucijama, određujući takođe i nastajanje "evrokomunizma", kao protivstava "staljinizmu", u pokušaju obnavljanja Marxove ideje socijalizma.¹⁰⁾ Samini tim, ovu studiju treba shvatiti samo kao jedan pokušaj u nizu drugih mogućih otkrivanja neugaslih mogućnosti što ih je podstakla prva socijalistička revolucija u XX veku, utičući i na javljanje novih u drugačijim istorijskim okolnostima, počev od pedesetih godina našeg stoleća.

3.

Sledeća specifična razlika ovog pristupa je dominantni aspekt iz kojeg se posmatraju promene nastale u sovjetskom društvu sa Oktobarskom revolucijom do staljinističke kontrarevolucije. S obzirom na ranije izloženo stanovište da pod idejom socijalizma podrazumevani ciljeve i vrednosti usmerene na oslobođenje čoveka po kojima se "socijalizam" razlikuje od svih dosadašnjih društvenih pokreta, kojima se samo jedan poredak dominacije zanemario drugini, tok revolucionarnih promena, kao i kontrarevolucionarni tok sa kojim nastaje "staljinizam", posmatra se iz aspekta ciljeva i vrednosti socijalizma, koji se javljaju u ulozi kriterijuma za raspoznavanje socijalističkih sadržaja, odnosno tendencija. Tek iz te perspektive

10) U daljem tekstu upotrebljavam termin "ideja socijalizma", umesto "naučna teorija socijalizma", jer smatram da je prvi bliži Marxovom shvatanju pristupa socijalizmu. Ideja socijalizma podrazumeva da je reč o jednoj viziji novog načina ljudske egzistencije, koja se suprotstavlja osnovnim principima življenja u dosadašnjim klasnim društvima, otvarajući nove horizonte za razvoj ljudskih potencija. To, dakle, znači da su u ideji socijalizma definisani fundamentalni ciljevi i vrednosti, koji naznačuju mogućnost drugačijeg razvoja uslova ljudskog življenja, što je Marx izrazio terminom "opšteljudska emancipacija", a što se u Marxovoj teoriji izvodi iz njegovog shvatanja "ljudske prirode". Stoga su u ideji socijalizma zajedničke osnovne vrednosti kao takvo usmerenje koje vodi oslobođenju čoveka, tj. razvoju svih onih ljudskih mogućnosti koje su u dosadašnjoj isotriji bile potisnute (ili samo delimično ostvarene) – i ukoliko te vrednosti nusi prisutne u dominantnoj društvenoj praksi te u njenoj usmerenosti nisu delatni fundamentalni ciljevi (emancipacije), ili ne možemo govoriti o socijalističkom toku razvoja, ili je reč o odstupanjima (čiji stepen treba ustanoviti). Suprotno ovome, takozvana "naučna teorija socijalizma" – termin koji boljševici preuzimaju, pre svega, od Engelsa – podrazumeva sasvim drugačiji pristup. Tu je reč o jednom određenom projektu, modelu, koji pretenduje na apsolutnu naučnu zasnovanost (otkrivanjem "društvenih zakona razvoja socijalizma", koji su shvaćeni kao prirodna nužnost i neminovnost), te se nameće kao jedina alter-

moгу su uočiti značajne razlike između početnih tokova revolucije i staljinizacije sovjetskog društva, budući da diskontinuitet nastaje pre svega zato što se kidaju veze sa revolucionarnim ciljevima i vrednostima, dok se u pogledu formi i ustanova zadržava sličnost, što daje privid kontinuiteta (sličnost je prividna upravo zato što su tim formama izmenjene funkcije usled izmenjenih ciljeva i drugačije vrednosne orijentacije). Na taj način, otkrivajući dublji unutrašnji smisao društvenih pojava i procesa u različitim periodima nastajanja sovjetskog društva, dolazimo do razumevanja zašto se "staljinizam" ne može prihvatiti kao zamena za socijalizam, što ne vidimo jasno ako ostanemo samo u domenu razvoja proizvodnih snaga, ili na institucionalnom nivou, ne postavivši pitanje: šta je svrha toga razvoja i takve institucionalizacije društva.

Stvarni doprinos konkretnih "objektivnih dostignuća" razvoju socijalizma se ne može procenjivati čisto objektivistički, sa stanovišta "neutralne" naučne analize, budući da saznanje da li je neki objektivni rezultat "socijalističko dostignuće", ili nije, sledi samo iz otkrivanja svrhe kojoj to dostignuće služi i kome služi, tj. u ime kojih ciljeva i vrednosti je ostvareno. Kratkovidost zaključka o prednosti "socijalističkog sistema" nad kapitalističkim zato što je sve što je postignuto (a kada je reč o ekonomskom razvitku to što je postignuto malo se razlikuje od kapitalističkih dostignuća) ostvareno u znatno kraćem roku – obelodanjuje se čim se postavi pitanje: po koju cenu (ljudsku) je to postignuto i kakve je nove perspektive otvorilo (nove u odnosu na ono što nudi kapitalizam, a ne u poređenju sa carskom Rusijom).

Iz tih razloga analiza koja ne bi otkrivala taj dubinski nivo što ga čine pret-

---

nativa svim komunističkim pokretima, ne ostavljajući mogućnost nikakvog izbora i stvaralaštva, ne samo za pojedince kao članove pokreta, već i za cele pokrete: Sve je unapred izabrano i na izvestan način "predodređeno", te se socijalizam javlja kao inkarnacija "naučne misli", što pretpostavlja robovanje bilo društvenom determinizmu ili birokratskom voluntarizmu, umesto otvaranja prostora za opšteljudsku emancipaciju i samoostvarenje ličnosti. Zato smatram da je termin "naučni socijalizam" sasvim neprikladan za određivanje osnovnih intencija socijalizma kao emancipatorskog pokreta, koji ima za cilj, pre svega, stvaranje uslova za takvu deza-lijenaciju čoveka koja će omogućiti "povratak čoveka sebi" (tj. nesputani razvoj ljudskosti čoveka i njegove individualnosti); te stoga, mora pojmovno i u pristupu naznačiti da je suštinski smisao takvog pokreta slobodan izbor i stvaralaštvo, što se mora ispoljiti i u određivanju od strane konkretne populacije njoj najprimerenije ljudske zajednice. Samim tim, cilj marksističkog teoretičara nije stvaranje "modela" socijalističkog razvoja, već jasno određivanje vrednosne utemeljenosti pokreta koji smeru na opšteljudsku emancipaciju; a to znači, da ideja socijalizma naznačuje jedan novi teorijski i vrednosni okvir, koji određuje poželjne ciljeve komunističkog pokreta s obzirom na shvatanje mogućnosti čoveka (mogućnosti "ljudske prirode", odnosno inherentnih mogućnosti), a ne u odnosu na spolja definisane norme (sa stanovišta društva ili kolektiva shvaćenih kao spoljašnje ali čoveku nadređene sredine), kojima se dikтира i nameće pravac razvika, prikrivajući heteronomnost takve orijentacije teorijom o rigidnom društvenom determinizmu, koji ne dopušta drugačije alternative. Naravno, ideja socijalizma podrazumeva da se društveni pokreti, usmereni u tom pravcu, bave i razmišljanjem o formama jedne prikladnije društvene organizacije, koja će omogućiti ostvarenje ciljeva socijalizma, tj. oslobađanja celokupnog ljudskog potencijala, što ga je dosadašnji način društvenog organizovanja spurtavao. Međutim, konkretni projekti treba da budu delo samih pokreta, pridržavajući se principa slobode izbora i stvaralaštva za svakog člana pokreta.

postavljene vrednosti i društveni ciljevi, koji usmeravaju društveni preobražaj u određenom pravcu, a kada je o socijalizmu reč, u pravcu oslobađanja bogatstva ljudskog potencijala, bila bi nemoćna da utvrdi upravo taj pravac kretanja koji daje značenje onom što nastaje kao rezultat, a što bez obzira na prividne sličnosti, može biti ka—socijalizmu—usmereno ali i suprotno od toga. Na toj osnovi tek možemo razlučiti "staljinizam" od socijalizma, jer su i jedan i drugi pojam vrednosno "nabijeni", a ne vrednosno neutralni. Utvrđivanje kvalitativno različite vrednosne osnove socijalizma i "staljinizma" omogućuje da se utvrdi različitost perspektiva s obzirom na svojevrsnu humanističku usmerenost koja je sadržana u ideji socijalizma. Bez obzira što se ovakav pristup može kvalifikovati kao ideološki, nasuprot naučnom (ako se rezonuje na altiserovski način). mislim da je on na tragu Marxove analize, u kojoj se Marx služi pojmovima koji nisu vrednosno neutralni već podrazumevaju određeni vrednosni sadržaj; stoga za Marxa kapitalistički sistem podrazumeva ne samo određeni način (tehniku) proizvodnje i odgovarajuću društvenu i političku strukturu, već označava takođe klasni i eksploatatorski karakter jednog takvog sistema (koji se oslanja na klasni sistem vrednosti u kojem se pretpostavlja klasna podela kao prirodno stanje). Na isti način nužno je odrediti vrednosnu osnovu socijalizma, da bismo ustanovili da li je u procesima, koji su predmet analize, prevaziden klasni i eksploatatorski karakter društvenih odnosa, nasleđen iz starog društva, i time začeta nova osnova na kojoj će biti moguće "prirodno" ostvarenje svih potisnutih ljudskih mogućnosti, jer se samo na toj osnovi može uspostaviti kvalitativna razlika između ovih sistema.

Potrebno da se "staljinizam" prouči sa stanovišta ciljeva i vrednosti socijalizma i da se u toj ravni prate promene koje su označavale proces staljinizacije sovjetskog društva u svim njegovim aspektima, izazvana je i posebnim razlozima koji su u vezi sa ulogom što je vrši ideologija u tom sistemu. Budući da se "staljinizam" mogao legitimisati kao poredak jedino pozivajući se na revolucionarnu tradiciju Oktobra, nova vladajuća klasa je morala da posveti posebnu pažnju reformulaciji društvenih vrednosti, postizujući svoj cilj na taj način što je zadržala privid "marksističke ideologije", ali je promenila značenja poznatim pojmovima. Stoga se staljinizacija kao prekid sa revolucionarnom tradicijom komunističkog pokreta i Ruske revolucije, ne može razumeti dok se ne pronikne u smisao ideoloških poruka i značenja (vrednosno određenje) simbila što ih staljinistička vladajuća klasa emituje u narod. Tek je na taj način bilo moguće ustanoviti neosnovanost teze o istovetnosti "staljinizma" i "marksizma"¹¹⁾ (odnosno o postojanju logičkog kontinuiteta), s obzirom na to da ni marksizam ni "staljinizam" nisu samo teorijska već i ide-

11) Termin "marksizam" se u ovoj studiji upotrebljava, pre svega u smislu Marxovih ideja, a ne kao neki skupni pojam za dosta heterogeni skup ideja, što su nastajale u okvirima koji se uobičajeno označavaju kao "marksizam". Smatram da ova druga upotreba pojma "marksizam" doprinosi zbrci koja je stvorena ne samo oko Marxovog filozofskog i teorijskog nasleđa, već i oko shvatanja ideje socijalizma, jer se u jedan okvir grupištu vrlo raznorodne ideje — od Lukacsa, Korschaja, Gramscija do staljinističkih ideologa; a da bi se označile razlike koje postoje govori se o "ortodoksnom", "dogmatskom" i "vulgarnom marksizmu", s jedne

jna stanovišta (odnosno, kada je u pitanju "staljinizam" to je prevashodno ideološko stanovište¹²⁾). A to podrazumeva da se ne mogu objasniti samo na planu čisto (neutralno) pojmovnog sadržaja, već se mora uključiti i vrednosni sadržaj.

Ako se uzme u obzir sve što je ranije rečeno o karakteristikama ovde prime-njenog pristupa, mislim da se može opravdati još jedan pokušaj proučavanja geneze socijalizma na tlu Ruske revolucije i preokreta koji se desio sa "staljinizmom", a koji je zaustavio dalji tok revolucije. Savremeni događaji u Sovjetskom Savezu i drugim "socijalističkim zemljama"¹³⁾ daju istraživaču za pravo da ponovo preispita da li je zaustavljeni tok revolucije u eposi nastupajućeg "staljinizma" doveo i do konačnog prekida sa mogućnostima koje je Ruska revolucija iznedrila, ili su ostali izvesni tragovi koji mogu pobuditi nadu u mogućnost obnove revolucionarnog socijalističkog razvitka. To je još jedan u nizu drugih problema koji su nagovešteni, kojima pokušava da se bavi ova studija.

strane i o "humanističkom", "aktivističkom" i "autentičnom marksizmu", s druge strane. Međutim, razlike su toliko značajne da se mora pitati o smislu upotrebe takvog "zajedničkog" pojma, koji hoće da pomiri nepomirljivo (jer kako "dogmatski marksizam" može postojati uporedo sa "aktivističkim"?). Stoga je nužno precizno odrediti da se ovde taj termin upotrebljava uslovno, odnoseći se, pre svega, na Marxovo stanovište. Kada se to ima u vidu, insistiranje na tome da se ne može govoriti o identitetu između "staljinizma" i "marksizma", ima takode uslovno značenje, odnosno, može da važi samo ukoliko uzimamo termin "marksizam" u prvom smislu koji je ovde objašnjen, vezujući ga za Marxa u prvom redu, dok bi teško bilo pobijati da se "staljinizam" ne može izvesti iz nekih drugih dogmatskih i vulgarizovanih shvatanja, koja su takode nosila ime "marksizam".

12) Kada se kaže da je "staljinizam" prevashodno ideološko stanovište, ovo treba uzeti u relaciji sa teorijskom misli i sa idejnom koncepcijom, što se u "staljinizmu" preobraća u apsolutizovanu ideologiju. To, međutim, ne znači da pojam "staljinizam" vezujem isključivo za ideologiju, jer kao što će biti iscrpno objašnjeno u poslednjoj glavi, "staljinizam" ima višedimenzionalno značenje i odnosi se kako na ideološku sferu tako i na društvenu strukturu u svim njenim aspektima.

13) Termin "socijalističke zemlje" upotrebljavam pod navodnicima zato što smatram umesnim da se preispita priroda društvenih sistema u tim zemljama, a kako će se videti iz analize koja sledi, ima dosta osnove da se stavi u pitanje socijalistički karakter društava koju sebe nazivaju socijalističkim.

I glava

PROMENE U NAČINU I ODNOSIMA PROIZVODNJE

1.

Projekt ekonomskog preobražaja nakon Oktobarske revolucije nije bio ni dovoljno precizno izgrađen niti jednoznačan, što pokazuju zaokreti u partijskoj politici, kako u periodu "ratnog komunizma", tako i NEP-a, ali i postojanje različitih stanovišta, pre svega, u pogledu puteva razvoja, mada i u pogledu ciljeva nije postojala potpuna saglasnost.

Kada se ima u vidu da su Marx i Engels takav projekt samo naznačili u opštim crtama, boljševička partija se našla pred zadatkom stvaralačkog formulisanja takve politike koja bi omogućila, u dugoročnom istorijskom razvoju, preobražaj kapitalističkog načina proizvodnje u socijalistički. Skicu takvog preobražaja Marx i Engels su formulisali u **Manifestu Komunističke Partije**, koja sadrži sledeće zahteve:

- proleter i mogu osvojiti društvene proizvodne snage samo ako ukinu dotadašnji način prisvajanja, ukidanjem buržoaskog, tj. privatnog vlasništva;
- ali komunistička revolucija kao najradikalnije kidanje sa dosadašnjim oblikom vlasništva pretpostavlja kao prvi korak podizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokracije, što znači da celokupna proizvodnja mora biti u rukama udruženih individua;
- u tom smislu proletarijat mora da preduzme sledeće korake: eksproprijaciju zemljišnog vlasništva, uvođenje jako progresivnog poreza, ukidanje prava nasleđa, konfiskaciju imovine svih emigranata i pobunjenika, centralizaciju kredita u rukama države, centralizaciju celokupnog transportnog sistema, umnožavanje nacionalnih tvornica, uvođenje jednake obaveze rada za sve, ujedinjavanje rada zemljoradnje i industrije radi postepenog odstranjivanja suprotnosti između grada i sela i uvođenje javnog i besplatnog obrazovanja za sve.¹⁾

---

1) K. Marx – F. Engels, **Manifest komunističke partije**, 1945, str. 61–62.

Boljševička partija je, dakle, morala najpre teorijski da reši nekoliko osnovnih pitanja povezanih sa putevima socijalističkog ekonomskog preobražaja, pod pretpostavkom da su ciljevi bili jasni (što je kod Marxa nedvosmisleno formulisano u smislu ukidanja eksploatacije i stvaranja takvog načina proizvodnje koji će biti usmeren na zadovoljavanje osnovnih potreba kako društvene zajednice tako i njenih članova). A to su bila sledeća pitanja: kao izvršiti ukidanje privatnog vlasništva i kojim oblikom svojine ono treba da bude zamenjeno (naglašavanje da celokupna proizvodnja mora biti u rukama udruženih individua davalo je pravac orijentacije, ali nije pružalo gotovo rešenje za ovo najbitnije pitanje); kakvu ulogu treba da odigra državno vlasništvo u tom procesu socijalističkog preobražaja ekonomije i kako obezbediti njegov dalji preobražaj; koji će oblici svojine predstavljati prelazne faze ka potpunijem podruštvljavanju vlasništva; kako povezati proces socijalističkog preobražaja ekonomije sa procesom demokratizacije u proizvodnim i širim društvenim odnosima? Posebno se postavljalo pitanje kako zahtev za industrijskim razvojem društva uklopiti u projekt socijalističkog preobražaja ekonomije.

Nepostojanje gotovih "receptata" za rešavanje ovih ključnih problema nije bila slabost Oktobarske revolucije, kao što se obično ističe, već, upravo njena prednost, jer su teoretičari ruske revolucije imali mogućnosti da se stvaralački odnose prema "pravljenu istorije" i da izbegnu dogmatsku primenu marksizma u tom procesu. Međutim, teoretičari ruske revolucije nisu bili dovoljno pripremljeni za stvaranje vlastite istorije, što potvrđuje činjenica da ni u predrevolucionarnom periodu nisu sistematski razvili jednu viziju sveukupnog socijalističkog razvoja društva, već su se pretežno orijentisali na razvijanje shvatanja partije kao avangarde i pokretačke snage, a u postrevolucionarnom periodu, suočeni sa ogromnim teškoćama i neposrednim zahtevima praktične politike, nisu bili u stanju da se koncentrišu na razradu teorijskih pitanja celovitog shvatanja razvoja socijalizma. Stoga se svakom od prethodnih pitanja prilazi parcijalno i pretežno pragmatički, gubeći iz vida celinu, kako u dužoj vremenskoj perspektivi tako i u pogledu odnosa između pojedinih sfera društvene organizacije i društvenih promena. Iz tih razloga dolazi i do formulacije različitih stanovišta, u različitim vremenskim periodima, koja su u prvom redu orijentisana na konkretnu politiku partije u oblasti ekonomskog razvoja (pre svega odnoseći se na plan nacionalizacije sredstava za proizvodnju i eksproprijacije vlasništva, kao i na tempo industrijalizacije i na korišćenje sredstava za ostvarenje tog cilja), bez celovitijeg programa koji bi povezivao razvoj novih proizvodnih odnosa sa razvijanjem elemenata nove političke strukture i sa uslovinama za stvaranje novih društvenih odnosa.

Ali uprkos jednostrano skiciranog ekonomskog razvoja, može se zaključiti, na osnovu mera koje su preduzete prvih godina iza Oktobarske revolucije, da je boljševička partija umnogome sledila naznačene korake iz Manifesta u pogledu razvoja ekonomije, u toni sniislu što se predviđao postepeni ekonomski preobražaj, kako u pogledu ukidanja privatne svojine tako i u pogledu tempa industrijalizacije, sa istovremenim preduzimanjem onih koraka koji su mogli obezbediti da takav razvoj bude postavljen na socijalističku osnovu (eksprijacija imovine krupne bur-

žoazije i zemljišnih veleposednika, ukidanje prava nasleđa i sl.). Međutim, suprotno predviđenoj eksproprijaciji zemljišnog vlasništva, boljševici planom agrarne reforme zadovoljavaju zahtev društveno najbrojnije klase – seljaštva – za raspodelom zemlje onima koji je obrađuju, i do kraja dvadesetih godina ne pomišlja se na kolektivizaciju kao put socijalističkog preobražaja sela. Isto tako, ideja o koncentraciji celokupne proizvodnje u rukama udruženih individua sprovodi se na taj način, što fabrički komiteti, koji su nastali još u prvom revolucionarnom okršaju 1905. g. kao nova revolucionarna forma upravljanja preduzećima, postaju osnovni organ upravljanja, kako u nacionalizovanim tako i u privatnim preduzećima, da bi uz sindikat obezbedili ostvarenje socijalističkih ciljeva ekonomije putem radničke kontrole, prvenstveno štiteći radništvo od moguće zloupotrebe vlasti od strane države. Na taj način pitanje razvoja nove socijalističke ekonomije najradikalnije se povezivalo sa radničkom demokratijom, kao težišnim pitanjem u procesu socijalističkog preobražaja ekonomije i vremenski prioritjetnijim od jednostranog akta ukidanja privatne svojine.

Iako je ovakav plan bio ostvarivan samo u toku prve dve godine, on potvrđuje da se boljševička partija u početku rukovodila osnovnim idejama marksističkog shvatanja razvoja socijalističke ekonomije (što će predstavnici "leve opozicije" i nadalje zastupati kao svoju platformu), od čega se suštinski razlikuje onaj program koji će tokom nekoliko decenija, počev od tridesetih godina, biti priznat kao jedino pravo "marksističko-lenjinističko" stanovište, čiji je tvorac bio Staljin.

Međutim, sa značajnim preokretom, koji nastaje u vreme "ratnog komunizma", neki od gomjilih principa su dovedeni u pitanje, naročito sa ukidanjem fabričkih komiteta i sa sve većom orijentacijom na državno upravljanje, što će zaustaviti proces preobražaja kapitalističkog načina proizvodnje i demokratizacije u oblasti upravljanja proizvodnjom, te će podstaći obnavljanje starih klasnih odnosa u načinu i odnosima proizvodnje, izoljujući sve više ekonomske procese u sferu za sebe, nepovezanu sa celinom političkog i društvenog života. Odluka o ubrzanju nacionalizaciji, koja je doneta u to vreme, takode predstavlja odstupanje od prvobitnog plana, kojim su se mogli izbeći svi oni problemi što nastaju sa apsolutizovanjem uloge države u socijalističkom preobražaju ekonomije. Izvesne korekcije koje su uvedene u vreme NEP-a, u pogledu oživljavanja privatnog sektora, predstavljale su samo palijativne mere, koje su pragmatički mogle biti opravdane, ali koje su potvrđivale da prvobitna skica nije prerasla u jednu produbljeniju marksističku teoriju razvoja socijalističke ekonomije, već da je teorijsko stanovište bilo zamenjeno politikom, koja je svaki zaokret opravdala datim okolnostima.²⁾

Sa pragmatičkog stanovišta moglo se tvrditi da je bila podjednako ispravna

2) Da je i ta "Nova ekonomska politika" bila više plod pragmatičkog mišljenja nego dubljeg teorijskog promišljanja, vidi se po tome što se istovremeno predlaže liberalizacija ekonomije i koncentracija političke moći u rukama CK partije sa tendencijom učvršćivanja jednopartijskog sistema i gušenja unutarpartijske demokratizacije. (Iste godine kada se uvodi NEP, na X kongresu partije 1921. zabranjene su frakcije u partiji, ugušen je Kronštatski ustanak, a ubrzo zabranjene sve druge socijalističke partije).

kako politika "ratnog komunizma" tako i NEP-u (što sovjetska partija i danas tvrdi, mada je Lenjin bio sklon da prizna greške politike "ratnog komunizma"). Međutim, sa stanovišta revolucionarnog shvatanja socijalističkog razvoja, koje naravno mora uzeti u obzir postojeće uslove i na osnovu njih procenjivati mogućnosti, može se zaključiti da su ovi zaokreti bili posledica nepostojanja jasnog teorijskog stanovišta, s jedne strane, a sa druge, da su ta kolebanja doprinela slabljenju početnih revolucionarnih tendencija socijalističkog preobražaja, otvarajući put za pobjedu staljinističkog shvatanja razvoja "socijalističke ekonomije". I to pre svega zato što se složeni proces razvoja socijalističkog načina proizvodnje sve više ograničavao i svodio na pitanje jednostranog ukidanja privatnog vlasništva, razdvajajući pitanje o vlasništvu od pitanja o demokratizaciji upravljanja i radikalnog menjanja proizvodnih odnosa.

Kada su osnovna teorijska pitanja ostala neraščišćena, a praktična politika orijentisana jednostrano i vođena nedosledno, dolazi do značajnog sužavanja vidokruga u shvatanju socijalističkog razvoja, a samim tim, i do redukcije mogućnosti praktičnih akcija. Stoga se može reći, da zahvaljujući teorijski nerazvijenom stanovištu i praktičnim nedoslednostima Lenjinove politike, nastaju pukotine u revolucionarnom razvoju sovjetskog društva, koje će učiniti mogućim nametanje staljinističkog projekta krajem dvadesetih godina.

Za vreme Lenjina nisu bila teorijski rešena dva osnovna pitanja u pogledu socijalističkog preobražaja načina proizvodnje: 1. da li je oblik svojine koji je nastao kao rezultat eksproprijacije i nacionalizacije sredstava za proizvodnju predstavljao socijalistički preobražaj vlasništva, što bi podrazumevalo nastajanje društvene svojine i 2. da li je podruštvljavanje sredstava za proizvodnju moguće kao jedan izolovani akt, koji ne bi bio praćen drugim fundamentalnim promenama u ekonomskim i političkim odnosima: odnosno može li se samo ukidanje privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju tretirati kao dovoljan uslov za socijalistički preobražaj ekonomije i društva kao celine.

Teorijsko stanovište boljševičke partije sve više je tokom vremena karakterisalo uproščavanje projekta za socijalistički preobražaj ekonomije, koji se svodi prevažno na pitanje preobražaja svojine; ali je i za opozicione struje u okviru boljševičke partije bio karakterističan nekritički stav prema nastalom obliku svojine, te prirodu forme svojine ne procenjuju u kontekstu postojećih ekonomskih odnosa, već izjednačuju formu sa sadržajem, držeći se dogmatskog uverenja da je socijalistički preobražaj ekonomije izvršen samom činjenicom ukidanja privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i deleći, na taj način, sa vladajućom grupom opštu slabost u izjednačavanju državne svojine sa socijalističkim načinom proizvodnje. Stoga je i opozicija živela u uverenju da je uspostavljena radnička država. Trocki je branio tu tezu, dokazujući da su svojinski odnosi koji su uspostavljeni u SSSR-u po svom karakteru socijalistički (Trocki nije ni kasnije napustio to shvatanje, dokazujući da su socijalistički svojinski odnosi glavna brana restoraciji kapitalizma u Sovjetskom Savezu).

Iz tih razloga smatram da se mora pretliodno teorijski raspraviti pitanje o odnosu promena u načinu prisvajanja (i to ne samo sredstava za proizvodnju nego i rezultata rada) i u načinu proizvodnje. U tom smislu Rossana Rossanda opravdano postavlja pitanje: da li je preobražaj privatne svojine pouzdan znak ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, tj. da li se preobražaj društvenih i ekonomskih odnosa može svesti na promene u svojinskim odnosima.³⁾ Ali se uz to mora istovremeno postaviti i drugo pitanje: u šta je pretvorena privatna svojina, tj. da li je izvršeno stvarno podružvljavanje sredstava za proizvodnju aktom ukidanja privatne svojine u SSSR-u.

O tom problemu raspravljaju na dosledno marksistički način i autori članka "Lenjin i problem prelaznog perioda",⁴⁾ dokazujući da sama eksproprijacija sredstava za proizvodnju u okviru kapitalističkog načina proizvodnje ne ukida kapitalističke odnose i kapitalističku logiku razvitka, jer se i dalje zadržava: dominacija mrtvog rada nad živim radom, razmrvljenost rada, otudeni rad i eksploatacija. Autori ukazuju na to da je Marx karakterisao kapitalistički način proizvodnje pomoću najamnog rada, koji se upravlja prema specifičnoj logici, tj. prema vrednosti koja funkcioniše u cilju samouvećanja. Oni se pozivaju i na Engelseve tekstove iz Anti-Dühringa, gde se skreće pažnja da društvo može da poseduje sva sredstva za proizvodnju a da ne revolucionariše stari metod proizvodnje i da ne ukine staru podelu rada. Stoga, u ukidanju stare podele rada, autori vide ključ za revolucionarni preobražaj kapitalističke ekonomije, jer se samo tim putem može ostvariti istovremeno društveno prisvajanje sredstava za proizvodnju i proizvodnih snaga. Drugim rečima, moraju se ukinuti svi bitni elementi koji karakterišu kapitalistički način proizvodnje, odnosno, određena tehnička podela rada (jer to nije tehnički, već društveni odnos, ističu autori), eksternalizacija rada, otudjenja rada, hijerarhijska organizacija rada i suprotstavljenost manuelnog i intelektualnog rada – da bi se ostvario radikalni preobražaj radnog procesa u celini i na taj način obezbedio socijalistički razvitak, koji nije moguć u okviru kapitalističkog odnosa proizvodnje. Državno vlasništvo samo formalno potčinjava kapital radu, konstatuju autori, ali ne vrši preobražaj načina proizvodnje. Po nišljenju autora, Lenjin je verovao da ekonomska struktura kapitalizma može biti osnova za socijalistički razvitak (jer je mislio da je ekonomska osnova "neutralno polje", te se intervencijom "radničke države" ostvaruju socijalistički odnosi proizvodnje). Stoga Lenjin nije video protivrečnost u tome što je proletarijat i u socijalističkom društvu, u cilju svoje emancipacije, organizovan na način koji je buržoazija koristila za njegovu eksploataciju.

Proizilazi, dakle, da treba ustanoviti razliku između podržavljenja i podru-

3) Rossana Rossanda, "Revolutionary Intellectuals in the Soviet Union", Socialist Register, 1974, str. 39.

Tim pitanjima posvećuje dužnu pažnju i Charles Bettelheim u Les luttes de classes en URSS, vol I, 1974, str. 20 i 462/463, i vol. II 1977, str. 198.

4) Ulysses Santamaria & Alain Manville, "Lenin and the Problem of the Transition", "Telos", 27, 1976. Vid. str. 85, 86, 88, 89, 91 i 95.

štvljenja svojine nad sredstvima za proizvodnju. Razlika se sastoji u tome što prvi oblik može biti ostvaren kao parcijalna mera u okviru kapitalističkog načina proizvodnje, dok drugi nužno pretpostavlja fundamentalniji proces složenih promena u ukupnosti ekonomske i društvene strukture i odnosa. Stoga se ne može govoriti o podruštvljavanju sredstava za proizvodnju ako promene ostanu parcijalne, tj. ako se proces zaustavi samo na menjanju forme svojine i ako nije praćen preobražajem proizvodnih i društvenih odnosa.

U tom smislu Rossanda opravdano ukazuje na to da Marx shvata privatnu svojину samo kao jedan aspekt globalnog sistema društvenih odnosa što karakteriše "produktivnu civilizaciju", a koji uključuje: upotrebu kapitala, odnos između onih koji upravljaju kapitalom i najamnog rada, sistem akumulacije i reprodukcije kapitala, kao i političke odnose koji iz toga proizlaze (Isto, str. 40).⁵⁾ To podrazumeva da se mora izvršiti analiza celokupnosti ekonomskih odnosa što ih čini kapitalistički način proizvodnje, da bi se moglo ustanoviti u kom stepenu je ostvaren stvarni preobražaj kapitalističke ekonomije u ruskoj revoluciji i u čemu se sastoji ispoljavanje novog socijalističkog načina proizvodnje.

Može se reći da je za određivanje karaktera sovjetske ekonomije, s obzirom na pravac njenog razitka krajem dvadesetih godina, bitno da je država postala "vlastnik" radne snage, te je ona, stoga, predstavljala jedini centar u kojem se odlučuje o uslovima rada i života. Nacionalizacija privatne svojine ne proizvodi sama po sebi suštinsku razliku u pogledu ekonomskih odnosa, sve dok je proizvodnja centralizovana i kontrolisana iznad i izvan populacije, upozorava Marcuse.⁶⁾ Sve dok se ne uspostavi kontrola odozdo, od strane neposrednih proizvođača, nacionalizacija je samo tehničko i političko sredstvo za ubrzanje rasta proizvodnih snaga, te je reč o promeni načina dominacije, a ne o njenom ukidanju, konstatuje Marcuse.

Stoga, sama činjenica ukidanja privatne svojine, bez analize i utvrđivanja šta nastaje kao rezultat – koja forma svojine i na bazi kojih proizvodnih odnosa – ne može biti uzeta kao indikator ukidanja klasne osnove društva ni klasnog načina proizvodnje, budući da je i karakter svojinskih odnosa određen ne samom formom svojine, već primarno odnosima u procesu proizvodnje koji određuju ko će kontrolisati odlučujuća sredstva za proizvodnju i višak proizvoda koji se pomoću njih stvara.⁷⁾

5) Opravdana je i tvrdnja T. Cliffa (*Russia: A Marxist Analysis*, 1964, Book I, str. 135 i 137) da pojam svojine, uzet nezavisno od proizvodnih odnosa, postaje čista apstrakcija, jer se svojina ne može definisati izvan celine proizvodnih odnosa, budući da se mogu formirati različiti proizvodni odnosi na bazi istog oblika svojine (kao što su postojala različita klasna društva na osnovu privatnog oblika svojine). Sa tog stanovišta Cliff kritikuje i Trockog zbog formalističkog pristupa analizi karaktera sovjetske države, izvođeci njen karakter kao "radničke države" iz ukidanja privatne svojine. Cliff smatra da se mora postaviti pitanje: može li država, koja nije pod kontrolom radnika, biti radnička država? (Isto, str. 132).

6) H. Marcuse, *Soviet Marxism, A Critical Analysis*, 1971, str. 71.

7) Na ovo ukazuje K. A. Wittfogel, u *Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power*, 1963, str. 380.

Državna svojina, kao i drugi oblici delimične društvene svojine, u kojima se parcijalni predstavnik društva javlja kao zastupnik celine i postavlja kao sila iznad društva, zahvaljujući tome što drži odlučujuća sredstva za proizvodnju u svojim rukama, takođe se može privatizovati u smislu zaštite privatnih interesa one grupe koja, prisvojivši funkciju kontrole i upravljanja nad sredstvima za proizvodnju, zamjenjuje individualnog vlasnika, ali i društvo kao celinu. Stoga je svaki oblik vlasništva, u kojem funkcije koje proizlaze iz svojine nad sredstvima za proizvodnju, umesto celine društva vrši "parcijalizovano društvo" (ma u kom obliku), pretenjujući da zastupa interese celine, samo prikriveni oblik pretvaranja parcijalnog interesa u opštedruštveni, te kao takav služi produženju klasne osnove društva umesto da doprinosi njegovom ukidanju.

Podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, suprotno tome, podrazumeva da neki organ, slobodno izabran i sa mogućnošću opoziva od strane društva – različit od države kao otuđene sile – vrši kontrolu nad raspolaganjem sredstvima za proizvodnju, uz neposredno i aktivno učešće proizvođača i ostalih delatnika, koji rade sa podruštvljenim sredstvima, u donošenju odluka o svim vitalnim pitanjima koja se tiču njihovih uslova rada i života, kao i puteva razvitka društva kao celine. Podruštvljavanje svojine podrazumeva, dakle, stvaranje uslova za "čovjekovo odnošenje prema svojim prirodnim uslovima proizvodnje koji mu pripadaju kao prema prirodnim pretpostavkama sebe samog". (Marx)⁸)

To znači da je podruštvljavanje sredstava za proizvodnju složen proces koji se odvija u ukupnosti društveno-ekonomske i političke strukture, probijajući i razarajući kako ekonomsku tako i političku osnovu klasnog raslojavanja i otuđenja. Drugim rečima, to znači da se posredstvom podruštvljene svojine proizvođačima vraća od njih otuđeno pravo da odlučuju o uslovima svoga rada, u pogledu upotrebe sredstava i viška proizvoda, što podrazumeva ukidanje uslova ekonomske eksploatacije kao i političke podređenosti i neslobode.

Neophodno je jasno razlikovanje podruštvljene svojine, koja pretpostavlja takve svojinske odnose u kojima nijedna posebna grupa nema pravo da u ime drugih grupa, ili celine društva, odlučuje o upotrebi sredstava za proizvodnju i viška proizvoda, i da na toj osnovi zasniva svoj privilegovani položaj u društvu, već to postaje suvereno pravo članova društva koji učestvuju u proizvodnim i društvenim delatnostima – od državne svojine, koja ne ukida glavnu pretpostavku klasnog društva, tj. kontrolu odozgo, od strane ovlašćene grupe koja se odvaja od društva, a istovremeno se nameće društvu kao njegov jedini legitimni zastupnik, prikrivajući da zastupa vlastite interese i da koristeći društvena sredstva obezbeđuje sebi i

8) K. Marx, Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije, 1974, str. 203.

Rukovođen istom logikom dijalektičkog procesa i Horkheimer piše: "Problem šta se i kako proizvodi, da li postoje relativno čvrste grupe sa specijalnim interesima, da li se uvrežuju socijalne razlike ili se čak i produbljuju, dalje, aktivni odnos pojedinca prema vladi, odnos svih odlučujućih upravnih akata, koja se tiču individua, prema njihovom vlastitom znanju i volji, zavisnost svih stanja kojima čovek može ovladati od stvarnog sporazuma – ukratko, stepen razvitka bitnih momenata realne demokratije i asocijacije spada u sadržaj pojma podruštvljavanja". Isto, str. 88.

njoj lojalnim slojevima društveno privelegovani položaj. Tek takvo razlikovanje pruža mogućnost da se u analizi postojeće društvene strukture u Sovjetskom Savezu, konstituisane u periodu Staljinove vladavine, otkrije lice i naličje društveno-ekonomske stvarnosti i njoj odgovarajuće ideologije.

Proizlazi, dakle, da se državna svojina ne može izjednačavati sa društvenom svojinom, jer su to pojmovi različitog sadržaja, koji izražavaju kvalitativno različite odnose. U prvom slučaju, kada se uspostavlja jedan novi parcijalni oblik svojine nad sredstvima za proizvodnju, u kojem se zadržava uloga jednog posebnog vlasnika, koju ovde igra država a ne društvo kao celina, nije prevladano stanje odvojenosti sredstava i uslova rada od radne snage, i samim tim, zadržava se otuđenost, koju je Marx ustanovio u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje. Egzistencija posebnog vlasnika – koji može da prisvoji objektivne uslove rada samo zato što su oni od rada odvojeni i da na toj osnovi stekne moć, tuđu i nezavisnu od neposrednih proizvođača – dokazuje da samo podržavanje sredstava za proizvodnju, bez ukidanja uslova koji održavaju tu podvojenost (između objektivnih uslova rada i radnika), bez temeljnih preobražaja u načinu proizvodnje, ne predstavlja nužno uvod u socijalističku revoluciju, već može biti izvoriste obnove klasnog društva.

S obzirom na to treba razmotriti sledeća pitanja:

(1) da li je pravna definicija svojinskih odnosa u SSSR u saglasnosti sa postojećim oblikom svojine nad sredstvima za proizvodnju;

(2) u kakvom odnosu je postojeći oblik svojine u industriji i poljoprivredi prema ukidanju kapital–odnosa i eksploatacije; prema pitanju ko upravlja akumulacijom i društvenom reprodukcijom i ima moć da određuje puteve društvenog razvika; ko faktički raspolaže i upravlja sredstvima za proizvodnju i zahvaljujući tome diktira način i strukturu proizvodnje i potrošnje;

(3) da li je individualno posedovanje sredstva za proizvodnju jedini oblik na kojem se zasnivaju klasni odnosi i klasni karakter načina proizvodnje, tj. da li se kao argumenat o ne-klasnom karakteru sovjetskog društva može uzeti činjenica da privatna svojina ne postoji u obliku individualnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju.

Na osnovu dosada izvršenih analiza svojinskih odnosa u Sovjetskom Savezu može se sugerirati sledeći opis:

Opšta nacionalizacija industrije izvršena posle Oktobarske revolucije, a koja je bila delimično korigovana u vreme NEP-a, bila je prvi i završni korak u procesu preobražaja svojinskih odnosa u sovjetskom društvu. Do dvadesetih godina, zahvaljujući jakom uporištu koje su u narodu imali sovjeti i fabrički komiteti, i činjenici da su Lenjin i boljševička partija u tom periodu davali podršku tim novim formama socijalističkog upravljanja na račun države, izgledalo je da su pronađena adekvatna sredstva za dalji preobražaj podržavljenih sredstava za proizvodnju u pravcu podruštvljavanja svojine. Teza o prelaznom periodu imala je tada punog smisla.

Međutim, u uslovima "ratnog komunizma" država postaje sve više glavni organizator procesa proizvodnje, preuzimajući u svoje ruke funkciju upravljanja i kontrole nad sredstvima za proizvodnju i nad uslovima rada i opravdavajući te ko-

rake potrebom za centralizacijom odluka da bi se prevladao privredni kaos i dezorganizacija, te uspostavio red i poredak, kao i efikasnija organizacija ekonomije.

Već početkom dvadesetih godina jedna struja boljševičke partije (kojoj pripadaju Lenjin i Trocki), zastupa stanovište o "radničkoj državi" kao jedinom legitimnom zastupniku interesa radništva (odbacujući fabričke komitete kao anahronizam i pokazujući težnju da pretvori i sindikat iz nezavisne radničke organizacije u produženu ruku države – mada će nešto kasnije na ovom pitanju nastati sukob između Trockog i Lenjina). Ovome se snažno suprotstavlja druga struja ("leva opozicija" i druge opozicione grupe), a i sindikat će sve do pred kraj dvadesetih godina pružati otpor ovakvoj tendenciji.

Na završetku druge decenije, međutim, naročito sa prisilnom kolektivizacijom sela, država postaje de facto jedini vlasnik i regulator sredstava za proizvodnju, koji suvereno donosi sve odluke o procesu proizvodnje i raspodele, ponašajući se kao poslodavac bez konkurencije (bez obzira što kolhozna "kolektivna svojina" nije pravno izjednačena sa državnom svojinom). U tim uslovima se i garancija opšte zaposlenosti pretvorila u "opšte ropstvo", tj. u bezuslovno prihvatanje uslova koje je ditirala država.

S pravom se, međutim, može postaviti pitanje: nije li zaključak da država postaje vlasnik nad sredstvima za proizvodnju apstrakcija koja ne kazuje koje društvene sile stvarno drže sredstva za proizvodnju u svojim rukama, i na toj osnovi ko odlučuje o sudbini nacije.⁹⁾

Da bi se razumeli odnosi koji nastaju sa podržavljenjem svojine mora se utvrditi šta se dešava sa nacionalizovanom svojinom kada država sa svojim birokratskim aparatom toliko ojača i kvantitativno naraste da postane svojevrsno "društvo u društvu" i umesto administriranja opštim, javnim poslovima, postane suvereni naredbodavac i samovlasni zastupnik "opšeg interesa". Tada birokratski funkcioneri države, osvojivši državu i pretvorivši je u instrumenat za izvršenje svoje volje, postaju isključivi nosioci vlasti, koji uz pomoć države i monopola nad državnom svojinom odlučuju o upotrebi sredstava i rezultata rada, ponašajući se kao i svaki drugi poslodavac.

Stoga se može tvrditi da se u tom procesu birokratizacije države i konzerviranja državne svojine, prvobitno nastala podržavljena svojina tek kao prvi korak ka daljem podružtvljavanju, da bi kao nova organizaciona forma vršila integrirajuću funkciju u uslovima dezorganizacije, odgovarajući na potrebu da se uspostavi društvena organizacija posle razarajućih učinaka revolucije – degradirala na oblik uže "kolektivne" svojine, koja postaje nanovo parcijalna, jer se sve više koristi za ostvarenje interesa određene društvene grupe (one koja uzurpira vlast), te se konstituše nasuprot interesima celine stvarne društvene zajednice. U tom smislu se može govoriti o privatizaciji državne svojine u SSSR, što postaje sve vidnije krajem trides-

---

9) Wittfogel zamera Marxu što u analizi azijskih društva određuje državu kao zemljo-vlasnika, a ne funkcionere države, koji su faktički vršili funkciju kontrole nad proizvodnim procesom i njegovim rezultatima.

tih godina.¹⁰⁾

Ako pođemo od toga da je vlasništvo u svom prvobitnom značenju "odnos subjekta koji radi prema uvjetima svoje produkcije ili reprodukcije kao prenia svojim vlastitim" (Marx, Isto, str. 208), dakle, da odvojenost uslova rada od subjekta koji radi, postajući samostalno područje odluka drugog subjekta, čini suštinu parcijalizovanog vlasništva, tada se za sovjetsku državu može reći da u potpunosti vrši funkciju vlasnika, jer ima monopol nad objektivnim uslovima egzistencije radne snage. Suština državnog vlasništva nije dakle, u prisvajanju rezultata rada od strane jedne društvene grupe, te stoga, to što članovi te grupe ne mogu pojedinačno otuđivati svojinu manje je značajno za njihovo objektivno ponašanje kao vlasnika, jer je suština u tome da jedino oni mogu određivati uslove rada i kriterijune raspodele viška proizvoda, na osnovu toga što upravljaju društvenom akumulacijom i reprodukcijom.¹¹⁾

Drugim rečima, vlasništvo se izražava odnosom monopola odlučivanja o upotrebi sredstava za rad, uslova rada i rezultata rada, na jednoj strani, a na drugoj odnosom lišenosti proizvođača od posedovanja uslova sopstvenog rada. To Marx doslovno kaže u *Grundrisse*, kada zaključuje da se "radnik lišava svoje moći da raspolaze svojim radom", jer ga je ustupio poslodavcu, te stoga, ne može više da kontroliše ni svoje prirodne sposobnosti, jer se od njih otuđio.¹²⁾

Iz toga proizlazi da forma svojine, kakva se konstituisala u stvarnosti sovjetskog društva, ne odgovara pravnoj definiciji svojine koja je još u sovjetskom Ustavu 1936. godine definisana kao društvena svojina.

2.

S obzirom da smo ustanovili da se socijalistički preobražaj ne može ostvari-

10) Govoreći o odvajanju uslova rada od neposredne proizvodnje, Marx u *Grundrisse* ukazuje na to kako se u kapitalizmu formira nova subjektivnost nasuprot radnoj snazi, te da u protivrečnosti njihovih interesa treba tražiti odgovor na pitanje o karakteru tog načina proizvodnje. Iako proces koji se događa u SSSR nije identičan po formi sa ovim, može se takođe pratiti slično odvajanje i suprotstavljanje koje nastaje sa podržavljenjem svojine, koje po svojoj suštini potvrđuje postojanje klasnih odnosa (vid. Temelji slobode, str. 104, 153, 172-3).

11) Šta više, vladajuća grupa koja se formira na bazi državnog vlasništva može da se ponaša mnogo bezobzirnije i autokratskije nego privatni vlasnik, jer ne preuzima rizik i ne snosi posledice nastale iz njenih pogrešnih odluka (pravilo je da u tako zasnovanoj ekonomiji posledice neuspele ekonomske politike snose samo neposredni proizvođači, što ne utiče na dohodak i privilegije vladajuće grupe). Stoga vladajuća grupa koja upravlja državnom svojinom ne mora da vodi računa o stvarnim potrebama članova društva i da prema njima usaglašava politiku proizvodnje i potrošnje, te se tu proizvodnja javlja radi proizvodnje a ne u funkciji zadovoljavanja realnih potreba (poznate su stalne pritužbe na loš kvalitetet, na primer, obuće, koja se proizvodi u dovoljnim količinama, ali zbog lošeg kvaliteta takvu robu niko ne kupuje i vlada velika oskudica, dok se u magacinima nalazi nagomilana i neupotrebljiva roba).

12) K. Marx, *Grundrisse, Introduction to the Critique of Political Economy*, 1973, str. 284 i 322.

vati samo u oblasti svojinskih odnosa (pogotovo ako su ti odnosi shvaćeni delimično), treba preći na analizu karaktera načina proizvodnje da bi se moglo odrediti o kakvoj je ekonomskoj osnovi reč u SSSR-u.

Pošto se osnovna dilema formuliše u smislu: kapitalistički ili socijalistički način proizvodnje, potrebno je odrediti karakteristike ova dva načina proizvodnje i na osnovu toga ustanoviti gde se nalazi društvo kakvo se oformilo od tridesetih godina nadalje u Sovjetskom Savezu.

Mišlim da je Marx u *Grundrisse* dao najsazetiji prikaz temeljnog odnosa kapitalističkog načina proizvodnje, a delimično i naznačio na kojoj osnovi se mora uspostaviti suštinski drugačiji način proizvodnje koji treba da prevaziđe granice klasičnog građanskog društva. Stoga ću se poslužiti Marxovim tekstom.

Osnovu kapitalističkog načina proizvodnje Marx nalazi u društvenom odnosu koji nastaje iz suprotnosti rada i kapitala:

"Nasuprot kapitalu mora stajati rad kao čista *upotrebna vrijednost*, koji sam njezin vlasnik nudi kao robu za kapital, za njegovu *razmjensku vrijednost*. . . radnik kupuje razmjensku vrijednost, a kapital upotrebnu vrijednost. . . *Odvajanje vlasništva od rada* pojavljuje se kao nužan zakon razmjene između kapitala i rada. . . rad odvojen od *svih sredstava za rad i predmeta rada*, od cele svoje objektivnosti. . . živi rad koji egzistira kao apstrakcija od tih momenata svoje realne zbilje. . . to *apsolutno rastavljanje, odvajanje vlasništva*, tj. stvarnih uvjeta rada od žive radne snage – to što ti uvjeti istupaju prema živoj radnoj snazi kao *tuđe vlasništvo*, kao realnost druge pravne osobe, to apsolutno razdvajanje vlasništva i rada, žive radne snage i uvjeta njenog realizovanja, opredmećenog živog rada, vrijednosti i djelatnosti, koja je stvar, to rastavljanje pojavljuje se sada kao proizvod samog rada. . . Kao proizvod rada pokazuje se i to što se *proizvod rada* pojavljuje kao *tuđe vlasništvo*, kao način egzistencije koji istupa samostalno nasuprot živom radu. . . što je proizvod rada, opredmećeni rad. . . nasuprot njemu fiksiran kao *tuđa moć*. . . Njen vlastiti rad joj je dakle podjednako tuđ (a on je tuđ i prema upravljanju njime), kao i materijal i oruđe. *Najamni rad* je ovdje, rad koji postavlja kapital, rad koji proizvodi kapital, tj. živi rad koji kako predmetne uvjete svog ostvarivanja kao djelatnosti, tako i objektivne momente svog postojanja kao radne *spособnosti* proizvodi kao *tuđe moći* nasuprot samom sebi, kao za *sebe bivstvjuće, od njega nezavisne vrijednosti*".¹³⁾ (kurziv moj)

Kapitalistički način proizvodnje se, dakle, konstituše na suprotnosti između kapitala i rada, što proizlazi iz suprotstavljenosti upotrebne vrednosti (rada) i razmenske vrednosti (kapitala), proizvodeći nužno odvajanje vlasništva od rada, razdvojenost rada od sredstava za rad i predmeta rada od svojih objektivnih uslova. Na toj osnovi se konstituše tuđa moć koja stoji nasuprot radniku, koji je lišen svih

13) K. Marx, *Temelji slobode*, str. 110, 113, 114, 160, 162, 172 i 173.

momenata svoje vlastite moći i, kao takav, podvrgnut uslovima najamnog rada, u kojima novonastali vlasnik prisvaja tudi rad bez ekvivalenta i na osnovu toga uspostavlja gospodstvo nad radom i radnom snagom.

Za potpuniju karakterizaciju kapitalističkog načina proizvodnje treba dodati ulogu koju igra razmenska vrednost kao glavni atribut tog načina proizvodnje. Ona se izražava prvenstveno u tome što ukida neposredno društveni rad i društvenu povezanost kako između subjekata koji rade tako i između proizvodnih jedinica, koji se za njih pojavljuju tek na tržištu kao društveni rad i društvena povezanost. Stoga se društveni karakter delatnosti kao i društveni oblik proizvoda javlja u proizvođaču kao nešto tuđe, postavreno, te je u tim uslovima, po rečima Marxa, besmisleno pretpostaviti "kontrolu udruženih individua nad njihovom celokupnom proizvodnjom" (Marx, isto, str. 53-55).

Polazeći od ovih bitnih momenata, socijalistički način proizvodnje se može definisati kao uspostavljanje takvih proizvodnih odnosa koji se ne zasnivaju na dominaciji razmenske vrednosti nad upotrebnom vrednošću proizvodnog rada i njegovih rezultata, jer je osnovni cilj društvene proizvodnje, kojoj se vraća njen neposredni društveni karakter, da stvara upotrebne vrednosti radi zadovoljavanja potreba članova društva. Budući da se ne temelji na razmeni između rada i kapitala, za socijalistički način proizvodnje ne važi zakon nužnosti razdvajanja vlasništva od rada, već naprotiv, podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju (tj. ukidanjem posebnog vlasništva) i revalorizacijom neposrednog društvenog rada (čime se ostvaruje i društveni oblik proizvoda i neposredna društvena povezanost proizvođača), vlasništvo i nije ništa drugo do odnos proizvođača "prema uvjetima svoje produkcije ili reprodukcije kao prema svojim vlastitim". A sa ukidanjem posebnog vlasništva kao tuđe moći ne može opstati ni najamni rad, koji nije ništa drugo nego društveni odnos otuđenosti radne snage kao robe, jer društveno vlasništvo podrazumeva kontrolu proizvođača nad ukupnosti uslova njihovog rada.

Sa takvim preobražajem načina proizvodnje u kojem razmenska vrednost prestaje biti osnova, ukida se i nužnost opstanka klasne podele rada (jer klasna podela rada i razmena idu zajedno), a pre svega podele između funkcije upravljanja i proizvodne funkcije, kao i između intelektualnog i manualnog rada.

Na temelju toga proizvodnja se planski reguliše da bi se ostvarili njeni socijalistički ciljevi i izbegle štetne posledice delovanja zakona vrednosti, budući da ovo dejstvo neće moći biti zadugo ukinuto.

Koji elementi preovlađuju u načinu proizvodnje u SSSR-u?

... O tome postoje različita shvatanja i polemika još uvek traje: počev od shvatanja da u ekonomiji Sovjetskog Saveza ne postoji nijedan od bitnih elemenata koji karakteriše kapitalistički način proizvodnje, čime se ne tvrdi da je proizvodni odnos postao socijalistički (Mandel), do stanovišta da se suština kapitalističkog načina proizvodnje nije promenila, iako su klasični kapitalistički odnosi modifikovani (Bettelheim).¹⁴⁾ Zvanično sovjetsko shvatanje, koje danas ne podržava nije-

14) Zanimljivo je da je Max Eastman već 1940. g. prozreo suštinu ekonomskog sistema u SSSR, jer nije bio zavarana formama. U *Stalin's Russia and the Crisis of Socialism* (1940, str.

dan poznati autor u svetu, drugačije je od oba prethodna, jer se tvrdi da je ostvaren socijalistički način proizvodnje.

Stanovište zvanične sovjetske ekonomske teorije o uspostavljenom socijalističkom načinu proizvodnje u SSSR počiva na shvatanju da su, sa ukidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i konstituisanjem centralizovane planske privrede, ukinuti uslovi koji omogućuju postojanje slobodnog tržišta razmenskih vrednosti. Te je ukinuta osnova i za stvaranje viška vrednosti i za produkciju i reprodukciju kapitala, čime su prevaziđeni kapitalistički odnosi i kapitalistički način proizvodnje. Takvo shvatanje su zastupali sovjetski ekonomisti u skladu sa osnovnom linijom partije, koja je bila proklamovana u periodu staljinizacije sistema, mada su polemike oko ovih pitanja nastale već dvadesetih godina, obnavljajući se u kasnijim periodima, a o njima se diskusija nastavlja i danas.

Polemike oko prirode ekonomskih odnosa u Sovjetskom Savezu odnosile su se, pre svega, na delovanje zakona vrednosti u socijalizmu i na pitanje o postojanju robnog načina proizvodnje.¹⁵⁾ U periodu "ratnog komunizma" smatralo se da je zakon vrednosti nespojiv sa socijalističkim načinom proizvodnje, te da se potpunom intervencijom države mogu savladati sve forme kapitalističkog načina proizvodnje. Ali je već NEP označavao korekciju takvog shvatanja dozvoljavajući razvoj upravo nekih kapitalističkih oblika, da bi se podstakao razvoj zaostale i ratom uništene privrede, naročito poljoprivrede. Krajem dvadesetih godina, pripremajući kurs ubrazne industrijalizacije i nasilne kolektivizacije, u upotrebu ulazi termin "prvobitna socijalistička akumulacija", ali se govori i o delovanju zakona kapitalističke akumulacije, naglašavajući, međutim, da je njegovo dejstvo različito u socijalizmu. Međutim, tridesetih godina ponovo se tvrdi da su zakoni tržišta i kapitalističke vrednosti ukinute, mada se zadržavaju njihove forme iz "tehničkih razloga". 1932–1933. godine, insistirajući i dalje na čisto formalnoj strani "zakona vrednosti" u socijalizmu, u sovjetskoj privredi se sve otvorenije priznaje važnost novčanih odnosa, te se uvodi zakon rentabiliteta i privredni račun u preduzećima. 1943. godine sovjetski ekonomisti imaju zadatak da teorijski razjasne razliku između socijalističke robne proizvodnje i kapitalističke proizvodnje, utvrđujući da je neophodno uvođenje tržišta i zakona vrednosti u socijalističku ekonomiju. Međutim,

---

152 i 180) on je pisao da je nacionalizacijom sredstava za proizvodnju birokratija stvorila mogućnost da postane vladajuća klasa, koja eksploatiše radničku klasu oduzimajući joj višak proizvoda, te da je u sovjetskoj ekonomiji zadržan najamni odnos. I Ante Čilića je početkom tridesetih godina jasno odredio suštinu sistema koji je nastao u Staljinovoj epohi, konstatujući u svojoj memoarskoj studiji *The Russian Enigma*, pisanoj tih godina, da je tada sve što je stvorila Oktobarska revolucija uništeno, dok su sačuvane samo spoljašnje forme i da je obnovljena eksploatacija radništva i seljaštva, iako nije ponovo uspostavljena privatna svojina (1979, str. 137).

15) Pregled polemika i stanovišta u sovjetskoj ekonomiji i ideologiji daju Ch. Bettelheim i B. Chavance u "Le stalinisme en tant qu'ideologie du capitalisme d'état" (manuskript saopštenja na konferenciji u Milanu od 3–7 januara 1979. Vid. II deo "Sur l'ideologie économique: le mode de production socialiste", str. 31–54).

na savetovanju sovjetskih ekonomista 1951. bila je odbačena teza o "transformiranom zakonu vrednosti u socijalizmu". "Teorijsko" objašnjenje konačnog kompromisnog rešenja dao je Staljin u svojoj intervenciji 1952. (**Ekonomski problemi socijalizma u SSSR**), formulišući stanovište da su robna proizvodnja i zakon vrednosti u socijalizmu zasnovani na pravnoj osnovi, tj. da oni deluju u odnosima između države i kolhoza i u oblasti industrijske potrošnje, dok u državnom sektoru predstavljaju "drevne forme", nužne iz tehničkih razloga, ali sa novim socijalističkim sadržajem. Zatim su u Osnovama političke ekonomije, što ih je 1954. g. izdala Akademija nauka, sistematski razrađeni "ekonomski zakoni socijalizma".

Posle Staljina ekonomske kategorije političke ekonomije su sve više u upotrebi, ali u formi koju je odredio Staljin, tj. sa naglaskom na različitom delovanju ekonomskih zakona u socijalizmu i kapitalizmu. U udžbeniku **Politička ekonomija socijalizma iz 1957.** se kaže:

"Roba u socijalizmu — to je proizvod što ga planski proizvode socijalistička preduzeća u cilju zadovoljavanja potreba društva i koji odlazi u potrošnju posredovanjem planske robne razmene. Prema tome, *roba u socijalizmu predstavlja sama po sebi robu posebne vrste*, robu koja je produkt neposrednog društvenog rada". (kurziv moj)¹⁶

Kakva je to "roba posebne vrste", koja se za proizvođače ipak pojavljuje kao roba, tj. kao njima otuđeni proizvod do kojeg mogu doći samo putem razmene a ne neposredno, dakle, kao proizvod koji je izgubio neposredno upotrebnu vrednost, iako se razmenjuje posredstvom državnog plana — sovjetski ekonomisti ne objašnjavaju. A objašnjenje je neophodno, jer kako se može tvrditi da je "roba" proizvod neposrednog društvenog rada? Kada postoji stvarno neposredni društveni rad, roba ne može da postoji, bez obzira ko vrši razmenu (tržište ili plan), budući da je bitna karakteristika neposredne društvene proizvodnje da se proizvode predmeti za upotrebu a ne za razmenu.

To isto ponavlja i E.I. Kapustin u spisu skorašnjeg datuma,¹⁷ u kojem stoji:

"U uslovima socijalističke ekonomije postoje i planski se koriste robno novčani odnosi. Ali su ti robno-novčani odnosi socijalistički po sadržaju. . . prema novom socijalističkom sadržaju robno-novčanih odnosa odsutan je kako robni tako i novčani fetišizam. . . Rad dobija društveno priznanje ne u konkurenciji već u procesu proizvodnje, njegova konkretna forma je već ranije određena planom, te se rad u socijalizmu javlja kao neposredno društveni rad. . . U uslovima socijalističkog društva nema takve ekonomske kategorije kao što je radna snaga kao roba. . . jer postoji neposredno sjedinjavanje radne snage sa sredstvima za proizvodnju, što se ispoljava u društvenom vlasništvu".

Ni Kapustin ne smatra da je potrebno da dokazuje tezu o neposredno druš-

16) Citirano iz knjige Drago Buvač, *Sovjetska alternativa, Ogled o znanstveno-tehničkoj revoluciji i privrednom sistemu SSSR-a (1950–1975)*, 1978, str. 112.

17) E.I. Kapustin, *Socijalističeskij obraz Žizni i ego ekonomičeski aspekti*, Institut Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1974, str. 61.

tvenom radu, jer bi tada morao postaviti pitanje o samom argumentu na koji se ta teza oslanja, naime morao bi dokazati da u Sovjetskom Savezu postoji društveno vlasništvo, odnosno "neposredno sjedinjavanje radne snage sa sredstvima za proizvodnju", što bi pretpostavljalo da je prevladana otuđenost rada i odvojenost rada od objektivnih uslova rada.

I na drugim mestima se mogu naći slične tvrdnje. Tako jedan sovjetski ekonomista tvrdi da u Sovjetskom Savezu aparat upravljanja ne stoji iznad proizvodnje i nije strano telu u odnosu prema proizvođačima (mada već sam upotrebljeni termin – aparat upravljanja – može poslužiti kao protivargument toj tezi), ili da se od proizvođača ne otuđuje višak rada jer ovde višak ne služi kao sredstvo eksploatacije, pošto proizvođači, budući vlasnicima sredstava za proizvodnju, upravljaju vlastitim viškom rada i viškom proizvoda, te da svaki radnik postaje "sohajzajin" (saupravljač) celokupnog proizvodnog rada.¹⁸⁾

Sasvim suprotno je stanovište koje zastupa Charles Bettelheim. Iako smatram da Bettelheimova definicija, prema kojoj se način proizvodnje u SSSR može okarakterizirati kao državni kapitalizam, ne daje odgovor na postavljeno pitanje, o specifičnom karakteru sovjetskog načina proizvodnje, mislim da je njegovo ukazivanje na probleme koje treba analizirati, kao i sama analiza, značajno, jer upućuje na to da se ode iza formi i otkrije priroda realnih društvenih odnosa, na osnovu čega se jedino i može doći do zaključaka o karakteru dominantnog načina proizvodnje.

Bettelheim polazi od utvrđivanja odlučujućih crta kapitalističke ekonomije, pa zatim analizom otkriva da li su one prisutne ili odsutne iz sovjetske ekonomije, na osnovu čega nastoji da proceni karakter proizvodnih odnosa. Po njegovom mišljenju, za prirodu ekonomskog sistema je bitno u kakvom su odnosu proizvođači prema sopstvenim proizvodima, tj. ko koristi višak rada i da li proizvođači mogu odlučivati o njegovoj upotrebi. Bettelheim smatra da eksploatacija može da postoji i kada se višak rada ne koristi individualnim prisvajanjem, jer eksploatacija zavisi od akumulacije a ne od potrošnje.¹⁹⁾ Kapitalistički način proizvodnje, tvrdi on dalje, postoji kada se radne mase potčinjavaju procesu reprodukcije koji sami ne kontrolišu i koji, stoga, može služiti samo interesima one manjine koja ima monopol nad upravljanjem. Takvi su odnosi kapital – odnosi dokle god se odnos između radne snage i sredstava za proizvodnju izražava nadnicom i oni se mogu formirati i u uslovima planirane privrede, te prava protivrečnost nije tržište – plan, već protivrečnost između "dominacije neposrednih proizvođača nad uslovima sopstvene egzistencije" i otuđenja proizvođača u toj ob-

18) Vid. G. Anošina, "Kritika koncepcii "bjurokratizovanog socializma", Voprosi ekonomiki, 12, 1978, str. 87–93; kao i G. Sorokin, "O neobhodnom i pribavočnom produkte pri socializme", Voprosi ekonomiki, 1, 1971, str. 55.

19) Vid. P. Sweezy and Ch. Bettelheim, *On the Transition to Socialism*, 1971, str. 59–60. I Cliff tvrdi da oni koji kontrolišu proces akumulacije personifikuju kapital (Vid. Cliff, *Isto*, str. 118). Predrag Vranleki, u svojoj knjizi *Marksizam i socijalizam*, zastupa isto stanovište. On navodi i sliatanje Pannekoeka iz 1938. g., prema kom: "U Rusiji vlada državni

lasti (Isto, str. 41–3).

U produbljenoj analizi razvoja sovjetskog društva od 1917–1930.,²⁰ Bettelheim utvrđuje da je preokret koji nastaje krajem dvadesetih godina, a koji označava preorijentaciju na upotrebu državne vlasti kao osnovne sile društvenog razvoja, sprečio revolucionarni preobražaj društvenih odnosa i dalje revolucionisanje načina proizvodnje. Zahvaljujući tome otvorena su vrata za prodor kapitalističkog načina proizvodnje i za formiranje jedne nove buržoaskse klase – klase funkcionera državnog kapitala. Glavni njegovi argumenti u prilog teze o kapitalističkom karakteru ekonomskih odnosa u Sovjetskom Savezu su: da proizvodne odnose karakteriše odvojenost sredstava za proizvodnju od neposrednih proizvođača, da postoji podvojenost između proizvodnih jedinica, što je uslovljeno i što se reprodukuje tržišnim odnosima, te da je ekonomski plan spolja nametnut i ne predstavlja stvarnu društvenu povezanost u procesu proizvodnje (u formi socijalističke kooperacije), niti izražava stvarne društvene potrebe (stoga se ne može svako planiranje izjednačavati sa socijalističkim planiranjem).

Zaključak koji izvodi Ernest Mandel je bitno drukčiji,²¹ iako će u analizi stanja i odnosa u sovjetskoj ekonomiji doći umnogome do sličnih stavova. Mandel počinje sa jednom protivrečnom tvrdnjom, naime, da je sovjetska privreda "dijalektička negacija kapitalističkih tendencija", što ne znači da je ostvareno socijalističko društvo budući da postoje klase i da se povećava društvena nejednakost (teorija o "prelaznom društvu"). Gornji stav Mandel zasniva na tvrdnji da postoji "odnos jednakosti s obzirom na vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju", ali i protivrečan odnos "stvarne nejednakosti s obzirom na rezultate korišćenja sredstava za proizvodnju" (mada je ovo stanovište izraženo rečima jednog sovjetskog autora, Mandel se ne obračunava kritički sa takvim stanovištem, u kojem drugi stav potpuno isključuje prvi); da se održava protivrečna kombinacija između "nekapitalističkog načina proizvodnje i raspodele koja je temeljno buržoaska" (drugim reči-

---

kapitalizam. . . proizvodni aparat je sačinjen od državne birokracije pod vodstvom rukovodilaca Komunističke partije. Ta državna birokracija, kao nova vladajuća klasa, raspolaže neposredno sa proizvodom, dakle sa viškom vrijednosti, dok je radnička klasa eksploatisana kao oni koji dobivaju nadnicu" (str. 244–245).

Stanovište da se u SSSR-u oformio državni kapitalizam izneo je u svojoj knjizi *The New Class* i Milovan Đilas.

Međutim, Antonio Carlo smatra da način proizvodnje u SSSR nije ni kapitalistički, jer za sovjetsku ekonomiju nije karakteristična dominacija viška vrednosti, tržište i robna proizvodnja (Isto, str. 22), ali nije ni socijalistički, jer postoji eksploatacija koja se zasniva na prisvajanju viška rada o strane dominantne klase, kao i otuđenost radnika od aparata koji upravlja proizvodnjom (str. 44). Na osnovu toga Carlo zaključuje da se u SSSR formirao novi antagonistički sistem, u kojem elementi slični drugim sistemima preuzimaju nove funkcije. Ovakvo objašnjenje, međutim, ne daje odgovor na pitanje o tome kakva je razlika između viška rada, koji dominantna klasa prisvaja otuđujući ga od radnika, i viška vrednosti.

20) Ch. Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS*, tom I i II, navedeno iz t. II, str. 250.

21) E. Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, vol II, str. 209.

ma, da se kapitalistički način proizvodnje zadržava u načinu raspodele ali ne i u načinu proizvodnje – vid. str. 212). Ovo poslednje se dokazuje time što je sovjetska akumulacija, suprotno akumulaciji kapitala, koja ima za cilj proizvodnju viška vrednosti, akumulacija sredstava za proizvodnju kao upotrebnih vrednosti, te profit nije ni cilj ni glavni pokretač sovjetske ekonomije, već samo njen instrument (str. 207). I najzad, da je sovjetsko planiranje stvarno planiranje kojim država određuje nivo i ritam rasti proizvodnje i akumulacije, te se problem tu javlja samo utoliko što nastaje suprotnost između planskog karaktera privrede i privatnog interesa birokrate (str. 208 i 226). S druge strane, u konkretnoj analizi Mandel daje mnogo više argumenata za pobijanje ovih zaključaka nego za njihovu potvrdu. Navešću samo primer kako se objašnjava ova poslednja tvrdnja, kada u daljoj analizi konstatuje da se, u stvari, radi o birokratskom planiranju, koje je dovelo, s jedne strane, do nereálnih zahteva: do raskoraka između planom postavljenih i ostvarenih rezultata (što tvrdi i Bettelheim, zaključujući na osnovu toga, da nije reč o stvarno planskoj privredi, jer rezultati proizvodnje izmiču iz ruku onih koji je planiraju), a sa druge, do takve preterane akumulacije koja je uslovlila posledice suprotne onima koje bi se mogle pretpostaviti iz Mandelove definicije karaktera sovjetske akumulacije. Reč je, kao što ćemo kasnije videti, o takvoj disproporciji između akumulacije i potrošnje koja dovodi u pitanje socijalističke ciljeve ekonomije, jer rast proizvodnih sredstava postaje samosvrha na račun zadovoljavanja potreba članova društva. A takvo gomilanje sredstava za proizvodnju, koje traje već šest decenija, usled upornog insistiranja na prioritetu teške industrije, dovodi do raskoraka između opšteg razvoja sovjetske industrije i rezultata razvoja merenog nivoom životnog standarda članova društva. Sve to dovodi u pitanje tezu o "akumulaciji upotrebnih vrednosti", jer je stalno narastajući birokratski aparat i klasa koja njime upravlja morao na nečemu zasnovati svoju egzistenciju, što bi bilo teško objasniti ako ne bismo uveli kategoriju viška vrednosti (ili otuđenog viška proizvoda), koji se ne može stvarati iz akumulacije upotrebnih vrednosti. Neefikasnost sovjetske privrede, koju priznaju i sovjetski ekonomisti, a koja je dobrim delom uslovljena i napred pomenutim disproporcijama, bila bi krupan razlog da birokratski planeri već odavno napuste dogmu o apsolutnom prioritetu proizvodnje sredstava za proizvodnju i o maksimalnom rastu stope akumulacije, kada iza toga ne bi stajali klasni razlozi i interesi, tj. mogućnost da se na osnovu takve orijentacije izvlači i sve veći višak vrednosti iz neposredne proizvodnje i da se na taj način održava klasno raslojavanje posredstvom privilegija koje se daju određenim grupama i potpomogne dominacija klase koja nastaje iz ovakvih odnosa proizvodnje.²²⁾

Vredi pomenuti i analizu koju je izvršio Rudolf Bahro i izložio u knjizi *Die Alternative – Zur Kritik der realexistierenden Sozialismus*.²³⁾ U oštrem zaključ-

22) Specifičnost ovog načina proizvodnje u odnosu na kapitalistički i jeste u tome što se ne akumulira višak kao profit, jer stvaranje viška nije cilj, već sredstvo da bi se, prvo, stalno uvećavala količina sredstava za proizvodnju, što je povezano sa tipom vlasti, kao što ćemo kasnije videti, i drugo, da bi se mogle zadovoljavati potrebe privilegovanih slojeva.

23) Rudolf Bahro, citati su navodeni prema engleskom izdanju: *The Alternative in Eastern Europe*, 1977, str. 13 i 22.

ku Bahro se ne slaže ni sa jednim od pomenutih autora, jer se, po njegovom mišljenju, kada je reč o Sovjetskom Savezu, ne radi ni o prelaznom društvu (što je Mandelov zaključak) ni o državnom kapitalizmu, već o "proto-socijalizmu", odnosno o socijalizmu u embrionalnoj fazi ili o "nekapitalističkom putu". (Međutim, iako tvrdi da su kategorije političke ekonomije neprimenjive na analizu sovjetskog društva i takozvanog "realnog socijalizma", i sam Bahro se služi nekim ekonomskim kategorijama kapitalizma da bi okarakterisao društvene i ekonomske odnose u SSSR-u). Ali sam autor ne pokazuje u kojim su to embrionalnim formama ostvareni socijalistički odnosi u onim momentima koje sam navodi kao najbitnije za socijalizam, a to su: neposredno podruštvljavanje sredstava za proizvodnju (što podrazumeva ukidanje robne proizvodnje i novčane privrede, iščezavanje najamnog rada i ukidanje robnog oblika radne snage); ukidanje tradicionalne podele rada; kao i ukidanje najoštrijeg izraza podele rada i klasne vladavine, tj. njenog političkog izraza u državnoj mašini (str. 29–30). Podaci i opisi koje Bahro daje pokazuju suprotno, odnosno mnogo više potvrđuju tezu da se radi o kombinaciji izvesnih predkapitalističkih i kapitalističkih elemenata u jednom hibridnom načinu proizvodnje u kojem je jedan embrion socijalističkih proizvodnih odnosa konzerviran, te se samo u perspektivi velikog zaokreta može govoriti o mogućem socijalističkom razvoju, što ne mora da bude jedina alternativa. Bahro razvija tezu Wittfogela o azijskom načinu proizvodnje kao karakteristici sovjetskog ekonomskog sistema. On naglašava kao osnovnu zajedničku karakteristiku sa azijskim načinom proizvodnje – moć države da raspolaze viškom proizvoda i viškom rada, što omogućuje društvenoj grupi koja raspolaze državom da pribavi i neograničenu vlast nad radnom snagom; a budući da je država ta institucija putem koje birokratski funkcioneri ostvaruju moć, tada se celokupno proizvodno stanovništvo može tretirati kao da su "robovi države" (str. 70–74).

Stanovište G. Markusa se razlikuje od svih pomenutih, jer on smatra da se sovjetski tip ekonomije može objasniti samo ukoliko se pronade differentia specifica toga u osnovi svojevrsnog načina proizvodnje. Nasuprot teoretičarima koji smatraju da kategorija svojinskih odnosa više ne igra važnu ulogu u određivanju karaktera sovjetskog društvenog sistema (zamenjujući tezu o ukidanju privatne svojine tezom o nestanku svojine, umesto da ispituju stvarnu prirodu državnog vlasništva koje je nastalo nacionalizacijom sredstava za proizvodnju), Markus pokušava da objasni ovaj tip načina proizvodnje na osnovu specifičnosti novoformiranih svojinskih odnosa. U tom snislu on odbacuje analogije sa prethodnim društveno-ekonomskim sistemima (bilo predkapitalističkog ili kapitalističkog tipa) kao neadekvatne, budući da ne pružaju odgovore na osnovna pitanja o funkcionisanju ekonomije ovog tipa. Kao primer on uzima pitanje o racionalnosti sovjetskog ekonomskog sistema. Na osnovu analogije sa kapitalističkom ekonomijom dolazi se do pogrešnog zaključka, prema shvatanju ovog autora, o "iracionalnosti" sovjetske ekonomije, jer se kao kriterijum "racionalnosti" uzima motivacija koja nije adekvatna sovjetskom tipu društva. Naime, racionalnost kapitalističke ekonomije, koja se zasniva na stvaranju profita radi akumulacije kapitala, ne predstavlja osnovu funk-

cionisanja društveno-ekonomskog sistema sovjetskog tipa, ali se ova društva ne upravljaju ni prema tradicionalnoj logici predkapitalističkih društava, već prema logici reprodukcije svojevrsne distribucije moći i sistema dominacije što se zasniva na snazi državnog sektora, ili na obimu sredstava kojima na monopolistički način raspolaže ona društvena klasa koja upravlja društvom uz pomoć države. Stoga, u ovom slučaju, motivacija nije ekonomska već politička, tj. cilj je da se reprodukciju dani odnosi moći, i u tom svetlu treba ocenjivati racionalnost sovjetskog ekonomskog sistema. Budući da tu nije reč ni o individualnoj niti o kolektivnoj svojini, već o korporativnoj svojini aparata vlasti, svojina je u funkciji ne reprodukcije kapitala već sistema dominacije. (Smatram da autor u vezi sa tim s pravom upozorava da u tom smislu treba razmotriti i odnos ekonomije i politike u sovjetskom tipu društva, suprotstavljajući se tezi o jednostranom primatu politike.) Na toj osnovi Markus pokušava da objasni i druge elemente sovjetskog ekonomskog sistema, pokazujući da "planirana ekonomija" nije ništa drugo nego "komandovana ekonomija", te da monopol na odluke (ko komanduje) čini okosnicu osnovne društvene podele rada, koja se mora razmatrati u okviru datog principa raspodele moći. Stoga je i prisvajanje viška samo instrument za stvaranje materijalne osnove vlasti, konstatuje autor.²⁴) (Mislim da bi bilo bolje reći primarno, a ne samo, jer sve analize pokazuju da se visoki stepen klasnog diferenciranja u ovim društvima sigurno ne bi mogao ostvariti bez pretvaranja jednog dela viška u materijalne privilegije društvenih grupa na vlasti).

3.

Šta se pokazuje, međutim, kada teorije konfrontiramo sa saznanjima koja nam pruža empirijska analiza?

Smatram da razmatranje na iskustvenom nivou treba početi sa problemom koji se smatra centralnim, naime, sa pitanjem o ulozi neposrednih proizvođača u upravljanju procesom proizvodnje, a to znači da treba utvrditi da li se u sovjetskom društvu zadržala odvojenost rada od objektivnih uslova za njegovo ostvarenje kao neotuđene delatnosti.

Analize ukazuju na to da je neposredno iza Oktobarske revolucije sudbina socijalističke ekonomije i društva u celinu bila povezana sa kolektivnim upravljanjem proizvodnjom, koji predstavlja novi oblik organizacije privrede. Tada su fabrički komiteti činili jezgro upravljanja preduzećima, nastavši spontano još 1905. i februara 1917. g. kao neposredna reakcija radničke klase na kapitalistički način proizvodnje. Na prvoj konferenciji fabričkih komiteta, održanoj u aprilu 1917. g. u Petrogradu, fabrički komiteti su potvrđeni kao osnovna forma revolucionarnog upravljanja privredom, sa zadatkom da preuzmu regulisanje radnog vremena, nadnica, primanja i otpuštanja radnika i slično, uključujući i pravo da smenjuju admi-

²⁴) G. Markus, A. Heller, F. Feher, *Dictatorship over Needs*, gl. I, II, III, str. 12-17, 19, 20 i 31 (rukopis u štampi)

nistrativni personal i da kontrolišu aktivnost uprave u administrativnom, ekonomskom i tehničkom domenu.²⁵⁾ A na I Sveruskoj konferenciji fabričkih komiteta u oktobru (17–22) 1917. donosi se rezolucija u kojoj se konstatuje:

”Pošto je oborila apsolutizam na političkom planu, radnička klasa želi da ostvari trijumf svojih demokratskih težnji na ekonomskom planu” (Isto, str. 167).

Iz ovoga se vidi da fabrički komiteti nisu predstavljali za radništvo samo privremenu formu, kako će već godinu dana kasnije biti shvaćeni od strane zvanične politike, već put istinskog revolucionarnog preobražaja kapitalističkog načina proizvodnje, kojim će se pripremiti. ”transfer proizvodnje u ruke radnika” (str. 168), što je Pankratova, kao predstavnik zvanične politike, ocenila kao neprihvatljivo stanovište nastalo pod uticajem anarhista.

Da je takva ocena proizvoljna i da se, nasuprot tome, može govoriti i o marksističkoj tradiciji samouprave, dokazuju tekstvi Antonia Gramscia, u kojima se ističe da fabrički saveti ”predstavljaju početak nove ere u istoriji čovečanstva”. Tek kada se ostvare te prve ćelije jednog dubljeg istorijskog procesa, smatra Gramsci, moći će se izvršiti reorganizacija svetske ekonomije i ljudske zajednice na nacionalnom i internacionalnom nivou, jer se diktatura proletarijata može ovaplotiti samo u tipu organizacije koji je specifičan za aktivnost proizvođača, a ne nadničara i roba kapitala. Drugim rečima, fabrički komiteti su ”model za proletersku državu”, jer se samo preko radničkih saveta može formirati ”psihologija proizvođača kao stvaraoca istorije”.²⁶⁾

U Sovjetskom Savezu je 1917. g. uveden ”trojni sistem” upravljanja, prema kojem o svim pitanjima organizacije procesa proizvodnje i raspodele odlučuju zajednički: fabrički komiteti, sindikat i uprava preduzeća. Pre izvršene opšte nacionalizacije industrije boljševička partija je podržavala stvaranje fabričkih komiteta kao formu koja je, spontano nastajući, pomogla da se brže organizuje radnička klasa u uslovima decentralizovane privrede.²⁷⁾

Međutim, Lenjinov ambivalentan stav prema odnosu radničke klase i države uticao je na dalje rešavanje ovog odlučujućeg pitanja (što se ispoljavalo u protivrečnim tezama o odumiranju države i o potrebi jačanja ”proleterske države”, o apsolutnoj centralizaciji vlasti i o borbi protiv birokratizacije, o takvoj radnoj discipl-

25) Vid. Anna Pankratova, *Work Committees in Russia in the Period of Revolution (1917–1918)*, u B. Horvat, M. Marković i R. Supek (eds), *Self-Governing Socialism*, vol. I, 1975.

26) A. Gramsci, ”The I'win Workers' Councils”, u R. Bleckburn (ed), *Revolution and Class Struggle: A Reader in Marxist Politics, 1977*. str. 379, 381, 384 i 385.

27) Vid. M. Brinton, *The Bolshevics and the Workers' Control 1917 to 1921. The State and Counter-Revolution*. Brinton ovde pruža detaljnu analizu razvoja formi upravljanja u privredi.

Da su forme samouprave u preduzećima nastajale spontano potvrđuju i drugi autori, ali ukazujući i na negativne birokratske reakcije na takve inicijative radničke klase. Ciliga opisuje slučajeve gde su radnici pokušali da izvrše neke izmene u načinu upravljanja preduzećem i u obliku raspodele (uvođenjem ”kolektivne nadnice”, kojom radna grupa slobodno raspolaze),

lini koja podrazumeva podčinjavanje radnika specijalistima i direktorima, ali i o potrebi "radničke kontrole" i sl.).

Tako se već krajem 1918. godine počinje gledati na fabričke komitete kao na preživela tela, a sa jačanjem centralizovane državne vlasti, sve su jače tendencije koje idu u tom smislu da se organi radničke kontrole tretiraju samo kao prelazni, privremeni oblik, ili kao dodatak državnoj vlasti, bez obzira na to što su za mase fabrički komiteti predstavljali upravo onaj oblik koji ih je povezivao sa socijalističkom revolucijom i obećavao drugačije društvene odnose (Brinton, Isto, str. 20). Jedan od funkcionera države objašnjava tada novi stav prema fabričkim komitetima rečima: "Kada je vlast prešla u ruke proletarijata praksa fabričkih komiteta, koji deluju kao da oni poseduju fabrike, postaje antiproleterska".²⁸⁾

Ojačana država, koja se a priori tretira kao "radnička država", počinje sebe smatrati jedinim legitimnim predstavnikom radništva, tvrdeći da su "radnici delegirali vlast na Savet nacionalne ekonomije", koji kao centralizovani organ više odgovara ekonomskim potrebama društva, te se neposredno upravljanje radništva zamenjuje delegiranjem od strane sindikata samo 1/3 u "radno-upravni komitet", dok većinu predstavljaju lica delegirana od strane regionalnih sovjeta. Sa ovim počinje ustupavanje kontrole države nad radničkom samoupravom.

Negativan stav prema neposrednim organima radničkog upravljanja proizlazi iz Lenjinovog otpora prema spontanim akcijama radništva i iz njegovog shvatanja partije, koje se zasniva na teoriji Kautckog o potrebi unošenja svesti u radničku klasu spolja, s obzirom da je ona sama sposobna, prema Lenjinovom mišljenju, samo za sindikalističku borbu.²⁹⁾ Iz čega je dalje sledio princip centralističkog rukovođenja i podređivanja svih organizacija kao transmisija partiji. Fabrički komiteti su, međutim, delovali kao nezavisni organi, neposredno izabrani od strane radništva i njima odgovorni. Zato se oni nisu mogli uklopiti u shvatanje koje je prevladavalo u boljševičkoj partiji, te već 1918. g. počinje intenzivna propaganda o sindikatu, kao klasnoj proleterskoj organizaciji, koja je "dovoljna da zastupa interese radništva" i da deli funkciju upravljanja sa upravom preduzeća, da bi se tako uz pomoć sindikata ukinuli fabrički komiteti. A samo dve godine kasnije Lenjin ustaje protiv svake forme kolektivnog upravljanja kao utopijskog i štetnog, prihvaćajući ideju o jedinstvenom upravljanju preduzećima (tada i ne sluteći do kakvih će posledica to dovesti, što će se odraziti već 1921. u tezama Trockog o potrebi podržavanja sindikata)

što je od strane zvanične politike prostašeno "ekstremnim levim skretanjem" i ugušeno (Cili-ga, Isto, str. 116).

I Voline u knjizi *The Unknown Revolution, 1917-1921*, iznosi interesantan primer pojave spontanog preuzimanja fabrika od strane radnika, koje je država htela da zalvon zbog nerentabilnosti i teškoća u snabdevanju sirovinama. On opisuje žilavu borbu radništva da organizuje proizvodnju, ali je taj pokušaj propao iz razloga uskraćivanja podrške i ometanja od strane birokratskih funkcionera države. (Vid. Voline, *The Unknown Revolution*, 1974. str. 290).

²⁸⁾ A. Pankratova, "Fabzakomi Rossii v borbe za socialističeskiju fabriku", 1923., navedeno prema Brinton, str. 20.

²⁹⁾ Vid. V.I. Lenjin, *Stavovi se radi*, 1948. str. 186-187

Početkom dvadesetih godina priprema se put za obnavljanje "menadžerskog autoriteta"; propagira se sistem individualnog rukovođenja preduzećima (sistem "jednonačalija"), insistira se na zavodenju stroge radničke discipline i predlaže uvođenje diferenciranog "stimulativnog" nagrađivanja, uz pomoć utvrđenih normi i plaćanja po komadu.

Du su ove mere predstavljale uvod u jedan radikalni zaokret u smislu odstupanja od principa koje je trebalo ugraditi u temelje socijalističke ekonomije, a o kojima se vodilo računa neposredno posle Oktobarske revolucije, vidi se i po tome što izazivaju pojavu prve "leve opozicije", koja ocenjuje te mere kao "opasnost od porobljavanja radničke klase".³⁰⁾ Glavne tačke kritike od strane "leve opozicije" su bile: teza o nesposobnosti proletarijata da sam organizuje proizvodnju; obnavljanje menadžerskog sistema i organizacije rada; i birokratski centralizam. Oni se zalažu za demokratizaciju proizvodnje i za radničko upravljanje. (Ovoj grupi su pripadali: Osinski, Buharin, Lomov i Smirnov).

Javlja se i "Radnička opozicija" kao rezultat neslaganja sa zvaničnom partijskom politikom koja nastoji da kolektivno upravljanje u privredi zameni individualnim, što se od strane "Radničke opozicije" ocenjuje kao "pobeda buržoaskog shvatanja u partiji", jer insistiranje na postavljanju rukovodilaca u privredi od strane države izražava gubitak vere u kolektivno telo i radničku klasu.³¹⁾ Iako se već 1920. godine sistem jedinstvenog rukovođenja propagira kao partijska linija, kojom se prebacuje puna odgovornost u upravljanju i kontroli procesom proizvodnje isključivo na direktore i državnu upravu, takav kurs je naišao na snažan otpor koji traje u toku 1923—1924. g. nastavljajući se i dalje. Sindikat se takođe suprotstavlja ovoj tendenciji, te je na VI kongresu sindikata 1924. g. prihvaćena rezolucija koja podržava stav o učešću sindikata i radnika u upravljanju preduzećima. Stoga, i CK partije još u toku 1925—1926. g. mora da brani liniju "učešća radnika u upravljanju"³²⁾. 1929. godina se može označiti kao godina pobeđe "novog kursa", što je oglašeno odlukom CK partije krajem te godine, o striktnoj primeni sistema "jednonačalija" (Isto, str. 226—227).

30) Osinski je bio jedan od prvih predstavnika "leve opozicije" koji je pružio otpor ovom novom kursu, čiji tekst "O stroiteljstve socializma" navodi Brinton, str. 39—40.

31) Alexandra Kollontai, *The Workers Oposition*, str. 1.

32) Bettelheim (u *Les luttes de classes en URSS*, t. II, str. 206 i dalje) pokazuje da se i Staljin sve do 1928. g. "zalagao" u javnim istupima za "učešće masa u upravljanju", jer je opšte raspoloženje još bilo takvo da nije bilo moguće otvoreno najaviti novi kurs protiv jake demokratske struje u partiji. Ali se u 1928. godini desio preokret: dok je još u prvoj polovini godine trajala snažna inicijativa masa i kritika odozdo autoritarnog shvatanja upravljanja, krajem godine ta inicijativa je već ugušena i pobeđuje linija čvrstog autoritarnog upravljanja (Bettelheim ukazuje na veliki broj prekida rada u toj godini, koji se mogu povezati sa otporom novom kursu).

Jedan od najboljih poznavalaca istorije Ruske revolucije, M. Lewin, iznosi da je tek 1929. izdat dekret o "jednonačaliju", ali da je prošlo pune dve godine da bi se uspostavio takav sistem. (M. Lewin, "Social Reactions Inside Industry during the Pre-War Five-Year Plans", 1928—1941", *Table Ronde "L'industrialisation de L'URSS dans les années 1930"*, Paris 10—11, 1981)

Dok je Lenjin kao teoretičar (u **Državi i revoluciji**) bio svestan opasnosti koja proizlazi iz pukog preuzimanja klasnih institucija, te se stoga zalagao za odumiranje države, naglašavajući da ona mora da počne da odumire odmah u privredi (sledeći stav Marxa i Engelsa). Lenjin—državnik previda tu opasnost i preuzima rizik koji u sebi nosi obnavljanje klasnih institucija, opredeljujući se između radikalnog revolucionarnog preobražaja društvenih odnosa i pragmatičkog stanovišta o efikasnosti funkcionisanja postojećih institucija države, u korist poslednjeg. Izgleda, međutim, da svest o toj opasnosti nije bila u Lenjinu sasvim potisnuta, što svedoči njegova borba sa Trockim oko shvatanja o podržavljenju sindikata, nasuprot kome Lenjin ističe potrebu da sindikat ostane relativno nezavisan i odvojen od države, da bi mogao da štiti radnika od "njegove sopstvene države": kao i njegovo stalno upozoravanje na opasnosti od birokratizacije države i osamostalijivanja partijskog i državnog aparata u odnosu na radničku klasu, što je dolazilo sve više do izražaja potkraj njegovog života. Zato je i insistirao na ponovnom uvođenju radničke kontrole u preduzećima i bio inicijator osnivanja jedne centralne ustanove radničke kontrole koja je trebalo da kontroliše državnu administraciju. Međutim, ne samo zato što je Staljin postao predsednik te ustanove, već prvenstveno zato što je ona predstavljala samo spoljašnju formu, izvana nametnutu jednom već oformljenom sistemu državnog upravljanja, te umesto da kao pokret iz baze, iznutra razara državotvornu politiku i praksu jačanja državnog upravljanja, takva ustanova je mogla predstavljati samo palijativnu meru u borbi protiv birokratskog manira i načina funkcionisanja administracije. Stoga je Staljinu i bilo lako da upravo uz pomoć ovog organ obezbedi ukidanje svake stvarne kontrole odozdo, pretvorivši Centralnu radničku kontrolu u prosti ogranak državnog aparata.

Sa potiskivanjem organu radničkog upravljanja i sve većim svodenjem sindikata na privesak partije, država postaje jedina sila koja odlučuje o sudbini rada i radnika, od vrha do baze, stvarajući sistem hijerarhijske odgovornosti državnih organa prema centralizovanom organu za upravu ekonomijom i povezujući se sa bazom preko direktora kao predstavnika države. Otada država određuje sve uslove rada, počev od metoda organizacije rada (sa prilivatanjem takozvane "naučne organizacije rada" Taylorovog tipa, kao da principi preuzeti iz buržoaske doktrine mogu biti neutralni u odnosu na prirodu načina proizvodnje i na proizvodne odnose), do mesta rada i visine nadnica.

Tada se putem centralizovanog državnog planiranja obezbeđuje politička intervencija u usmeravanju ekonomskih odnosa i takozvani "ekonomski zakoni"³³⁾ nisu bili ništa drugo nego politički definisani principi koji su važili kao linija partije (čime se doslovno potvrđuje da je u klasnom društvu zakon "volja vladajuće klase podignuta na stepen zakona").

Takvo upravljanje odozgo, koje od tridesetih godina do danas važi kao apsolutni princip "diktature proletarijata", sovjetski ekonomisti brane kao jedino mo-

---

33) Sovjetski ekonomisti određuju kao osnovni zakon razvoja socijalističke ekonomije: centralizovano planiranje ekonomskih procesa i prioritet razvoja proizvodnje sredstava za proizvodnju i teške industrije.

poću osnovu sovjetske ekonomije, dokazujući nužnost da "socijalistička država" koncentriše u svoje ruke ekonomska sredstva društva, budući da se "subjekt opšte-narodnog prisvajanja javlja u licu države", te je decentralizacija, kao drobljenje privrednog organizma, nespojiva sa "socijalističkim načinom proizvodnje". Ali pošto je planiranje složen proces, dokazuje se dalje, ono mora biti posebna delatnost planskih organa "socijalističke države", zasnovana na "poznavanju korišćenja objektivnih ekonomskih zakonitosti socijalizma".³⁴⁾ I na kraju, prema sovjetskim ekonomistima, sledi da centralizovani plan, koji je izraz same logike ekonomskih zakonitosti, postaje objektivni zakon za svako preduzeće. Polazeći, dakle, od nedokazane pretpostavke o nužnosti koncentracije upravljanja u rukama države (što se takođe oslanja na drugu nedokazanu pretpostavku o "socijalističkoj državi" kao zastupniku "društvene svojine"), završava se sa proglašavanjem da je samo postojanje plana dokaz da je ostvaren socijalistički način proizvodnje.

I ovaj "dokaz", međutim, pati od istih slabosti kao i argumentacija kojom se potkrepljuje shvatanje nedemokratskog "socijalizma" u celini, naime, ne raspravlja se o sadržaju koji bi potvrđivao da se postojeće forme kvalitativno razlikuju od onih nastalih u uslovima klasnog društva. O birokratskom sadržaju planiranja se, stoga, ne govori, iako podaci jasno pokazuju da takvo autoritarno planiranje iz jednog centra, već sa čisto ekonomske strane posmatrano, daje negativne rezultate.³⁵⁾ A kada se takvo planiranje procenjuje sa stanovišta širih društvenih posledica, ono predstavlja osnovnu kočnicu za preobražaj potojećih društvenih i ekonomskih odnosa, postajući "cilj po sebi, kao način da se ljudi potčine hijerarhijskom poretku" (Barho, str. 158). Takvo planiranje koje nije u stanju da uskladi sve elemente ekonomije i da obezbedi proporcionalni razvoj celokupne proizvodnje, niti da predvidi posledice donetih odluka, nije planiranje u pravom smislu, već se iza forme obaveznog plana prikriva voluntarizam i nesposobnost birokratskih funkcionera, koji i opstaju zahvaljujući takvoj klasnoj podeli rada koja im obezbeđuje monopol u upravljanju, odnosno reprodukciju postojećeg sistema dominacije (Marx).

Planiranje privrednog razvoja samo po sebi, dakle, ne može biti dokaz o postojanju socijalističke ekonomije u SSSR, jer doklegod planiranje ostaje jedan postulirani akt odozgo, isključujući neposredne proizvođače iz procesa planiranja, ono se ne razlikuje od uopotrebe plana u kapitalističkoj ekonomiji (Bettelheim): drugim rečima, događaj je radnička klasa samo objekt planiranja nisu suštinski promenjeni proizvodni odnosi, te se o socijalističkom planiranju niže govoriti samo onda kada neposredni proizvođači postanu subjekti planiranja proizvodnog i

34) Vid. V.F. Semjonov, V.G. Timirjazev, S.I. Šarapov (eds.), *Zakonomernosti ekonomičeskogo razvitija i effektivnosti proizvodstva*, 1973, str. 17, 35 i 44.

35) D. Buvač u pomenutoj knjizi argumentovano, na osnovu podataka iz sovjetskih izvora, pokazuje negativne posledice sovjetskog planiranja, koje se ispoljavaju kako u nerealnosti planova i nepostizanju planiranih rezultata, tako i u raskoraku između željenog i ostvarenog kvaliteta proizvoda, u održavanju ekstenzivne proizvodnje uprkos postojanju tehničkog potencijala za prelazak na intenzivnu proizvodnju, itd.

društvenog razvitka (Cliff).

Iz svega napred rečenog može se izvesti zaključak da je u Sovjetskom Savezu ozakonjena klasna podela rada, jer je ovekovičen status profesionalnih upravljača, a sanim timi i otuđenih proizvođača, čime je obezbeđena reprodukcija klasne strukture društva i klasnih društvenih odnosa.

Drugo pitanje koje treba razmotriti, iz čega su proizašle sudbonosne posledice za dalji razvoj proizvodnih odnosa u Sovjetskom Savezu je: kako su formulisani ciljevi razvoja sovjetske ekonomije.

Sudeći i po napred opisanom toku događaja može se pretpostaviti da su ciljevi ekonomskog razvitka neposredno posle Oktobarske revolucije bili shvaćeni u Marxovom duhu, tj. kao dugoročni projekt revolucionarnog preobražaja celokupnih proizvodnih i društvenih odnosa, shvatajući ekonomski razvoj u funkciji socijalističkog razvitka društva i svestranog razvitka njegovih članova. U tom smislu je Lenjin isticao da "planska organizacija društvenog proizvodnog procesa mora služiti stvaranju punog blagostanja i slobodnog svestranog razvoja svih članova društva".³⁶ O tome svedoči i niz mera koje su bile uvedene u prvim godinama posle revolucije: pre izvršene nacionalizacije industrije u svim preduzećima je bila uvedena radnička kontrola, da bi radnici "stekli iskustvo u upravljanju nadgledajući kapitaliste".³⁷ Što je istovremeno svedočanstvo i o tome da se nije išlo odmah na eksproprijaciju, niti se podržavljenju svojine pridavao onako isključivi značaj kakav će dobiti kasnije; razvijena je široka mreža radničkog upravljanja u formi fabričkih komiteta i učešća sindikata u upravljanju kao nezavisne radničke organizacije (a da je sindikat doista u početku bio relativno nezavisna organizacija dokazuje dugotrajni otpor sindikata prema staljinističkom partijskom kursu sve do 1929. g.), što je označavalo početak ukidanja klasne podele rada u smislu odvojenosti upravljanja od rada; stvaraju se novi uslovi za savez radništva i seljaštva kroz razvoj kooperacije u periodu NEP-a, da bi se seljaci praktično uverili u prednost novih društvenih odnosa i postepeno prihvatili socijalistički preobražaj³⁸ (suprotno kursu nasilne kolektivizacije koji će kasnije preovladati); davane su mnoge prednosti radnicima i njihovom potomstvu u pogledu školovanja, da bi se ubrzalo ukidanje razlike između manuelnog i intelektualnog rada, itd.

Nepredviđeni događaji (strana intervencija, građanski rat, uništena privreda, glad) uslovili su mere koje nisu bile predviđene u ranijim projektima (režim "ratnog komunizma", orijentacija na brzu nacionalizaciju, pojačana centralizacija upravljanja i slično). U toj situaciji prvi projekt za ubrzanu industrijalizaciju dolazi od strane opozicije; međutim, taj prvi projekt ne predstavlja zaokret ka takvoj

36) V.I. Lenjin, "Zamećanije na vtoroj projekt Plehanova", Sočinjenii, 1951, t. 6, str. 37.

37) Vid. E. Mandel, *Rasprava o marksistickoj ekonomiji*, t. II, gl. XV, str. 192.

38) Ch. Bettelheim u *Les luttes de classes en URSS* (t. I, str. 447, 449 i 450) piše o jednostranoj ekonomističkoj interpretaciji NEP-a u periodu staljinizma; on smatra da je Lenjinova politika NEP-a imala mnogo širi društveno-revolucionarni smisao, u borbi za stvaranje čvršćeg savezništva između radništva i seljaštva.

ekonomskoj politici koja će ponovo uvesti i legalizovati eksploataciju, jer se vodilo računa o većoj postupnosti i o tome da se manji teret svali na proizvođačke klase (plan industrijalizacije je predviđao da se investicioni napor koncentriše na 10–12 godina, umesto na 5–7 kao što je bio slučaj kasnije, što bi svakako omogućilo da se izbegnu preterano visoke stope akumulacije i, ono što je došlo kao posledica toga – pad realnih radničkih nadnica).³⁹⁾

Može se tvrditi da su dva momenta značajno uticala na promenu prvobitne ekonomske politike, koja inače nije bila dosledna (što je bilo uslovljeno nepredviđenim događajima i veoma teškim ekonomskim prilikama u zemlji, ali i teorijski neutemeljenim stanovištem o putevima socijalističkog preobražaja ekonomije), i to jedan ekonomski – koncentracija sredstava za proizvodnju u rukama države, a drugi, podstaknut prvim, a po smislu politički – centralizacija upravljanja i jačanje autoriteta državne vlasti, a sa njom i birokratije. Birokratsko viđenje "socijalističkog razvoja", stoga sve više potiskuje revolucionarnu viziju, te se dalji tok projekcije u smislu jačanja ekonomske moći i državne vlasti, nasuprot revolucionarnom preobražaju klasnih društvenih odnosa i nasleđenog načina proizvodnje. Pobeđuje ekonomističko i tehnokratsko shvatanje ekonomskog rasta,⁴⁰⁾ koji postaje sam sebi svrha a koji se mogao najbrže i najsigurnije ostvariti podređivanjem celokupnog društvenog razvoja razvoju proizvodnih snaga.

4.

1928. godine je formulisana projekat ubrzane industrijalizacije, a prvi petogodišnji plan je označavao praktično prihvatanje mera "prvobitne akumulacije" (koju sovjetski ekonomisti nazivaju "socijalistička akumulacija"), prvenstveno u pog-

39) Vid. E. Mandel, Isto, str. 195 i 197–198. On skreće pažnju na to da je Preobražen-ski u svom projektu "prvobitne socijalističke akumulacije" odbacio kao mogućnost da se snižavaju radničke nadnice da bi se povećavale stope akumulacije, što govori u prilog shvatanju da prvobitni projekt industrijalizacije nije predstavljao napuštanje revolucionarne politike socijalističkog preobražaja ekonomije. Međutim, Mandel propušta da ukaže na teret koji je seljaštvo trebalo da ponese, i prema tom projektu, što nije isključivalo eksploataciju, pa se i ovaj projekt o ubrzanoj industrijalizaciji mora kritički preispitati. Mandel takođe ukazuje na predlog ujedinjene opozicije koji je bio podnet 1926–1927. g. a koji je predviđao da se ritam industrijalizacije ubrza na račun smanjenja troškova funkcionisanja države i drugih neproizvodnih troškova uz istovremeno povećanje radničkih nadnica. (Vid. str. 272–273). M. Lewin (u "The Disappearing of The Planning in the Plan", u "Slavic Review", vol 32, no. 2, 1973, str. 279) pokazuje takođe da se Buharinov plan 1928. g. bitno razlikovao od Staljinovog projekta, jer se u njemu nastojalo da se izbegne "militarističko-feudalna eksploatacija seljaštva" i ludački industrijski tempo, pošto bi to, prema Buharinovim predviđanjima, neizbežno dovelo da politike koja se zasniva na nasilju.

40) Ovaj prelaz i ideološki prokret detaljno analizira Ch. Bettelheim u pomenutoj knjizi, t. I, str. 13–35.

ledu izvora koji su bili pretpostavljeni za stvaranje fondova za preteranu akumulaciju sredstava iz kojih bi se finansirao tako nagli razvoj proizvodnje sredstava za proizvodnju. Zato je plan o ubrzanoj industrijalizaciji i nasilnoj kolektivizaciji sela morao ići zajedno, jer je glavna rezerva za stvaranje potrebnih sredstava bilo seljaštvo, budući da je radnička klasa bila malobrojna te da se iz tog izvora nisu mogla izvući ogromna sredstva potrebna za podniirenje fondova akumulacije (treba isto tako imati u vidu da je za takvu politiku bilo nužno privući tehnički kadar, te su se politikom diferenciranih dohodaka stvarali povlašćeni slojevi, što je takođe pretpostavljalo da se na drugoj strani morao otuđivati veći višak rada).

Staljin se pri tom služio ideološkim argumentima i proglasivši da "tehnika rešava sve" odredio novi put "kretanja ka socijalizmu", opravdavajući novi kurs kao jedino mogući način da radnička klasa postane sposobna da vlada društvom (kada ostvari materijalnu bazu i postane moderna proizvodna snaga), a seljaštvo – kada postane kolhozno – da doživi socijalistički preobražaj uz pomoć mehanizacije poljoprivrede. (Rezultati će kasnije pokazati da se nije ostvarilo ni jedno ni drugo, jer uprkos ogromnom tehničkom rastu, skoro polovina radništva će sve do sedamdesetih godina biti prosti manualni radnici, a seljaštvo i dalje pretežno spada u tu kategoriju.)

Apsolutni prioritet proizvodnje sredstava za proizvodnju, a u tom okviru teške industrije, postaje "osnovni zakon ekonomije socijalističkog razvoja", što se u sovjetskim udžbenicima ekonomije ponavlja sve do današnjih dana. Posledice takvog stanovišta, koje se primenjuje već četiri decenije, a što sve više povećava jaz između proizvodne snage društva i njegove sposobnosti da zadovoljava osnovne potrebe stanovništva, uočili su u ono doba, još na samom početku staljinističkog kursa, pre svega predstavnici sindikata, Komsomola i opozicije (tu liniju je naročito kritikovala "desna opozicija" – kako je Buharinova frakcija bila nazvana od strane Staljina). S druge strane, ovaj krus je naišao i na spontani otpor kako seljaštva tako i radništva, što se očitovalo u niskim proizvodnim rezultatima u godinama koje su sledile (uključujući i masovno uništavanje stočnog fonda od strane seljaka kao otpor nasilnoj kolektivizaciji).⁴¹⁾

Budući da je ovakav preokret predstavljao ne samo nasilno ubrzanje ekonomskih procesa, već je označavao i jednostrano usmeravanje društvenog razvoja u pravcu isključivo tehničkog rasta, sa pretpostavljenim ograničenjima u pogledu poboljšanja životnih uslova društva, da bi se mogao ostvariti, on je u sebi sadržavao

41) Da je kolektivizacija bila nagla i prisilna pokazuju zvanični statistički podaci o tempu kolektivizacije: dok je 1929. g. bilo samo 3,9% kolektivizovanih seoskih domaćinstava, već 1930. ima ih 23,6%, a u 1931. 52,7%, da u 1937. g. dostigne 93% i da se praktično 1940. g. kolektivizacija u potpunosti završi. (Vid. Narodnoe Hozjajstvo SSSR v 1958., str. 346).

Ciliga, koji je u to vreme živeo u Sovjetskom Savezu, takođe svedoči o nasilnom karakteru kolektivizacije, što se prikrivalo deklaracijama o dobrovoljnosti stupanja u kolhoze. Na primeru kako se sprovodila kolektivizacija Ciliga razotkriva hipokriziju Staljinove politike: prilikom popisa seljaka za kolhoze predstavnici vlasti su saopštavali: "ko hoće u kolhoz neka stane levo, a ko hoće u Sibir – desno!" Pored toga, seljacima koji nisu ušli u kolhoz nije prodavana industrijska roba, a uz to, morali su da plaćaju ogromne poreze na svoje proizvode. (Isto, str. 98)

vao pretpostavku nužne upotrebe sile (videćemo kasnije da je ostvarenje takvog kursa zahtevalo ogromno povećanje birokratskog aparata, nametanje rigorozne radne discipline, orijetnaciju na očuvanje postojećih odnosa i sprečavanje svakog pokušaja kritičkog preispitivanja nove linije).

Rukovodstvo sindikata je ukazalo na nepoželjne posledice takvog plana industrijalizacije u prvom redu za radničku klasu, ističući da tako ubrzani razvoj pretpostavlja neprihvatljivu intenzifikaciju rada i snižavanje realnih nadnica. Takođe ni rukovodioci Komsomola nisu prihvatili novu politiku, koja je pretpostavljala "naučnu organizaciju rada koja nastoji da radnika pretvori u dodatak mašini, a ne da ga učini stvaraoцем socijalističke proizvodnje".⁴²⁾

Na ovom pitanju izbija i sukob Staljina sa takozvanom "desnom opozicijom", koja pruža otpor favorizovanju industrijskog razvoja na račun poljoprivrede, suprotstavljajući se zamisli da seljaštvo treba da plati najvišu cenu za tako ubrzani razvoj. Buharin je zahtevao da CK odbaci takav projekt, jer on "ekonomski ne donosi ništu supstancijalno, a politički proizvodi brutalne posledice" (Bettelheim, str. 375).

Međutim, poznata je sudbina ovih otpora i njihovih protagonista. Logika nasilja (nasilne industrijalizacije, prisilne kolektivizacije i birokratskog nasilja) nezadrživo krči sebi put, postajući sastavni deo sistema koji će biti proizvod Staljinove kontrarevolucije, čiji su temelji sudbonosno psotavljeni 1928–1929 godine.

Šta su planovi ubrzane industrijalizacije i prisilne kolektivizacije sadržali što im je davalo obeležje kontrarevolucionarnog preokreta i na kojim su se pretpostavkama, suprotnim revolucionarnom shvatanju socijalističkog preobražaja, zasnivali?

Osnovu Staljinovog plana ubrzane industrijalizacije čini takvo shvatanje društvene akumulacije koje pretpostavlja razvijanje klasnih odnosa u procesu proizvodnje i uvođenje klasnih merila u načinu raspodele, utičući neposredno na prestrukturiranje društvenih odnosa u celini.

Ako cilj socijalističkog preobražaja ekonomije nije rast ekonomskih činilaca sam po sebi, već ostvarenje uslova za materijalni i duhovni razvitak svih članova društva (pri tom se razvoj društva u celini pretpostavlja kao neophodna sredina u kojoj je ostvariv definisani cilj), tada i politika akumulacije mora biti u funkciji što optimalnijeg zadovoljavanja potreba članova društva, a pre svega onih delova društva koji su u kapitalizmu bili najviše eksploatisani, tj. radništva i seljaštva. Kada je, međutim, isključivi cilj akumulacije intenziviranje proizvodnje radi stalnog rasta proizvodnih snaga, da bi na taj način rasla moć države (pre svega u konkurentskom odnosu prema kapitalističkom svetu, pod krilaticom "stići i prestići Ameriku"), na račun stvarne društvene moći proizvođačkih klasa, ona je i po motivima i po rezultatima bliža kapitalističkoj nego socijalističkoj akumulaciji (iako nije sa njom istovetna, jer se ne pretvara u kapital, već u nagomilavanje sredstava za proizvodnju, iz čega se, po mom mišljenju, pogrešno zaključuje da je cilj takve

42) Vid. Ch. Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS*, t. II, str. 224–227 i 231.

proizvodnje stvaranje upotrebnih vrednosti, zanemarujući da je ta ekonomija u funkciji političkih ciljeva, te da "upotrebnost" proizvoda nije i društveno korisna vrednost) (Markus). Samim tim, način proizvodnje i odnosi u procesu proizvodnje koje je podsticao takav tip akumulacije, morali su da se usaglase njenim ciljevima, što je razaralo embrionalne socijalističke odnose podstaknute Oktobarskom revolucijom.

Nužna posledica je stvaranje velike disproporcije između akumulacije i potrošnje, o čemu se dvadesetih godina vodilo računa i podaci pokazuju da je u tom periodu postojao uravnoteženiji odnos u razvoju privrede u celini. (Statistički podaci pokazuju da je do 1928. g. odnos između akumulacije i potrošnje bio 39,5%: 60,5% i da je do 1938. g. bio još relativno uravnotežen, sa 3 puta bržim rastom stope akumulacije, ali da se odnos znatno menja u 1940. kada fond potrošnje uveliko zaostaje što se vidi iz odnosa 61,2 : 38,8; odnosno stalno se povećava stopa akumulacije a smanjuje fond potrošnje, koji opada na 1/4, što se nastavlja sve do 1975. g.)⁴³⁾

Ekonomisti se slažu u tome da je veće ulaganje u sektor proizvodnje sredstava za proizvodnju i tešku industriju bila nužna mera za razvoj socijalističke privrede, da bi se obezbedila proširena reprodukcija (pogotovo u tako zaostaloj zemlji kakva je bila Rusija), ali iz toga ne sledi da je bila nužna takva ekonomska politika koja forsira stalni porast stope akumulacije na račun stope potrošnje, čineći jaz sve većim i uslovljavajući ceo lanac negativnih posledica: smanjenje dohodaka proizvodnog stanovništva koje uslovljava opadanje njihovog životnog nivoa, što dovo-

43) Vid. Narodnoje hozjasivo SSSR v 1973, str. 206. Isto za 1975. i 1958. Odnosi fondova akumulacije i potrošnje (tj. grupe A i B) su bili: 1945. - 74,9 : 25,1; 1960 - 72,5 : 27,5; 1970. - 73,4 : 26,6; 1973. - 73,7 : 26,3 (1973, str. 206). Ili kada se uporedi tempo rasta vidi se da je stopa akumulacija porasla 1958. prema 1913. 83 puta, dok je stopa potrošnje za isto vreme rasla tempom od 13,7 puta, odnosno 7 puta brže (1958, str. 60). Slična se tendencija potvrđuje i iz podataka koje navodi T. Cliff, iako se cifre nešto razlikuju (treba napomenuti da se autor iakođe služi ruskim izvorom). Prema ovde navedenim podacima odnos akumulacije i potrošnje je sledeći: 1927-8 - 32,8 : 67,2; 1932. - 55,3 : 46,7; 1937. - 57,8 : 42; 1940. - 61,0 : 39,0 (vid. T. Cliff, revidirano izdanje *State Capitalism in Russia*, 1974, str. 35).

A. Notkin u "Nacionalni dohod i ego ispolzovanije v desjatoj pjatiljetke" (Voprosi ekonomiki, 8, 1976, str. 8) ukazuje na tendenciju veoma malog smanjenja rasta stope akumulacije u periodu 1966-1970 samo za 0,2%, a u periodu 1971-1974. za 0,8%, što ocenjuje kao nedovoljno za odlučujući uticaj na povećanje fonda potrošnje. Isto tako, on ukazuje na činjenicu da se fond akumulacije uvećava više nego što rasta nacionalni dohodak i da postoji dosta nagomilane zastarele tehnike, na čiji remont se troše velika sredstva iz akumulacije. To sve pokazuje da se odnos između akumulacije i potrošnje, kakav je određen još Staljinovim planom ubrzane industrijalizacije, nije u suštini promenio i da neosetno smanjivanje disproporcije ne predstavlja pravo rešenje problema. Sorokin, međutim, kritikuje shvatanje koje izražava jedan broj sovjetskih ekonomista, o "prezasićenosti sovjetske privrede sredstvima za proizvodnju", što pokazuje da sovjetski ekonomisti postaju svesni ovog problema, ali ih okviri zvanične politike sprečavaju da mu pristupe kritičnije. (Vid. G. Sorokin, "O sootnošeniju I i II podrazdelenii obščestvenogo proizvodstva v period razvitogo socializma", Voprosi ekonomiki, 3, 1973., str. 67)

di do sniženja produktivnosti rada, a ovo zatim, zalteva pojačanje aparata kontrole nad radnom disciplinom, prouzrokujući velike neproizvodne troškove, itd.⁴⁴) Potreba za razvojem socijalističke industije ne samo da nije podrazumevala brutalnu eksploataciju seljaštva koje je nasilno proletarizovano (i kome su zatim nametnute veoma niske nadice, znatno ispod nivoa gradskog proletarijata), ali podvrgnuto i feudalnim dažbinama (u vidu prisilnog otkupa proizvoda koje je država plaćala daleko ispod tržišne cene), već je zaltevala sasvim drugačije mere koje ne bi dovele do klasnog rata sa seljaštvom.

Prigovor što ga ovakvoj kritici stavljaju neki autori – da je najveći deo akumulacije korišćen za investiciona ulaganja, čime su zadovoljavane potrebe društva kao celine, treba razmotriti preispitujući upravo taj "opštedruštveni interes" koji je stajao iza tako intenzivne investicione politike, da bi se odgovorilo na pitanje: **čijim je interesima to stvarno odgovaralo.**

Ako politika ekonomskog razvoja ne vodi računa o ravnomernom zadovoljavanju potreba svih slojeva društva i uravnoteženju privrednog razvoja, već uporno daje prioritet razvoju tehničkog aspekta proizvodnih snaga, na račun šireg društvenog razvoja proizvođača (jer proizvodne snage ne čine samo sredstva za proizvodnju već i sami proizvođači, čije se potrebe moraju uvažavati), mora se posumnjati da je takva investiciona politika diktirana posebnim interesom onih koji o njoj odlučuju i koji svim sredstvima nastoje da obezbede njeno sprovođenje, utoliko pre što se može uporediti sa ostvarenjem takve politike pratiti proces društvenog raslojavanja, koji je proizvodio bogatstvo na jednoj a siromaštvo na drugoj strani, povlačeći sve oštriju granicu između društveno privilegovanili i eksploatisanih klasa.

Da je insistiranje na preteranim stopama akumulacije i na stalnom intenziviranju investicija bilo funkcionalno u većoj meri za birokratski aparat države nego za društvo u celini, pokazuje se kad se otkrije osnovni motiv kojim su se tvorci politike rukovodili. Konkurentska težnja da Sovjetski Savez u takmičenju sa Amerikom⁴⁵) što pre postane vodeća svetska sila orijentiše planiranje razvoja u tom pravcu da se stalnim rastom proizvodnih kapaciteta obezbedi što veća produkcija onih roba po kojima se statistički meri stepen razvijenosti jedne privrede; stoga se

44) L. Mandel piše o razlici između Marxovog shvatanja akumulacije u socijalizmu i staljinističkog, tvrdeći da ova poslednja, koja primenjuje maksimalnu stopu akumulacije ne daje optimalno pozitivne rezultate ni u pogledu najbržeg rasta privrede, niti u pogledu usklađenog razvoja ekonomije i životnih uslova članova društva. Uz to, politika akumulacije koja je stvorena od strane birokratskog aparata i njima regulisana, bira ona sredstva koja najviše odgovaraju birokratskom interesu, a koja bi se doista socijalističkim planiranjem mogla izbexi. (Vid. E. Mandel, Isto, str. 220, 226, 231, 237, 277–8, 281–3)

45) U sovjetskoj statistici se poseban prostor posvećuje upoređivanju rezultata sovjetske i američke privrede po količini različitih vrsta proizvoda. Kada bi ti podaci bili uzeti sami po sebi došlo bi se do zaključka da je SSSR daleko ispred Amerike, naročito u pogledu brzine razvoja, što se verovatno i želi time sugerirati. Međutim, Mandel pokazuje koliko su apsolutni brojevi varljiv pokazatelj: dok se prema apsolutnim ciframa o rezultatima industrijske proizvodnje SSSR javlja kao druga industrijska sila u svetu, kada se ti rezultati posmatraju u odnosu na broj stanovnika i na zadovoljavanje njihovih potreba slika se znatno menja, jer se mora kon-

postavlja kao ideal – dostiћи proizvodnju čelika per capita ravnu američkoj, uključujući i druge proizvode ove vrste, pri čemu se, kako kaže Bahro, napredak procenjuje "prema količini proizvoda teške industrije po glavi stanovnika", zanemarujući potrebe tili istih stanovnika (ipak iako je taj "ideal" umnogome postignut, to još uvek ne obezbeđuje da se SSSR oslobodi zavisnosti od uvoza stranih licenci, a u izvozu i dalje najveći deo čini izvoz sirovina⁴⁶). A to je upućivalo na postavljanje nereálnih zahteva (jer se za nekoliko decenija nije mogao nadoknaditi čitav vek ekonomskog razvoja) i takvo naprezanje koje je zahtevalo stalno povećanje produktivnosti rada po svaku cenu. (Stoga tvorcii te politike, uključujući i sovjetske ekonomiste, ne izražavaju nikakve rezerve prema uvođenju tejlorističkih metoda, prema uvođenju sistema plaćanja po komadu, što je Marx ocenio kao najotvoreniji vid eksploatacije, prema podsticanju takve konkurencije među radništvom u vidu stahanovštine, koje je još više ugrožavalo težak položaj nekvalifikovanih radnika i atomizovalo radničku klasu itd.). Sve to je vodilo nužnom zaoštavanju suprotnosti između radne snage, kojoj su nametnuti najamni uslovi rada, i "poslodavca" (države) koji nekontrolisano diktira te uslove.

Birokratski funkcioneri su morali da pronadu najadekvatnije mere da bi pr nudili proizvodne klase da se povinuju nametnutim, iako krajnje nepovoljnim uslovima rada, na šta radništvo reaguje – u nedostatku klasnih oblika organizovanosti – niskom produktivnošću⁴⁷) nedisciplinom, velikom fluktuacijom i absentsmonu, što sa strane birokratije izaziva reakciju pojačane represije. Opravdavajući niske nadnice slabim proizvodnim rezultatima, birokratija koristi priliku da povra-

---

statovati da zaostalog sovjetske ekonomije još nije savladana.

To potvrđuju i sledeći podaci: kada se upoređuju stope ekonomskog rasta proizlazi da sovjetska ekonomija napreduje brže od američke, jer je rast nacionalnog dohotka od 1951–1971 u prvog bio 8,1% a u drugog samo 3,1; industrijska proizvodnja je u prvog rasta po stopi 9,6 naspram 3,8 u SAD, a poljoprivredna proizvodnja po stopi od 3,4 naspram 1,7 itd. Međutim, kada se posmatra udeo ekonomskih efekata sovjetske ekonomije u američkoj ekonomiji vidi se da nacionalni dohodak SSSR-a 1950. iznosi samo 31% nacionalnog dohotka SAD, a 1975. 67%, da je industrijska proizvodnja tek u 1975. dostigla 81% američke proizvodnje, itd. (Vid. Narodnoje hozjajstvo SSSR v 1975., str. 120–121.) S pravom se, međutim, može postaviti pitanje, kao što čini M. Dilas: koliko košta sovjetsko društvo ta trka sa Amerikom i koliko je to čak i ekonomski opravdano? (Vid. The New Class, str. 121).

46) D. Buvač govori o tome u pomenutoj knjizi, uzimajući to kao primer nesvrshodnog ulaganja u tehnički razvoj koji se neracionalno koristi.

47) Kao pokazatelj produktivnosti obično se navodi rast stope produktivnosti, koji je u sovjetskoj privredi stalno iznad rasta stope produktivnosti u kapitalističkim zemljama (između 1951–1971. prosečna stopa rasta produktivnosti u SSSR je bila 6,9 prema 2,4 u SAD), ali se retko uzima u obzir stvarni efekat produktivnosti rada, koji pokazuje da i u 1975. g. produktivnost sovjetske privrede iznosi samo 40% opšte produktivnosti u SAD, ili 55% u industriji, a samo 25% u poljoprivredi (vid. Narodnoje Hozjajstvo SSSR v 1975., str. 120–121), iako SSSR danas ima brojniju radničku klasu i brojniji tehnički kadar od SAD.

Kada se podaci o tempu rasta produktivnosti posmatraju u okviru petoljetki vidi se da su naročito visoka povećanja stope akumulacije bila praćena opadanjem produktivnosti rada, što počinje krajem tridesetih godina i traje sve do 1958. (ovo se opadanje uzima u relativnom

ti ugled autoritarnom tipu upravljanja, kojim se unosi red spolja, ne nastojeći uopšte da podstakne i da se osloni na potencijalne unutrašnje snage samog radništva. Dve mere su odigrale najznačajniju ulogu u tom pravcu: uvođenje normi (što je povezano sa sistemom plaćanja po komadu) i principa "nagradivanja prema radu", s jedne strane, a sa druge, nametanje strogog radnog zakonodavstva, koje u suštini postaje krivično zakonodavstvo. Sve je to, međutim, opravdavano kao "stimulativne mere" koje treba da doprinesu poboljšanju uslova rada, a u prvom redu povećanju nadnica.

No pre nego što predem na detaljniju analizu društveno-ekonomskog položaja radništva i seljaštva, potrebno je navesti još neke podatke koji govore o društveno nepovoljnim posledicama staljinističke politike akumulacije, u pogledu cene koju je morao da plati upravo proizvođački deo društva.

U zvaničnoj statistici tridesetih godina se ne mogu pronaći podaci o raspodeli onog dela nacionalnog dohotka koji ide na fond proste reprodukcije,⁴⁸ pogotovo nema podataka o kretanju realnih dohodaka po kategorijama zaposlenih (jer od 1934. g. statistika daje pregled samo prosečnih dohodaka). To otežava analizu raspodele nacionalnog dohotka, kako u pogledu odnosa onih delova dohotka koji se izdvajaju za prostu i proširenu reprodukciju, tako i u pogledu raspodele nacionalnog dohotka iz fonda predviđenog za prostu reprodukciju na različite kategorije zaposlenih, a posebno praćenje dinamike dohodaka. Međutim, logično je pretpostaviti, kao što čini T. Cliff, da je nagli i ubrzani industrijski razvitak, u uslovima nepostojanja nikakvih nacionalnih rezervi, u nerazvijenoj zemlji i tek izašlj iz haosa građanskog rata, morao neko platiti i da je to moglo biti postignuto prvenstveno pojačanom eksploatacijom onih delova društva koji su stvarali višak proizvoda. Pogotovo s obzirom na to da intenzivnu industrijalizaciju prati sve oštrija socijalna diferencijacija, u kojoj se izdvajaju društveni slojevi koji su bili pošteđeni oskudice, te se mora pretpostaviti da su oni imali znatno više koristi od akumulacije viška proizvoda i da su imali razloga da budu zainteresovani za njegovo stalno uvećavanje (Cliff, str. 120). Prema izvorima kojima se služi Cliff, može se ustanoviti tendencija pada nadnica od 1936. g. (dok su nadnice do 1928. g. rasle po stopi koja je bila viša od stope produktivnosti, 1936. g. rast nadnica znatno opada ispod

---

smislu, u odnosu na visinu stope produktivnosti prema prethodnim godinama). – Vid. Narodno Hozjajstvo SSSR v 1958, str. 110). To isto se može pratiti u poljoprivredi što pokazuje da do naglog opadanja dolazi upravo u godinama intenzivne kolektivizacije – od 1932–1936. g. kada je nivo poljoprivredne proizvodnje najniži u periodu posle revolucije (Vid. Isto, str. 346).

Drago Buvač ističe da sredstva uložena u tehnički razvoj ne daju odgovarajuće rezultate u pogledu produktivnosti: u periodu 1929–1940 uloženi rubalji u razvoj proizvodnje sredstava za proizvodnju davao je samo 0,89% prirasta nacionalnog dohotka, što se sve više smanjuje, te 1961–1964. daje samo 0,32%. (isto, str. 35)

48) Postoje podaci za globalnu raspodelu koja pokazuje sledeću strukturu raspodele opšteg društvenog proizvoda: na primer u 1966. g. 54,4% je išlo na materijalne proizvodne troškove, 23,9% na dohotke a 21,7% je činilo višak proizvoda – što pokazuje da je prosta reprodukcija zahvatala manje od 1/4 društvenog proizvoda (vid. Semjonov–Timirjazev, Isto, str. 68).

rasta stope produktivnosti – str. 42). što potvrđuje da koristi od prenapregnutog inudstrijskog razvoja i od nagomilanog bogatstva nisu pripadale radništvu.⁴⁹⁾ Koliki je deo viška proizvoda koristila za vlastitu reprodukciju ona društvena sila koja je imala moć da nametne ovakvu politiku razvitka ne može se reći (jer za to ne postoje podaci), ali sama činjenica da se konstituše i prosperira takav sloj društva koji uživa materijalne privilegije kada znatno opada potrošno moć radništva, sve doći o oduzimanju značajnog dela tog viška od neposrednih proizvođača.

Ovde je nužno razmotriti pitanje: da li se u Sovjetskom Savezu višak otuđuje od proizvođača i da li se može govoriti o eksploataciji. Sovjetski autori odlučno odbijaju takvu mogućnost. Polazeći od napred pomenute "zamene teze" u pogledu određivanja karaktera postojećeg oblika svojine u SSSR (zamena društvene svojine državnom), pravi se i druga logička greška kada se zaključuje da je ostvaren društveno-konkretni rad koji stvara upotrebne vrednosti, a iz toga se dalje izvode i svi ostali zaključci o "socijalističkom" karakteru ekonomskih kategorija. Tako se konstatuje da iz prirode društveno-konkretnog rada proizlazi da je u vrednost ukupnog društvenog proizvoda – koji, navodno, pripada celom društvu – uključen kako potrebni proizvod tako i višak proizvoda, te ovaj poslednji ne dobija formu viška vrednosti niti izražava stepen eksploatacije, već samo odnos prema neophodnom radu, budući da se te dve ekonomske kategorije u socijalističkom društvu ne nalaze u antagonističkoj suprotnosti, jer obe pripadaju celom društvu i koriste se u interesu društva. Samim tim, prema takvom objašnjenju, maksimalna stopa rasta akumulacije ne protivreči socijalističkom karakteru razvoja, jer je njena "suština u planskom optimalnom korišćenju dela nacionalnog dohotka u cilju razvoja društvene proizvodnje". Drugim rečima, ukinuta je svaka mogućnost eksploatacije.⁵⁰⁾

Analiza sovjetskog društva pruža dokaze za suprotne zaključke. Bilo kako da nazovemo onaj deo stvorene vrednosti "povrh ekvivalenta" koji nastaje iz viška rada i koji se oduzima proizvođačima, bez mogućnosti njihovog uticaja na njegovu upotrebu što se u postojećim uslovima nameće kao prinudni rad (uzimajući i doslovno značenje, prvo zbog prinudnog vezivanja radnika za mesto rada u staljinističkoj eposi, a posebno, kada se uključi korišćenje prinudnog rada logoraša, što s obzirom na njihov broj i na efekte takvog rada ne može biti izuzeto iz stvaranja viška proizvoda), ostaje nesumnjivo da stvoreni višak ne pripada podjednako celini društva; i drugo, da njegovu upotrebu ne kontroliše celo društvo, ali ni oni koji ga stvaraju, već je to zakonom utvrđeno pravo države (odnosno državnih funkcionera). Proizlazi da se višak proizvoda dvostruko otuđuje od proizvođača: prvo time što je upravljanje njegovom raspodelom odvojeno od proizvođača i pripada

49) T. Cliff navodi svoje tske izvore koji pokazuju uočljivo opadanje potrošne moći stanovništva sa prosečnim nadnicama. Kada se za 1913.g. uzme index 100, potrošna moć merena količinom hrane koju je radnik sa prosečnom nadnicom mogao kupiti, bila je 1928. 151,4, 1932. – 129,7, a 1935. opada na 51,4, da se na tom nivou zadrži i 1940. sa malim oscilacijama (vid. revidirano izdanje, 1974, str. 40).

50) Vid. Semjonov-Timijazev, Isto, str. 34, 132–133, 134–135 i 226.

kao pravo drugoj "osobi" izvan proizvođačkih klasa, i drugo, što proizvođačke klase ne učestvuju u raspodeli ni onog dela viška proizvoda koji bi trebalo da služi unapređenju njihovih životnih uslova, te stoga, ne učestvuju ravnomerno ni u njegovoj raspodeli. To verovatno nije višak vrednosti u funkciji stvaranja kapitala, pre svega, kao u kapitalizmu, sa motivacijom da se sa uvećavanjem profita povećava privatno vlasništvo, ali za ovu našu analizu bitnije je da utvrdimo da li iz odnosa proizvođača prema višku proizvoda možemo ustanoviti postojanje eksploatacije, jer eksploatacija postoji dokle god postoji odvojenost viška proizvoda od proizvođača i dok je njegova upotreba diktirana spolja, nezavisno od potreba proizvođačkih klasa koje ga stvaraju. Da je to slučaj u SSSR-u potvrđuje i naredna analiza.

Dok je politika diferenciranih dohodaka, koja je bila usvojena u Lenjinovo vreme, na X partijskom kongresu 1921. g. imala karakter jedne nužne ali privremene mere, da bi podstakla radnike na sticanje kvalifikacije, s jedne strane, a sa druge, da bi privezala buržoaske stručnjake usled nedostatka vlastitog stručnog kadra (a primenom principa "partijskog maksimuma" te mere su isključivale stručnjake članove partije), u staljinističkom periodu ova privremena mera se pretvara u princip "socijalističke raspodele" i na taj način se legalizuje društvena nejednakost koja postaje sve uočljivija.

Nedostatak podataka o distribuciji realnih nadnica otežava utvrđivanje stvarnih raspona, te i odgovor na pitanje do koje mere se politikom raspodele dohotka toleriše društvena nejednakost (što postaje nesumnjivo kada se platama i nadnicama doda ekstradohodak i druge materijalne privilegije). Zato kada se prema zvaničnim podacima upoređuju prosečne nadnice različitih kategorija zanimanja, rasponi izgledaju mali. Prema podacima koje navodi D. Lane,⁵¹⁾ raspon između nadnice manuelnog radnika i tehničara i inženjera je 1932. iznosio 1 : 2,6, a u poređenju sa službenicima 1 : 1,5 (što se počev od 1950. g. smanjuje te u 1972. g. iznosi 1 : 1,3, odnosno 1 : 0,83). Peter Wiles⁵²⁾ navodi slične podatke, ali poređenjem raspona u nadnicama u SSSR-u i u Engleskoj pokazuje da je distribucija dohotka ravnomernija u ovoj drugoj (dok je u prvoj raspon 1 : 2,06, u drugoj je 1 : 1,71, a kada se plate umanje posle odbitka poreza, raspon u Engleskoj iznosi 1 : 1,49, dok su u SSSR-u poreske stope znatno blaže).

Međutim, kada se poređenje vrši između najniže nadnice fizičkih radnika i inženjera, prema podacima koje navodi Mandel (str. 231) raspon je iznosio 1935.

51) D. Lane & Felicity O'Dell, *The Soviet Industrial Worker, Social Class, Education and Control*, 1978, str. 82–85. Zanimljivo je ukazivanje autora na značajne regionalne razlike između republika, gde se pokazuje da dohotci u azijskim republikama znatno opadaju ispod prosečnih dohodaka evropskih republika.

52) P. Wiles, "Recent Data on Soviet Income Distribution", "Survey", 21 (3), 1975, str. 31. Wiles na drugom mestu tvrdi da je tridesetih godina, posle kampanje protiv egalitarizma koju je 1931. objavio Staljin, SSSR postala najmanje jednaka zemlja u svetu, što se naročito manifestovalo pred kraj Staljinovog života, kada je opala stopa rasta (ispod nivoa 1934. g.) a nejednakost bila u porastu. Vid. "Wage and Income Politics", u L. Shapiro i J. Gordon (eds), *The Soviet Worker, Illusion and Realities*, 1981, str. 22–23.

1 : 20; a prema Cliffu,⁵³⁾ raspon između nadnice kvalifikovanog radnika i direktora iznosio je 1937. 1 : 10, što se znatno povećava kada se u redovne plate funkcionera i specijalista uključe sve vrste ekstra-dohotka. Mnogi autori s pravom ukazuju na to da se o razmerama socijalne nejednakosti ne može pouzdano raspravljati ako se ostane na redovnim dohotcima, jer je sistem posebnih dodataka vrlo razvijen i igra značajnu ulogu u strukturiranju sovjetskog društva. Matthews⁵⁴⁾ iscrpno analizira postojeće oblike ekstra-dohotka, ukazujući na to da se pomoću ovih skrivenih beneficija održava relativno mala razlika u dohotcima i time skriva pravo stanje društvene nejednakosti (str. 54). Bez uračunavanja svih posebnih vrsta primanja, koja se tretiraju kao "neuračunati dohodak", koji je i neoporezovan, izgledalo bi da su partijski i državni funkcioneri manje privilegovana grupa od akademika, vojnih funkcionera i umetnika, čiji dohotci mogu biti viši od prvih. Matthews navodi celu listu ekstra-primanja, kao što su: trinaesta plata za partijske funkcionere, "partijski džeparac", "plavi koverti", "lične nagrade" – što iznosi 50–150% redovnih primanja, a kada se u to uključe specijalni jeftiniji obroci, specijalno racionalno snabdevanje po nižim cenama, jeftine stanarine i za one sa visokim dohotcima, niske poreske stope i slično usled odustva progresivnog oporezivanja, onda rasponi narastaju i iznad označenih procesa. Interesatna je Matthewsova analiza razvoja sistema socijalne diferencijacije, koju on dokumentovano prati od 1917. do 1970. Iz te analize se vidi da se zakonom iz 1918. g. utvrđuje minimalna nadnica od 350 rubalja a maksimalna od 1.200 (i to za specijaliste, dok je najviša plata za narodne komesare bila 800 rubalja), što znači da je bio dozvoljen raspon 1 : 3,5, odnosno 1 : 2,3. Međutim, već se 1920. napušta tendencija održanja malih raspona i utvrđuje skala od 1 : 8 (tada se uvode i specijalne isplate za povećanje proizvodnje, ali samo za tehničko i administrativno osoblje, a 1922. g. taj se sistem proširuje i na rukovodioce u privrednim i neprivrednim organizacijama; Matthews skreće pažnju na oštre reakcije sindikata na ovakvo kretanje počev od 1920. sve do 1928. g.). 1923. g. se uvodi sistem "specijalnih penzija odgovornim radnicima". Ove početne tendencije ka povećanju socijalne diferencijacije naročito se razgranavaju u tridesetim godinama; tako su 1937. g., prema pisanju "Pravde", najviši dohotci bili skoro 40 puta veći od prosečnih dohodaka (Staljin je ukinuo "partijski maksimum" i time omogućio da se i partijski funkcioneri uključe u ovu trku). Uz to, porez na dohodak se znatno smanjuje za najviše kategorije (Matthews navodi podatak da se porez koji se plaćao iznad 2000 rubalja od 38% smanjuje 1932. g. na 3,5% za sve dohotke iznad 500 rubalja; a prema zakonu iz 1943. g. porez je bio 2% na sve dohotke iznad 260 r. sa maksimalnom stopom od 13% iznad 1000 rubalja – vid. str. 101). Sve to je bilo praćeno razgranatim sistemom drugih

53) Iako su za vreme NEP-a bile primenjene diferencirane skale nadnica, Cliff navodi da sredinom dvadesetih godina razlika između prosečne radničke nadnice i plate specijaliste ne dostiže ni 1:3, 1 Barington Moore navodi slične podatke koji potvrđuju takvo stanje do 1928. (Vid. B. Moore, *Soviet Politics, The Dilemma of Power*, str. 184).

54) M. Matthews, *Privilege in the Soviet Union, A Study of Elite Life-Style under Communism*, 1978, str. 27, 36, 54, 63, 65, 87, 93–4, 97, 110–112.

privilegija.⁵⁵⁾ Matthews sledi ovu politiku i u post-staljinском periodu, ukazujući na nastojanje Hruščova da modifikuje najupadljivije privilegije i smanji raspone, koji tada dostižu odnos 1 : 4 prema prosečnim nadnicama, ali se posle pada Hruščova, Brežnjevu vraća staljinističkom shvatanju socijalnih razlika, obnavljajući neke vidove ekstra-dohotka i privilegija, koje su bile ukinute u šezdesetim godinama.

Sve ovo potvrđuje Cliffov zaključak da je politika raspodele viška vrednosti bila tako formulisana da zaštiti interese privilegovanih delova društva, dovodeći do konsolidacije nejednakosti; odnosno potvrđuje i Matthewsov zaključak da Staljin podstiče privilegovanost onih slojeva društva od kojih očekuje najveću podršku (str. 91).⁵⁶⁾

Upoređo sa tim dolazi do "prisilne diferencijacije" radničkih nadnica (Mandel upotrebljava ovaj termin zato što smatra da su velike razlike u nadnicama nastale prinudom, pod uticajem stahanovskog takmičenja, koje je dezintegrisalo radničku klasu, budući da je bilo zasnovano na principu stalnog prebacivanja norme koji je uslovljavao neprestano njihovo povećavanje, a kao merilo uzimaju se rezultati najuspešnijih a ne prosečnih radnika). Prema zvanično utvrđenoj listi skale, razlike u radničkim nadnicama su se krajem četrdesetih godina kretale u odnosu

---

55) Sovjetski autor koji sada živi u emigraciji, Zaslavsky, priključuje ovoj listi i niz drugih privilegija koje indirektno stvaraju i druge beneficije. On navodi fenomen "zatvorenih gradova" (specijalne dozvole za stanovanje u glavnim centrima, u kojima je lakši pristup boljim radnim mestima i društvenim položajima), internih pasoša za kolhoznike (što im praktično onemogućuje napuštanje kolhoza i utiče na održavanje veoma nepovoljnih uslova nagrađivanja), kao i prinudno vezivanje radnika za preduzeće u Staljinovo vreme. Vid. Viktor Zaslavsky, "Socio-economic Inequality, Changes in Soviet Ideology", *Theory and Society*, 9, 1980, str. 386-387.

56) Alec Nove (u *Stalinism and After*, 1975, str. 48) navodi podatke koji pokazuju kako se legalizuje "organizovana nejednakost": ukidanjem partijskog maksimuma, koji je sprečavao partijsko članstvo da se uključi u utakmicu za diferencirane dohotke, stvaranjem zatvorenih magacina u kojima se mogu kupiti namirnice u kojima vlada oskudica i to po nižim cenama, i slično. T. Cliff pokazuje kome je služila takva politika diferenciranog "nagrađivanja", navodeći podatke o diskriminaciji koja je sprovedena putem racionisane ishrane tokom rata: takse na luksuznu robu su bile proporcionalno manje nego na proizvode za zadovoljavanje osnovnih potreba, na primer, dok je stopa poreza na so iznosila 60-80%, za meso 67-71%, dotle je za kavijar iznosila samo 40%, a za automobile 2% (izdanje 1964, str. 59). Iz podataka o stopama za oporezivanje dohotka, iz kojih se vidi da su one niže nego u SAD, može se potvrditi blagonaklono gledanje na bogaćenje izvesnih slojeva. Ovome treba dodati iscrpnu listu privilegija koje navodi Matthews, kao i H. Smith (u *The Russians*, 1978), počev od specijalnog sistema snabdevanja i uživanja državnih automobila i daća, do specijalne zdravstvene zaštite i privilegija u obrazovanju, pa do dostupnosti informacija i onih formi života koja su nedostupne drugima.

McAuley pokazuje kako se socijalna nejednakost ispoljava i u sistemu socijalnog osiguranja. Budući da se socijalno osiguranje vezuje za rad (penzije, materinstvo, bolesničke doplate i dr.), nejednakost u nagrađivanju se i tu reperkutuje, umesto da socijalno osiguranje bude instrument za ublažavanje socijalne nejednakosti. To naročito dolazi do izražaja u slučaju nezaposlenosti, jer ne postoji naknada. Vid. A. McAuley, "Welfare and Social Security", u L. Shapiro J. Godson, Isto, str 208 i 227.

1 : 6, ali kada se uključe i visoki dohotci postignuti putem stalanovskog takmičenja to je iznosilo znatno više (Mandel, str. 232)⁵⁷⁾

Prema zvaničnoj statistici ne može se utvrditi da li je došlo do snižavanja nadnica u periodu intenzivne industrijalizacije, ali ako se indirektno o tome sudi prema podacima o opadanju potrošne moći stanovništva (čiju većinu čini radništvo i seljaštvo), dobija se potvrda za takav stav koji iznosi više autora. Sa prvim petogodišnjim planom (što se upravo poklapa sa osetnijim porastom stope akumulacije) uočljivo je opadanje životnog standarda u zavisnosti od smanjenja potrošnje. (Na primer, prema 1927–1928. g. u 1937. g. potrošnja po stanovniku opada: potrošnja mesa od 27.5 kgr. godišnje na 14 kgr., mleka od 189 l. na 132, tekstilnih proizvoda od 15.2 m. na manje od 10. A ovo se naročito ispoljilo kao rezultat stambene politike, jer se stambeni prostor po jednom članu smanjio od 6.2 m² u 1923. g. na 4 m² u 1939. g. sa uočljivim opadanjem kvaliteta stanova⁵⁸⁾).

Ako se tome doda da se istovremeno uvode statusne razlike između manualnih i nemanuelnih radnika, što se ne izražava samo u razlici u dohocima, već u kvalitetu stanova i mestu stanovanja, pokazuje se da su ovakvom politikom udareni temelji "strukturiranoj nejednakosti", koju je Staljin 1931. g. i zvanično legalizovao. To potvrđuje i podatak koji ukazuje da se od 1929. g. smanjuju nasledne takse, što je bilo izraz realne potrebe da se zaštite interesi slojeva koji su se obogatili zahvaljujući naglom razvoju socijalne diferencijacije.

Sve što je rečeno o nepovoljnim materijalnim uslovima gradskog proletarijata važi još u većoj mери za seljaštvo. Već sama činjenica da je u strukturi nacionalnog dohotka stvoreni dohodak iz poljoprivredne proizvodnje učestvovao samo sa 16.8% u proseku (u pedesetim i šezdesetim godinama) ukazuje na to da su nadnice u kolhozima morale biti znatno ispod prosečnih nadnica gradskog radništva (uzimajući takode u obzir da je tempo rasta poljoprivredne proizvodnje, naročito u godinama 1932–1936. bio skoro na nivou iz 1913. g., a da je 1945. g. pao ispod tog nivoa⁵⁹⁾). Pored toga, struktura rashoda seoskih porodica potvrđuje znatno niži životni standard seljaštva.⁶⁰⁾

---

57) I.W.W. Rostov pokazuje kako je 1936. g. došlo do drastičnog povećanja normi pod uticajem stalanovskog pokreta (od 15–50%), što je prouzrokovalo i veliku diferencijaciju unutar radništva, pretvarajući stalanovce u radničku elitu (Vid. W.W. Rostow, *The Dynamics of Soviet Society*, 1967, str. 64). On navodi i podatke koji pokazuju da nadnice posle 1928. g. (do 1950) nisu više dostigle nivo iz te godine i da su u periodu između 1936–1940. bile skoro dvostruko niže (str. 202).

58) Podatke navodi Cliff, Isto (prvo izdanje), str. 37, pokazujući da je 1959. g. samo 11.7% izgrađenih stanova imalo kupatila.

59) Izračunato prema podacima iz Narodnoje Ilozjajstvo RSFSR v 1965, str. 27. Vid i Narodnoje Ilozjajstvo SSSR v 1958, str. 346.

60) Kada je poznato da podaci o visokom učešću rashoda na ishranu govore o nižem životnom standardu, može se potvrditi gornji stav: 1940. g. seoske porodice su trošile 67.3% na ishranu (prema 53.8% u radničkim porodicama), pri tom na kulturne potrebe samo 3.8% (prema 17.5% u radničkim porodicama). Vid. Narodnoje Ilozjajstvo SSSR v 1975, str. 506, 507.

S druge strane, sama činjenica da postoji ogroman birokratski aparat, koji se pri tom stalno uvećava, a na čije se izdržavanje troši veliki deo nacionalnog dohotka, govori u prilog tvrdnji o nasilnom uzimanju viška proizvoda od proizvođača. Apsurdno je tvrditi da višak proizvoda pripada "celom društvu" u uslovima kada lakovski deo tog viška troši ona klasa koja njima upravlja, na vlastitu reprodukciju, s jedne strane, a sa druge. raspodeljuje po vlastitom nahodjenju nesrazmeran deo viška proizvoda na investiciona ulaganja u tešku industriju, zahtevajući istovremeno žrtve od radništva i seljaštva "za postizanje ciljeva socijalističke izgradnje" (pod parolom politike "stezanja kaiša" koju na sebe ne primenjuje). Manje je važno kako ćemo nazvati taj deo viška ali je u svakom slučaju to legalizovano otuđivanje viška proizvoda od proizvođača, kojim se zadovoljava privatni interes one klase koja ima najveće koristi od uvećenog viška proizvoda, te zato i nastoji da ga stalno uvećava, uvećavanjem viška rada, što ideološki opravdava kao brigu za "bezbedenje opštedruštvenih interesa".

Sa formalne tačke gledišta moglo bi se zaključiti da u Sovjetskom Savezu nema "poslodavaca" i "najamnih radnika" jer su za sve zaposlene u državnom sektoru dohoci izraženi u vidu fiksnih plata, koje su određene centralnim državnim planom, uključujući i birokratske funkcionere. Moglo bi se iz toga zaključiti da se svakome nadoknada određuje za rad koji vrši, a budući da je i funkcija upravljanja neophodna za normalno funkcionisanje društva, niko ne živi bez rada (iz čega bi sledilo da se princip "nagrađivanja prema radu" dosledno sprovodi). Međutim, iza ove forme, koja je obložena ideološkom oblandom, otkriva se prikriveni sadržaj kada se pokuša da odgovori na sledeća pitanja: ko određuje način raspodele nacionalnog dohotka i upotrebu viška proizvoda – a onaj ko vrši tu funkciju, pogotovo kada to čini bez ikakve društvene kontrole, ima sve mogućnosti da arbitrarno zahvata nesrazmerni deo viška proizvoda (indirektan dokaz za to je činjenica da plate visokih državnih i partijskih funkcionera nisu javnosti poznate): i drugo, po kojim se merilima (normama) vrednuje funkcija upravljanja da bi se primenio princip "nagrađivanja prema radu".⁶¹⁾

S druge strane, u ime tog principa legalizovan je tridesetih godina takav sistem u privredi koji stavlja proizvođače u potpuno podređen položaj, a vladajućoj klasi obezbeđuje da ozakoni eksploataciju. Zavedenje sistema plaćanja po komadu (kada su visine nadnica uslovljene procentom ispunjenja normi), kao osnovnog regulatora radničkih nadnica, predstavlja početak staljinističke ofanzive za učvršćenje klasnih odnosa i klasnog načina proizvodnje (Cliff navodi da je taj sistem bio zaveden u manje od 1/3 preduzeća pre tridesetih godina, ali je već 1932. 68% rad-

---

61) Mandel pokazuje da se taj princip uvodi tek 1932. g. kada je socijalna diferencijacija dostigla određeni stepen, te je trebalo odbraniti nastale nejednakosti i velike razlike u dohotcima. Po Mandelovom mišljenju, pretenzija da se meri ne samo kvantitet nego i kvalitet rada predstavlja samo odbranu subjektivizma i voluntarizma birokratskih funkcionera u politici raspodele, čime pribavljaju nekakvo "društveno pokriće" za politiku koja im najviše odgovara (Isto, str. 392-394)

nika radilo po tom sistemu, a 1934. g. skoro 3/4.)⁶²⁾

Uslovi u koje je bilo dovedeno radništvo sistemom nametnutih i stalno povećanih normi, što je zahtevalo maksimalno iscrpljivanje da bi se zaradio minimum, podvrgnuti uz to rigoroznim merama radne discipline, ne mogu se nazvati drugačiji nego uslovi najamnog rada, što je plastično prikazao Miklos Haraszti u knjizi *Radnik u radničkoj državi*.

Haraszti je opis primenjenog sistema plaćanja po komadu u državnim preduzećima (u Mađarskoj) govori ubedljivije od svih statističkih podataka o efikasnosti eksploatacije i ubitačnosti otudenja, koje je utoliko teže što radnici prihvataju iluzije o stimulativnosti tog sistema, verujući da rezultat zavisi od njih samih, te ostaju uhvaćeni u zamka sistema. Nasuprot podržavanoj iluziji autor pokazuje da je praktično nemoguće dostići normu, ne samo zbog stalnog korigovanja normi, već i zbog tehničkih nemogućnosti da se sledi predviđeni ritam, koji pretpostavlja da se radi bez predaha i ne gubeći ni sekunde; što dovodi do toga da radnici, uvučeni u prenapregnutu utakmicu, za istu nadnicu moraju da rade sve više, tj. da bi dobili istu sumu moraju stalno uvećavati količinu rada, ne uspevajući da vide taj začarani krug u kome se neprestano vrte. A konkurencija koja se podstiče i koja podgreva antagonizam i nepoverenje između radnika, dovodi do toga da sami radnici deluju u funkciji tog sistema, utičući na stalno obaranje normi i pogoršanje vlastitog položaja. U takvoj klimi ne postoji mogućnost da se putem kooperacije i kolektivne akcije pruži otpor ovom sistemu eksploatacije. Tekst koji navodim predstavlja autentično svedočanstvo o postojanju najamnih odnosa u Društvima sovjetskog tipa.⁶³⁾

"Radnik koji radi po sistemu plaćanja po komadu zna šta se od njega očekuje i šta on može očekivati za uzvrat. . . Mašina se drži svog neizbežnog ritma. Nju ne možeš obmanuti. On ima tako malo uticaja na cenu radnog dana kao i na to kako, kad, gde i u čijem interesu se koristi vrednost koju on proizvodi (i od koje on prima samo deo). . . Radnik takode zna šta ne može očekivati. Ali na njega se utiče da veruje da on može da učini nešto sopstvenim naporom: da zaradi novac. . . Njegovo verovanje da je u svim

62) Vid. T. Cliff, Isto, str. 23. Međutim, Bettelheim citira podatke prema kojima je već 1925. g. tim sistemom bilo obuhvaćeno 50-60% radnika, a 1928. g. 90% (Vid. Ch. Bettelheim Isto, I, 11, str. 235). Neki autori ističu da je taj sistem i danas u mnogo većoj upotrebi u SSSR nego u kapitalističkim zemljama, što je vrlo značajan podatak kada se ima u vidu eksploatacioni karakter takvog načina najamnine, na šta je Marx ukazao. Ali nesaglasnost u vremenskoj preciznosti o pitanju kada sistem plaćanja po komadu počinje da prevladuje manje je značajna od jasne razlike u pogledu stava koji se zauzima prema ovom sistemu dvadesetih i tridesetih godina. B. Chavance ističe da je u Lenjinovom periodu, kada je uveden sistem plaćanja po komadu, Preobraženski ukazivao na suštinski kapitalistički karakter tog sistema, te da se mora shvatiti kao privremena mera, dok je 1931. g. ovaj sistem proklamovan kao osnovni i najadekvatniji tip nagrađivanja u socijalističkim preduzećima. Vid. B. Chavance, *Le capitale socialiste, Historie critique de l'economie politique du socialisme*. (1917-1954), Le Sycomore, Paris, 1980, str. 233-234.

63) Miklos Haraszti, *A Worker in a Worker State*, 1978, str. 56 i 58.

okolnostima moguće izvući više novaca nego dotad, stalno se podgreva. On ne primećuje da je njegova volja bila hladno ukalkulisana u takvu računicu, koja izlazi na isto, bilo da probije granicu ili da ostane u okviru nje. Njegov napor daje kao rezultat samo više profita i veće zahteve koji mu se postavljaju. . . Ali kada radnik otkrije da je norma za određeni posao pooštrena, on se priseti da je nedavno povećao učinak nadajući se privremenom poboljšanju nadnice. Kako može sebi da prizna da je njegova volja bila deo nečega što je željeno izvan njega i da je to što se dogodilo bilo unapred isplanirano?"

Sledeći Marxovu misao da se najamni rad ne može definisati samo kao rad koji proizvodi kapital, već da je to u suštini rad koji "proizvodi kao tuđe kako predmetne uslove svoga ostvarenja kao delatnosti", tako i "vlastitu radnu sposobnost kao tuđu moć koja mu se suprotstavlja", u Harasztiyjevoj analizi dobijamo i empirijsku potvrdu ideološke mistifikacije "komunističkog rada", iza koje se skriva bezočna eksploatacija radnika.

Otuđenost sovjetskih radnika još bolje se očituje u radnom zakonodavstvu, koje potpuno demaskira položaj radništva u sovjetskom društvu – kao najamnog radništva u pravom smislu. Ovde se može uočiti najveća razlika između Lenjinovog i Staljinovog perioda.

Da je u politici boljševičke partije neposredno posle Oktobarske revolucije postojalo uverenje da je radnička klasa ne samo stub novog društva nego i klasa čijem materijalnom, društvenom i kulturnom položaju treba posvetiti posebnu pažnju, svedoči više činjenica: poštovan je princip da je radnički dohodak merilo za određivanje svih ostalih dohodaka i vodilo se računa o izjednačavanju uslova rada (čak i kada je Lenjin predložio kao nužnu ali privremenu meru uvođenje diferenciranih skala, on insistira na izjednačavanju uslova rada), stoga rasponi plata ostaju mali sve do tridesetih godina; iako je Lenjinov stav prema organima radničkog upravljanja bio ambivalentan, on je verovao da sindikat može i treba da bude prava škola u kojoj će se radnici učiti upravljanju, braneći potrebu da sindikat ostane nezavisna organizacija da bi mogao da štiti interese radnika; treće, dosledno je sprovedena politika jednakosti uslova za obrazovanje, a posebno se insistiralo na podizanju kulturnog nivoa radnika (sve do kraja dvadesetih godina obrazovanje nije samo besplatno već je i tako organizovano da pruža posebne povlastice deci iz radničkih porodica, dajući im primat u pogledu upisa u više škole i za dobijanje stipendija, radnici se podstiču na dalje školovanje da bi se stvorila nova tehnička inteligencija proleterskog porekla, itd.). Takvu (proletersku) politiku izražava i **radni zakon** iz 1922. godine, koji radniku garantuje slobodu izbora posla, kao i slobodan izbor preduzeća i mesta rada. Takođe su bili dozvoljeni štrajkovi kao forma borbe radničke klase za vlastita prava.⁶⁴ Tek sa zabranom štrajkova, kada se uče-

64) Cliff (revidirano izdanje, str. 16) navodi podatak da je na XI partijskom kongresu bio odbijen predlog jednog funkcionera da se zabrane štrajkovi, što dokazuju i podaci o brojnim štrajkovima u 1922. i 1923. godini.

šće u njima tretira kao "kontrarevolucionarna sabotaza", biće otvorene prve mogućnosti za kasniju direktno anti-proleteršku politiku koja karakteriše staljinistički period.

Promene koje će nastati u radnom zakonodavstvu najbolji su pokazatelj radikalne promene stava prema radništvu u staljinističkom sistemu. Tretirajući radništvo isključivo kao neophodnu sirovinu, kao "radnu snagu", u najgrubljem smislu, iz koje treba iscediti što se više može, a za uzvrat dati samo onoliko koliko je nužno za golo održanje njene egzistencije, staljinizam pretvara radnike doslovno u robove, podvrgnute oštroj i bezdušnoj disciplini, a uz to atomizovane i lišene svake mogućnosti da se bore za promenu svoga položaja. Analiza radnog zakonodavstva u staljinističkom periodu to u potpunosti potvrđuje.

Propustivši priliku da razvije samokontrolu i samodisciplinu putem delovanja radničkog upravljanja, sovjetska je država bilo suočena sa problemom visoke fluktuacije radne snage, što se u uslovima sve veće centralizacije upravljanja javljalo kao velika teškoća za regulisanje privrede. Može se lako pretpostaviti da je taj objektivni momenat dao podsticaja Staljinovom shvatanju "mase" kao amorfne i nesvesne gonile koja bez stroge vojničke discipline (koja se usaduje knutom) ne može biti primorana da izvršava preterane zadatke koje je nametala ubrzana industrijalizacija. Iz takvog rezonovanje je logično sledilo da je neophodno stvoriti "adekvatnije" radno zakonodavstvo, koje će biti u funkciji staljinistički shvaćene "objektivne nužnosti".

1931. g. se uvodi strogi režim kontrole u radnom procesu i specijalne dozvole za kretanje; 1932. g. se ukida član radnog zakonodavstva koji dozvoljava radnicima da napuštaju radno mesto i zabranjuje se preduzećima da zapošljavaju radnike koji su prekinuli radni odnos sa drugim preduzećem. Stvara se novo surovo radno zakonodavstvo koje propisuje da radnik može biti otpušten za jedan dan odsustvovanja sa posla. 1938. g. te se mere pooštravaju, a 1940. g. se donosi ukaz o zabrani menjanja radnog mesta i radno zakonodavstvo postaje u doslovnom smislu krivično zakonodavstvo: ono, pre svega, određuje kazne za kršenje radne discipline, bilo u vidu "popravnog rada" (od 6 meseci do nekoliko godina), ili u vidu smanjenja nadnice (što je moglo ići i do 25%), ili premeštanjem na radno mesto sa nižom kvalifikacijom.⁶⁵⁾

Radni uslovi koji su nametnuti kolhoznom seljaštvu bili su teži utoliko što je seljaštvo tretirano još doslovnije na feudalni način (ograničavanjem kretanja i prinudim vezivanjem za kolhoz, primenom prinudnog otkupa, itd.). Da je seljaštvo u društvu kao celini bilo svedeno na status kmetova, prena kojima se država ponašala kao feudalni gospodar, svedoče podaci o deportovanju miliona seljačkih porodica u dotle nenastanjene krajeve, o preseljavanju čitavih sela u druge oblasti i slični postupci.

65) T. Cliff (prethodno, str. 26). R. Dunayevskaya (u *Marxisme and Freedom*, str. 236) opravdano konstatuje da je to bilo antiradničko zakonodavstvo koje je na najotvoreniji način izražavalo antiproleteršku politiku sovjetske države.

Ali je uvođenje prinudnog rada predstavljalo vrhunac staljinističke antiproleterske i antisocijalističke politike, jer se zasnivalo na stanovištu da se socijalizam može graditi pomoću prinudnog rada,⁶⁶⁾ iz čega se mogao izvesti zaključak da socijalizam i eksploatacija nisu nespojivi. Ne mali deo zadataka ubrzane industrijalizacije izvršen je pomoću prinudnog rada; "popravni logori" su bili rezervoari besplatne radne snage i zato su se stalno sve više punili: do prvog petogodišnjeg plana relativno mali broj ljudi nalazio se u logorima, ali oni nisu imali obavezu da rade, međutim, već 1930. g. bilo je 600.000 logoraša sa obavezom prinudnog rada i o tada se cifra penje geometrijskom progresijom, da prema nekim procenama dostigne 1935. g. oko pet miliona, a 1943. g. između 8 i 15 miliona (Cliff, str. 30). Uslovi pod kojima su logoraši "gradili socijalizam" veoma su dobro poznati iz dela Solženjicina, Ginzburgove, Amalrika i drugih sovjetskih pisaca.

Posle ove analize zvuče ironično dole navedene reči sovjetskog ekonomiste:⁶⁷⁾

"U socijalističkom društvu sredstva za rad ne pojavljuju se kao kapital, jer budući opštenarodna svojina ne mogu biti orude eksploatacije. . .

Radna snaga prestaje biti roba i otpada kategorija promenljivog kapitala kao sistem najamnog ropstva. Radnici kao kolektivni vlasnici *rade sami kod sebe i svog socijalističkog društva*". (kurziv moj).

Već sama činjenica da društvo koje je nužan kazneni zakonik da bi se radnici primorali da rade pod gore opisanim uslovima, dokazuje da to nije "njihovo društvo", već njima tuđa i strana sila, koja ih može samo silom privezati za sebe i naterati da služe tuđim interesima. Teško je zamisliti da bi radnici, kada bi imali uдела u odlučivanju o uslovima svoga rada, bar u onolikoj meri u kojoj to imaju u kapitalizmu (putem sindikalističke borbe sa poslodavcima) sami sebi nametnuli takve neljudske uslove.

Da radnička klasa u Sovjetskom Savezu oseća teret eksploatacije pokazuju razne forme otpora koje je pružala u Staljinove vreme i koje nastavlja da pruža, reflektujući svoje nezadovoljstvo na celokupnu proizvodnju. Dostizanje samo polovi-

---

66) Mora se priznati da ideja o spojivosti prinudnog rada i socijalizma nije bila originalna Staljinova ideja. Tu ideju razvija Trocki (vid. Komunizam i teror), opravdavajući prinudni rad time što "radnička država ima pravo da prinudi svakog građanina na rad". Polazeći od toga da se u socijalizmu mora sprovesti načelo obaveze na rad, Trocki je smatrao da socijalistička država ima pravo da od svojih članova zahteva potpuno potčinjavanje ciljevima i zapove stima države, te je, stoga, plansko raspoređivanje na radne zadatke držao normalnim zahtevom države. Trocki govori o "militarizaciji rada", upoređujući radništvo sa armijom. On, međutim, smatra da se vaspitanjem mora postići da radnici prihvate sami takvu politiku kao neophodnu (vid. L. Trocki, Izbor iz djela, Iz revolucije, str. 246-255). Međutim, između ovog stanovišta i Staljinovog ne postoji potpuna podudarnost, jer Trocki svakako nije imao u vidu stvaranje kašnjeničkih logora kao deo takve politike, ali je Staljinu takvo stanovište Trockog moglo poslužiti kao inspiracija da bi ideju o prinudnom radu doveo do krajnjih konsekvenci.

67) Semjonov-Timirjazev, Isto, str. 125-126.

ne produktivnosti američke industrije (dok je u poljoprivredi sovjetska produktivnost samo 25% američke), uprkos tome što je industrijsko radništvo u SSSR brojnije nego u SAD, a broj inženjera dvostruko veći, može se protumačiti kao jedino mogući otpor nametnutim uslovima rada u uslovima kmetске zavisnosti radne snage od svemoćnog poslodavca u licu države. (Mada se šezdesetih i sedamdesetih godina javljaju otvoreni sukobi radništva sa državom). Stalno pooštavanje radnog zakonodavstva u staljinističkom periodu svedoči takode o tome da je radništvo na surove uslove reagovalo nedisciplinom i apsentizmom. Osećajući da su mu uslovi sopstvenog rada otuđeni i da ih ne može izmeniti, radništvo je bilo nezainteresovano za rad, nadnice su bile isuviše niske da bi mogle predstavljati neku kompenzaciju, stoga je država održavala ekstenzivnu privredu da bi tim putem povećala količinu viška rada i time obezbedila planirano povećanje viška proizvoda (to se gomilanje sredstava za proizvodnju i ogromna ulaganja u tehnički razvoj pokazuje doista kao svrha po sebi, jer se odlaže prelazak na intenzivnu privredu, ne zbog principa pune zaposlenosti, kako se to ideološki objašnjava, ističući taj rezultat kao najvrednije dostignuće "socijalističke ekonomije" – već zbog toga što je radna snaga još uvek najjeftinije sredstvo za proizvodnju). I u poststaljinističkom periodu plenumi CK i partijski kongresi se mnogo bave problematikom radne discipline, što potvrđuje da je to još uvek nerešen problem, što znači da dosadašnje ekonomske reforme nisu pružile radničkoj klasi ništa bitno u promeni radnih uslova i njenog položaja u proizvodnim odnosima.

Iako su u Hruščovljevo vreme bile preduzete izvesne mere da se odstrane najupadljivije disproporcije u sovjetskoj ekonomiji (izvesno usaglašavanje rasta proizvodnje sredstava za proizvodnju i proizvodnje sredstava za potrošnju, mada se nije odstupilo od prioriteta razvoja teške industrije; kao i smanjenje raspona nadnica i plata, pre svega povećanjem najnižih nadnica i garantovanog minimuma), i da se uklone oni propisi u radnom zakonodavstvu koji su bili najbrutalniji (te je 1956. g. ukinut ukaz o zabrani promene radnog mesta) – u suštini temelj na kojem počiva i funkcionise sovjetski način proizvodnje ostao je isti (sovjetskim radnicima se i dalje u radne knjizice beleži svaka promena radnog mesta što predstavlja neku vrstu "radne karakteristike", delujući kao psihološki pritisak protiv fluktuacije; pojedinac iz raznih razloga može da izgubi dozvolu boravka u mestu u kojem je živeo od rođenja, a država ima pravo da mu odredi mesto prinudnog boravka; na selu se još uvek ne može sasvim slobodno kretati, jer i dalje važe unutrašnji pasoši koje uprava kolhoza uvek može da im uskrati, itd.). To su, međutim, samo manifestacije jednog sistema koji se nije bitno izmenio i koji i dalje funkcionise po napred utvrđenim "socijalističkim zakonima ekonomije". Proizvođač je danas isto toliko daleko od "objektivnih uslova svoga rada", od sredstava za rad i od proizvoda svoga rada koliko je bio i tridesetih–četrdesetih godina, jer izvršene ekonomske reforme nisu imale u vidu obnovu revolucionarne tradicije radničkog upravljanja, već samo takvu liberalizaciju koja u ograničenoj meri daje nešto više slobode menadžerskom sloju i ima u vidu prvenstveno veću efikasnost ekonomije. Svaka sugestija u smislu stvaranja uslova za učesće radnika u upravljanju osuđuje se kao "bur-

žoaski revizionizam" koji odriče odlučujuću ulogu države i centralizovanog planiranja u organizaciji "socijalističke ekonomije".⁶⁸⁾

Rezultati industrijalizacije u jednoj zemlji koja je sebe proglasila društvom "zrelog socijalizma" ne mogu se jednostrano posmatrati – samo sa stanovišta brojčanih efekata proizvodnje, uzetih bilo u apsolutnim ciframa ili u odnosu na tempo razvoja, odnosno poređenjem nivoa razvoja Rusije pre revolucije i danas, niti pak u smislu visoke stope rasta (u poređenju sa kapitalističkim zemljama) i brzine kojom je sadašnji nivo postignut.⁶⁹⁾

Nesumnjivo je da je industrijska revolucija u Sovjetskom Savezu trajala znatno kraće nego u kapitalističkom svetu, svakako zahvaljujući koncentraciji sredstava za proizvodnju i mogućnosti da se primene maksimalne stope rasta akumulacije, što je već 1940. godine omogućilo SSSR-u da dostigne nivo industrijskog razvoja nekih razvijenih evropskih zemalja i ostvari 40% produktivnosti američke privrede, a danas da se uvrsti kao druga industrijska sila u svetu. Ogromna materijalna baza koja je za kratko vreme stvorena jeste nezanemarljiv rezultat, koji danas predstavlja objektivni potencijal za socijalistički proebražaj sovjetske ekonomije. Ne može se poricati da je opšti nivo razvoja uticao i na izvesna poboljšanja uslova života celokupnog stanovništva. Takođe se ne može prevideti da je Sovjetski Savez danas zemlja sa najvećim brojem naučnih radnika, sa dvostruko većim brojem inženjera nego u SAD, sa najobrazovanijom radničkom klasom (1975. na 1000 stanovnika 51 lice je imalo visoku stručnu spremu, a 77% zaposlenih je imalo potpuno ili nepotpuno srednje obrazovanje,⁷⁰⁾ itd.).

Ali istovremeno u Sovjetskom Savezu su još uvek 40% radnika manualni radnici; nagomilana tehnička sredstva nisu racionalno iskorišćena i efekat ulaganja u

68) Vid. M. Jermonil i A. Semčenko, "Socijalističeskaja sobstvenost i jego buržoaznije i revizionistskije traktovki", Voprosi ekonomiki, 8, 1970, str. 102 i 105.

Iako se u poslednje vreme mnogo piše o "samoupravljanju" u SSSR, ono se najčešće svodi na poistovećivanje demokratskog upravljanja privredom sa postojanjem "društvene svojine". Stoga je zaključak, koji izvodi M. Yanovitch (u "Pressures for More 'participatory' Form of Economic Organisation in the Soviet Union") da je u najnovijoj sovjetskoj literaturi takvo stanovište odbačeno, teško održivo. Autor samo na osnovu jednog članka, E. Volkova, iz 1970. g. izvodi dosta uopšten zaključak koji ni u kasnijim sedamdesetim godinama ne može biti potkrepljen stavovima koji prevladaju u sovjetskoj literaturi. (Vid. pomenuti članak, u "Ekonomaska analiza", 3–4, 1978, str. 408–409).

69) Taj način je svojstven sovjetskim ideolozima i većini ekonomista, kojim se služe i neki autori izvan Sovjetskog Saveza, da bi na osnovu prostih brojčanih pokazatelja izveli zaključak o prednostima sovjetske ekonomije nad kapitalističkom. Tipičan primer za takav postupak predstavlja članak "Socijalističeskaja inudstrija za 50 let" (Voprosi ekonomiki, 10, 1967, str. 25 i dalje) u kojem se zaključuje da je u takmičenju između socijalizma i kapitalizma pobedio socijalizam, izvojevavši punu pobeđu "socijalističke industrijalizacije", a takav se zaključak izvodi isključivo na osnovu poređenja količina proizvoda i tempa rasta privrede. Takav pristup je sasvim u skladu sa shvatanjem autora L. Volodarskog, da je cilj socijalizma da se izgradi "materijalno-tehnička baza socijalizma" (str. 28). Kome će i u koje svrhe služiti ta baza, to se ne postavlja kao relevantno pitanje u ovakvom načinu rezonovanja.

70) Vid. D. Buvač, isto, str. 21.

razvitak tehnologije ne daje odgovarajuće rezultate u pogledu porasta nacionalnog dohotka; produktivnost sovjetske proizvodnje je još uvek samo 55% američke produktivnosti (uprkos višem stepenu obrazovanja i radnika i tehničkog kadra a i znatno većem ulaganju u razvoj tehnike i nauke); kada se globalni industrijski razvoj meri prema jednom stanovniku ne dobijaju se tako upečatljivi pokazatelji, naročito u oblasti potrošnje, u kom pogledu je SSSR bliže manje razvijenim nego visoko razvijenim industrijskim društvima; u pogledu stambenih uslova i stambenog prostora sovjetski građani su još uvek u redu onih zemalja koje ne dostižu minimum standarda (Cliff navodi podatke iz 1960. g. prema kojima je u SSSR bilo 3,04 lica na jednu sobu, a tek je planom za 1980. predviđeno da se dostigne prosek od 7,3 m² po 1 licu, dok je evropski minimum 12 m² – str. 295). Drugim rečima, visok nivo industrijskog razvitka zemlje nije u skladu sa realnim životnim uslovima stanovništva, te se u najvažnijim aspektima života Sovjetski Savez može meriti pre sa mnogo manje razvijenim zemljama nego sa najrazvijenijim industrijskim društvima. (To potvrđuje podatak o prosečnoj mesečnoj zaradi inudstrijskog radnika u SSSR, koja je i u osmoj deceniji tri puta manja nego u SAD, a četiri puta ispod prosečne zarada u Zapadnoj Nemačkoj).⁷¹⁾

Ako je tako, kao što navedeni podaci pokazuju, logično se nameće pitanje: ko je imao najveće koristi od takve ekonomske politike koja se sprovodi, bez većih izmena, već više od četrdeset godina u SSSR-u; u čijem je bilo interesu da se većini stanovništva uskrati jednako sudelovanje u korišćenju rezultata vlastitog rada, lišavajući mnoge mogućnosti da zadovolje i svoje osnovne potrebe? Ko je, dakle, ubrao glavne plodove takvog razvoja, odnosno čiji su se interesi poklapali sa takvom ekonomskom politikom i ustanovljenjem takvog načina proizvodnje kakav se konsolidovao u Sovjetskom Savezu od tridesetih godina do danas?

Ako je suditi i po rečima sovjetskog ekonomiste,⁷²⁾ koji piše:

”Socijalističkom društvu (je) tuđa proizvodnja radi proizvodnje, akumulacija radi akumulacije. Optimalni karakter korišćenja nacionalnog dohotka javlja se u tome što u socijalizmu porast akumulacije služi kao osnova za povećanje narodne potrošnje, za podizanje životnog standarda trudbenika” –

– suočavamo se sa problemom: kako okarakterizovati sovjetsku ekonomiju u kojoj, prema saglasnosti mnogih autora, a što proizlazi i iz napred izvršene analize, akumulacija i proizvodnja sredstava za proizvodnju figurira kao cilj po sebi?

Međutim, mislim da je zaključak o proizvodnji kao samosvrsi u SSSR nepotpun. Bio bi čak i besmislen kada se ne bi odgovorilo na pitanje kome je u intere-

71) Vid. D. Dyker, "Planning and the Worker", u L. Shapiro i J. Godson, str. 123.

72) A. Vikentijev, "O perspektivah rasta i ispolzovanija nacionalnogo dohotoda SSSR", Voprosi ekonomiki, 1, 1953, str. 25.

su takva fetišizovana proizvodnja teške industrije,⁷³ jer je politika ubrzane (nasilne) industrijalizacije već od samog početka skrivala u sebi jedan poseban, od društva otuđen interes, te se njeni rezultati, kako u prvim godinama tako i kasnije, ne mogu objasniti kao slučajni (kao nedostatak iskustava zato što nije bilo uzora za "socijalističku industrijalizaciju" ili kao kršenje "ispravne generalne linije partije" od strane lokalnih birokratskih organa vlasti i slično). Ekonomska politika inaugrisana 1928–1929. g. bila je politika u ime jedne nastupajuće klase koja je uzurpirala vlast i koja je samo uz pomoć institucije države mogla da opstane kao klasa, jer u samoj sebi nije imala objektivnu osnovu da se konstituiše kao klasa (budući da Staljin nije izvršio kontrarevoluciju u pravcu obnavljanja privatne svojine, već u pravcu konzerviranja državne svojine, karakterišući to kao "nastavljanje socijalističke revolucije"), te pravi akteri kontrarevolucije ostaju u senci "radničke države". Zato je jaka država, čija je realna moć poticala iz podržavljenja sredstava za proizvodnju, što je omogućilo spajanje ekonomske i političke moći, *conditio sine qua non* nastajanja i konsolidovanja jedne nove dominantne klase, koja postaje vladajuća zato što prisvaja državu kao svoj instrument, a sa njom i svu koncentrisanu društvenu moć, koja se temeljila na apsolutizaciji državno-svojinskih odnosa.

Staljinistička politika ubrzane industrijalizacije i prisilne kolektivizacije je upravo imala za cilj da ojača državnu moć i da državu učini jedinim instrumentom vlasti, da bi se, na taj način, konsolidovala klasa koja upravlja državom. Ne treba, pri tom, zaboraviti koliko je fetišiziranje tehnike u jednoj zaostaloj zemlji moglo doprineti i fetišiziranju moći države i učiniti da se lakše prihvati teza o opštedruštvenom interesu koji ona štiti, što je išlo u prilog klasi birokratskih funkcionera, jer je sa nastajanjem jedne svemoćne države ne samo rasla njihova moć, već i njihova sigurnost, budući da se država, koja je postala apsolutni vlasnik nagonilanog tehničkog i materijalnog bogatstva, mogla predstaviti kao zaštitnik bezbednosti naroda i njegovog prosperiteta, prikrivajući na taj način prave interese i motive vladajuće klase i sprečavajući klasne sukobe i klasnu borbu.

U tom kontekstu, "destaljinizacija", inicirana odzgo posle smrti Staljina, predstavljala je samo jedan novi mit, kojim se prikivala suština staljinističke ideologije i prakse "socijalističkog razvoja", prebacivanjem odgovornosti na pojedinačnog krivca zbog "deformacija" u osnovi "ispravne politike partije". Tu tezu potvrđuje ne samo tajni referat Hruščova, u kojem generalna linija partije nije bila podvrgnuta kritici, već i potpuna nekritičnost sovjetskih ekonomista koji i dalje govore, bez ikakve rezerve, o pobi "socijalističke industrijalizacije" držeći se doslovno shvatanja staljinističke ekonomske politike i prihvatajući od Staljina defini-

---

73) Ljubo Sirc kritikuje fetišizaciju visokih stopa rasta (u "Socialism and Ownership", vid. L. Kolakowski and S. Hampshire (eds.), *The Socialist Idea, A Reappraisal*, str. 176), ukazujući na to, da se upotrebom tog argumenta, da bi se dokazao progresivni razvoj sovjetske ekonomije, izbegava da odgovori na pitanje kako se zadovoljavaju osnovne potrebe članova društva. On smatra da tu proizvodnja radi proizvodnje služi kao paravan iza kojeg se skriva nepravedna distribucija viška proizvoda, iz čega izvire eksploatacija, bez obzira ko je formalni vlasnik sredstava za proizvodnju (vid. i str. 173).

sane ekonomske zakone i ciljeve razvoja "socijalističke ekonomije". A. Rumjancev vrlo sažeto izražava stav sadašnjeg sovjetskog rukovodstva kada konstatuje da ni u budućnosti ne može biti govora o suštinskim promjenama u tipu proizvodnih odnosa: 74)

"Razvitak socijalizma u komunizam ne podrazumeva promenu tipa proizvodnih odnosa. *Tip ostaje isti*" – konstatuje Rumjancev (kurziv moj).

Ovim rečima je dat nedvosmislen odgovor na pitanje da li je staljinizam nestao sa smrću Staljina. Ne samo da se dosadašnje sovjetsko rukovodstvo nije odreklo Staljinovog nasleda, niti ga je kritički preispitalo, šta više, ono se za njega izjasnilo, proglasivši ga "osnovnim tekovinama revolucije" čiji kontinuitet nije prekinut i čiju politiku ne treba menjati sve do "ulaska u komunizam".

U zaključku ove analize pokušajmo da odredimo prirodu sovjetskog načina proizvodnje, nastalog kao rezultat staljinističke kontrarevolucije, a koji, prema proglasima i sadašnjeg sovjetskog rukovodstva, čini bazu socijalizma i komunizma.

Sušтина Staljinove kontrarevolucije u oblasti ekonomskog razvoja sastojala se u tome što je ukinuo i poslednje ostatke revolucionarnih tekovina u oblasti proizvodnih odnosa iz prvih godina revolucije i nametnuo takvo stanovište koje je pretpostavljalo vraćanje na klasne forme načina proizvodnje: zaustavljanjem procesa podruštvljavanja svojinskih odnosa i konzerviranjem jednog parcijalnog oblika – državne svojine – obnavlja se klasna podela rada i učvršćuje hijerarhijska organizacija; podsticanjem jednostrane produktivnosti i tehnicističke orijentacije u politici ekonomskog razvoja, primena maksimalnih stopa akumulacije se pretvara u trajni "osnovni princip socijalističkog razvoja", čime se ponovo, skrivenim putem, uvodi eksploatacija kao društveni odnos; vraćanjem na klasne forme organizacije proizvodnje (tejloristički sistem, sistem plaćanja po komadu, sistem bespoštedne konkurencije i slično) uvodi se prinudna disciplina i okrutno radno zakonodav-

---

74) Vid. A. Rumjancev, "Osnovni ekonomski zakon socializma", Voprosi ekonomiki, 10, 1968. Rumjancev ne samo da implicite opravdava Staljinov plan industrijskog razvoja zaostalošću uslova zemlje, već tvrdi da su se i na samom početku "proizvodnja i raspodela neposredno potčinjavale dostizanju sve višeg nivoa blagostanja svih članova socijalističkog društva" – (kurziv moj) a kao jedini dokaz za tu tvrdnju navodi da je već tada bila zadovoljena osnovna potreba svih članova društva za radom, jer je bila likvidirana nezaposlenost (str. 13). Što su radnici bili primorani da rade bez mogućnosti izbora mesta i uslova rada i što su milioni ljudi pretvarani u zatvorenike da bi bili iskorišćeni kao besplatna radna snaga, za Rumjanceva nema značaja; on jednostavno konstatuje da je bila ostvarena "puna zaposlenost", što se koristi kao "dokaz" ideološke pobeđe "socijalizma" nad kapitalizmom, prenebrevavajući činjenicu da se iza takve ideološke fasade o "politici pune zaposlenosti" krija, u stvari, glad za radnom snagom i to jeftinom radnom snagom, te da je "puna zaposlenost" u uslovima u kojima se sprovođila u Staljinovom periodu, značila punu eksploataciju radnog stanovništva na zadacima koji su služili prevashodno državi da ojača svoju moć. Dilas objašnjava taj "mit o ukidanju nezaposlenosti" potrebom države, koja kontroliše sva materijalna sredstva, da potpuno kontroliše i radnu snagu, pretvorivši je u objekt planiranja, čime se prikriva opšte siromaštvo nisko produktivnih i slabo plaćenih radnika. (Isto, str. 112).

stvo, koje umnogome podseća na ono koje je Marx opisao u *Kapitalu*; sve to doводи do utvrđivanja sistema najamnih odnosa, u koji se pored radničke klase uključuje i proletarizovano seljaštvo. Na taj način se definitivno zaustavljaju početni tokovi revolucionarnog preobražaja, koji je imao za cilj da dovede do stvaranja takve ekonomije koja će proizvoditi upotrebne vrednosti rada zadovoljavanja društvenih i individualnih potreba stanovništva. Nasuprot tome, proizvodnja postaje cilj, a ne sredstvo za zadovoljavanje realnih potreba kako individua tako i društva u celini, jer stvoreni birokratski mehanizmi proizvodnje i raspodele funkcionišu nezavisno od stvarnih potreba, budući da se razvoj shvata u kvantitativnom smislu, te velika količina proizvedenih predmeta sama po sebi, bez obzira na upotrebu, stvara osećanje moći kod onih koji imaju monopol na raspolaganje celokupnim društvenim proizvodom (M. Rubell smatra da se u tome ogleda nekritičnost sovjetskog rukovodstva prema kapitalističkom načinu proizvodnje i fetišiziranje kapitalističkog razvitka⁷⁵).

Kakav način proizvodnje i proizvodnih odnosa, dakle, proizlazi iz tih procesa, kojima su temelji postavljeni krajem dvadesetih godina?

(1) Kada je u pitanju priroda svojinskih odnosa ustanovili smo da je ukinuta privatna svojina i da je ona zamenjena državnom svojinom koja se konzervirala i sprečila dalje podruštvljavanje svojinskih odnosa. To je prouzrokovalo takav razvoj proizvodnih odnosa koji se zadržava u okvirima klasnog društva, jer se i dalje zasniva:

a) na klasnoj podeli rada koja se manifestuje u odvojenosti i suprotstavljenosti upravljačkih i proizvodnih funkcija, što je prouzrokovalo klasnu suprotstavljenost društvenih grupa u procesu rada koje zauzimaju različite položaje u organizaciji rada i u radnom procesu, stvarajući klasičnu podelu na grupe koje imaju moć da suvereno odlučuju i upravljaju i na one kojima je ta moć otuđena, te se zadržava njihov podređeni položaj, što znači da je položaj proizvođačkih klasa ostao nepromenjen u okviru jednog novog sistema dominacije;

b) na takvim proizvodnim odnosima u kojima se afirmiše posebni interes, koji teži da zameni opšti, društveni, budući da se sredstva za proizvodnju nalaze u rukama jedne posebne institucije društva – države, koja zamenjuje društvo kao celinu (izjednačavanjem države sa društvom).

(2) Na osnovu toga što je privredni razvoj i dalje u funkciji jednog posebnog interesa, u sovjetskom načinu proizvodnje zadržavaju se nužno klasni elementi, koji zbog specifičnosti nastajanja ovog oblika nose pečat različitih klasnih društveno-ekonomskih formacija i ispoljavaju se u modifikovanim formama. Budući da je proces proizvodnje i raspodele diktiran posebnim interesom u sovjetskom načinu proizvodnje nije mogao biti prevaziđen:

a) odnos eksploatacije koji se zasniva na otuđenju viška proizvoda od proizvođača i njegovom "prisvajanju" od strane društvene klase koja po svojoj monopolističkoj funkciji upravljanja sredstvima za proizvodnju ima moć da apsolutno i

⁷⁵ M. Rubell, "The Relationships of Bolshevism to Marxism", u R. Pipes (ed.), *Revolutionary Russia: A Symposium*, 1969, str. 390-400.

nekontrolisano odlučuje o upotrebi viška proizvoda i o njegovoj raspodeli. Razlika između ovog oblika "prisivajanja" i onog koji se vrši u kapitalističkom načinu proizvodnje je u tome što funkcioneri države u Sovjetskom Savezu ne pretvaraju višak proizvoda u privatnu svojinu, te ne reprodukuju privatni kapital, već se prisvajanje vrši na taj način što samovlasno koriste državnu svojinu i tako uzurpiraju pravo da raspodeljuju višak proizvoda prema vlastitom interesu, na čemu se temelje i privilegije koje sami sebi određuju i legalizuju. Proizvodni odnosi u kojima se održava disproporcija između akumulacije i potrošnje, kao što je analizom utvrđeno, sugeriraju da se distribucija viška proizvoda temelji na principu društvene nejednakosti, jer u uslovima oskudnih i preterano ograničenih sredstava za potrošnju, društvena klasa koja ima moć da upravlja raspodelom, zadržava za sebe, u vidu privilegija, nesrazmerno veći deo tog viška, proizvodeći na drugoj strani lišavanja i ograničavanja, koja nisu u skladu sa porastom društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka;

b) najamni odnos u kojem je radna snaga, budući i dalje odvojena od objektivnih uslova svoga rada (od uslova i oruda za rad i predmeta rada), primorana da stupa u najam kod jedinog poslodavca koji ima apsolutnu vlast nad uslovima rada, tj. kod države. Stoga se radna snaga u ovim uslovima pretvara u "vlasništvo" države, jer radnik ne raspolaže slobodno svojom radnom snagom, niti proizvođači mogu voditi organizovanu borbu za promenu nametnutih uslova (pošto su lišeni vlastitih organizacija koje bi bile samostalne u odnosu na državu, a zakon isključuje klasične oblike borbe radništva).

Najamni odnos se ovde očituje, pre svega, u tome što proizvođači ostaju i dalje objekti proizvodnje, čiju radnu snagu unajmljuje neko "pravno lice" izvan njih samih, za ciljeve koje definiše neko drugi i kojima se zadovoljavaju interesi koji nisu interesi proizvođača (iako država mora da zadovolji bar delimično i interese društva kao celine, te i proizvođačkih klasa, ali njen primarni interes je poseban interes).⁷⁶⁾ Specifičnost ovog najamnog odnosa je u fizičkoj vezanosti radne snage za "poslodavca", što otežava položaj radništva i umanjuje mogućnost njihove borbe za menjanje nametnutih uslova. (Međutim, to što je ovde odsutan formalni kriterijum, tj. "slobodna prodaja radne snage" ne može biti dokaz da nisu uspostavljeni najamni odnosi, jer pravo radnika da na tržištu radne snage "slobodno" prodaje svoju radnu snagu ne predstavlja suštinu ni kapitalističkog najamnog odnosa, budući da ni tamo radnik nije u mogućnosti da izmeni uslove svoga rada, već samo da zameni jedne, manje povoljne, drugim nešto povoljnijim, te otuđenost uslova rada ostaje glavna karakteristika proizvodnog odnosa u kojem proizvođač unajmljuje svoju radnu snagu onome ko vrši ulogu poslodavca). U SSSR-u se radi o

76) Ako najamni odnos tretiramo kao društveni odnos, tj. ako ga shvatimo u sociološkom smislu a ne čisto ekonomski, za šta se nalazi opravdanje kod Marxa u *Grundrisse*, smatram da su navedena obeležja bitnija od onih koja se obično uzimaju u obzir: "slobodna" prodaja radne snage, "ugovor" o najamnini, mogućnost pogađanja, itd. Takođe mislim da se najamni rad ne vezuje isključivo za kapitalistički način proizvodnje, jer i kada ne postoji profit-motiv i reprodukcija kapitala u klasičnom obliku, mogu postojati takvi proizvodni odnosi u kojima su proizvođači puki objekti pomoću kojih se ostvaruju interesi drugih društvenih grupa, što je suština najamnog odnosa.

specifičnom obliku unajmljivanja radne senage, posredstvom države, a ne tržišta, ali država, kao i svaki drugi poslodavac, diktira uslove rada i visinu nadnice. Činjenica da ovde država, zahvaljujući svom monopolističkom položaju, čini to apsolutno, govori u prilog postojanja najprimitivnijeg oblika najamnog odnosa, koji je ispod dostignutog stupnja građanskog društva.

(3) Pošto interes proizvođačkih klasa nije dominantni interes — jer interes proizvođača je proizvodnja radi zadovoljavanja potreba članova društva, tj. proizvodnja upotrebnih vrednosti — ciljeve proizvodnje diktira ona društvena klasa čiji je interes da zadovolji, pre svega, svoje vlastite potrebe. A budući da su funkcioneri države ona društvena sila koja odlučuje o ciljevima proizvodnje, oni usmeravaju proizvodnju u onom pravcu koji obezbeđuje održavanje njihove ekonomske i političke moći; stoga se proizvodnja sredstava za potrošnju apsolutno podređuje proizvodnji sredstava za proizvodnju, jer sa uveličavanjem tehničke i materijalne baze proizvodnje raste i njihova moć, koja se temelji na upravljanju sredstvima za proizvodnju.

Iako se, naizgled, u SSSR vrši akumulacija upotrebnih vrednosti (nagomilavanjem sredstava za proizvodnju kao upotrebnih vrednosti), prethodna analiza ukazuje na privid takvog zaključka, jer je i ovde reč o specifičnom vidu robne proizvodnje, pošto se oruđa za rad moraju novcem kupiti da bi se obnavljao proces proizvodnje (dakle, vrši se razmena ali ne putem slobodnog tržišta, već putem centralizovanog plana po fiksnim cenama koje određuje država). A budući da zadovoljavanje potreba članova društva nije primarni cilj (iako se deklarativno to ističe kao cilj poslednjih godina), može se reći da razmenska vrednost dominira nad upotrebnom vrednošću, jer proizvodi rada i nadalje samo u vidu roba dospevaju do potrošača (bilo u vidu oruđa za rad koja moraju da kupe proizvodne organizacije, ili u vidu potrošnih dobara koje kupuju individualni potrošači).⁷⁷⁾

(4) U takvim uslovima postojanje centralizovanog plana ne znači automatski isključivanje tržišta i delovanja njegovih zakona, već je reč o specifičnoj formi tržišnih mehanizama, koji se delimično ograničavaju birokratskim planiranjem, ali nastavljaju da deluju u prikrivenim oblicima, naročito u vidu nelegalne razmene koja se odvija izvan zvanično priznatih formi (što se javlja kako na krupnijem planu, u vidu prikrivene razmene između preduzeća prilikom nabavke potrebnih sirovina koje im plan ne obezbeđuje na vreme, tako i u vidu nedozvoljene kupo-prodaje robe široke potrošnje na divljem tržištu). Međutim, tržište kao mehanizam

---

77) Ovakav zaključak se oslanja na Marxovo određivanje suštine robne proizvodnje kao proizvodnje otuđenih vrednosti. Takvo shvatanje potvrđuje i Jiri Kosta, kada na sledeći način definiše robnu proizvodnju: kao proizvodnju koja ne zadovoljava direktno potrebe članova društva, koja pretvara konkretnu društvenu delatnost u apstraktni rad, u kojoj se zadovoljenje ne postiže u samom radu već u nadoknadi koja se prima za rad i u kojoj se pojedinačni proizvođač podvrgava jednom spoljašnjem tuđem sistemu (sprečavajući solidarnu kooperaciju udruženih proizvođača). Na osnovu svega toga, autor konstatuje, da je to proizvodnja koja dozvoljava vladavinu čoveka nad čovekom. (Vid. J. Kosta, *Sozialistische Planwirtschaft Theorie und Praxis*, 1974, str. 67).

putem kojeg se proizvod pretvara u robu i u tom vidu dospeva do potrošača, deluje i legalno, budući da potrošač mora novcem kupiti potrebnu robu i platiti za nju određenu cenu (vrednost), bez obzira što tu cenu propisuje država, jer za potrošača je u krajnjoj liniji svejedno da li se cena formira na tržištu ili u birokratskim organima države, budući da on sam ne određuje vrednost roba i ne može uticati da se ona smanji. U tom smislu može se govoriti o "birokratski zauzdanom zakonu vrednosti" za razliku od slobodnog delovanja vrednosti u kapitalizmu.

Proizlazi, dakle, da planiranje proizvodnje i raspodele, kakvo se sprovodi u SSSR, ne rešava osnovne protivurečnosti klasnog načina proizvodnje, a pre svega protivurečnosti između regulisanja proizvodnog procesa odozgo, koje isključuje proizvodne klase iz procesa planiranja, i izvršavanja proizvodnih zadataka, koje se u potpunosti podređuje jednom tako spolja nametnutom planu (čija se ni svrsishodnost ni nerealnost ne može dovoditi u pitanje).

U celini gledano, način proizvodnje kakav se konstituisao u vreme Staljinove vladavine, a koji suštinski neizmenjen traje i danas, ne može se definisati kao prelazni oblik od kapitalizma ka socijalizmu, što bi pretpostavljalo, prvo, da se radi o takvim proizvodnim odnosima koji se još nisu oslobodili kapitalističkih elemenata, ali da se u njima dešavaju procesi koji vode preobražaju kapitalističkog načina proizvodnje u socijalistički; i drugo, da će iz takvog načina proizvodnje putem unutrašnjih procesa, koji su već na delu, nastati socijalistički način proizvodnje. Takav zaključak je neodrživ, jer se zasniva na pogrešnim premisama.

Postojeći način proizvodnje u SSSR nije nastao u kontinuitetu socijalističke revolucije 1917. g. (kao što se zvanično tvrdi), već kao protivstav osnovnim zahtevima za revolucionarnim preobražajem kapitalističkog načina proizvodnje, tj. kao rezultat Staljinističke kontrarevolucije. Prema tome, on ne nastavlja socijalistički preobražaj starog klasnog načina proizvodnje (koji je u carskoj Rusiji bio mešavina feudalnog i kapitalističkog), već predstavlja obnovu klasne nejednakosti i klasnih proizvodnih odnosa. Samim tim, u njemu su zaustavljeni revolucionarni procesi započeti Oktobarskom revolucijom i pomoću političke represije ugušena otvorena klasna borba, što je sprečavalo obnovu revolucionarne tradicije i razaranje konstituisanog ekonomskog sistema koji se suprotstavio revolucionarnoj promeni (to važi za period između 1938. g. i 1960. g. kada vlada, moglo bi se reći, "prinudni klasni mir"). Dakle, iz samog ekonomskog sistema kakav je on danas, ne može proisteći socijalistički način proizvodnje, stoga se on ne može označiti kao prelazni oblik ka socijalizmu, što ne znači da se u sovjetskom društvu ne mogu pojaviti društvene snage koje će biti nosioci revolucionarnih promena i inicirati obnovu revolucionarnog preobražaja proizvodnih odnosa (kao i širih društvenih odnosa).

Na čemu se zasniva ovakav stav?

Iz prethodne analize smo videli da se sovjetsko društvo, kada je zamenjeno državom, sve više uobličava kao klasno društvo, koje se posle relativno kratkog revolucionarnog obračuna sa svojom klasnom istorijom (što je uslovlilo nedovršenost tog obračuna) ponovo vraća na put klasne istorije. Ali pošto se istorija uvek ostvaruje kao specifičan put istorijskog razvitka, obnova klasnog društva u SSSR nije

mogla biti prosto vraćanje na stare oblike — jer klasa koja je izvela kontrarevoluciju nije identična nijednoj klasi starog klasnog društva, već je nastala iz originalnih izvora. Sama specifičnost društvenih uslova u kojima je izvedena najpre revolucija, a zatim kontrarevolucija, uslovia je stvaranje svojevrsnog klasnog društva, u kojem se mogu prepoznati elementi različitih klasnih društava.

Utvrdivši da je tridesetih godina zaustavljen proces podruštvljavanja svojine u SSSR i da se konzervirao u obliku državne svojine, ustanovili smo da ovaj novi oblik svojine, u vidu parcijalizovane društvenosti, ukida stare svojinske odnose koji karakterišu kapitalistički način proizvodnje (svojinski odnos koji proizlazi iz privatnog posjedovanja sredstava za proizvodnju), ali ne razrešava osnovne protivrečnosti što proizlaze iz klasnih svojinskih odnosa, koje karakteriše dominacija parcijalizovanih oblika svojine, usled čega se posebni interes nameće kao opšti društveni interes. To, međutim, ne znači da se obnavlja kapitalistički način proizvodnje. Kada se tvrdi da se u SSSR-u konstituisao državni kapitalizam, te da staljinistička kontrarevolucija nije ništa drugo nego obnova kapitalizma, zaboravlja se da se postavi pitanje: da li je "državni kapitalizam" moguć kao društveni sistem bez privatne svojine, jer sušinu kapitalizma čini postojanje privatnog vlasništva, te je i osnovna vrednost buržoaskog društva odbrana prava svojine. Stoga ne može da postoji samo državni sektor privrede u okviru kapitalističkog sistema, već se on stvara kao sastavni deo kapitalističke ekonomije sa ciljem da boljim prilagodavanjem ekonomskog sistema uslovima modernog kapitalizma doprinese očuvanju baze kapitalizma, tj. privatne svojine. Drugim rečima, državno-kapitalistički sektor je u funkciji privatnog vlasništva, a ne u funkciji njegove likvidacije. Iz tog razloga se može tvrditi da državno-kapitalistički sektor, kao drugi pol naspram privatno-kapitalističkog, održava ravnotežu kapitalističkog društva kao u osnovi privatno-sopstveničkog, te je pogrešno izvoditi analogiju između tih procesa u modernom kapitalizmu i onih koji su se odigrali u SSSR-u. Razlika između državne svojine u sovjetskoj privredi i državno-kapitalističkog vlasništva u kapitalizmu sastoji se u prvom redu, u odsustvu drugog pola (tj. privatne svojine ili u njenoj nebitnoj ulozi) u prvom slučaju;⁷⁸⁾ zatim, u nezainteresovanosti sovjetskih državnih i privrednih birokrata za reprodukciju kapitala kao takvog, budući da njihov položaj ne zavisi od akumulacije kapitala, već od snage industrijskih i tehničkih kapaciteta koje kontrolišu, te su za uvećanje kapitala zainteresovani samo u smislu povećanih mogućnosti investiranja u proizvodnju sredstava za proizvodnju. Stoga birokratsko plani-

78) Mislim da se razlika između državne svojine u sovjetskom tipu društva i nacionalizovanih grana industrije u kapitalističkim društvima može jasno povući s obzirom na različite funkcije koje vrše, te da nije potrebno uvođenje novog pojma "korporativne svojine", kao što predlaže Markus, da bi pokazao da nije reč o kolektivnoj svojini, kojom zajednički raspolažu predstavnici vladajuće klase. Ovde nije dilema da li se nasuprot individualnoj privatnoj svojini stvara kolektivna, već da li iz ukinute privatne svojine nastaje društveno vlasništvo. Činjenica da je država eksproprisala privatnu svojinu, kojom raspolažu one društvene grupe koje upravljaju državom, dovoljna je da objasni specifični karakter ovog svojinskog odnosa, podrazumevajući ono što naglašava Markus, da je funkcija u aparatu vlasti bitan uslov pristupa monopolisanoj svojini.

ranje nije ni usmereno na to da se što efikasnije iskoriste proizvodni kapaciteti – na što ukazuju analize mnogih sovjetskih autora – pošto se potrebna sredstva mogu stalno izvlačiti iz eksploatacije viška rada sve brojnijeg radništva usled ekstenzivne proizvodnje, u kojoj jeftina radna snaga obezbeđuje potrebne viškove (dok bi logika reprodukcije kapitala diktirala prelaz na intenzivnu proizvodnju).

Sličnosti koje postoje između kapitalističke ekonomije i sovjetske ekonomije proizlaze iz jednog zajedničkog okvira, tj. obe nastaju u krilu industrijske civilizacije, koja nameće istu vrstu tehnologije, isti tip podele rada i produktivističku logiku.⁷⁹⁾ Smatram, međutim, da se ekonomski sistem u SSSR može odrediti kao novi klasni način proizvodnje, koji se razvija u okvirima postojeće industrijske civilizacije, ali je njegova specifičnost u tome što se zasniva na državno-birokratskom regulisanju celokupne ekonomije kojom vlada birokratska logika (tj. logika jačanja monopola na upotrebu društvenih sredstava), a ne logika kapitala i slobodnog delovanja zakona vrednosti. Stoga sovjetskoj vladajućoj klasi nije ni potrebno da izvrši restauraciju kapitalističke ekonomije, u smislu obnavljanja prava koja proizlaze iz postojanja privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, jer ona drugačijim putevima učvršćuje i perpetuira svoju dominaciju, tj. neprikosnovenošću monopola moći u rukama države koja je njen instrument, samoobnavljanjem, stvaranjem povoljnijih uslova za svoje potomstvo za sticanje društveno važnih i uticajnih položaja da bi se obezbedio kontinuitet klase i slično.

Ono što je bitno i što proizvodne odnose u Sovjetskom Savezu karakteriše kao klasne odnose jeste da je celokupna proizvodnja potčinjena klasnom interesu, koji je klasni zato što je izopačeni i parcijalizovani društveni interes. Budući interesom u prvom radu jednog dela društva, a ne, ili u najmanjoj meri, celog društva, državni interes (ili "državni razlog") je u funkciji posebnog interesa klase, koja se koristi državom kao svojim instrumentom za učvršćivanje svojeg monopolističkog interesa u društvu. Ali se tu posebni interes ne poistovećuje sa privatnim interesom u kapitalističkom društvu, jer se ne zasniva na zainteresovanosti individualnog privatnog vlasnika za reprodukciju kapitala, već na jednoj drugačijoj vrsti zainteresovanosti jedne društvene grupe koja, budući da nije formalno vlasnik sredstava za proizvodnju, ne može privatno ni da prisvaja višak vrednosti, te nije zainteresovana za uvećanje kapitala kao kapitala, nego, prvenstveno, za ulaganje kapitala u ona sredstva iz kojih crpe svoju ekonomsku i društvenu moć, a to su sva sredstva koja doprinose jačanju države i njene moći (teška industrija, naoružanje, sredstva za kosmička osvajanja i slično). Stoga, stvaranje kapitala tu nije cilj po sebi, već se teži uvećavanju viška vrednosti zato da bi se stalnim povećanjem stope akumulacije ostvarila veća ekonomska moć države, budući da je koncentracija ekonomske moći, a ne akumulacija bogatstva, osnova na kojoj se zasniva egzistencija dominantne klase u ovakvom sistemu. Iz tih razloga ne može se govoriti o postojanju klasične

79) Možda bi se tako mogao protumačiti i zaključak Castoriadis, da je sovjetski tip društva "deo društveno-istorijskog univerzuma kapitalizma", što podrazumeva sličnosti ali ne i podudarnost. Vid. Cornelius Castoriadis, "The Social Regime in Russia", Telos, 38, 1978-79, str. 46.

suprotnosti između rada i kapitala, svojstvene kapitalizmu, ali imajući u vidu klasnu funkciju preterano visoke društvene akumulacije u sovjetskoj ekonomiji, može se govoriti o modifikovanom obliku kapitala kao društvenog odnosa, koji podrazumeva da se vrši otuđivanje viška vrednosti u korist nagomilavanja sredstava za proizvodnju, što povećava moć one klase koja njima upravlja.

Kada se ima u vidu da u SSSR-u dolazi do potpunog spajanja ekonomske i političke moći u rukama jedne iste društvene grupacije, preko države kao njenog klasnog instrumenta – što je druga specifičnost ovog sistema u odnosu na kapitalizam – staljinizam se javlja kao sistem u kojem politika diktira razvoj ekonomije (to je smisao birokratskog državnog planiranja), te se ciljevi ekonomskog razvoja potpuno podređuju potrebama politike koja je u interesu dominantne klase i formulišu u vidu političkih ciljeva radi očuvanja njene dominacije. A takva fuzija celokupne društvene moći u rukama jedne klase omogućuje obnavljanje, u modernim uslovima, despotske vladavine, bilo jedne oligarhijske grupe, ili u vidu autoritarnosti, pod čijom apsolutnom kontrolom stoje svi društveni procesi, a ne samo ekonomski.

U tom pogledu sovjetski način proizvodnje ima više sličnosti sa **azijatskim načinom proizvodnje** nego sa modernim kapitalističkim. I ovde država kao "viša zajednica" igra odlučujuću ulogu u organizaciji procesa proizvodnje (a ne samo dodatnu, interverirajuću, kao u modernom kapitalizmu), jer se javlja u ulozi jedinog i isključivog vlasnika, te kao "obuhvatno jedinstvo" svih nižih zajednica prisvaja pravo da ubira višak proizvoda i da odlučuje o njegovoj upotrebi, jer je ona zastupnik "višeg interesa" (interesa koji se uzdiže iznad lokalnih zajednica).⁸⁰

Stoga, iako nije formalno vlasnik sredstava za proizvodnju, državna birokratija vrši sve funkcije vlasnika, kao i u azijatskom načinu proizvodnje, zahvaljujući dominantnom mestu koje zauzima državno vlasništvo u proizvodnim odnosima.

Međutim, državno "vlasništvo", u vidu prava raspolaganja viškom kao simbol višeg zajedništva u azijatskoj formaciji, proizlazilo je iz rodovske strukture samog društva (budući da je srodnički sistem u tim društvima činio bazu društvenih odnosa sa kolektivnom zemljišnom svojinom) čiju je rasepkanost i klansku suprotstavljenost objedinjavala država. U Sovjetskom Savezu se, pak, pravo raspolaganja viškom izvodi iz legalizovanog državnog vlasništva koje se stvara političkim aktom (aktom nacionalizacije i eksproprijacije) u toku revolucije, kao sredstvo daljeg preobražaja svojinskih odnosa; dakle, prvobitno ono ne nastaje sa ciljem da sačuva dominaciju jedne klase, već da ukinu svaku dominaciju. Stoga, tako stvoreno državno vlasništvo, i onda kada je promenilo svoju funkciju (tj. kada se od prelaznog oblika konstituisalo kao jedini priznati oblik svojine) i kada mu pravi cilj postaje održanje dominacije novonastale vladajuće klase, mora da se maskira i da se poziva na svoje revolucionarno poreklo, izjednačavajući državu kao instrument klasne vladavine sa "radničkom državom" i državnu svojinu sa "opštedruštvenom". Stoga vlast klase koja proizlazi iz ovog oblika ekonomske moći mora da se

---

80) Vid. K. Marx, *Temelji slobode*, str. 185.

oslanja na politička i ideološka sredstva, pozivajući se na klasu kojoj je objektivno klasno suprotstavljena. (Ova unutrašnja protivurečnost sovjetskog načina proizvodnje predstavlja važan momenat u razmatranju perspektive daljeg razvoja, jer pod pritiscima pokreta za destalinizaciju, usled čega dolazi i do demistifikacije stvarne uloge države, te ako dode i do osveščavanja radništva ono bi moglo iskoristiti već koncentrisana sredstva za proizvodnju za brže nastavljjanje revolucionarnog preobražaja proizvodnih odnosa).

Sovjetski način proizvodnje je još uvek bliži predkapitalističkom nego kapitalističkom sistemu proizvodnih odnosa po povezanosti radne snage za mesto rada, kao i po odsustvu političkih organizacija klasne borbe, što je posledica despotskog karaktera države koja monopolise ekonomsku i političku moć, te administrativnim putem reguliše celokupni proces proizvodnje, uključujući i centralizovani raspored radne snage.

I u sovjetskom načinu proizvodnje značajnu ulogu u formiranju vladajuće klase igra eksploatacija koja se zasniva na eksploataciji viška proizvoda od proizvođača, ali nisu identične ni forme ni mehanizmi eksploatacije sa kapitalističkim, kao ni način upotrebe otuđenog viška. Budući da cilj birokratske grupacije, koja je monopolisala svu vlast, nije stvaranje profita i reprodukcija kapitala kao jedino moguće načine održavanja vlastite egzistencije, kao što je slučaj u kapitalizmu, ova klasa se održava tako što prisvojivši državu, pomoću koje ostvaruje vlast nad celokupnim društvenim proizvodom, nema potrebe da prisvaja (lično) višak proizvoda. Eksploatacija se sastoji u tome što se, na osnovu nekontrolisanog rasplaganja društvenim sredstvima, prisvaja pravo apsolutnog odlučivanja o upotrebi viška proizvoda, čine se proizvođači stavlja u potpuno potčinjen i zavisano položaj i bivaju prinuđeni da prihvate nametnute uslove rada, što podrazumeva i nejednaku distribuciju, odnosno priznavanje legitimnosti privilegija za upravljačke slojeve. Ovdje se, u stvari, briše granica između privatnog prisvajanja i državne upotrebe viška proizvoda, jer vladajuća klasa zadovoljava neometano sve svoje potrebe iz otuđenog viška, napuštajući asketske principe stare boljševičke garde i tretirajući privilegije kao "pravo koje joj po funkciji pripada".

Mehanizmi eksploatacije su, međutim, u ovakvom sistemu prikriveni prividnom izjednačenošću svih u sistemu jedinstvenog državnog regulisanja ličnog dohotka i pozivanjem na princip "nagrađivanja prema radu". Tek kada se ustanovi da se iza takozvanog nagrađivanja prema radu krije takav sistem nagrađivanja i vrednovanja različitih vrsta rada, koji arbitrarno sprovodi upravo klasa koja je prigrabila svu društvenu moć u svoje ruke, te zahvaljujući tome može da nametne vlastite kriterijume, što se očituje u nagrađivanju funkcija, a ne rada, kada su u pitanju predstavnici privilegovanih klasa – mogu se otkriti svojevrtni mehanizmi eksploatacije koji su u upotrebi u sovjetskom načinu proizvodnje. Međutim, treba naglasiti da se u ovom sistemu dominacija vladajuće klase ne može objasniti samo ekonomskim činocima; budući da ona crpi i svoju ekonomsku moć od države, kao političke institucije koja legalizuje podržavanje svojine, ekonomska eksploatacija i političko ugnjetavanje predstavljaju dva lica jednog istog sistema dominacije.

Ali se ne mogu prevideti ni oni elementi koji u ovakvom sistemu predstavljaju klice mogućeg razvoja socijalističkih odnosa proizvodnje. To su, pre svega, prvo, potpuno podružljivanje procesa proizvodnje, što se u sve većoj meri suprotstavlja posebnom interesu birokratije, manifestujući se ne samo kao ekonomska iracionalnost, već i kao politički konzervativizam koji se sukobljava sa sve težim posledicama. Svakako da je iz ovog stepena društvenog karaktera rada moguće lakše preći na socijalistički način proizvodnje nego iz postojećih kapitalističkih oblika, ukoliko se formiraju društvene snage koje će preokrenuti otudeni oblik socijalizacije. I drugo, ogroman materijalni društveni potencijal može takode biti most ka brzem prelazu na socijalistički način proizvodnje, mada koncentracija takvih proizvodnih sredstava povećava ekonomsku i političku moć dominantne klase, te se, stoga, javlja i kao glavna kočnica mogućih revolucionarnih promena.

Proizlazi, dakle, da se u SSSR radi o takvom klasnom sistemu proizvodnih odnosa u kojem se mešaju elementi različitih sistema, te nije tako jednostavno definisati karakter načina proizvodnje u sovjetskom društvu. Izvesno je da to nije socijalistički način proizvodnje, niti prelazni oblik ka socijalizmu, jer u njemu igraju dominantnu ulogu svi principi klasno organizovanog načina proizvodnje, tj. klasna podela rada, hijerarhijska organizacija radnog procesa i autoritarni princip dominacije i subordinacije koji se izvodi iz monopola ekonomske moći. Međutim, kako je za karakterizaciju jednog sistema nužno odrediti koji su odnosi dominantni, rekla bih da se specifičnost ovog klasnog proizvodnog odnosa sastoji u apsolutizovanju državnog vlasništva i u birokratizaciji načina upravljanja i odlučivanja, što omogućuje obnavljanje despotskih formi vladavine u modernim uslovima industrijskog razvoja.

Za razumevanje osnove iz koje izrasta ovakav sistem proizvodnih odnosa treba imati u vidu genezu ovog načina proizvodnje, koji ima poreklo u nekim oblicima i ustanovama nastalim u socijalističkoj revoluciji, koja je bila zaustavljena i zamenjena kontrarevolucijom, koja je nastavila da se koristi stvorenim institucijama ali oslobodivši ih njihovog revolucionarnog sadržaja i dajući im drugačije značenje, da bi ih pretvorila iz sredstava u ciljeve po sebi. Međutim, ta činjenica da izvesne forme imaju dvostruko značenje (jedno prvobitno revolucionarno i drugo izmenjeno kontrarevolucionarno), primorava i vladajuću klasu da se s vremenom na vreme (bar verbalno) poziva na njihov izvorni cilj, što igra izvesnu ulogu u očuvanju revolucionarne tradicije. To sećanje na revolucionarni sadržaj postojećih ustanova može postati varnica za novi plamen u određenim uslovima (što se i desilo posle Staljinove smrti, kada se, zahvaljujući izvesnom popuštanju represije, obnavljaju zahtevi za radničkom samoupravom, za demokratizacijom i deprofesionalizacijom upravljanja, za socijalnom jednakošću, itd.).

Stoga nije bez značaja činjenica da iza danas postojećeg načina proizvodnje, iako u pozadinu odgurnuto, ipak stoji jedno iskustvo socijalističke revolucije, koja je otvorila vrata drugačijem sistemu društvenih odnosa, što kao mogućnost nije još sasvim pokopano. Iz tih razloga revolucionarni preobražaj postojećeg načina proizvodnje ne mora da nastane samo razaranjem postojećih ustanova, već može da

bude izveden i obnavljanjem njihovog revolucionarnog sadržaja, te nastavljanjem prekinute niti iz dvadesetih godina, koristeći sav objektivni potencijal koji je tokom dosadašnjeg razvoja nagomilan, kao povoljni uslov za uspješno ostvarenje revolucionarnih ciljeva danas. U daljem razmišljanju će, stoga biti naročito značajno zadržati se na onim unutrašnjim protivrečnostima, iz čijeg se zaostojavanja i sukoba mogu rasplamsati nove varnice revolucionarnog preobražaja, koje još nisu ugašene, a koje su u postojećim uslovima zapretene i u razvoju zaustavljene.

II glava

KONSTITUISANJE NOVOG KLASNOG DRUŠTVENOG SISTEMA

I.

Nastajanje nove klasne strukture društva

1.

Iz prethodno opisanog načina proizvodnje, koji se temeljio na apsolutizovanom državnom vlasništvu i na monopolskom položaju jedne društvene grupe u upravljanju celokupnim procesom proizvodnje i raspodele, što se poklapalo sa monopolom političke vlasti, izvodi se osnovni strukturalni društveni sukob interesa dve suprotstavljane strane društva — s jedne strane nalaze se društvene grupe koje raspolažu viškom rada i stvorenim viškom proizvoda i nekontrolisano njime upravljaju. Čime pribavljaju moć da suvereno odlučuju o celokupnom društvenom razvoju i sudbinama pojedinaca, a sa druge, nalaze se proizvođačke klase čiji se višak rada eksploatiše radi stalnog uvećavanja viška proizvoda, koji im se oduzima i raspodeljuje nasuprot njihovim osnovnim interesima, zajedno sa svim ostalim radnim stanovništvom koje se i samo nalazi u položaju najamne radne snage, podvrgnuto apsolutnoj dominaciji države (aparata vlasti) kao jedinog legitimnog subjekta društva. Na toj osnovi, u kojoj su isprepletene ekonomska i politička dominacija, vrši se i temeljna polarizacija, koja se u ovom slučaju ispoljava na široj liniji nego što je slučaj u kapitalističkom društvu, jer se događa između klase, koja po svojoj društvenoj funkciji nekontrolisanog upravljanja i kontrole nad celokupnim društom stiče moć da određuje radne i životne uslove drugih društvenih klasa i slojeva, i sa druge strane, u prvom redu, proizvođačkih klasa koje su osnovni i neposredni izvor eksploatacije, te se po svom društvenom položaju i načinu života znatno razlikuju od svih drugih društvenih grupa, ali i drugili grupa radnog stanovništva, koje je lišeno mogućnosti da odlučuje o uslovima svoga života i rada. Stoga se ovaj

strukturalni sukob može objasniti kao sukob između države i društva.

Iako se politički sistem, konstituisan u SSSR-u od tridesetih godina do danas, ne može posmatrati samo kao posledica ekonomskog sistema (što bi predstavljalo vulgarizaciju Marxove misli, na čemu se upravo zasniva sovjetsko objašnjenje društvenog sistema u SSSR), budući da se ekonomski i politički faktori uzajamno podupiru, ipak se potvrđuje da bez odgovarajućeg načina proizvodnje postojeći politički sistem ne bi mogao dugo opstati, a ovaj sistem traje već decenijama.¹⁾

Stoga, polazeći od temeljnog marksističkog zahteva da se pronade izvor osnovnog strukturalnog društvenog sukoba (osnovne društvene protivrečnosti) nastojaju da utvrde elemente klasne strukture sovjetskog društva i prirodu društvenih odnosa između formiranih klasa. Pri tom, ovde se sledi Marxova teorija klase nasuprot kako građanskoj stratifikacionoj teoriji tako i sovjetskoj teoriji o "ne-antagonističkim klasama", kojima je zajedničko da neutrališu pojam klase izbacujući iz njega klasni sukob kao osnovnu karakteristiku, te svodeći društvene odnose na odnose relativne saradnje ili povremene nesaglasnosti između društvenih grupa koje su integrisane u društveni sistem.

Drugim rečima, pomoću marksističke analize društvenih odnosa²⁾ u SSSR nastojaju da ponudim odgovore na sledeća pitanja: da li u sovjetskom društvu postoji strukturalni sukob interesa između društvenih klasa koje su međusobno

1) Teza o političkim faktorima kao odlučujućim u određivanju karaktera društvenog sistema u "socijalističkim društvima" isto je tako jednostrana, kao i vulgarno-ekonomističko stanovište, jer se gubi iz vida da bez interakcije između odgovarajuće ekonomske osnove i postojećeg sistema političke dominacije, sam sistem ne bi mogao biti utemeljen. U tvrdnji o primarnoj važnosti političkih činilaca nad ekonomskim mešaju se početni uslovi i dovoljni uslovi za konstituisanje dominacije jedne klase u takozvanim socijalističkim društvima. Naime, meša se činjenica da je prvobitni akt kojim se uspostavlja državna svojina nad sredstvima za proizvodnju bio politički akt (nacionalizacija i ekspropriacija), kojim je uspostavljena vlast države kao politička vlast, sa pitanjem na čemu se ta vlast morala temeljiti da bi se mogla održati. Da se samo političkim akcijama ta vlast nije mogla održati savršeno je dobro shvatio Staljin, kada je preduzeo korake da izvrši potpuno podržavljenje privrede 1929. g. uvidevši da će samo postizanjem apsolutne ekonomske moći obezbediti osnovu političkom despotizmu. To je i ključ za razumevanje preokreta od revolucije ka kontrarevoluciji, jer se sa obnavljanjem klasnog načina proizvodnje tridesetih godina stvara mogućnost za novu klasnu diferencijaciju koja se i politički cementira. Osnovni društveni sukobi su se očitije manifestovali kao politički sukobi, budući da je ekonomski mehanizam eksploatacije bio prikriven. (Sharon Zukin s pravom zaključuje da u Sovjetskom Savezu radnici ne vide direktno otuđivanje viška vrednosti. Vid. Sh. Zukin, "The Problem of Social Class under Socialism", Theory and Society, 6, 1978, str. 412). U tom smislu može se tvrditi da je politički uticaj u ovom tipu društva toliko snažan, jer se aparat vlasti oslanja na monopolisanu ekonomsku moć, čime se faktički postiže zamena društva državom (sam mehanizam nasilja ne bi bio dovoljan da osigura dugoročnu i apsolutnu kontrolu što je ostvaruje aparat vlasti nad društvom).

2) Pod marksističkom analizom društvenih odnosa mislim, pre svega, označavanje osnovnih društvenih grupa, od čijih delatnosti zavisi reprodukcija društva i datog poretkta, i utvrđivanje njihovih međusobnih odnosa, ne samo u procesu rada, već i u odnosu na način života i različitost interesa, što prevazilazi usko ekonomsko određenje pojma klase, a što je u skladu sa Marxovim shvatanjem primenjenim u njegovim istorijskim analizama.

suštinski suprotstavljene, da li se formirala vladajuća klasa, i da li se može govoriti o klasnoj borbi u sovjetskom društvu.

2.

Poćićemo najpre od toga kakve odgovore daje sovjetska literatura.³⁾

Osnovni stav koji će poslužiti za "objašnjenje" društvene strukture SSSR-a od strane sovjetskih teoretičara sve do današnjih dana formulisao je Staljin u Ustavu 1936. g., proklamujući da je stvoreno "društvo bez antagonističkih klasa", u kojem koegzistiraju tri prijateljske klase: radnici, seljaštvo i inteligencija. Zvanična teorija danas ne poriče kako staljinističko poreklo svog stanovšta, tako ni staljinističko izvoršte društvenog sistema u kojem današnji sovjetski građani žive, što poznati sovjetski sociolog, Rutkevič, priznaje kada konstatuje da se na prelazu u drugu polovinu tridesetih godina obrazovala nova društvena struktura, u kojoj još postoje izvesne razlike između navedenih klasa, ali ih one međusobno ne suprotstavljaju, jer se sve više odvija "proces zbližavanja svih klasa" u odnosu prema sredstvima za proizvodnju i prema karakteru rada i raspodeli.⁴⁾ Apologetski stav prema staljinističkoj eposi izražava i sociolog Senjavski, koji konstatuje da je u drugoj polovini tridesetih godina ostvarena pobjeda proletarijata nad buržoazijom, te je iz te "pobjede" nastala društvena struktura koja "vodi postepenom odumiranju klasa i zato ne rađa nove klase". Glezerman takode konstatuje da je u SSSR-u nastala korenita promena klasne strukture društva, jer se novo sovjetsko društvo ne deli na antagonističke klase, već se sastoji iz **drugarskih klasa** i društvenih grupa, budući da u njemu više nema takvih grupa koje bi mogle postojati na račun eksploatacije drugih. Međutim, ovaj autor govori o postojanju socijalnih razlika između postojećih klasa u sovjetskom društvu i to razlika u odnosu na sredstva za proizvodnju, na ulogu u organizaciji rada i na forme raspodele nacionalnog dohotka, mada, po njegovom shvatanju, to nisu korenite razlike koje bi dovodile do klasnih protivrečnosti, jer su "klase socijalističkog društva klase koje iščekavaju".⁵⁾

3) Ovdje neće biti detaljnije reči o tome kako zvanična ideologija određuje odgovore na ta pitanja, kako ih je formulisao Staljin i kako su dalje prepisivani od strane sovjetskih "teoretičara", jer će to biti predmet razmatranja u glavi o ideološkom preokretu.

4) Vid. M. N. Rutkevič, "Socijalna struktura socijalističkog društva u SSSR-u i njen razvitak prema socijalnoj jednorodnosti", Marksizam u svetu, 5-6, 1975, str. 35 i 44-47. I za sociologa Glezermana su tridesete godine prelomne godine u kojima je "socijalistički sektor postao odlučujuć", na osnovu čega je stvorena osnova da u drugoj polovini tridesetih godina pobjedi socijalizam (vid. Diskusija za okruglim stolom: "Istorijsko mesto socijalizma, etape i kriterijumi njegovog razvitka", Marksizam u svetu, 5-6, 1974, str. 210).

5) G. E. Glezerman, "Ot klassovoj differencijaciji k socialnoj odnorodnosti obščestva", u Marksistkaja i buržoaznaja sociologija sevodnja, 1964, str. 179 i 180. Ako razlike i dalje nastaju u odnosima u procesu rada koje je Lenjin istakao kao odlučujuće u svojoj definiciji klase, a što podvlači i Glezerman, pitamo se na osnovu čega se tvrdi da to nisu korenite razlike i da su iščekle klasne protivrečnosti?

Napred izneto opšteprihvaćeno stanovište u SSSR o društvenom karakteru svojine služi kao osnova za izvođenje zaključka o "sjedinjavanju sredstava za rad sa neposrednim proizvođačima", te o "jednakom odnosu svih prema sredstvima rada",⁶⁾ na osnovu čega se konstatuje da se menja i položaj osnovnih klasa u procesu proizvodnje i ukida mogućnost eksploatacije. Prema zvaničnoj sovjetskoj teoriji, dakle, u SSSR ne postoje klase u Marxovom i Lenjinovom smislu (kao društvene grupe sukobljenih klasnih interesa), već postoje kvazi-klase, koje su izgubile neka svoja suštinska obeležja kao klase, a ipak se održavaju kao "neantagonističke", "prijateljske klase".⁷⁾

Suprotno ovom shvatanju, sve ozbiljnije analize, zasnovane na Marxovoj teoriji klasa, dokazuju izvorno klasni karakter sovjetskog društva, upućujući na to da se mora poći od analize odnosa u proizvodnji i tu utvrditi da li su iščezli suštinski uzroci koji dele društvo na suprotstavljene i sukobljene klase. Odgovarajući na pitanja: ko faktički kontroliše upotrebu sredstava za proizvodnju, iz čega proizlazi i pravo kontrole nad upotrebom viška proizvoda, te i postojanje izvora eksploatacije, napred pomenuti autori: Antonio Carlo, Tonny Cliff, A. Wittfogel i drugi, zaključuju da se u Sovjetskom Savezu oformilo klasno društvo. Mađarski sociolog, Ivan Szelenyi, konstatuje da su analize u socijalističkim društvima potvrdile: postojanje društvene nejednakosti, sistematsku deprivilegovanost fizičkog rada i odvojenost "elite vlasti" od radnika, te da se time može dokazati klasni karakter društvene strukture u tim društvima, budući da je društvena nejednakost strukturirana u osnovnim ekonomskim institucijama, što dokazuje postojanje strukturalnog sukoba.⁸⁾

Međutim, pre nego što pređemo na konkretnije razmatranje pitanja koje su

---

6) Zanimljivo je istaći jedno ne tako uobičajeno shvatanje u sovjetskoj literaturi, koje je kritično prema ovakvom apstraktnom rezonovanju i koje ukazuje na korene socijalnih razlika u sovjetskom društvu, što se u konkretnim analizama pokazuje u drugačijem svetlu nego u opšteprihvaćenim deklaracijama. To su neka shvatanja izneta u knjizi *Procesi izmenjenija socijalnoj strukturi u sovjetskom občestve*, u redakciji M. N. Rutkeviča, 1976.

G. V. Mokronosov ("O kriterijah vnutriklassevih različij v socialističeskom občestve") skreće pažnju da uzroci klasnih razlika u socijalizmu leže u različitom stepenu razvijenosti društvenog vlasništva, kao i u društvenoj podeli rada, što dovodi do različitih uslova rada i uslovljava različite mogućnosti za razvitak fizičkih i umnih sposobnosti čoveka, što u krajnjoj liniji dovodi do socijalne nejednakosti ljudi, jer postoji "nejednako pravo na nejednaki rad", konstatuje autor (vid. str. 5, 7, 9, i 11). V. P. Rodionov ("Ob istočnikah vnutriklassevo dele-nija") još eksplicitnije dovodi u pitanje tezu o "jednakom odnosu svih prema svojini", dokazujući da u osnovi podela na klase u socijalističkom društvu leži nejednakost društvenih grupa u pogledu korišćenja društvenih sredstava za proizvodnju, te samim tim, u različitom odnosu prema društvenom vlasništvu. On zatim analizira kako se te razlike ispoljavaju, na čemu ćemo se detaljnije zadržati u daljoj analizi (vid. str. 16 i 20).

7) I. Szelenyi, mađarski sociolog, s pravom naziva ovu besmisleni kovanicu "kvadratom kruga".

8) I. Szelenyi, "The position of the Intelligentsia in the Class Structure of State-Socialist Societies", u *APSA Monograph*, no. 19: Marian Sawer (ed), *Socialism and the New Class: Towards the Analysis of Structural Inequality within Socialist Societies*, 1978, str. 70.

se klase formirale u sovjetskom društvu i da li se može govoriti o klasnoj polarizaciji, zadržaćemo se u najsazetijem obliku na kriterijumima na osnovu kojih se definišu klase u marksističkoj teoriji.

"Ukoliko milioni porodica žive pod ekonomskim uslovima koji njihov način života, njihove interese i njihovo obrazovanje odvajaju od načina života, interesa i obrazovanja drugih klasa i njima ih neprijateljski suprotstavljaju, utoliko oni čine klasu" – pisao je Marx (kurziv moj)⁹⁾

Uslove koji određuju klasu Marx nalazi u celokupnosti egzistencije jedne društvene grupe, a ne samo u ekonomskoj egzistenciji, po kojima se ona suštinski razlikuje od drugih društvenih grupa i to na način suprotstavljanja. Marx taj širi društveni okvir označava terminom "način života". Iz različitosti načina života proizlazi društveni sukob interesa, koji postaje strukturalni ako se formira kao antagonistički odnos između suprotstavljenih klasa. Iako Marx na ovom mestu nije objasnio šta podrazumeva pod "načinom života" iz njegovih analiza se može zaključiti da se ovaj pojam u prvom redu odnosi na način osnovne životne delatnosti i na uslove života proizašle iz različitih načina delatnosti (odnos subjekata koji delaju prema uslovima svoga rada i time određeni odnos i prema proizvodima delatnosti – što nema čisto ekonomsko značenje, jer se odnosi kako na upotrebu različitih ljudskih sposobnosti, tako i na različite mogućnosti korišćenja proizvedenih vrednosti, uključujući i mogućnost izbora vrste delatnosti i samog životnog – radnog ritma). Tu se uključuju odnosi koji proizlaze iz podele rada i svojine,¹⁰⁾ koji praksi kao celovit odnos čoveka prema svom svetu pretvaraju u otuđeni parcijalni odnos, u kontekstu takvih društvenih podela koje postavljaju granice pripadnicima određenih društvenih grupa u pristupu društvenom totalitetu. Ovaj odnos, stoga, uključuje kao važan činilac i različito obrazovanje,¹¹⁾ tj. kulturu kao sredinu od koje zavise mogućnosti razvoja ljudske ličnosti u okvirima načina života date klase. Tek kada se protumači u tom smislu može se shvatiti širi smisao Marxove teorije klase kojom se, pre svega, utvrđuju osnovne podele u društvu, jer su klase parcijalizovani i međusobno suprotstavljeni oblici društvenosti i društvene prakse (gde "lični odnosi postaju nužno i neizbežno klasni odnosi", kako je pisao Marx).¹²⁾

9) K. Marx, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, 1960, str. 125.

10) Marx je društvenu podelu rada i svojini svagda povezivao, posmatrajući ih kao dva aspekta osnovnog izvora klasne podele, gde se prva "odnosi na delatnost", a druga "na proizvod", jer sa "podelom rada ide i nejednaka raspodela – rada i njegovih proizvoda – dakle svojina" (K. Marx, F. Engels, *Nemacka ideologija*, 1964, str. 32).

11) Uključujući različitost obrazovanja kao činilac koji određuje klasnu prirodu jedne društvene grupe Marx svakako nije mogao misliti na formalni kriterijum, tj. na stepen obrazovanja, što se u sovjetskoj literaturi uzima kao glavni argument kada se tvrdi da se ukida razlika između klasa. Ako je suprotstavljenost klasa prema načinu života i prema interesima povezao sa obrazovanjem, Marx je svakako pri tom mislio na različitost kultura koje dele klase među sobom, ili tačnije, na vrstu saznanja koju dobijaju i na stepen i vrstu klasne svesti koju razvijaju.

12) K. Marx, F. Engels, *Nemacka ideologija*, t. 11, 1964, str. 168. Zanimljivo je da i

Pojam klase u Marxovoj teoriji je, dakle, **sociološka** a ne usko ekonomska kategorija, našta je sveden u "sovjetskom marksizmu".

Iako je Lenjin suzio Marxovo shvatanje klase i definisao je samo pomoću ekonomskih kriterijuma, ne može se ni njemu pripisivati takvo stanovište koje klase određuje samo odnosom prema sredstvima za proizvodnju (ili još uže, samo u odnosu prema privatnoj svojini), što je karakteristično za sovjetske teoretičare od Staljinovog perioda do danas. I u Lenjinovoj definiciji postoje četiri kriterijuma koji su međusobno povezani i koji mogu biti delotvorni u analizi onog dela načina života koji se odnosi na strukturu društvene podele rada i raspodele društvenog proizvoda. Pored odnosa prema sredstvima za proizvodnju, Lenjin ističe: mesto u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, ulogu u organizaciji rada i način dobijanja i veličinu onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu različite društvene klase.¹³⁾ Iz činjenice da poslednja dva kriterijuma proizlaze iz prva dva, tj. da iz postojanja privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju proističe poseban društveni položaj one grupe koja ta sredstva poseduje, što se izražava i njenom posebnom ulogom u organizaciji procesa proizvodnje i distribucije viška proizvoda, ne sledi da se automatski sa ukidanjem privatne svojine ukidaju svi uslovi koji određuju otuđenost proizvođača od sredstava i proizvoda rada, što pretpostavlja postojanje druge klase, izvan proizvođača, koja raspolaže ukupnim uslovima i proizvodima rada, zasnivajući na svom posebnom društvenom položaju specifičan sistem dominacije.

Međutim, Lenjinova odredba, ako se uzme kao opšta definicija klase, sužava perspektivu viđenja ukupnosti društvenih odnosa koji se konstituišu između različitih društvenih klasa i celovitost determinacije ljudskog života koja je određena pripadnošću jednakoj klasi, sugerirajući da se ostane u okviru proizvodnih odnosa, u kojima se temelji klasna podela, ali sa kojima se ne završava objašnjenje svih društvenih podela koje proizlaze iz činjenice postojanja suprotstavljenih klasa.

Postojanje klasnog sukoba je mnogo vidljivije kada se odnosi društvenih grupa posmatraju sa stanovišta njihovih različitih "načina života", koji predstavljaju egzistencijalni izraz društvenih uslova determinisanih klasnom podelom društva. Tada se mnogo jasnije otkriva ideološki smisao fraza koje su u opticaju u Sovjetskom Savezu o "društvenoj svojini nad sredstvima za proizvodnju", o "neposrednom, konkretnom društvenom radu" i slično, jer se konfrontacija klasa pokazuje

---

sovjetski ekonomist Kapustin, koji je inače nekritičan u pogledu zvanično deklariranih stavova o socijalističkom društvu kao "neantagonističkom društvu", shvata suštinu ovog kompleksnog pojma kakav je "način života", kada navodi kao njegov sadržaj sledeće elemente: strukturu potreba, zadovoljstvo radom i šta rad pruža čoveku, uključujući i razlike u vrsti rada i dohotka, razlike u životu grada i sela, uzajamni odnos ljudi u procesu rada, kao i izabrane ideale. A kada ovaj pojam definiše na najvišem nivou on podrazumeva: mesto pojedinca u sistemu društvenih odnosa, mogućnosti za razvoj životne delatnosti čoveka i odnos prema sredstvima za proizvodnju. (Vid. E. I. Kapustin, Isto, str. 14 i 18.)

13) Vid. V. I. Lenjin, *Velika inicijativa*, 1950, str. 167.

flagrantno u suprotstavljenosti samih uslova egzistencije, koji jasno razdvajaju jednu klasu od druge i smeštaju ih u različite okvire (koje pojedinačni pripadnici jedne klase mogu da prekorače, ali za klasu kao celinu granice su omeđene, što se upravo manifestuje u ukupnosti načina života više nego u pojedinačnim elementima, kao što su, na primer, visina dohotka ili formalno obrazovanje). Tek u tom širem kontekstu otvoreno se pokazuje da bogatstvo proizvodi siromaštvo i da zahvaljujući postojanju bede na jednoj strani, može da se gomila bogatstvo na drugoj. Ili druga polarizacija, koja je karakteristična za ovaj tip društva: monopol na odlučivanje o sudbinskim pitanjima (društva i pojedinaca) proizvodi na drugoj strani ne samo podređenost nego i građanskih prava lišeno stanovništvo, što se reflektuje u specifičnim klasnim sukobima (ako se primeni širi sociološki smisao pojma klase). Takva polarizacija izražava suštinu društvenih sukoba klasa koji reflektuje one društvene podele koje se odnose na ukupnost egzistencije različitih društvenih grupa i individua koje im pripadaju.¹⁴⁾

Marx u svojim spisima o temeljima kritike političke ekonomije (*Grundrisse*) i kada proučava ekonomsku osnovu u kojoj se koreni klasna podela u kapitalističkom društvu, otkriva širi horizont, u kojem se pokazuje da ekonomske kategorije nisu apstraktni i beživotni entiteti već samo elementi jednog šireg društvenog konteksta, u kojem svaki ekonomski odnos izražava jedno životno stanje određene društvene grupe, što ga proizvodi određena klasna podela. Kada Marx piše o tome da objektivni uslovi rada radnika postaju njemu tuđa moć, on istovremeno time označava stanje radnikove lišenosti vlastite moći, reljefno opisujući životnu egzistenciju radničke klase; tj. ekonomskim i društvenim uslovima determinisani način života radništva. Stoga smatram, nasuprot izvesnim ortodoksnim strujama marksizma i na Istoku i na Zapadu, da je Marxova teorija klasa sastavni deo njegove teorije praxisa¹⁵⁾ i da se samo u toj povezanosti može ostvariti šira osnova za razumevanje ukupnosti društvenih odnosa, u kojima su klasni odnosi samo specifični izraz ograničenog društvenog totaliteta. U tom smislu postojanje klasnih odnosa označava da su neposredni društveni kontakti individua prekinuti time što se između pojedinaca i njihove društvenosti (zajednice) umeću parcijalni oblici društvene egzistencije u vidu klasa, koje ih, s jedne strane, ograničavaju i čine da se međusobni odnosi pojedinaca javljaju kao društveni tek oposredovani klasnim odnosima, a sa druge strane, otuđuju im njihovu društvenost u smislu zajedništva, jer im klasni

14) Engels je takođe stavio akcenat na takvu podelu koja polarizuje osnovne društvene grupe, kada je pisao: "... dokle god rad zahteva čitavo ili gotovo čitavo vreme velike većine članova društva, dotle se to društvo neminovno deli na klase. Pored te velike većine, koja isključivo kuluči, stvara se klasa koja je oslobođena od neposrednog produktivnog rada i koja se bavi zajedničkim poslovima društva: upravljanjem rada, državnim poslovima, pravosuđem, naukama, umetnostima itd. Dakle, osnovu podele na klase čini zakon podele rada". (F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, 1947, str. 77.)

15) I poljski marksist Julijan Hochfeld polazi od Marxove ideje praxisa u objašnjenju marksističke teorije klase, smatrajući da je ograničavanje na proizvodne odnose tvorevina vulgarnog marksizma. (Vid. J. Hochfeld, *Studia o marksowskiej teorii społeczeństwa*, 1963, str. 158.)

odnosi nameću, pre svega, podele koje su klasno ograničene. Tek u toj perspektivi može se shvatiti i smisao klasne borbe proletarijata koja ima za cilj rušenje svih tih granica ukidanjem klasnih podela u društvu (u tome je suština Marxove ideje o opšteljudskoj emancipaciji). Ali se takođe tek iz tog ugla gledano može odgovoriti na pitanje o stvarnom značenju postignutih društvenih promena u "socijalističkim zemljama", jer kada je reč o socijalizmu ne radi se o kvantitativnom poboljšanju uslova života ove ili one klase, već o tome da se prevaziđu uslovi koji uvek iznova – ako nisu prevladani – proizvode klasne podele i klasne sukobe, kočeći proces ljudske emancipacije i zadržavajući ga u okvirima građanske civilizacije.

Stoga se kao odlučujući kriterijumi za utvrđivanje da li u jednom društvu vladaju klasni odnosi, moraju uzeti oni elementi koji najdublje zadiru u egzistencijalne uslove života društvenih grupa i njihovih pripadnika, kao što su: postojanje klasne podele rada koja cepa integralnu ljudsku delatnost na manuelni i intelektualni rad i institucionalizuje tu podvojenost, profesionalizujući ulogu upravljanja kao funkciju vršenja javne delatnosti, koja se, stoga, vrši "u ime društva" a ne od strane društva; postojanje odvojenosti uslova i proizvoda rada od onih koji rade, te zadržavanje stanja otuđenosti rada i njegovih rezultata, o čijoj upotrebi odlučuju drugi (izvan rada), vršeći nepravednu raspodelu društvenog bogatstva i zadovoljavajući primarno vlastite posebne interese, koji se proglašavaju za "opšti" interes. Postojanje takvih podela u društvu označava da postoji klasni sukob, jer je takvo društvo sazdano na nepomirljivim protivrečnostima koje se ne mogu razrešiti institucionalizovanim mehanizmima. (Ova se teza sve jasnije potvrđuje u poslednjoj deceniji u zemljama "realnog socijalizma", naročito u događajima u Poljskoj 1980–1981.)

U tom smislu vlasništvo ne predstavlja samo pravni izraz za individualno ili grupno prisvajanje dobara (bilo neposredno ili u formi viška vrednosti), već označava društveni odnos koji se izražava sociološkom kategorijom prisvajanja moći odlučivanja od strane jedne društvene grupe, što podrazumeva, na drugoj strani, da postoji lišavanje u pogledu društvene moći, te, stoga, odnos zavisnosti druge društvene grupe (ili grupa) koja mora da prihvati nametnute uslove rada i života.

Iz toga proizlazi da je suprotstavljenost egzistencijalnih interesa (podrazumevajući ne samo materijalnu egzistenciju, već ljudsku egzistenciju) osnova strukturalnog sukoba, koji može biti latentan ili otvoren, i u društvima sovjetskog tipa.

3.

Kada se govori o klasnoj strukturi sovjetskog društva rasprave se najčešće vode o tome da li se u SSSR formirala nova vladajuća klasa (ili dolazi do obnavljanja buržoaske klase) i ko je sačinjava. Nesuglasice oko toga postoje, pre svega, zbog nesaglasnosti o kriterijumima. Najčešće nesporazumi proizlaze iz toga što se klasa određuje isključivo kao ekonomska kategorija, a zaboravlja se, pri tom, da se

položaj jedne društvene grupe u ekonomskoj bazi reperkutuje na celokupne društvene odnose i ima odgovarajuće posledice i u političkoj strukturi i kulturi (Marxova teza da ideologija vladajuće klase postaje vladajuća ideologija najbolje ukazuje na šire društveno značenje pojma klase). To pogotovo važi za društvo kakvo je sovjetsko, u kojem su ekonomija i politika samo dve strane jednog istog odnosa, tj. državnog monopola moći, odnosno koncentracije ekonomske i političke moći u rukama jedne iste društvene grupacije, koja po toj osnovi vrši funkciju vladajuće klase. Stoga je u pravu Claude Lefort kada tvrdi da se socijalna priroda te vladajuće klase (a to je po njemu birokratija) ne može izvesti samo iz njene ekonomske funkcije,¹⁶⁾ mada se njen klasni položaj koreni upravo u ekonomskoj funkciji koju monopolizuje.

Oni koji poriču stvaranje nove vladajuće klase u SSSR¹⁷⁾ polaze od stranovišta Trockog i služe se istim argumentima, naime, tvrde da se iz činjenice da nijedna državna grupa nije vlasnik sredstava za proizvodnju i da ne postoji pravo naslednog prenošenja vlasništva na potomstvo, dokazuje da se u sovjetskom društvu ne može vršiti "prirodna" reprodukcija vladajuće klase, te da ne postoji ni njen kontinuitet kao klase.¹⁸⁾ Jedan broj autora s pravom pobija tu tezu, koja se oslanja na formalne kriterijume – nepostojanje privatnih individualnih vlasnika, prenebregavajući činjenicu da monopol na raspolaganje državnom svojinom pruža neograničene mogućnosti onom sloju državno-partijskih funkcionera, čija je reč odlučujuća, da samovoljno raspoređuje društveno bogatstvo i da ga privatizuje.¹⁹⁾

16) Claude Lefort, "What is bureaucracy?", Telos, 22, 1974–1975, str. 50.

17) Teoretičari koji dovode u sumnju postojanje vladajuće klase u SSSR izražavaju logičku nedoslednost, jer svi oni smatraju da je sovjetsko društvo klasno društvo i da u njemu postoje klasni antagonizmi i klasni sukobi. Samim tim, mora postojati vladajuća klasa koja mora da održava klasno sukobljeno društvo u ravnoteži. Ako se utvrdi da radnička klasa nije postala vladajućom klasom u Sovjetskom Savezu – što ovi teoretičari tvrde – tada se mora ustanoviti ko je umesto radničke klase postao vladajuća klasa.

18) Takvo stanovište su zastupali: Trocki, Deutscher (o gledištima Trockog i Deutscher-a pisala sam opširnije u knjizi Čovek i njegov svet, Prosveta, 1973, str. 473–492), Mandel, za tim M. Nuti, u "Socialism and Ownership", u The Socialist Idea, str. 186–187. Slično stanovište je zastupao i M. Đilas 1950. g. u pamfletu "Savremene teme", smatrajući da je u SSSR nestala stara vladajuća klasa ali da se formirala "kasta kapitalističkih činovnika". Međutim, u knjizi Nova klasa Đilas zauzima drugačije stanovište kada tvrdi da je politička birokratija postala vladajuća klasa, zahvaljujući monopolu koji ima nad raspoloženjem nacionalnog dohotka, što čini da se nalazi u objektivnom odnosu vlasnika prema sredstvima za proizvodnju, da ima materijalne privilegije i da obrazuje grupnu ideologiju.

Argument koji navodi Carr protiv teze o formiranju nove vladajuće klase sastoji se u tome da rukovodeća grupacija nije dovoljno homogena da bi mogla razviti zajedničke interese i istovetan pogled na svet, dodajući tome takođe, da ne mogu da prisvoje sredstva za proizvodnju i postanu kapitalisti. (Vid. E. H. Carr, 1917: Before and After, 1969, str. 171.)

19) Viktor Zaslavsky smatra da se može govoriti o nasleđivanju statusa vladajuće klase na osnovu sledećih argumenata: primetno je opadanje uzlazne društvene pokretljivosti i samoreprodukcija slojeva (dok je šezdesetih godina 90% srednjoškolaca želelo da nastavi više obrazovanje, sedamdesetih godina svega 34% iz radničkih porodica i 23% iz seoskih želi da nas-

Srednje stanovništvo zauzima Paul Sweezy,²⁰ koji smatra da je opravdanije govoriti o "vladajućem sloju" nego o klasi, jer se u njega regrutuju lica iz različitih društvenih grupa, dok pojam klase pretpostavlja jedinstveno poreklo. (Ovaj argument se može dovesti u pitanje u sistemima otvorenog klasnog društva i razvijene društvene pokretljivosti). Ali Sweezy upozorava da svaka nova klasa počinje kao sloj, da bi se posle nekoliko generacija konstituisala kao klasa, zahvaljujući tome što privilegije postaju nasledne i što se stvara barijera za uzlaznu društvenu pokretljivost. S obzirom da su se u Sovjetskom Savezu smenile samo dve generacije, Sweezy smatra da tako kratko vreme nije dozvolilo kristalizaciju vladajuće klase, ali misli da se može tvrditi da postoje uslovi koji omogućuju stvaranje klasnog sistema, ako se druge društvene sile ne suprotstave postojećem toku.

Na drugoj strani su autori koji tvrde ili da je došlo do restauracije buržoaske klase (u modifikovanom obliku u vidu državne buržoazije), ili da se formirala nova vladajuća klasa. U okviru poslednjeg stanovišta spor nastaje oko toga ko čini vladajuću klasu u SSSR.

Razlike u identifikovanju vladajuće klase dolaze otud što izvesni autori preterano proširuju kriterijume za definiciju klasnih razlika: jedni kao kriterijum uzimaju "korišćenje viška rada proizvođača", na osnovu čega nekritički ubrajaju u vladajuću klasu sve društvene grupe koje ne proizvode višak vrednosti i žive od viška proizvoda proizvođačkih klasa, ne uočavajući značajne razlike između položaja društvene grupe koja suvereno odlučuje o načinu raspodele viška vrednosti i onih pripadnika nemanuelnih zanimanja koji samo koriste deo viška vrednosti, koji im je dodeljen u vidu propisanog dohotka, a na čiju raspodelu nemaju nikakvog uticaja (mada te grupe mogu imati i privilegije, ali su i one određene od strane druge društvene grupe, koja ima moć da raspolaže celokupnim društvenim proizvodom); drugi uzimaju kao kriterijum privilegije, ubrajajući na toj osnovi u vladajuću klasu i najveći deo inteligencije zato što je njen standard iznad životnog standarda proizvođača, ne vodeći računa o tome da je najveći deo te društvene grupe takođe u najamnom odnosu i da njeni radni i životni uslovi takođe zavise od iste društvene grupe koja određuje i sudbinu proizvođačkih klasa. Za treće je dovoljan kriterijum za utvrđivanje strukture vladajuće klase učešće u upravljanju, pri čemu se ne pravi razlika između stepena moći koji stoji na raspolaganju različitim društvenim grupama uk-

---

tavi školovanje, jer samo 1 od 5 sa završenom višom školom stupa na univerzitet, budući da su prijemni ispiti postali "instrument za nasleđivanje statusnog položaja". Tome služe "specijalizovane škole" za "talentovanu" decu, iz kojih se regrutuju studenti. (Videti V. Zaslavsky, Isto, str. 389-390). Za ovo pruža podatke i Murray Yanowitch, pokazujući kako je obrazovanje u funkciji klasne nejednakosti. On navodi da je 1973-1974. g. bilo 254 "specijalizovanih škola" samo u Ruskoj republici, a ko su potomci tih škola može se suditi prema utvrđenoj disproporciji u strukturi studenata na univerzitetima, koja pokazuje: dok su manuelni radnici činili 3/4 zaposlenog stanovništva 1970. g. u SSSR, a intelektualci samo 1/4, učešće studenata iz porodica intelektualaca je dostizalo 60%. (Vid. M. Yanowitch, "Schooling and Inequality", u L. Shapiro and J. Godson, Isto, str. 142-145.)

20) Paul Sweezy, "Lessons of Soviet Experience", *On the Transition to Socialism*, str.

ljučenim u proces upravljanja²¹) (ne pravi se, na primer, razlika između moći koja proizilazi iz upravljanja vrhovnim partijskim aparatom i moći državnih funkcionera na različitim nivoima, iako je poznato da su ovi drugi podređeni prvima, a da i ne govorimo o tome da se mora voditi računa da je moć privrednih funkcionera neuporedivo slabija, jer se njihove odluke uopšte ne mogu protezati na sferu politike).

Isto tako i kada se birokratija uopšte odredi kao vladajuća klasa u SSSR (čime se izjednačuju različiti sadržaji, na primer, administriranje kao funkcija pravnog regulisanja izvršenja odluka i rukovođenje kao funkcija koja ima snagu definisanja društvenog sistema i odlučivanja o suštinskim pitanjima putem društvenog razvoja) zamagljuje se stvarnost klasne podele i ublažavaju klasne suprotnosti, jer nije na isti način i istom oštrinom suprotstavljen radništvu i seljaštvu klasični birokrata—činovnik (koji sa svojim činovničkim mentalitetom i formalističkim shvatanjem administracije može "na sitno" da muči publiku, ali od kojih ne zavisi njihov opšti društveni položaj), kao što im je suprotstavljen partijski birokrata—funkcioner od čijih odluka zavise sva sudbonosna rešenja, te i pojedinačne sudbine društvenih grupa i individua. Stoga se mora precizirati koji je deo birokratije u položaju vladajuće klase. Izvesni autori ukazuju na to da se vrhunska partijska i državna birokratija može označiti kao vladajuća klasa. Ne može se uzeti ni termin "politička birokratija" kao precizno određenje, jer njoj pripadaju svi politički funkcioneri na različitim stepenima hijerarhijske moći, te se i u ovom slučaju briše razlika između onih koji po svom društvenom položaju u društvenoj hijerarhiji imaju moć da donose odluke i onih kojima položaj dozvoljava samo izvršavanje tih odluka. Smatram da ovi drugi ne čine vladajuću klasu, iako su joj najbliži, jer se pored razlike u moći kojom raspolažu, razlikuju i po načinu života, budući da su privilegije različito raspoređene u zavisnosti od stepena društvene hijerarhije. Koliki je obim te "vrhuške" teško je precizno utvrditi (izvesni autori misle da se u nju može uključiti ceo Centralni komitet partije i Prezidijum Vrhovnog sovjeta i vlade; drugi je sužavaju na Politburo i predsednike vlada i Vrhovnog sovjeta; a treći vladajuću grupu lociraju u sekretarijat CK, ili negiraju postojanje vladajuće klase, svodeći vlast na autokratsku moć jedne ličnosti).

Mislim, međutim, da i preterano sužavanje dovodi do iskrivljavanja slike o realnoj društvenoj strukturi, koja se decenijama održavala kao vrlo stabilna, zahva-

21) Ovdje se može napraviti razlika na koju skreće pažnju Z. Bauman (u *Marksiistička teorija društva*, 1969, str. 234–241) između vladajuće klase i upravljačkog sloja, u tom smislu da se odgovor na pitanje: ko vlada u jednom društvu dobija onda kada se ustanovi čijem interesu služe postojeći odnosi svojine, tj. u čijem se interesu upravlja i ko od toga ima koristi, a u okviru toga, upravljački sloj donosi odluke o raspodeli. Iako mislim da u Sovjetskom Savezu vladanje i upravljanje nije strogo razdvojeno, jer vladajuća klasa donosi i najbitnije odluke, ipak, niz odluka drugog reda mogu donositi i slojevi angažovani u upravljanju, ali te odluke moraju biti u skladu sa interesom vladajuće klase, sa kojima su tesno povezani i interesi onih slojeva koji učestvuju u upravljanju, a ne pripadaju vladajućoj klasi, ali nisu identični. Ovo razlikovanje je korisno jer nam omogućuje da izvršimo diferenciranje opšteg pojma birokratije i preciznije odredimo ko čini vladajuću klasu.

ljujući tome što se konstituisala jedna šira društvena grupacija koja je delila vlast sa Staljinom i bila povezana osnovnim zajedničkim interesima što su je ujedinjavali kao klasu (argument o nehomogenosti takve klase ne može se prihvatiti, jer svaka klasa ima hijerarhijsku strukturu te se u njoj formiraju slojevi koji zauzimaju do izvesne mere različiti društveni položaj, što se u ovom slučaju izražava u razlikama – do određene granice – u stepenu moći). Pokušaj da se ignoriše uticaj vladajuće klase na stabilnost sistema i da se održavanje relativno stabilnog sistema u Staljinovoj eri objasni pripadnošću istom verovanju, ili isključivo primenom masovnog terora, mislim da ne daje odgovor na bitno pitanje, jer se ne otkriva povezanost klasnih interesa određenih društvenih grupa, te se ne mogu ustanoviti one društvene snage koje deluju u pravcu održavanja sistema, kao i one koje mu se suprotstavljaju.

Najveći broj autora iz ove grupe smatra da se u Sovjetskom Savezu birokratija konstituisala kao vladajuća klasa. Zastupajući to mišljenje Cliff označava kao prelomni istorijski moment period I petogodišnjeg plana zato što je u tom periodu sovjetska država postala apsolutni vlasnik sredstava za proizvodnju, te njeni funkcioneri postaju personifikacija kapitala i vlasti, zahvaljujući potpunoj fuziji ekonomije i politike. Na taj način država postaje instrument birokratije, koja zasniva svoj vladajući položaj prvenstveno na tome što igra stalnu ulogu u proizvodnom procesu i zauzima stalni položaj prema drugim grupama u procesu proizvodnje, kao i u odnosu prema sredstvima za rad. Cliff takođe smatra da i u uslovima državne svojine birokratija pronalazi forme da prenese na svoje potomstvo stečene privilegije (ograničavanjem društvene pokretljivosti za pripadnike drugih klasa i slojeva pomoću kontrole mehanizma uzlazne pokretljivosti).²²⁾

Tvrđnju da je birokratija postala vladajuća klasa u SSSR Antonio Carlo izvodi iz činjenice da birokratiji pripada moć da raspolaze sredstvima za proizvodnju u vlastitom interesu, izvan svake javne kontrole. Carlo se ne slaže sa mišljenjem Sweezya da sloj birokratije nije imao vremena da se konstituiše kao klasa, jer po njegovom mišljenju, klasa "po sebi" postoji kada: a) postoji grupa subjekata koji imaju zajednički interes izveden iz njihovih funkcija u procesu proizvodnje, b) kada su ovi subjekti svesni svoje funkcije, i c) kada se organizuju da odbrane svoje interese. Autor smatra da je sovjetska birokratija ispunila sve te uslove.²³⁾ Iako smatra da je utvrđivanje funkcije birokratije u društvu važnije od njene unutrašnje strukture, Carlo ističe kao jedinstvenu odliku birokratije da ona donosi odluke nezavisno od volje velike mase ljudi, ali da su te odluke monopol njenog "gornjeg ešalona" (u koji ubraja više funkcionere državnog i partijskog aparata, kao i gornje slojeve vojne hijerarhije i policije). Ovo takođe ukazuje na potrebu diferenciranja birokratije, prvo zato što nisu sve odluke koje donosi birokratija na svim nivoima podjednako odlučujuće, i drugo, jer i u okvirima birokratije jedan sloj ima monopol moći, uslovljavajući odluke nižih slojeva birokratije.

22) T. Cliff, Isto, str. 107, 116 i 122.

23) A. Carlo, Isto, str. 7-8.

Na to se odnosi i primedba A. Browna,²⁴⁾ koji misli da se objašnjenje društvene strukture u Sovjetskom Savezu suviše uprošćava kada se birokratija odredi kao vladajuća klasa, te da bi u marksističkoj analizi bilo nužno raščlaniti apstrakciju "birokratije", uzimajući u obzir konkretne odnose moći, odnose interesnih grupa i odnos prema institucijama kontrole, da bi se preciznije odredilo ko sačinjava vladajuću klasu.

Autori koji smatraju da birokratija ne može biti definisana kao vladajuća klasa zato što je ona u službi vladajuće klase, ne kažu ko čini vladajuću klasu u Sovjetskom Savezu. Treba napomenuti, da se u ovakvom rezonovanju pojam birokratije uzima u weberovskom smislu, tj. ne pravi se razlika između birokratije u modernom kapitalističkom društvu, koja vrši funkciju administriranja i samo je sastavni deo državnog aparata kojim upravlja vladajuća klasa, i birokratije u "socijalističkim društvima", koja u sebi spaja sve funkcije vlasti, istovremeno upravljajući i ekonomijom, te nije deo državnog aparata, već se izjednačuje sa državom kao jedinim vlasnikom i organizatorom osnovnih društvenih procesa. (U Sovjetskom Savezu postoji razlika koja se izražava terminom "aparatchiki" koji označava funkciju administriranja, ili birokratije u weberovskom smislu, dok je termin "rukovodjašči" rezervisan za vrhunski sloj birokratije). Ali iz prethodnog se ne bi mogao izvesti zaključak, poput onog koji izvodi S. Stojanović, kada konstatuje da je vladajuća klasa u sovjetskom društvu "etatistička klasa", jer time nismo rešili problem ko čini tu klasu već smo ga samo odložili.²⁵⁾ Tek kada se uzme u obzir razlika između Weberovog pojma birokratije koji izvire iz tehničke podele rada i označava stručno administriranje i klasnih osnova na kojima se konstituiše jedan sloj birokratije kao vladajuća klasa u Sovjetskom Savezu, postaje problematična tvrdnja da je sovjetska birokratija u službi vladajuće klase, jer se ne otkriva ko stoji iza birokratije koja drži svu društvenu moć u svojim rukama. Način koji je izabrao Tucker²⁶⁾ da bi odgovorio na ovo pitanje, međutim, isuviše uprošćava jedan složeni sistem, svodeći ga na autokratsku vladavinu jednog čoveka ("one-person-system"), kome i partija i birokratija i sve druge društvene organizacije služe samo kao transmisija za ostvarenje lične vlasti, budući da se ne može odgovoriti na pitanje kako takav sistem nastavlja da funkcioniše uprkos tome što je apsolutni autokrata sišao sa scene.

Mišljenje koje zastupa G. Markus nalazi se negde između suprotstavljenih shvatanja, što izražava, istovremeno, i ambivalentnost njegovog stanovišta o pojmu klase (uzima je i kao čisto ekonomsku kategoriju, ali priznaje da se može uzeti i šire kao sociološki pojam u "relaciono-korelativnom smislu"), ali i opreznost u pogledu uprošćenih zaključaka i analogija. Markus upozorava, stoga, da je društvena grupa koja vlada sovjetskim društvom istorijski svojevrsna, te da se ne može sves-

24) A. H. Brown, *Soviet Politics and Political Science*, 1974, str. 26.

25) S. Stojanović, *Između ideala i stvarnosti*, str. 57.

26) R. Tucker, *The Soviet Political Mind, Studies in Stalinism and Post-Stalinist Change*, 1963, str. 42.

ti na poznate klase, ali isto tako, da je ne možemo tretirati ni kao stalež, iako imaju nekih zajedničkih crta: to nije klasa kapitalista jer njena vlast nije čisto ekonomska, niti su svojinski odnosi dovoljni za njeno objašnjenje; ona je sličnija staležu jer se konstituše na osnovu pripadnosti jednoj organizaciji, ali se i od njega razlikuje, jer se pripadanje vladajućoj grupi ne zasniva na "pripisanim" kriterijumima, već na individualnom "uspehu" (tj. prema lojalnosti aparatu vlasti). Markus smatra da vladajuća grupa u Sovjetskom Savezu, za razliku od drugih klasa, izvodi svoju dominaciju iz činjenice da nijedna druga društvena grupa nema ni mogućnosti ni prava da izrazi svoj partikularni interes, a ona svoj interes promovise u "opšti interes" tako što ga identifikuje sa državnim interesom. Iz tih razloga Markus je skloniji da govori o "vladajućoj korporativnoj grupi", u kojoj partija predstavlja odlučujući element integrisane strukture moći, a koja se identifikuje sa članstvom u aparatu vlasti (137), nego da se određenije izjasni o klasnoj strukturi sovjetskog društva i vladajućoj klasi koja njime upravlja.²⁷⁾ Iako je Markuseva opreznost opravdana, ne vidim šta se dobija zamenom pojma klase pojmom "vladajuća korporativna grupa", jer njen poseban društveni položaj i funkciju Markus objašnjava elementima koji su bitni za zasnivanje klasnih podela (u osnovi strukturalne diferencijacije stoji društvena podela rada, a pre svega podela na funkcije komandovanja i podčinjavanja—izvršavanja).

Ali se Markus kritički odnosi prema koncepciji Konrada i Szelenya o inteligenciji kao vladajućoj klasi, s pravom ističući da društveni položaj vladajuće grupe ne zavisi od posedovanja znanja i intelektualnih kvalifikacija, na čemu se temelji ovo stanovište. Iako autori polaze od marksističke kategorije viška — ali oni govore o višku proizvoda²⁸⁾ a ne o višku vrednosti — da bi objasnili u čemu se institucija eksploatacije viška razlikuje u socijalističkim i kapitalističkim zemljama, konstatujući da je u prvom slučaju reč o "direktnoj upotrebi redistribucije moći", u zaključku oni napuštaju izvor od kojeg su pošli i vrše zamenu teze. Naime, oni su pomešali upotrebu redistributivne moći sa legitimisanjem te moći, ili tačnije, izjednačuju društvenu grupu koja vrši vlast i koristi moć, određujući sudbinu društva, sa društvenim grupama koje opravdavaju postojeći sistem moći, dajući mu prived intelektualne osmišljenosti i naučne zasnovanosti. Ova druga grupa (koju sačinjavaju partijski ideolozi, ili "državni intelektualci") ne vrši sama funkciju vlasti, već je u funkciji vlasti. Ali ne razlučivši ove dve značajno različite društvene funkcije, autori dolaze do zaključka da vladajuću klasu u sovjetskom tipu društva čine intelektualci koji daju legitimitet redistributivnoj moći zahvaljujući tome što

27) Vid. G. Markus, Isto, str. 121—137. Markus zaključuje da se sovjetsko društvo može objasniti i kao klasno društvo, ako pojam klase uzmemo šire u relacionom smislu.

28) Vid. G. Konrad and I. Szelenyi, *The Intellectuals on the Road to Class Power*, str. 41.

Mihaly Vajda, međutim, kritikuje ovu zamenu, budući da misli da se o višku proizvoda može govoriti samo u primitivnim društvima, ali ne i u društvima sa razvijenom društvenom podelom rada, te da Marxov pojam "višak vrednosti" nije povezan sa viškom proizvoda (Vid. M. Vajda, *The State and Socialism*, str. 112).

imaju "apsolutni monopol na teleološko znanje" (znanje koje "pretenduje na monopol racionalnog izbora cilja" a ne specijalističko znanje). Uvidajući izuzetni značaj ideologije za legitimisanje vlasti u sovjetskom društvu i ključnu ulogu "racionalnog cilja" u postuliranju prava redistribucije, autori procenjuju ulogu koju igra inteligencija (i da li inteligencija u celini?), previdevši da nije, u stvari, inteligencija ta koja stvara ideologiju i vrši izbor "racionalnog cilja", već je to partijska "vrhuška", te je monopol na "teleološko znanje" u njenim rukama, a ne u rukama intelektualaca, koji samo "razrađuju" odluke "mudrog rukovodstva". Koliko je ova teza plauzibilna vidi se i po tome, što sami autori moraju da priznaju da jezgro te vladajuće klase čini državna i partijska birokratija, koju oni definišu kao "vladajuću elitu".

4.

Postoji skoro opšta saglasnost da se u Sovjetskom Savezu tridesetih godina desio odlučujući preokret koji je prouzrokovao formiranje nove društvene strukture, koja se održava bez bitnijih izmena do danas (videli smo da to konstatuju i sovjetski autori). To znači da se poreklo klasnog raslojavanja i nastajanja novih klasnih odnosa, karakterističnih za današnje sovjetsko društvo, ne može tražiti u promenama nastalim Oktobarskom revolucijom; drugim rečima, to znači da se pretpostavlja da su društveni odnosi u neposrednom postrevolucionarnom periodu bili po svojoj suštini, ili po intencijama, drugačiji od onih koji su se oformili posle tridesetih godina. Retki su, međutim, istraživači koji odlaze dalje od ove pretpostavke i koji pokušavaju da prikažu sliku društvenih odnosa u dvadesetim godinama (najsystematskiji prikaz društvenih odnosa u SSSR u razdoblju od 1917. do 1930. godine dao je Charles Bettelheim u pomenutom delu), pošto većina autora usredsređuje pažnju na stvaranje nove klasne strukture u tridesetim godinama.

Da bi se razumeli procesi koji započinju drugom polovinom dvadesetih godina i istorijska geneza klase koje se tada začinju, potrebno je rekonstruisati društvene odnose posle Oktobarske revolucije i u njima pronaći klice koje su u sebi nosile opasnost klasne epidemije, koja će se u punom jeku proširiti tridesetih godina.

Nesumnjivo je da je sovjetsko društvo i posle Oktobarske revolucije bilo klasno društvo, i to, pre svega, zato što se ostaci nasledene klasne strukture nisu mogli tako brzo ukloniti. Njega, dakle, karakterišu i vrlo oštre klasne borbe, koje su vidnije nego u staljinističkom periodu, kada su svi klasni sukobi bili prigušeni masovnim terorom i saterani ili u podzemlje ili u podsvest. Ali mislim da se može tvrditi da je nova revolucionarna klasa u tom ranom periodu ne samo proklamovala, nego i pretežno ostvarivala ciljeve proletarijata, te se može reći da je delovala kao proleterijat u funkciji vladajuće klase, svrgnuvši buržoaziju kao vladajuću klasu i uvodeći nove forme proleterke "vlasti" (sovjeti, fabrički komiteti i radnička kontrola, kao i stvaranje sindikata kao relativno nezavisne radničke organizacije

koja je uistinu štitila interese radničke klase u tim godinama), a istovremeno preduzimajući korake za stvaranje takvog ekonomskog i društvenog preobražaja koji bi omogućio ostvarenje ciljeva proleterске revolucije.

Revolucionarna politika se može ustanoviti i u ranim dvadesetim godinama, kada se klasna borba vodi skoro isključivo između ostataka starih klasa i novih društvenih snaga formiranih nakon revolucije (u gradu sukobi sa razvlaštenim vlasnicima i buržoaskim specijalistima, na selu sa bogatim seljacima koji iskorišćavaju teško privredno stanje u zemlji, što najoštrije dolazi do izraza u građanskom ratu). Međutim, već 1921. g. dolazi do otvorenog sukoba između radništva i društvene klase koja je uspostavila vlast "u ime proletarijata" (ustanci Petrogradskih radnika. Kronštatski ustanak), čiju važnost za dalju sudbinu proleterске revolucije potcenjuje većina istraživača. Kada se analizira Kronštatski ustanak (detajna analiza će biti data u III glavi), motivi njegovih učesnika i zahtevi koje su postavljali, zapaža se lucidna anticipacija izvesnih tendencija, koje su tada potcenili i Lenjin i drugi boljševički rukovodioci, a koje će Staljin u potpunosti ostvariti. (Podsetimo se samo da je glavni napad Kronštatoraca bio usmeren na "diktaturu partije" i da je njihov glavni zahtev bio obnavljanje "slobodno izabranih sovjeta"). Taj ustanak – koji je bio signal za realne opasnosti pred kojima se nalazila revolucija – ugušen je u ime odbrane zemlje spolja i očuvanja integriteta uspostavljene vlasti, te se "racionalnim razlozima" može objasniti takav postupak tadašnjeg rukovodstva (uključujući i opoziciju, koja se se u tom pogledu našla zajedno sa dominantnom strujom u boljševičkoj partiji). Ali se sa stanovišta odbrane revolucije s pravom može postaviti pitanje: ne počinje li već tada sudbonosno razilaženje, koje će poroditi kontroverzu između proletarijata i diktature nad proletarijatom?

Sukob nove vlasti sa seljaštvom počinje ranije. Prema svedočanstvima koja pruža R. Medvedev, 1918. godine počinje otvoreni sukob boljševika sa seljaštvom, kada dolazi do opadanja uticaja boljševičke partije na selu,²⁹⁾ zbog, kako kaže autor, Lenjinove pogrešne politike prema seljaštvu, koja se sastojala u organizovanju nasilnog otkupa viškova poljoprivrednih proizvoda, što je Lenjin sproveo uz pomoć organizovanog odreda radnika, suprotstavljajući, na taj način, radništvo seljaštvu. Izvesno popuštanje, koje dolazi sa NEP-om, ponovo se zaoštava 1923. g. kada izbijaju snažne pobune seljaštva, koje "radnička vlast" nasilno guši. Ta politika zaoštavanja, pod vidom borbe protiv kulaka, nastavlja se, te se 1926–1927. g. ustanovljuju "izvanredne mere", koje imaju za cilj da prisile seljaštvo da prodaje svoje viškove državi pod nepovoljnim uslovima. Politika nasilne kolektivizacije, koja je sprovedena 1929–1930. g. predstavljaće konačni klasni obračun sa seljaštvom, kada je prinudnom proletarizacijom seljaštvo podređeno, bez ostatka, apso-

29) Vid. R. Medvedev, *The October Revolution*, 1979. Medvedev tvrdi da je politika boljševičke partije u toku Oktobarske revolucije bila mnogo bliža većini stanovništva, uključujući i seljaštvo, jer je otvorenom revolucijom bila stvorena osnova za zadovoljavanje iskonskih težnji seljaštva, stoga je u 1917. g. opao uticaj menjševika i SR-a, koji su se protivili revoluciji. Međutim, u 1918. g. uticaj boljševika počinje da opada u sovjeticima (na V Kongresu Sovjeta broj boljševika se smanjio na 40, a broj levih SR-a popeo na 115 – vid. str. 148 i 152).

lutnoj vlasti države.

Nećemo se ovde upuštati u to koji su objektivni uslovi doveli do pomenutih sukoba (jer je to opisano na više mesta i dobro je poznato) i da li se "objektivno" mogu opravdati mere koje je u datim uslovima preduzimalo sovjetsko rukovodstvo da bi ove sukobe sprečilo (jer ono ih nije rešavalo). Važno je konstatovati činjenicu da postojanje otvorenih sukoba već tada pokazuje da izvesne društvene grupe počinju osećati da njihovi interesi nisu identični sa interesima koje zastupa sovjetska vlast (mada kada je u pitanju seljaštvo reč je više o "nagonskom" osećanju da "opšti interes" nije i njihov vlastiti, dok se u slučaju radništva u Kronštatu može govoriti o svesnom saznanju o suprotstavljenosti interesa, jer oni jasno ukazuju na subjekt kojem se suprotstavljaju).

Smatram da se mora ustanoviti da društvena grupa koja je ugušila Kronštatski ustanak, koja je primenjivala mere iz arsenala klasnog obračuna sa seljaštvom, koja je likvidirala sve druge socijalističke partije i različita strujanja unutar sopstvene partije, počinje da deluje više kao vlast nasuprot drugih slojeva društva nego kao vlast "u ime društva", i da tu treba tražiti klicu osamostaljanja vlastodržačke grupe i njenog odvajanja od društva.

Međutim, u tom periodu deluju dva činioca koji sprečavaju da dođe do takvog osamostaljanja rukovodeće grupe, koje bi omogućilo njeno konstituisanje kao vladajuće klase: to je, prvo, još jaka revolucionarna tradicija koju podržava i Lenjin (bez obzira na vlastitu nedoslednost on predstavlja zalogu revolucije) i sećanje na revolucionarne ciljeve; i drugo, nepostojanje objektivnih uslova da se takav preobražaj izvrši (pre svega, još ne postoji apsolutni monopol vlasti jer ni sva ekonomska moć nije koncentrisana u rukama države), a zatim, stari revolucionarni kadar još je na sceni i nije zamenjen novim, čiji će motivi za pristupanje partiji i "socijalizmu" biti mnogo pragmatičniji.

Dakle, do tridesetih godina sovjetsko društvo još nema svoj pravi strukturalni profil, jer je doista prelazno društvo, u kojem se formira nova revolucionarna radnička klasa a uporedo sa njom opstojе stare klase: ostaci buržoazije, seljaštvo koje se raslojava. slojevi inteligencije, te je ono još pretežno klasno društvo starog tipa, gde se klasni sukob odvija primarno između nove radničke klase i ostataka starih eksploatatorskih klasa. U tom periodu ne dolazi još do novog klasnog raslojavanja.

Ne nekoliko odlučujućih ekonomskih, političkih i strukturalnih promena pripremilo je put za nastajanje nove klasne strukture: pre svega dovršenje procesa podržavljenja svojine nad sredstvima za proizvodnju i stvaranje države kao najjače ekonomske sile, što će omogućiti i ostvarenje potpunog sjedinjenja ekonomske i političke vlasti u jednom centru, koji nastaje spajanjem državnog i partijskog aparata, a pod njihovim zajedničkim okriljem, integrisanje svih drugih institucija vlasti i upravljanja. Drugi momenat predstavlja ukidanje osnovnih principa revolucionarne vlasti: napuštanje principa izbornosti i opoziva predstavnika vlasti (državne i partijske) i uvođenje privilegovanog položaja funkcionera vlasti (ukidanjem principa prosečne radničke nadnice za sve funkcije). Sa ukidanjem prvog principa, koji se

zamenjuje kooptiranjem i imenovanjem partijskih i državnih funkcionera, stvorena je mogućnost da Staljin direktno utiče na formiranje te nove vladajuće grupacije. Alec Nove opisuje taj proces po analogiji sa carskim sistemom u Rusiji, pokazujući kako je Staljin stvarao svoje "dvorane" koji su se osećali njegovim dužnicima, jer su služenjem državi i lojalnošću vodili svoj status. Centralni komitet se tada pretvara u telo koje "unajmljuje" i otpušta partijske i državne funkcionere i službenike (Isto, str. 50–51). Na taj način se stvara čitava mreža paralelnih birokratija, koje sve više postaju sila iznad društva, izneveravajući revolucionarni princip da upravni aparat ne sme biti ništa drugo nego organ u službi društva. Sa ukidanjem drugog principa i pobedom stanovništa "Real Politik" (što zahteva diferencirano nagrađivanje stručnjaka, a što se koristi da bi se uvelo i posebno tretiranje "javne funkcije"), stvorena je osnova za razgranati sistem privilegija, zadovoljavajući, s jedne strane, osnovne potrebe najviših funkcionerskih slojeva u vreme oskudice, od koje je patilo ostalo stanovništvo, a pre svega, proizvođački slojevi, a sa druge strane, gradacijom privilegija koje se proširuju i na druge upravljačke slojeve (pre svega, na privredne rukovodioce i specijaliste, a zatim na najviše slojeve inteligencije, koji vrši političke i ideloške funkcije u kulturnim ustanovama), stvaraju se saveznici koji će podržati novu vladajuću klasu, imajući razloga da vlastitu sudbinu počnu izjednačavati sa sudbinom sistema koji se učvršćuje.³⁰⁾

Kada se proučava sovjetsko društvo tridesetih godina, koje napreduje u pravcu sve naglašenije hijerarhijske organizacije i strukturirane nejednakosti, može se zaključiti da je u pravu Nove kada kaže: "I bez idealizovanja dvadesetih godina, kontrast koji čine tridesete godine je poražavajući" (str. 49). Paul Hollander takođe ističe hijerarhijsko strukturiranje i pojačanu socijalnu diferencijaciju u tridesetim godinama kao važne preduslove za Staljinovu kontrarevoluciju, jer je Staljin računao sa tim, da će braneći princip "socijalne funkcije nejednakosti", biti u stanju da obezbedi podršku onih slojeva društva koji su bili funkcionalno važni za takav sistem.³¹⁾

Nastavlja se zaoštavanje suprotnosti interesa na liniji otuđivanja upravljanja osnovnim društvenim procesima i raspodelom društvenog proizvoda, što sredinom tridesetih godina dobija i zvanično svoju legitimaciju, usvajanjem stava o nužnosti specijalističkog odnosno profesionalnog upravljanja, koje se ozakonjuje sistemom "jednonačalija" u privredi i sistemom samoselekcije kadrova u partijskom i državnom aparatu. U toj suprotnosti se koreni i osnovni proces klasnog raslojavanja iz-

30) Kasnije će biti detaljnije razmatran odnos vladajuće klase i "savezničkih slojeva", što je u društvu ovog tipa veoma važno za održavanje vladajuće klase, koja se od tridesetih godina nadalje više ne oslanja na radničku klasu, iako se na nju poziva, već na slojeve koji su joj mnogo bliži po interesima, a to su različiti slojevi "srednje klase". Adam Ulam smatra da je preokret, koji je Staljin inicirao tridesetih godina, odgovarao shvatanjima i aspiracijama "srednje klase", a tome se može dodati da je i sam Staljin bio u osnovi mnogo više predstavnik malograđanstva nego radničke klase. (Vid. A. Ulam, *The Unfinished Revolution, An Essay on the Source of Influence of Marxism and Communism*, 1964, str. 223.)

31) Vidi Paul Hollander, *Soviet and American Society*, 1973, str. 215.

među društvene grupe koja je prigrabila monopol odlučivanja, ali pristaje da angažuje i druge nemanuelne slojeve na poslovima upravljanja da bi uspješnije potisnula proizvođačke slojeve i primorala ih da prihvate podređenu ulogu u oblasti manualnog rada, ali i da bi ih lakše razoružala u borbi protiv eksploatacije koju im je nametnula. Može, se, stoga, reći da se u sovjetskom društvu klasni sukob kristališe u odnosu prema proizvodnim klasama, jer su one glavni objekt eksploatacije i otuđenja, te se interes vladajuće klase da izvlači što veći višak proizvoda, i da u tom cilju u što većoj mjeri otuđi uslove rada od proizvođača, sukobljava primarno sa interesima onih koji stvaraju višak proizvoda, dok drugi slojevi društva delimično, u manjoj ili većoj mjeri, dele interes sa vladajućom klasom, kako s obzirom na vlastite težnje da se uključe u upravljački sloj, tako i na mogućnost da steknu određene privilegije. Stoga se u prvom slučaju radi o kvalitativnoj razlici interesa, kada je u pitanju eksploatacija, dok se odnos vladajuće klase i drugih slojeva pre može izraziti u smislu kvantitativne razlike, tj. budući da ostali nemanuelni slojevi žive takođe od dela viška proizvoda koji sami ne stvaraju i da su delimično uključeni u razne vidove upravljanja (bilo neposredno u proizvodnji i u državnom aparatu, ili posredno u razradi ideologije i u razvoju teorije i nauke), razlike se javljaju u kvantitetu viška koji se prisvaja i stepenu učešća i uticaja na politiku društvenog razvoja. (Ne treba, međutim, zanemariti da je određivanje ovog odnosa u smislu kvantitativnih razlika relativno, jer se u sovjetskom društvu suprotstavljanje interesa ne odvija samo na liniji eksploatacije, već i na liniji dominacije na osnovu apsolutnog monopola vlasti, koji se izražava dvostruko: i u vidu ekonomske dominacije one društvene grupe koja je prisvojila sva prava za sebe, oduzevši ih svim drugim društvenim grupama i pojedincima, te se može ustanoviti da i u nekim drugim ne-proizvođačkim klasama postoje slojevi čiji se odnos prema vladajućoj klasi može opisati kao najamni odnos), a na izvesnoj liniji osnovni strukturalni sukob se može opisati kao sukob države i društva.

Stoga bi se shema klasne strukture sovjetskog društva od tridesetih godina nadalje mogla predstaviti u vidu piramide, gde na vrhu stoji ona društvena grupa koja stvarno vrši vlast, na dnu su proizvođačke klase, a na okomitim stranama, od dna do vrha, raspoređeni su ostali slojevi i klase: od sitnih činovnika i nemanuelnih radnika u uslužnim delatnostima, do funkcionera različitih nivoa u privredi i intelektualnih radnika i rukovodilaca u oblasti ideologije i kulture i najzad (ispred samog vrha) — nalaze se slojevi formirane političke i vojne birokratije, koji su desna ruka vladajuće klase, iz kojih se neposredno regrutuje vladajućii sloj. Iz slojeva najbližih vrhu Staljin je kooptiranjem popunjavao sastav vladajuće klase, pretvarajući sve više aparat vlasti u neproleterski organ, što dokazuje da su mu objekтивно glavne suprotstavljene klase bile proizvođačke klase.³²⁾

32) Nasilnom kolektivizacijom seljaštvo je, u stvari, proletarizovano, te se može govoriti o radništvu u širem smislu ne podrazumevajući samo industrijske radnike, tj. gradski proletarijat, već i proletarizovano seljaštvo. To ne znači da se brišu sve razlike između radničke klase i seljaštva, o čemu će biti više reči u narednoj analizi.

Iako smatram da se ne može prihvatiti svrstavanje svih nemanuelnih slojeva, kao ni svih upravljačkih grupa u vladajuću klasu,³³⁾ svi ovi slojevi imaju jednu zajedničku crtu — da se nalaze u društvenoj podjeli rada iznad jasno označene linije koja oštro deli manuelni rad od svih drugih delatnosti (to potvrđuje i činjenica da još uvek oko 40% rada radnika spada u kategoriju ručnog rada, a da se seljaštvo definiše primarno kao klasa "koja vrši fizički rad"). Stoga, iako interesi ovih slojeva nisu identični sa interesom vladajuće klase i mogući su između njih i vladajuće klase povremeni sukobi, oni su u većoj meri zainteresovani za ciljeve koje je definisala vladajuća klasa — tj. za ubranu industrijalizaciju koja dovodi do intenzivnog razvoja proizvodnih snaga i do stvaranja jake tehničke baze, kao i za stalno povećanje stope rasta proizvodnje i nacionalnog dohotka — znajući da će kroz to i njihove delatnosti imati veći udeo u raspodeli ostvarenih rezultata, te da će i njihove privilegije rasti (stoga, pitanje ko plaća cenu takvog rasta za njih nije aktuelno).

Iz tih razloga razmotrićemo, najpre, odnos najneposrednije suprotstavljenih klasa, na liniji eksploatacije³⁴⁾ jer se u tom odnosu najvidljivije manifestuju klasne razlike i suprotnosti.³⁵⁾

Glavni preobražaj se dešava u položaju radničke klase, koja je neposredno posle Oktobarske revolucije bila aktivni učesnik u upravljanju zemljom, sudeći prema učešću radnika u organima sovjeta, u državnim organima, u raširenoj mreži radničke kontrole i fabričkih komiteta, u čvrstoj vezi koja je postojala između sindikalnog članstva i rukovodilaca sindikata koji su igrali značajnu ulogu u upravljanju, kao i prema radničkoj većini u partiji. (U periodu neposredno iza Oktobra radnički predstavnici u vlasti i partijskim rukovodstvima još su održavali čvrstu vezu sa radničkim masama i nisu se bili odvojili usled birokratizacije od svoje proleterske baze, što se može dokazati analizom odluka Kongresa sovjeta, sindikata i partijskih kongresa, u kojima se vodilo računa o interesima proletarijata, a što

33) Ranije sam ukazala na razlikovanje koje pravi Z. Bauman između vladajuće klase i upravljačkog sloja, što upućuje na to da se ovaj poslednji posmatra kao jedna šira društvena grupacija, koja ne ulazi u potpunosti u sastav vladajuće klase, ali predstavlja "predvorje" za pristup vladajućoj klasi.

34) Smatram da potcenjivanje prisustva eksploatacije u sovjetskom tipu društva, zbog precenjivanja političkih činilaca dominacije sprečava da se uoče bitni elementi klasne strukture društva. To je svojstveno i za neke marksiste, tako, na primer, R. Bahro zaključuje da je tu eksploatacija "političko pitanje", što činjenički ne stoji.

35) Stratifikacioni pristup, koji primenjuju mnogi autori, ne može zadovoljiti u jednoj marksističkoj analizi klasnih odnosa, čiji je cilj ne samo da utvrdi postojeću diferencijaciju slojeva već da objasni suštinu klasnih odnosa koji su se konstituisali, a pre svega, osnovni strukturalni sukob na kojem se gradi suštinska polarizacija društva.

Stratifikacioni pristup koji, na primer, primenjuje Inkeles, utvrđujući postojanje deset diferenciranih grupa u sovjetskom društvu, i to: vladajuću elitu, vrhunsku inteligenciju, koju razlikuje od inteligencije uopšte, radničku aristokratiju, službenike, dobrostojeće seljake, prosečne radnike — ne kaže nam ništa o postojećim klasnim odnosima i osnovama na kojima se vrši podjela društva. (Vid. A. Inkeles, "Myth and Reality of Social Classes" u A. Inkeles and K. Geiger (eds), *Soviet Society*, 1961, str. 560.)

pokazuju i žučne polemike oko predloga koji su ugrožavali principe radničke demokratije i ograničavali prava radnika, potvrđujući da je klasna svest radničkih predstavnika još bila prisutna).

Rascep između onih koji su vladali "u ime radničke klase" i same radničke klase nije mogao nastati samo kao rezultat birokratizacije organa vlasti i partije, iako je već to predstavljalo ozbiljnu opasnost "degeneracije radničke države". Ono što se dešava zahvaljujući čišćenju državnog i partijskog aparata, kao i rukovodstva sindikata, od revolucionarnih proleterskih kadrova, koji su pružali otpor toj početnoj degeneraciji, više se ne može označiti tim terminom, jer se u tridesetim godinama radilo o zameni "radničke države" (odnosno onih klica koje su bile nosioci novih formi vlasti i koje su se pojavile paralelno sa državom kao njen korektiv) birokratskim aparatom, koji je najvećim delom bio regrutovan iz ne-proleterskih redova.³⁶⁾

Klasna konfrontacija radničke klase prema klasi koja uzurpira vlast počinje još dvadesetih godina u vidu pojedinačnih pobuna, ali od momenta kada je radništvo u potpunosti podređeno politici ubrzane industrijalizacije i kada se počinje tretirati isključivo kao neophodna radna snaga, koja treba da iznese teret intenzivnog razvoja na svojim plećima, po mogućstvu uz što manje troškova za njenu reprodukciju, radništvo je objektivno klasno suprotstavljeno onim društvenim klasama koje u procesu forsirane industrijalizacije i kolektivizacije vide ostvarenje svojih interesa. Taj preobražaj je bio olakšan naglim smanjenjem radničke klase (koja je u građanskom ratu bila više nego prepolovljena – Bettelheim navodi podatak da je 1922. g. bilo samo 4,6 miliona radnika prema 11 miliona iz 1913. g. i da je od toga samo 2 miliona bilo zaposleno u industriji³⁷⁾), uz istovremeno ubrzano povećanje birokratskog aparata. Od 1928. g. partija sve više insistira na strogoj radnoj disciplini i glavne poruke radničkoj klasi odnose se na disciplinovanje izvršavanje postavljenih joj zadataka; sistemom plaćanja po komadu, uvođenjem i stalnim povećanjem normi putem stahanovskog takmičenja izvlači se iz radništva maksimalni proizvod sa minimumom nadoknade – što je naročito slučaj sa kolhoznim seljaštvom; sistem ubođivanja se zamenjuje nemilosrdnim sistemom kazni; a sindikat se pretvara od organa koji treba da štiti radnike od vlastite države u organ koji prisiljava radnike da služe državi. Na taj način se u praksi u potpunosti odustaje od Marxovog shvatanja o revolucionarnoj istorijskoj ulozi proletarijata, ali i od Lenjinovog shvatanja da radničku klasu treba dovesti do svesti o svojoj istorijskoj ulozi

36) Z. Bauman ukazuje na to kako se administrativni aparat sve više popunjavao onim elementima koji su bili zainteresovani za stabilnost novog porečka koji im je pružao mogućnost za izuzetnu društvenu pokretljivost, kao što je bio slučaj sa potomcima dobrostojećih seljaka, koji u periodu nasilne kolektivizacije masovno napuštaju sela i zapošljavaju se u administrativnim organima, u organima bezbednosti, policiji i u lokalnim državnim i partijskim organima, zahvaljujući izvesnom obrazovanju koje su stekli i nevelikoj konkurenciji za mesta koja su tražili (vid. Z. Bauman, "Social dissent in the East European Political System", *Archiv European sociologie* XII, 1971, str. 39–40).

37) Vid.-Ch. Bettelheim, *Isto*, T. I, str. 151.

putem vaspitanja i pripreme kroz aktivno učešće u upravljanju svih javnih poslova (po Lenjinovom mišljenju sindikat je trebalo da bude takva škola u kojoj će se radnici učiti upravljanju). Umesto istorijske uloge proletarijatu se dodeljuje isključivo pragmatička uloga, locirana prevashodno u sferu izvršnih i manualnih radova, te sam proletarijat postaje sredstvo za izgradnju "materijalne baze socijalizma", dok se sve druge perspektive, vezane za istorijsku ulogu proletarijata, pomeraju u daleku neizvesnu budućnost (uključujući i školovanje radnika za upravljanje), jer se sve podređuje neposrednom cilju, tj. izvršavanju zadataka industrijalizacije.

Ovaj preokret dovodi u pitanje osnovne interese radničke klase, kako one koji proizlaze iz njene istorijske uloge, tako i one neposrednije, naime, ostvarenje vlastitog oslobođenja, pre svega ukidanjem ekonomske eksploatacije i političke dominacije vladajuće klase, što se kao neposredni interes ispoljava u zahtevu za pravednijom raspodelom rada (modernim jezikom rečeno demokratizacija procesa proizvodnje i upravljanja) i proizvoda rada, podrazumevajući, pri tom, poboljšanje uslova društvenog položaja klase proizvođača, u šta se uključuje i poboljšanje njihovih materijalnih uslova života.

5.

Rascep između radničke klase i njenog revolucionarnog jezgra se očituje u odnosu partije i sindikata prema radničkoj klasi. Partija sve očiglednije prestaje biti partija radničke klase: 1927. g. je u fabrikama bilo samo 8% radnika članova partije,³⁸ a istovremeno raste procenat članstva iz redova službenika i specijalista. Bettelheim u svojoj analizi ukazuje na anketu koja je 1928. g. sprovedena među radnicima, da bi se ispitalo zašto radnici nerado stupaju u partiju; rezultati pokazuju da su radnici izražavali sumnju u to da je partija sposobna da štiti neposredne interese radnika i da vodi borbu protiv slabosti u radu ekonomskih i državnih organa (Isto, str. 319).

I sindikat je sve manje radnička organizacija, postajući servis u službi države, što pokazuju podaci koji govore o preorijentaciji sindikata u pogledu svojih ciljeva: dok je do 1926. g. primarna uloga sindikata bila da štiti interese radnika, krajem dvadesetih godina sindikat se angažuje u prvom redu na tome da zavede i da kontroliše strogu radnu disciplinu u borbi za ostvarenje zadataka industrijalizacije. Podatak koji navodi Bettelheim³⁹ vrlo je indikativan: broj sporova koje je sindikat vodio sa upravama preduzeća u cilju zaštite prava radnika opao je od 1925–1928 za 50%; broj štrajkova odobrenih od strane sindikata skoro se upola

38) Ch. Bettelheim, Isto, t. II, str. 317–318.

39) Isto, str. 322, 323–324. I Moshe Lewin piše da je sindikat do 1927. uspevao da spreči anti-radničku politiku, suprotstavljajući se ovlašćenju koje je dato direktorima da direktno intervenišu, kršeći odredbe radničkog kodeksa iz 1922. godine. Ali već od 1928. godine Sindikat više nije mogao da deluje u tom pravcu. (Vid. M. Lewin, referat na Table Ronde, Paris, 10–11, 1981, str. 11).

smanjio u tom periodu, a 1938. g. sindikat je odobrio samo 20% štrajkova. Konačno, obračun sa Tomskim 1929. g. predstavlja slom otpora koji je sindikat još pružao antiproleterskoj politici.

Iz napred opisanih promena može se zaključiti da se položaj radničke klase u sovjetskom društvu u trećoj deceniji nije poboljšao čak ni ekonomski proporcionalno razvoju društva, a u političkom i kulturnom pogledu se osetno pogoršao u odnosu na dvadesete godine. Klasa koja je do sredine dvadesetih godina bila u centru pažnje, te se može reći da je politika države i partije bila umnogome prema njoj orijentisana (navedimo samo sledeće podatke: određivanje visine dohodaka prema prosečnim radničkim nadnicama i zaustavljanje porasta raspona plata; briga o nadnicama radnika sa najnižom kvalifikacijom; podsticanje brze društvene pokretljivosti u redovima radnika putem olakšica za školovanje i sticanje stručnog znanja i kvalifikacija – prema "kvotnom sistemu" 65% onih koji su se upisivali na visoke škole regrutovalo se iz radničke klase; pružanje povlastica za kulturne priredbe i podsticanje radnika na aktivno učestvovanje u kulturnim delatnostima – bez obzira na opravdanu kritičnost prema ideji "proletkulta", to je bio period vrlo širokog učešća radništva u kulturnom stvaralaštvu). Nasuprot tome, radnička klasa je tridesetih godina sistematski potiskivana, sve više eksploatisana i obespravljena. Već krajem dvadesetih godina ne samo da se ukidaju beneficije koje su imali pripadnici radničke klase i članovi njihovih porodica, već se radničkoj klasi stavljaju takvi nameti da ona, zajedno sa seljaštvom, postaje glavni izvor eksploatacije. Pored napred opisanih teških radnih i životinih uslova, podaci pokazuju da su deca iz radničkih porodica imala sve manje prilike da izadu iz okvira svoje klase: između 1935. i 1938. g. procenat dece u visokim školama iz radničkih porodica opao je od 45% na 39,9%, a osetno je raslo učešće dece iz službeničkih porodica i porodica intelektualaca (od 36,2% na 42,3%, da ubrzo dostigne 47%).⁴⁰⁾ Posle zavođenja školarine 1940. g. u tri završna razreda srednjeg obrazovanja i u visokim školama, 20% učenika i studenata je napustilo školovanje, a sigurno su to bila deca mahom iz radničkih i seljačkih porodica, s obzirom na njihove mnogo slabije materijalne uslove života. 1936. godine deca službenika su imala 6,4 puta veće šanse da postanu stručnjaci i rukovodioci u privredi nego deca radnika.⁴¹⁾

Jedan sovjetski autor opisuje uslove pod kojima rade radnici u post-staljinističkom periodu, što potvrđuje da nije došlo do bitnijih promena u položaju radništva. On ukazuje na veliku fluktuaciju radne snage koja je prouzrokovana lošim uslovima rada, što je posebno slučaj sa radnicima koji grade velike objekte (koji žive u improvizovanim naseljima i lošim barakama, bez kanalizacije i u lošim higijenskim uslovima, sa slabom zaštitom na radu i sa mizernim uslovima za školovanje dece). Na pitanje autora, upućeno jednom šesnaestogodišnjaku, koji živi u tim

40) Vid. B. Moore, Isto, str. 237–238.

41) Vid. T. Cliff, Isto, str. 61 i 300. U skladu sa tim je i ranije naveden podatak koji pruža M. Yanovitch o disproportionalnoj zastupljenosti studenata iz radničkih i seljačkih porodica u odnosu na zastupljenost tih kategorija stanovništva, ili tačnije u obrnutoj proporciji, jer se iz kategorija koje čine 3/4 stanovništva regrutuje neznažno iznad 1/4 studenata.

uslovima: "Kako živiš?" – ovaj odgovara: "Možda vi u Moskvi živite, mi ovde preživljavamo".⁴²⁾ Isti autor navodi podatke za radnička naselja na severu evropskog dela Rusije, koji pokazuju da su 60% domova registrovani kao neupotrebljivi za stanovanje, da u 18% naselja nema bolnica, u 29% nema dečjih ustanova, u 13% naselja nije bilo čak ni pijaće vode (str. 48).

Pogrešno bi, međutim, bilo govoriti o "radničkoj klasi" kao o homogenoj grupi i ne videti njenu raslojenost, što je svakako jedan od glavnih razloga atomizovanosti radništva i njihovoj većoj sklonosti ka pasivnom otporu nego ka otvorenoj pobuni (u poređenju sa oblicima i učestalosti otvorenih suprotstavljanja intelektualnih slojeva u sovjetskom društvu, organizovani i otvoreni otpori industrijskih radnika su retki i usamljeni slučajevi, što ćemo videti kasnije). Politika birokratskog aparata je i išla za tim da podstakne raslojavanje radničke klase, što je dobrim delom i ostvareno posredstvom stahanovskog pokreta koji dovodi do stvaranja radničke elite, povećanjem raspona nadnica između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Ali se nepovoljniji materijalni položaj nekvalifikovanih radnika na neki način kompenzira garantovanom zaposlenošću, te ima autora koji smatraju da je to jak motiv koji integriše radništvo u postojeći sistem. S druge strane, ne sme se zanemariti nejednakost koja se ispoljava na liniji polova: McAuley pokazuje da se i u sadašnjem periodu nejednakost polova ispoljava u stalno održavanim nižim dohotcima zaposlenih radnica, koji se kreću od 60–70% zarada muškaraca zaposlenih u industriji,⁴³⁾ što proizlazi iz činjenice da je ženski rad još pretežno manuelni i da su žene daleko manje zastupljene na mestima predradnika ili brigadira.

Međutim, o uslovima rada i života radničke klase skoro da i nema pravih socioloških istraživanja u SSSR-u, jer se većina istraživanja bave temama koje se mogu označiti kao marginalne, u odnosu na potrebu da se daju odgovori na suštinska pitanja o stvarnom položaju radničke klase. Šezdesetih godina je grupa lenjingradskih sociologa izvršila istraživanje posvećeno motivima za rad i pitanju zadovoljstva na radu.⁴⁴⁾ Iz navedenih podataka može se naslutiti da rad u Sovjetskom Savezu ne samo da nije postao potreba, već svojom otuđenošću pritiska i sovjetskog radnika, kao što je pritiskao i klasičnog proletera, te da se zarada javlja kao snažniji motiv od bilo kojeg drugog motiva za rad.

Jedan drugi sovjetski sociolog objašnjava otkud tako preterano interesovanje radnika za zaradu. On navodi podatke koji pokazuju koliko je materijalnim stanjem u porodici uslovljeno dalje školovanje dece: dok u porodicama sa prihodima do 50 rubalja po članu nastavlja školovanje 65,4% dece, dotle sa prihodima iznad

42) Vadim BElocerkovsky, koji je bio prinuđen da emigrira iz SSSR 1972. g. napisao je knjigu *Svoboda, vlast i sobstvenost*, 1977. (Vid. str. 40, 44 i 45).

43) A. McAuley, *Women's Work and Wages in the Soviet Union*, 1981, str. 21 i 87.

44) Grupa lenjingradskih sociologa, *Zdravomislav, Jadov i dr.* objavila je knjigu *Čelovek i ego rabota* u kojoj su izneti rezultati njihovog istraživanja o odnosu sovjetskih radnika prema radu, iz kojih se može zaključiti o prisutnosti problema otuđenog rada, mada sami autori ne izvode takve zaključke.

90 rubalja procenat dostiže 88,8%.⁴⁵⁾ Isti autor takođe povezuje veliku fluktuaciju radnika sa nezadovoljavajućim uslovima rada i sa nezadovoljstvom radnika svojim položajem, te pokreće pitanje slobode rada, tj. izbora vrste zanimanja i radnog mesta. Ovaj autor konstatuje, suprotno zvaničnoj ideologiji rada, da "pravo na rad mora biti pravo na rad koji se voli, na zadovoljavajuće uslove rada" (str. 171).

Sovjetska sociološka literatura se najviše bavi pitanjem porasta radničke klase (Rutkevič pokazuje da se u sovjetskom društvu najbržim tempom razvijala radnička klasa, koja je između 1939. i 1973. g. porasla za 3,5 puta) i promenama njene strukture. Jedan broj sovjetskih sociologa nastoji da sa više kritičnosti odredi ko sačinjava radničku klasu u sovjetskom društvu. Tako Semjonov, određujući granicu između radničke klase i inteligencije, piše:⁴⁶⁾

"Socijalne razlike između radničke klase i inteligencije u socijalističkom društvu su uglavnom uslovljene razlikama u karakteru rada: radnici se bave prevashodno fizičkim, a inteligencija prevashodno umnim radom. Sa tim su povezane razlike između njih u obrazovnom i kulturno-tehničkom nivou, u uslovima i načinu života".

Iz čega autor, koji navodi ovu definiciju, zaključuje da su radnici ona društvena grupa koja se bavi izvršnim radom (str. 30), a kada je reč o graničnoj liniji između radničke klase i inteligencije, on ističe funkciju izvršavanja na jednoj strani i funkciju organizacije na drugoj (32).

Izvestan broj sovjetskih autora, dakle, i sami priznaju da klasna podela rada i dalje čini osnovu za diferenciranje klasa u Sovjetskom Savezu, što se može dokumentovati podatkom da u okviru radničke klase grupa fizičkih radnika (koji rade isključivo manuelne poslove bez pomoći mašina) sačinjava oko 40% radne snage u SSSR. (Kada se uzmu u obzir nejednaki uslovi rada u različitim granama i regionima cifra je i mnogo veća.⁴⁷⁾ Grupa manualnih radnika se još više uvećava kada se u obzir uzmu žene—radnice, koje sačinjavaju pretežno manualnu radnu snagu, sa znatno nižim nadnicama od muškaraca—radnika.⁴⁸⁾)

45) Vid. Len Karpinski, "Nova radnička arena, Naučno-tehnička revolucija i sovjetska radnička klasa", Marksizam u svetu, 5-6, 1975, str. 173.

46) Navedeno u S. P. Gogoljuhin, "K voprosu o strukture sovjetskogo rabočego klasa", Sverdlovsk, 1967, str. 29.

47) Rutkevič, međutim, tvrdi da je 1948. g. bilo 46,4% manualnih radnika a da je 1969. cifra opala na 33% (vid. Rutkevič, Isto, str. 36). Dok P. S. Stebakov pokazuje da su 1965. g. među Južnouralskim železničkim radnicima 75% činili prosti fizički radnici (vid. P. S. Stebakov, "Vnutriklassovije različija sredi rabočiñ i tendencija ih izmenjenija", Sverdlovsk, str. 22).

48) E. P. Ovčinnikova i S. V. Brova u "O likvidaciji ostatkov socialjnogo neravenstva rabočiñ i rabotnic na promišljenih predprijatijah" (Sverdlovsk, str. 38 i 40) pokazuju da je 56% radnica srednje-uralskog zavoda bakra radilo na poslovima ručnog rada i da je njihova prosečna plata iznosila 98 rubalja, dok su radnici istog preduzeća zarađivali 122 rublja i 80 kopejki.

Nakon analize zasnovane na ranije izloženim podacima zvuči veoma neubedljivo tvrdnja sociologa Glezermana da "klasna pripadnost više na igra odlučujuću ulogu pri izboru obrazovanja, rada i učešća u političkom životu", jer su, navodno, razlike koje se još javljaju među klasama samo nasleđe prošlosti, budući da se klase u sovjetskom društvu "međusobno približavaju po karakteru rada."⁴⁹⁾

Suprotno tom stavu, bliže je istini stanovište sovjetskih sociologa koji tvrde da se upravo prema karakteru rada, a to znači i po odnosu prema svojini, razlikuju osnovne klase u sovjetskom društvu, te da je time određen i način života ovih klasa, što potvrđuju podacima koje su prikupili u svojim istraživanjima.

Budući da se pripadnici radničke klase bave manuelnim i izvršnim poslovima, da imaju uglavnom osnovno i nepotpuno srednje obrazovanje, da su materijalni uslovi života njihovih porodica oskudni, s obzirom da veliki broj radnika zarađuje minimalne nadnice i da su prosečne radničke nadnice ispod prosečnog dohotka zaposlenih,⁵⁰⁾ te da deca radnika nemaju iste prilike za društveno napredovanje kao deca pripadnika neproizvođačkih klasa, može se pretpostaviti:

Prvo, da je otuđenost radnika od procesa upravljanja bitno obeležje koje određuje drugačiji način života, drugačije aspiracije⁵¹⁾ i potrebe radnika, vezujući ih za one oblasti života koje se odnose prvenstveno na nekreativne delatnosti i za uslove koji se tiču primarno materijalne zainteresovanosti; i

Drugo, da su uslovi za društvenu pokretljivost radničkog potomstva nepovoljniji u odnosu na uslove drugih klasa u sovjetskom društvu, te da je karakteristična samoreprodukcija proizvođačkih klasa.

Istraživanje koje je izvršila V. V. Ksenofontova⁵²⁾ potvrđuje da životni planovi mladih zavise od: socijalnog porekla, mesta stanovanja, materijalnih uslova i kulturnog nivoa porodice, što pokazuju sledeći podaci: dok iz radničkih porodica 1/5 članova počinju da rade odmah posle osnovnog obrazovanja (naspram 11% iz službeničkih i samo 5,1% iz porodice specijalista), odnosno nastavlja da se školuje

49) G. E. Glezoman, "Ot klassovoj diferencijaciji k socialnoj odnorodnosti obščestva", Moskva, str. 182, 189 i 190.

50) Podaci pokazuju da su zarade, na primer, inženjera i tehničara konstantno iznad zarada radnika; ako prosečnu zaradu radnika obeležimo sa 100, zarade ovih drugih su se kretale: 1940 - 215, 1960 - 151 i 1970 - 136. Može se, međutim, pretpostaviti da su zarade rukovodećeg osoblja znatno više te bi i razlike u odnosu na radničke zarade bile veće (vid. M. Rutkevič, Isto, str. 48).

51) Podatak koji navodi J. M. Tkač ("Roditelji o sudbah svojih detej", Sverdlovsk, str. 145) ilustruje tvrdnju o nižim aspiracijama roditelja-radnika u pogledu budućnosti njihove dece: roditelji-radnici su želeli da im deca steknu srednje specijalističko obrazovanje u 19,9% slučajeva, naspram 28,6% roditelja-službenika i 10,6% roditelja-specijalista; 64,9% roditelja-radnika je želelo više obrazovanje, preme 70,6% roditelja-službenika i 89% roditelja-specijalista; na drugoj strani, nepotpuno srednje obrazovanje želelo je 4,2% roditelja-radnika, nijedan roditelj-službenik i samo 0,2% roditelja-specijalista, a obično srednje obrazovanja 8,5% radnika, 0,8% službenika i 0,2% specijalista.

52) Vid. V. V. Ksenofontova, "Otraženie socialnih različij v žiznennih planah molodoži", Sverdlovsk, str. 117 i 118.

78,7% (prema 88,7% u drugoj grupi i 93,4% u trećoj), a od toga 1/3 ide u tehničke i slične škole, dokle u opšteobrazovne škole ide samo 42,7% dece iz radničkih porodica (prema 55,7% iz službeničkih i 70,8% iz porodica specijalista). Takođe je indikativan podatak da među decom radnika ima 4 puta više onih koji moraju da rade i uče istovremeno, nego kod dece specijalista. Gornji zaključak potvrđuje i podatak, koji navodi autor, o obrazovanju roditelja učenika završnih razreda osnovnih škola, koji pokazuje da većina roditelja radnika ima 5–7 razreda osnovnog obrazovanja (66%), kolhoznika – 4 razreda (58%), dok službenici–roditelji imaju u većini srednje obrazovanje (61%), a roditelji–specijalisti isključivo srednje i više obrazovanje. I podaci o tome da li radnici žele preko potomstva da se reprodukuju kao klasa takođe pokazuje stepen njihovog zadovoljstva vlastitim položajem. Prema podacima iz nekih preduzeća Uralske oblasti saznajemo da jedino grupa radnika sa najnižim obrazovanjem u nešto većem broju iskazuje želju da im deca budu radnici (1/4 ovih radnika je dala takve odgovore, verovatno zato što to zahtevaju njihovi materijalni uslovi) dok se sa visinom obrazovanja (što pretpostavlja i višu kvalifikaciju i bolje zarade) broj naglo smanjuje i u celini samo 10% radnika žele da se reprodukuju kao radništvo. Ali i podaci o tome kako drugi slojevi gledaju na radničko zanimanje govori o društvenom položaju i ugledu radničke klase: prema istom istraživanju samo 0,2% roditelja–specijalista i 0,8% službenika želelo je da im deca postanu radnici.⁵³⁾

Kada posle svega ovoga pročitamo da se radnička klasa razlikuje od drugih klasa u sovjetskom društvu samo po tome "što ostvaruje rukovodeću ulogu u društvu"⁵⁴⁾ – razlika između naučnog i ideološkog pristupa postaje evidentna.

Iz svega pethodnog možemo zaključiti da u postojećim uslovima neposredni interes pretežnog dela radničke klase sačinjava borba za materijalnu egzistenciju i poboljšanje uslova rada, što se samo delimično i, neadekvatno, uključuje u definisani "opšti interes", te se društveni sukob izražava na liniji preraspodele nacionalnog dohotka, a klasni antagonizam ispoljava kao svest o nepravednoj raspodeli, te i o postojanju društvene klase koja živi na račun rada proizvođača. Međutim, od polovine tridesetih godina do šezdesetih godina radništvo nije vodilo organizovanu borbu, budući da nije imalo vlastitih organizacija, a u uslovima masovnog terora radnička klasa nije mogla ni pomišljati na stvaranje novih organizacija. (Prvi nagoveštaji stvaranja novih organizacija i organizovanih otpora javljaju se 1962. i 1977. g. o čemu će se opširnije raspravljati u III glavi). Moglo bi se tvrditi da je upravo takva orijentacija na borbu za goli opstanak, jedan od bitnih razloga isključenosti, ili neznatnog učešća radništva u političkim sukobima kako u Staljinovom periodu tako i posle 1953. Na kraju se može konstatovati da je raskorak, koji je stvoren između brojne snage radništva (koje danas premaša 60% sovjetskog stanovništva) i opadanja društvene i političke moći radničke klase, doveo do toga da se sojevsko društvo ponovo nalazi u situaciji da manjina vlada nad većinom.

53) Vid. J. M. Tkač, Isto, str. 147, 149 i 150.

54) Vid. S.L. Senjavski, Isto, str. 82.

Druga proizvodna klasa – seljaštvo deli umnogome sudbinu velikog dela radničke klase, budući da se svrstava prvenstveno u fizičko radništvo, sa nadnicom znatno nižom i od prosečne radničke nadnice⁵⁵⁾ i sa nižim opštim kulturnim nivoom, aspiracijama i potrebama (čemu doprinose još uvek dosta izražene razlike između sela i grada⁵⁶⁾).

Prvi dekret sovjetske vlasti kojim se opredeljuje za savez sa seljaštvom bio je "Dekret o zemlji" 1917. g., prema kojem se ukida privatna svojina na zemlju i zemlja stavlja pod upravu seoskih sovjeta, ali se deli seljacima na upotrebu. Opredeljivanje sovjetske vlasti neposredno posle revolucije za postepeni put privlačenja seljaštva potvrđuje i činjenica da je 1919. g. 96,8% seljaka individualno obrađivalo zemlju. Istorijski razvoj politike sovjetske vlasti prema seljaštvu iscrpno prikazuje Bettelheim, ističući da su osnovne karakteristike te politike do sredine dvadesetih godina bile: najpre favorizovanje poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka, a zatim, podrška i srednjem seljaštvu da bi se zaoštrila klasna diferencijacija u odnosu na kulake; to je bila politika sticanja poverenja i ubeđivanja seljaštva u potrebu socijalističkog preobražaja sela i odbacivanje politike nasilne kolektivizacije (1920. g. je bilo samo 1520 poljoprivrednih komuna i to samo u okolini grada⁵⁷⁾). Klasno raslojavanje seljaštva je bilo vrlo naglašeno i Bettelheim smatra da je partija u tim godinama potcenila težinu problema, koji se ispoljavao u eksploataciji siromašnog pa i srednjeg seljaštva od strane kulaka, propustivši da adekvatnijom politikom pomogne ovim slojevima, prvenstveno u pogledu snabdevanja oru-

55) Na primer, Senjavski ističe kao glavno obeležje seljaštva u odnosu na druge klase sovjetskog društva "bavljenje fizičkim radom" (str. 92).

Podaci za RSFRS pokazuju da je u 1964. g. po svojoj strukturi kolhozno seljaštvo sačinjavalo pretežno fizičko radništvo (preko 50%, a u nekim rejonima i 60%), dok je takozvanih "mehanzatora" bilo samo 10–12% (Vid. L.D. Afonin, "Izmenjenja u socijalnoj strukturi kolhozno-krestjanstva", Sverdlovsk, str. 46). U iscrpnoj studiji *Economic Welfare in the Soviet Union*, McAuley posvoćuje dosta prostora materijalnom položaju seljaštva, pokazujući da postoje velike razlike između položaja kolhoznika i zaposlenih u sovhozima, što se vidi iz podatka da je 1960. g. per capita novčani dohodak kolhoznika bio samo 1/3 dohotka koji su primali zaposleni na državnim dobrima i da su još uvek snosili posledice pravnih, društvenih i ekonomskih lišavanja koje je nametnuo staljinistički model, te na osnovu bogate dokumentacije tvrdi da je seljaštvo najviše deprivilegovana klasa (Vid. str. 29, 30 i dalje).

56) To može da ilustruje podatak o dostupnosti različitih zanimanja s obzirom na mesto življenja (grad–selo): podaci iz Sverdlovske oblasti ukazuju na to da se razlike između sela i grada ne smanjuju već povećavaju, jer dok je 1946–1947 pristup stanovnika sela u zavodske škole bio veći nego iz grada od 1960. g. se naglo smanjuje i okreće u korist gradskog stanovništva (tako da je 1961. g. odnos bio 74% : 26%; 1962. g. 79% : 21%, iud.). Odnosno kada se posmatra socijalno poreklo vidi se da samo 11% dece kolhoznika stupa u te zavode prema 71,5% dece iz radničkih porodica. A sastav specijalista u jednom preduzeću potvrđuje napred opisanu strukturu, jer je među specijalistima prema socijalnom poreklu bilo 48% iz radničkih porodica a samo 25% iz kolhoznih (podaci se odnose na 1963. g. Vid. E.V. Somova, "Ob istočnikah popolnenija rabočego klassa i inženerno-tehničeskoj intelligencii", Sverdlovsk, str. 11, 112, i 113).

57) Ch. Bettelheim, Isto, t I, str. 182–216.

đima za rad (t. II, str. 80). Međutim, sastav seljaštva 1927. g. (29% siromašnih, 68% srednjih i 3% bogatih seljaka) nije opravdavao politiku koja je sprovedena 1929–1930. g. a koja je deklarirana kao "borba protiv kulaka" i, naravno, spašavanje seljaštva od kulačke najezde, što će predstavljati sudbonosni korak za dalji život ove klase. Činjenica da je u periodu prisilne kolektivizacije nestalo nekoliko miliona seljaka, koji su optuženi kao kulaci, protivreći gornjim podacima, pokazujući da je političko rukovodstvo tridesetih godina napravilo odlučni zaokret u politici prema seljaštvu i pod vidom borbe protiv kulaka otpočelo klasni rat sa seljaštvom u celini, koje je davalo snažan otpor takvoj politici.⁵⁸⁾

Prisilnom kolektivizacijom seljaštvo biva na silu proletarizovano, tj. postaje najamno radništvo, i upravo zato ostaje stalno podeljeno između kolektivnog interesa (kolhoza) i vlastitog interesa (težnja za individualnim posedom), što nije prevladano ni u poznim sedamdesetim godinama, te se može reći da postoji "hronični sukob između interesa seljaka i interesa države za kolektivni sistem".⁵⁹⁾ (U stvari, u politici prema seljaštvu postojalo je stalno kolebanje u pogledu prava seljaka na okučnicu i njegovog individualnog rada, što se ogleda u smenjivanju liberalnih mera i pooštrenih pravila o korišćenju individualnog rada). Napred opisani uslovi rada i života pokazuju takođe da se sovjetski seljak još nije oslobodio kmetčkih odnosa i da se seljaštvo u pogledu društvenog položaja nalazi na dnu lestvice društvene hijerarhije u strukturi sovjetskog društva.

Činjenica da je 1927. g. samo 10% seljaka, koji su sačinjavali 80% populacije, bilo u redovima partije, potvrđuje, s jedne strane, da ni revolucionarna sovjetska vlast nije uspela da pridobije seljaštvo za socijalističku politiku, što je Staljin iskoristio kao izgovor da bi objavio rat seljaštvu, klasifikujući većinu kao "neprijatelje socijalizma" (kao kulačke elemente).

A podatak da se kolhoznom seljaštvu nametnula spoljašnja uprava, jer su specijalno provereni kadrovi iz grada dolazili po zadatku partije u kolhozne uprave, pokazuje: prvo, da je seljaštvo tretirano kao klasni neprijatelj kojeg treba pokoriti i pobediti, i drugo, da je u pogledu odvojenosti od uslova svoga rada bilo u gorem položaju od gradskog radništva, jer su oni koji su im nametali uslove rada i u njihovo ime upravljali sredstvima za proizvodnju i raspodelom proizvoda bili i u doslovnom smislu tuđi, kao što je i takvoj, spolja nametnutoj upravi, najčešće bila tuđa sredina u koju su poslali, posao kojim je trebalo da upravljaju i problemi sa kojima su se suočavali. Na taj način se razarala veza između seljaštva i radništva, jer su u toku prisilne kolektivizacije predstavnici gradskog proletarijata slati u sela da izvrše taj čin nasilja kao svoj proleterski zadatak (a poznato je kakve su brutal-

58) R. Medvedev navodi podatak da je na plenumu CK 1933. g. izneta cifra od 240.757 kulačkih porodica sa oko 1–1,5 milion članova koji su proterani iz svojih sela, od kojih je manji broj uspeo da preživi teške uslove internacije i surove klimatske uslove u dalekim severnim krajevima; on, međutim, misli da je cifra mnogo veća i da je u nekim rejonima i 20% seljaka preseljavano kao "pod-kulački" elementi (vid. R. Medvedev, *Let History Judge*, 1976, s. tr. 95–98. Vid. takođe Ch. Bettelheim, t. II, str. 117–121 i 441–462).

59) W.W. Rostov, *The Dynamics of Soviet Society*, 1967, s. tr. 208–209.

ne mere i teror tada primenjivani), postajući kasnije predsednici kolhoza, koji su i nadalje za račun države morali vršiti eksploataciju seljaštva da bi iz njihovog rada izvukli potrebne viškove. Prirodno je da je seljaštvo upravljalo svoj antagonizam prema tim neposrednim nametnutim "gospodarima", te da prema gradskom proletarijatu u celini nije moglo gajiti prijateljska osećanja, što je sprečavalo savez između najeksploatisanijih slojeva sovjetskog društva.⁶⁰⁾

Pored toga, država nije ispunila svoje obećanje u pogledu snabdevanja kolhoza mehanizacijom, što je bilo jedan od osnovnih motiva brze kolektivizacije, te je poljoprivredni rad i nadalje ostajao mukotrpan ručni rad, koji je, pod nametom velikih obaveza (zbog preterano visokih obaveza otkupa) davao nezadovoljavajuće rezultate u pogledu materijalnog zadovoljenja (ranije smo izneli podatke koji govore o vrlo niskoj produktivnosti rada i prinosima, što je uslovljavalo i znatno niže zarade kolhoznika od gradskih proizvođača).

Jedini ventil za seljaštvo predstavljala je dosta velika društvena pokretljivost, koja je od 1928. do 1961. g. smanjila seosko stanovništvo više od tri puta, i nada je u periodima kulminacije prelaska seljaka u gradove država administrativnim merama ograničavala slobodno kretanje seljaštva. Ipak, seljački sinovi koji su sticali obrazovanje sve su manje želeli da se vrate u sela i kolhoze, jer i po kazivanju sovjetskih sociologa "razlike u kulturnim i životnim uslovima grada i sela još su značajne" (Glezerman). Stoga, roditelji-seljaci izražavaju i nadalje u velikom broju želju da im deca postanu stanovnici grada (prema istraživanju u srednje Uralskoj oblasti to je izjavio svaki četvrti seljak⁶¹⁾), ispoljavajući na taj način nezadovoljstvo položajem svoje klase.⁶²⁾

Na osnovu svega toga izvesni istraživači smatraju da se može tvrditi da se seljaštvo nalazi na najnižoj lestvici društvene hijerarhije, što znači da se samo nastavila tradicija iz predrevolucionarnog perioda.⁶³⁾ Osim seljaka koji su napustili sela i preselili se u gradove, zaposlivši se u industriji, što je predstavljalo društveni uspon za veliki broj predstavnika ove klase, za kolhozno seljaštvo se može reći da u celini nije doživelo poboljšanje društvenog položaja. (Međutim, mora se istaći da je obavezno osnovno obrazovanje značajno promenilo obrazovnu strukturu seljaštva, što nije zanemarljivo, s obzirom na skoro potpunu nepismenost ruskog mušička, ali

---

60) O položaju seljaštva u Sovjetskom Savezu ne suznajemo mnogo preko socioloških istraživanja, ali se literatura dosta bavi životom seljaka; naročito u periodu "destaljinizacije" pojavilo se više kritički napisanih dela u kojima je snažno opisan težak i ropski položaj seljaštva. Jedna od upečaljivih novela je Solženjicinova *Matrjonina kuća*, kao i *Amalnikov Neveljni put* u Sibir, gde autor opisuje svoj boravak u jednom sibirskom kolhozu, za vreme svog izgnanstva, prikazujući rad u kolhozu kao prinudni rad, pod stalnim pritiskom oštrog sistema zabrani i kazni, pri čemu je nadoknada tako minimalna da se uslovi života graniče sa bedom.

61) J.M. Tkač, Isto, str. 146.

62) Stoga se dešava da na selima uglavnom ostaju žene, starci i deca i danas svega oko 1/4 sovjetskog stanovništva čini seljaštvo (vid. V. Belocerkovsky, Isto, str. 72).

63) Vid. M. Lewin, "The Social Background of Stalinism", u *Stalinism, Essays in Historical Interpretation*, 1977, str. 121-123.

za one koji su ostajali na selu taj uslov nije mnogo doprinio smanjenju njihovog opšteg nepovoljnog društvenog položaja). Sovjetski istoričar Amalrik smatra, štaviše, da je seljaštvo doživelo prisilnu proletarizaciju kao pad svoga statusa nezavisnih poljoprivrednika.

Razbacano po selima, bez ikakve organizacije koja bi izražavala kolektivni interes poljoprivrednih proizvođača, naterano da se bori za golu egzistenciju, seljaštvo je bilo otcepljeno od ostalih klasa i slojeva sovjetskog društva i neki "viši" (politički i kulturni) interesi ostali su izvan domena njihovih aspiracija. A upravo ta do kraja ogoljena i na sebe samu svedena borba za opstanak pokazuje u kojoj je meri ono što se nazivalo "opštim interesom" (u šta sa uključivao visok stepen industrijskog razvika, naučno-tehnička revolucija, prestiž SSSR u svetu, itd.) bilo suprotno elementarnom interesu seljaštva – da može samostalno da radi i da svojim radom obezbedi pristojnije uslove za život sebi i svom potomstvu.

Solženjicin u noveli *Matrjonina kuća* plastično prikazuje šta za seljaka znači doći u kontakt sa vlašću i sa kakvim je teškoćama skopčan svaki pokušaj da traži neko svoje pravo. Opisujući muke stare i bolesne seljanke koja pokušava da dobije penziju od kolhoza, on piše:⁶⁴)

"Sav taj napor je bio još teži što je kancelarija socijalnog osiguranja, za koju je bilo vezano Talnovo, bila dvadesetak kilometara odatle na istoku, rejonski sovjet je bio deset kilometara na zapadu, a seoski sovjet se nalazio na udaljenosti od jednog sata hoda na severu. Oni su je slali iz kancelarije u kancelariju, u toku celog meseca, zbog toga što je jednom nedostajala tačka, a drugi put što je zapeta bila pogrešno stavljena. Svako putovanje je značilo gubitak celog dana..."

Birokratski interes nije u sebe uključivao interes seljaštva kao klase, te je birokratija pokušala da ospori ostvarenje čak i najosnovnijih prava koja pojedincima pripadaju na osnovu njihovog rada, dovodeći ih u položaj obespravljenog stanovništva, koje, kao što je poznato, nije imalo ni elementarnu slobodu kretanja. Stoga, govoriti o seljaštvu u Sovjetskom Savezu kao o "socijalističkoj klasi", koja je u odnosu "prijateljske saradnje sa drugim klasama", znači iskorišćavati ideologiju kao svesnu obmanu, budući da se u ovom slučaju klasni sukob interesa najotvorenije ispoljava.

U odnosu na proizvođačke klase položaj nove vladajuće klase se razlikuje u dva aspekta: u pogledu sve veće distance između proizvodnog rada i javne društvene funkcije, što postaje monopol klase koja uzurpira vlast; i u pogledu sve oštrijeg razgraničavanja privilegovanih i deprivilegovanih delova društva, legalizacijom ekskluzivnog prava na privilegije. Za razliku od proizvođačkih klasa koje pripadaju deprivilegovanom delu društva, vladajuća klasa nije bila jedina klasa koja je uživala privilegije, ali se ona razlikovala od drugih privilegovanih klasa i slojeva po tome

64) A. Solženjitsyn, *Matryona's House*, 1976, str. 17.

što je jedina imala moć da određuje obim privilegija i kome i u kojoj meri one mogu pripadati. Na toj osnovi se može povući granična linija u strukturi sovjetskog društva, iznad koje se nalazi vladajuća klasa, koja otuđuje pravo na upravljanje društvenim razvikom i raspodelom društvenog bogatstva onim klasama koje stvaraju to bogatstvo, te se ove, stoga, nalaze ispod te linije. U takvoj strukturi ostali slojevi se grupišu u "srednju klasu", koja je najheterogenija i stoga, u manjoj ili većoj meri, integrisana u sistem, ali joj je zajednička karakteristika što delimično učestvuje u privilegijama koje pripadaju vladajućoj klasi – kako u pogledu upravljanja tako i u pogledu prisvajanja društvenog bogatstva – dok stepen njihovog učešća zavisi od nivoa hijerarhije koji pojedini slojevi unutar ove klase zauzimaju prema svojoj društvenoj funkciji; iz tih razloga i "srednja klasa" se nalazi iznad granične linije koja jasno ocrtava strukturu osnovne klasne suprotstavljenosti interesa u sovjetskom društvu.

Istorijski uslovi za nastanak nove vladajuće klase pripremani su još od sredine dvadesetih godina, ali su temelji za njeno formiranje i konsolidaciju postavljeni tridesetih godina. Prethodno treba razmotriti istorijske korene ove nove vladajuće klase, koja je kao istorijska pojava jedinstvena i stoga se ne može poistovećivati ni sa jednom drugom dominantnom klasom u dosadašnjim klasnim sistemima.

Nova vladajuća klasa u SSSR nastaje u krilu radničke klase, iz redova njenog avangardnog dela koji se uzdigao u najviše partijsko rukovodstvo; ali to ne znači da je novoformirana vladajuća klasa prosto izopačena radnička avangarda koja je izdala ciljeve svoje klase. Takav zaključak bi bio veoma uprošćen, jer je proces u toku kojeg se formira ova klasa mnogo složeniji i ima nekoliko faza koje se moraju razlikovati da bi se razumela prava priroda ove pojave. Postoji kvalitativna razlika između prve faze, koja se može označiti kao birokratizacija rukovodećih organa (partije i države), usled čega dolazi do odvajanja jednog sloja, koji vrši upravne funkcije, od radničke klase i ostalih slojeva društva, što je još uvek samo devijacija koja se ideološki osuđuje (mada u praksi sve više toleriše radi "efikasnosti rukovođenja"), i druge faze koja počinje 1929. g. a 1931. g. biva i ideološki legalizovana kao prihvaćeni partijski kurs, kada se funkcija upravljanja proglašava za nužnu posebnu (profesionalnu) delatnost, kako u privredi tako i u politici (sistem "jednonačalija"), a sa tim ozakonjuje i neophodnost privilegija, što više ne spada u oblast "devijacija" već jasno označava zaokret na novu politiku, koja ukida svaku vezu sa prethodnim revolucionarnim nasleđem.

Ali da bi mogao ostvariti ovaj zaokret Staljin je morao stvoriti novi kadar, koji će biti privržen novom sistemu koji je ova politika ozakonila. Stoga se preokret nije mogao dogoditi samo u ideologiji, jer je borba unutar partije i sindikata do sredine tridesetih godina pokazala da se sa stariim revolucionarnim kadrom ne može izvesti kontrarevolucija. Staljin je, stoga, morao da stvori novu partiju, a zatim novi rukovodeći kadar, koji će primamljivošću nekontrolisane vlasti i privilegovanim položajem, privezati uz ciljeve novog kursa. Gušenjem opozicije i likvidacijom starih boljševika u velikim čistkama, kao i izmenom strukture partije, put je bio konačno očišćen za stvaranje nove vladajuće klase, koja ni po svom sastavu a ni po

prvrženosti ciljevima i vrednostima nije bila izdanak radničke klase, niti njen predstavnik. (Tada se i termin "radnička klasa" sve više zamenjuje neutralnijim terminom "trudbenici" kojim se obuhvata sve zaposleno stanovništvo, što označava odstupanje od proleterske politike).

No, pored ljudstva, Staljinu je bilo neophodno da legalizuje i institucije vlasti, koje su se u tom procesu birokratizacije potpuno odvojile i oformile nasuprot shvatanju o demokratskom upravljanju. Ne samo da se apsolutizuje sistem "jednonačalija" u privredi i da dolazi do osamostaljivanja državnih organa u odnosu na sovjete, već je naročitu ulogu odigralo sve veće jačanje vlasti vrhovnih partijskih organa, koji postaju, faktički, vrhovni naredbodavni organi, stavljajući pod svoju kontrolu sve druge institucije vlasti.

Najzad, politikom sistematskog podsticanja socijalne diferencijacije Staljin je stvarao oko sebe, kao zaštitni bedem, privilegovane slojeve iz kojih je vršio selekciju za popunjavanje redova vladajuće klase, učvršćujući na taj način i svoj položaj i položaj te klase, jer se pomoću uzdizanja pojedinaca i društvenih grupa na lestvici društvene hijerarhije obezbeđivala podrška zvaničnoj politici, za koju su i ti slojevi bili životno zainteresovani. Istovremeno, najviši vrh je skrivao istinu o ekskluzivnosti svoga načina života iza ovog bedema "nižih birokrata", na koje se uvek, po potrebi, mogla prebaciti krivica za vidljive promašaje i u tom pravcu kanalisati nezadovoljstvo masa (što je Staljin vešto i činio, dozvoljavajući kritiku rejonskih i oblasnih funkcionera, kao i onih u privredi, ali se to pravo na kritiku zaustavljalo na određenom nivou hijerarhije, jer što je bio viši položaj funkcionera podrazumevalo se viši stepen nepogrešivosti i identifikacije ličnosti i Partije). Ovaj uži deo, koji je sačinjavao vladajuću klasu, ponašao se kao klasa svesna posebnosti svojih interesa, ali lukavo proširujući osnovu za sticanje društveno povlašćenih položaja, vladajuća klasa je obezbeđivala da se i "satelitski slojevi" identifikuju sa njenim interesom (međutim, razlika je bila u tome što ovi nisu sami definisali taj interes, već ga je definisala vladajuća klasa), čime je istovremeno postizala dva rezultata: obezbeđivala je privid "narodne podrške", prikazujući se kao zaštitnik "društvenog interesa" i drugo, stvarajući niz drugih grupa životno zainteresovanih za očuvanje postojećeg poretka, obezbeđivala je snažniju odbranu vlastitih interesa. Zajedno sa vladajućom klasom ovi slojevi su bili zainteresovani prvenstveno za očuvanje svojih pozicija, zalažući se za striktnu podelu kompetencija, odnosno, za profesionalizaciju upravljanja i za hijerarhizaciju funkcija, tj. kako je to izrazio Lefort, za "naučnu organizaciju nejednakosti" (str. 50).

Često se prigovara da vladajuća klasa u Sovjetskom Savezu ne može da uživa u prisvajanju profita, potcenjujući veličinu i značaj privilegija ove klase, koje su u izvesnom smislu premašile privilegije buržoazije, pogotovo ako se ima u vidu najmoćniji vrh, kojem je doslovno stajao na raspolaganju ne samo neograničeni deo nacionalnog dohotka za "ličnu upotrebu", iako se najveći deo trošio u "službene svrhe" (za reprezentaciju, za nekontrolisano podmirivanje svih troškova života: stanovanje, automobile i dr.),⁶⁵ već je raspolagao državnim aparatom pomoću

65) Avtorkhanov (u *The Communist Party Apparatus*, 1968, str. 83-85) na osnovu

kojeg uspostavlja sveopštu kontrolu nad društvom. Stoga Roy Medvedev smatra, da kada se zajedno sa svim privilegijama procenjuje realni dohodak vladajuće grupe, raspon dohotka bi, po njegovoj proceni iznosio 1 : 40, a kada su u pitanju najviši funkcioneri i 1 : 100.⁶⁶⁾ Uzimajući u obzir ogromne razlike koje su s obzirom na ove privilegije delile vladajuću klasu od proizvođačkih klasa po načinu života, može se konstatovati da je ona stajala izvan realnih životnih uslova i da je bila odsečena od naroda, njihovih interesa i potreba, prema mišljenju Medvedeva. Na kontrast između načina i standarda života birokratije i ostalih nepriviligovanih slojeva ukazuje i Trocki, smatrajući da to najbolje odražava sovjetska arhitektura: velelepne palate, luksuzna pozorišta i klubovi — kao hranovi birokratije, na jednoj strani, a nasuprot tome, nedovoljna izgradnja stanova za radnike, skučen stambeni prostor i loš kvalitet stanova.⁶⁷⁾ Imajući sve to u vidu Eastman je još 1937. g. govorio o fomiranju "birokratske kaste" u SSSR.⁶⁸⁾

Ali kada se u privilegije ne uključe samo materijalne dobiti već ono što čini suštinu privilegovane klase, naime, privilegije neograničene društvene moći tada postaje još ubedljivije da se način života vladajuće klase kvalitativno razlikuje od svih drugih klasa i slojeva sovjetskog društva. U tome se ona razlikuje i od slojeva angažovanih u administrativnom i privrednom upravljanju, jer ona jedina ima moć vladanja, tj. stvaranja zakona, poretka, istorije, dok se upravljanje, u kojem u manjoj ili većoj meri učestvuju i druge klase, sastoji samo u razradi i primeni sa najviše vrha postulirane "istorijske nužnosti".

Tvrđnja da se u SSSR ne može govoriti o vladajućoj klasi zato što je jedino Staljinova vlast bila neograničena, predstavlja krajnje uprosćavanje složenog sistema vlasti, jer se ni u zemlji znatno jednostavnijeg sastava i neuporedivo manjeg obima, ne bi mogla zamisliti apsolutna diktatura jednog čoveka, ako se ne bi oslanjao na klasu kojoj je u interesu da podržava sistem nekontrolisane moći, čak i onda kada je i moć te klase, u manjoj ili u većoj meri, ograničena autokratskom vlašću. Ali ograničavanje moći čak i najbližih saradnika i neprestana egzistencijalna nesigurnost, nije sprečila stalno novo regrutovanje svežih kadrova u redove vladajuće klase i njeno funkcionisanje kao klase lojalne režimu i vodi, što je svakako doprinosilo stabilizaciji toga poretka. Ta privlačnost nove vladajuće klase, uprkos rizicima što je podrazumevalo stupanje u njene redove u staljinističkom režimu, može se objasniti izuzetnošću onoga što je nudila, jer sa stanovišta zadovoljavanja materijalnih potreba pred njima se pružalo doista društvo obilja (i bekstvo od oskudice koja je svuda oko njih vladala), a sa stanovišta društvenog ugleda, takva moć koja

---

bogatom činjeničkog materijala tvrdi da su privilegije vladajuće klase i njihovih lojalnih saputnika bile ogromne: pored privatnih kuća, dača i društvenih automobila, tu se uključuje i domaća posluga, negovateljice za decu, baštovani, frizeri i šoferi i neograničeni fondovi za "nužne troškove".

66) R. Medvedev, Isto, str. 540 i 541. Vid. i podatke koje pruža Matthews, a koji su izloženi u prethodnoj glavi.

67) Trocki, Izdana revolucija, knj. I, 1973, str. 96.

68) E. Eastman, The End of Socialism in Russia, 1937, str. 18.

je bila kadra da svakog mediokriteta preobijati u "genija" i da ličnu inferiornost transformiše u superiorno odlučivanje o sudbinama i životima drugih ljudi.

S druge strane, vladajuća klasa nastaje zahvaljujući Staljinovoj politici koja kida vezu sa revolucionarnom tradicijom, ali je ona i prinudena da se ideološki poziva na tu tradiciju, jer nije mogla javno priznati da je nastala u krilu kontrarevolucije, te je vladajuća klasa u Sovjetskom Savezu stalno rastrzana unutrašnjim tenzijama i sukobima.⁶⁹⁾ Stoga njeni pojedinačni pripadnici nastoje da stalno potvrđujući svoju lojalnost režimu i političkim konformizmom smanje pritiske i nesigurnost. (Ova lojalnost se, međutim, ne mora izražavati samo u odnosu prema vodi ili kolektivnom rukovodstvu, jer u ovom sistemu ona se izražava i prema metafizičkim entitetima, kao što su "partija", "socijalistička otadžbina" i slično, te se može odbaciti prigovor da to nije vladajuća klasa zato što, navodno, služi nekom drugom. Takav bi se prigovor, uostalom, mogao staviti svakoj vladajućoj klasi budući da ona nije homogena, te u njenoj strukturi uvek ima neki "vrh" kojoj služi klasa kao celina).

Upravo zbog te nesigurnosti koja je proizlazila i iz njenog kvaziproleterskog porekla (na šta se stalno morala pozivati da bi produžila svoj opstanak⁷⁰⁾), vladajuća klasa je morala da se organizuje kao klasa u odbrani svojih interesa protiv onih klasa čije je nade izneverila. Prvi i najsigurniji put kojim se obezbeđivala odbrana vlastitih interesa bio je temeljni preobražaj partije, koja postaje "partija birokratije", što se može videti iz podataka o njenoj strukturi koji očitou ukazuju na to da se više ne može govoriti o "radničkoj partiji" (u narednom odeljku biće priložena analiza strukture partije). Uporedo sa prestrukturiranjem partije, odnosno, da bi se, između ostalog, i to postiglo, došlo je do zavodenja okrutnog terora, koji se pretvorio iz prvobitnih administrativnih čistki u krvavi obračun sa "nepoželjnim komunistima". Staljin se nije zadovoljavao samo isključivanjem iz partije ličnosti koje je smatrao nepoželjnim u toj novoj birokratizovanoj partiji, on je morao da ih likvidira, optuživši ih za izdaju ciljeva socijalizma, da bi preko njihovih leševa i uz pomoć njihove moralne i idejne degradacije izveo zamaskiranu izdaju revolucije. Pri svakom zaokretu Staljin će morati da izmisli nove "izdaje" i nove "klasne neprijatelje", da bi u eufonji straha neprimećeno izveo kontrarevoluciju. Staljin je, međutim, dobro znao da ni korupcija ni teror nisu dovoljna sredstva da se uguši kritička misao, koja je uvek bila ozbiljna pretnja vladajućoj klasi, pogotovo onoj koja se ideološki prikrivala iza "interesa radničke klase" i "radnog naroda". Stoga je Staljin morao da vodi politiku pridobijanja saveznika, koji će postati

69) Ovaj unutrašnji konflikt i protivrečnu prirodu sovjetske vladajuće klase dobro opisuje Rostow: on ističe da sovjetska birokratija ima, s jedne strane, velike privilegije, visoke nagrade, veliki autoritet i prilike za napredovanje, ali sa druge strane, ona je stalno izložena višestrukom sistemu kontrole složne hijerarhije i u situaciji da joj naponi mogu biti uzaludni zbog arbitarnog ponašanja viših slojeva birokratije; stoga je birokratija kruta i agresivna prema nižima od sebe, a vrlo prilagodljiva i spremna da se potčini prema onima iz više hijerarhije (Isto, str. 220-222).

70) Trocki je pisao da upravo ta činjenica da vladajuća klasa u SSSR prikriva sebe kao klasu "otkriva u njoj specifičnu svijest vodeće klase" (Izdana revolucija, str. 109).

sve zainteresovaniji za održavanje konstituisanog režima. Da se nije radilo samo o odbrani interesa autokratije, već i šireg interesa vladajuće klase i sa njom povezanih povlašćenih slojeva, vidi se najbolje iz toga što je rukovodećem vrhu uvek stajala na raspolaganju armija lojalnih intelektualaca, doslednih branilaca "interesa društva" od onog dela inteligencije koja je mislila slobodarski i kritički. Da bi se osujetilo demaskiranje ideološkog tumačenja stvarnosti bilo je neophodno uspostaviti apsolutnu kontrolu u oblasti kulture, a to ne bi mogli postići sami ni Staljin ni vladajući vrh da nisu formirali zavisne i zainteresovane društvene grupe i pojedince u redovima intelektualaca, koji su u interesu vladajuće klase pronašli i najdublje vlastite interese. Ta "državna inteligencija" bila je i ostala desna ruka vladajuće klase, spremna da se angažuje protiv svake misleći opozicije. (U tom pogledu ništa se nije promenilo ni u vreme Hruščova, ni Brežnjeva, šta više, partijska i državna birokratija se danas u većoj meri služe lojalnim intelektualcima u borbi protiv "disidenata", budući da su se odrekli masovnog terora kao metoda, mada se nisu odrekli "selektivnog terora" koji se primenjuje na "nepodobne stvaraoce").

Uzimajući u obzir sva ta sredstva odbrane vlastitog položaja, koja je vladajuća klasa u sovjetskom društvu sistematski razvijala od početka tridesetih godina, a nastavlja da razvija i danas (Avtorhanov pokazuje da je poslednjih godina bio naročito intenzivan priliv inženjera i tehničkih stručnjaka u partiju, da bi se osvarilo jače savezništvo sa tehnokratijom), može se zaključiti da se vladajuća klasa dobro organizovala da se kao klasa održi, braneći postojeći poredak.

Napred je objašnjeno zašto se interes vladajuće klase identifikuje sa politikom ubrzane industrijalizacije u tridesetim godinama i sa nastavljanjem, i u sedamdesetim godinama, politike koja favorizuje razvoj proizvodnih sredstava na račun svih drugih oblasti društvenog razvitka. Proglasivši da je to "opštedruštveni interes", uprkos činjenicama koje govore suprotno, sovjetska vladajuća klasa postupa na način svake vladajuće klase, koja mora da proglasi delimičnu istinu – da zadovoljava u izvesnoj meri i potrebe ostalih delova društva – za celu istinu, da bi opravdala svoje postojanje. Ti mehanizmi su dobro poznati u istoriji društva, ali se ovde, uz pomoć ideologije, tvrdi da je istina i ono što je suprotno istini, kada se proglašava da se ovakvom politikom služi prvenstveno interesima radničke klase i radnog stanovništva, dok se u stvarnosti interesi proizvođačkih klasa i vladajuće klase najviše razilaze. Jer kada se sledi interes vladajuće klase, jača otuđena moć i dolazi do sve većeg rasepa između "društva obilja", u kojem žive pripadnici vladajuće klase, i "društva oskudice" koje je rezervisano za proizvođačke klase. Ali srž sukoba predstavlja činjenica da zadovoljavanje interesa vladajuće klase dovodi do okoštavanja starog klasnog rasepa na planu ljudske prakse, gde je za proizvođačke klase rezervisan prevashodno manuelni rad, što i nadalje zadržava proizvođače u sferi otuđenog rada.

I najzad, da se vratimo na pitanje: ko sačinjava vladajuću klasu? Iako izgleda da je sa tim trebalo početi, jer je logično da se prvo identifikuje "subjekt" o kojem se govori, nije slučajno to pitanje ostavljeno za kraj, pošto se u ovom slučaju radi o vrlo složenim odnosima i specifičnoj klasi, koju fizički nije jednostavno

identifikovati. Iako je sukob interesa kao strukturalni sukob između "stubova moći" (što engleski termin "holders of power" adekvatnije izražava) i onih koji su lišeni moći evidentan, pojedinačni pripadnici toga ešalona su često skriveni, oni se otvoreno ne ponašaju kao pripadnici jedne svemoćne klase, jer nastoje da prikažu kao da ne vrše vlast u svoje ime, već u ime impersonalnog ovaploćenja moći u instituciji partije.⁷¹) Stoga se može reći da vladajuća klasa u Sovjetskom Savezu može opstati samo dotle dok se održavaju mehanizmi pomoću kojih se vrši legitimizacija institucionalizovane svemoći partije.

To, međutim, ne znači da se vladajuća klasa može izjednačiti sa partijom⁷²) (tj. sa partijskim članstvom), iako njeno jezgro čini, u prvom redu, najviša partijska birokratija. Prvo, zbog toga što odlučujuću ulogu u sovjetskom društvu igra partija kao institucija, iako, naravno, vladaju funkcioneri partije, ali njihova moć izvire iz Partije, i drugo, što se samim članstvom u partiji ne stiče posebna moć, već samo određenim mestom u partijskoj hijerarhiji (stoga i unutar partije postoji rascjep između vladajućeg vrha i nemoćne pasivne mase, koja je sredstvo manipulacije).

Ako smo označili kao osnovni kriterijum za utvrđivanje položaja vladajuće klase – moć kontrole i odlučivanja u upotrebi uslova i sredstava za određivanje pravaca društvenog razvoja – onda u vladajuću klasu možemo ubrojiti samo one visoke partijske, državne i vojne funkcionere, koji i kao pojedinci imaju relativno samostalnu moć da utiču na sudbonosne odluke i način i tempo njihovog sprovođenja. Imajući više sličnosti sa oligarhijskom grupom nego sa klasom u modernom smislu, vladajući vrh je u Sovjetskom Savezu dosta zatvorena i malo pokretljiva klasa. (Od perioda stabilizacije staljinističkog režima CK i druge vrhovne partijske organe sačinjavaju uglavnom isti ljudi, a i post-staljinsko rukovodstvo čine Staljinovi izabranici, koji su već u ono vreme pripadali vladajućem krugu. Skoro potpuna izmena sastava tih organa do kraja tridesetih godina nije bila rezultat prirodne društvene pokretljivosti, već je to bila posledica terora, koji je Staljin primenio da bi mogao konsolidovati novu vladajuću klasu, koja je otada dosta stabilna, što će

71) Z. Bauman ukazuje na razliku između vlasti kao institucije (officialdom) i klase, vezujući prvo za partiju kao glavni izvor kontrole i kao instituciju koja ima najvišu i neprikosnovenu vlast u postavljanju, razmeštaju i svrgavanju personala u administrativnim telima, određujući i stepen njihove kompetencije (vid. Z. Bauman, "Officialdom and Class: Bases of Inequality in Socialist Societies", u Frank Parkin (ed) *The Social Analysis of the Class Structure*, 1974, str. 140–141). Na taj način, u krajnjoj liniji, vlada partija, a ne pojedinačni funkcioneri koji mogu biti uvek zamenjeni drugima ako prekorače strogo određene kompetencije. Međutim, iza fasade institucije Partije vlast vrši jedna klasa koja se identifikuje sa ciljevima definisanim u partijskim programima i, u tom smislu, mislim da se ne može govoriti o dva različita plana, ili dve strukture moći koje se ne ukrštaju, kao što čini Bauman u ovom članku.

72) Iz tih razloga ne zadovoljava ni termin "partokratija" koji uvodi Avtorkhanov, jer on sugerira da je partija kao celina centar moći i da njeno članstvo čini vladajuću klasu, što je suprotno realnim uslovima u kojima živi većina partijskog članstva. Na isti način i "diktatura partije" nije prikladan termin, jer se ne radi o diktaturi partije nad klasom, već o tome da vladajuća partijska birokratija vrši diktaturu i nad partijom i nad radničkom klasom.

potvrditi i analiza sastava vrhovnih partijskih organa u poslednjoj deceniji Staljinove vladavine i danas).

Ali kao i svaka druga klasa, ni vladajuća klasa nije homogena i ona je hijerarhijski strukturirana, te se u njoj vrši podele i može se govoriti o "velikoj birokratiji" i "srednjoj birokratiji" kao njenim sastavnim delovima, dok bi "sitna birokratija" bila već izvan ovog vladajućeg kruga, jer ona vrši klasičnu funkciju, tj. administriranjem služi vladajućoj klasi.

Kada se primeni predloženi model (treba naglasiti da je to samo model koji služi zato da se jasnije uoče bitne suprotnosti i osnovni strukturalni sukob, te se ne može shvatiti kao opis realne društvene strukture), naspram ova dva suprotstavljena pola konstituiše se jedan agregat, koji se uslovno može nazvati "srednja klasa" (a prema njenoj strukturi to je "nova srednja klasa"), koju od proizvođačkih klasa deli već pomenu ta granična linija, budući da njeni pripadnici ne vrše manuelni rad i ne stvaraju višak proizvoda, već žive od stvorenog viška proizvoda koji im je raspodeljen (prema kriterijumima koje je odredila vladajuća klasa), učestvujući u nemanuelnim delatnostima i angažujući se u poslovima upravljanja.

To je vrlo heterogena klasa i pogrešno je izjednačavati je sa inteligencijom, jer se pripadnici ove "klase" ne bave samo intelektualnim delatnostima, već u najširem smislu nemanuelnim i administrativnim poslovima. Iako dobar deo inteligencije može biti uvršten u ovu klasu, s obzirom na interese koje imaju, na vrednosti koje prihvataju, na način života koji vode (što se jednom rečju može označiti kao "orijentacija ka materijalnim dobrima", u šta se uključuju sve vrste sticanja: karijere, statusa, prestiža, itd.), izvesni intelektualni slojevi ostaju izvan ove klase. "Specijalista" je najautentičniji predstavnik sovjetske srednje klase, koja se rađa sredinom tridesetih godina i počinje da stiče izvestan autonomni klasni položaj, koji se razlikuje od položaja vladajuće klase po tome što se pripadnici ove klase prvenstveno inspirišu malograđanskim etosom i što su zainteresovani za "dobar život", za "dobro mesto" i za sreću u svom užem krugu, ne interesujući se mnogo za društvene i političke probleme. Oni su zainteresovani da i sami dospeju u orbitu "uticajnih ljudi" i da na taj način steknu deo privilegija, dok su od njih daleko kako ideloški motivi, tako i ideali slobode, jednakosti i drugi "snovi" revolucionarne inteligencije.

Snažni prodor ove klase posle II svetskog rata i njeno obnavljanje u Brežnjevljevo vreme⁷³⁾ opisala je Vera Dunham, prikazujući kako je Staljin u njoj našao pravog saveznika, budući da su njeni članovi pripadali onoj srednjoj generaciji koja je rođena i rasla za vreme forsirane idnustrijalizacije i koja je bila od početka indoktrinirana tim novim kursom.⁷⁴⁾ Stoga je ova klasa bila spremna da se anga-

73) Prema podacima koje pruža Rutkevič, srednji rukovodeći kadar, koji čini jezgro ove klase, brojao je 1959. g. 2,322.500 ljudi, što je u odnosu na 1939. g. (indeks 100) predstavljalo povećanje od 145, a u ukupnoj masi lica koja su se bavila intelektualnom delatnošću činilo 11,55% (vid. M. Rutkevič, "Razvitije SSSR k besklassovomu obščestvu i inteligencija", Moskva, str. 243).

74) V. Dunham, *In Stalin's Time, Middle Class Values in Soviet Fiction*, 1976, str. 13, 17, 21 i 244.

zuje, pre svega, na ekonomskoj rekonstrukciji društva, jer je bila prevashodno zainteresovana za materijalne vrednosti: tako su se poklopile potrebe režima i potrebe srednje klase, budući da je srednja klasa delila sa vladajućom klasom nezainteresovanost za revolucionarne principe i revolucionarni preobražaj društva, a zainteresovanost za socijalnu diferencijaciju, za stabilizaciju režima, za materijalni progres i za preokret od javnog dobra na privatno, konstatuje Dunhamova (str. 17). U podsticaju srednje klase Brežnjev je otišao korak dalje, dozvolivši sloju specijalista da igra određenu ulogu u upravljanju ekonomijom, ali bez ustupaka u političkoj moći. Dunhamova smatra da primenom tog metoda, kojim se ovoj klasi obezbeđuje više materijalnih dobara i nešto više slobode, sistem uspeva da u njima stvori lojalne saveznike u borbi protiv "kritičara društva" koji im ugrožavaju stečeni položaj (str. 244). Taj novoformirani sloj specijalista u okviru srednje klase ostaje i u post-staljinском periodu "service elite", koji je, prema Azraelu,⁷⁵⁾ Staljin sprecio, uz pomoć terora, da se osamostali kao klasa, a metodomu indoktrinacije učinio ga je trajno konzervativnim i nesposobnim da se angažuje za drugačije ciljeve od onih koje je proklamovala vladajuća klasa.

Ova klasa, koja se u najvećoj meri restrukturira i u pogledu članstva je najfleksibilnija (ali njeno jezgro uvek ostaje sloj menadžerske elite i onaj sloj intelektualaca koji vrši ideološke funkcije, kako u partijskom aparatu tako i u naučnim i kulturnim ustanovama), desna je ruka vladajuće klase i bez nje bi teško bilo zamisliti mogućnost njenog dugotrajnijeg održanja na vlasti. Budući da je glavna uloga pripadnika ove klase da "konstruktivno razraduju" i primenjuju odluke kojim se učvršćuje sistem, oni predstavljaju branu protiv razornog dejstva "negativnih" nekonformističkih akcija, braneći sistem za koji su životno zainteresovani. Tu ulogu sovjetska srednja klasa još uspešnije vrši u sedamdesetim godinama, kada se zahvaljujući rezultatima naučno-tehnološke revolucije obrazovni i specijalistički nivo njenih pripadnika visoko podiže i kada se javlja jedna dosta masovna armija inženjera, naučnika i specijalista svih vrsta.⁷⁶⁾

Svi drugi slojevi, kao što su radnici u uslužnim delatnostima, zanatlije, humanistička inteligencija, pisci i umetnici, fluktuiraju između osnovnih klasa i u tom smislu predstavljaju rezervu za njihovu reprodukciju.

Poseban slučaj predstavljaju prinudni radnici (zatvoreni u logorima), koji su, naročito u Staljinovom periodu, i svojom brojnošću i ekonomskim rezultatima koje su proizvodili, predstavljali posebnu društvenu grupaciju, koja se po svim karakteristikama potpuno razlikovala od drugih društvenih klasa i slojeva.

Medutim, napred sugerirana polarizacija samo delimično objašnjava osnovu na kojoj se vrši strukturiranje sovjetskog društva i klasno konfrontiranje. Složenost i svojevrsnost strukture sovjetskog društva se očituje u tome što postoji i drugi plan polarizacije, koji naizgled menja sliku napred opisanih donosa između druš-

75) J. R. Azrael, *Managerial Power and Soviet Politics*, 1966, str. 112-113 i 142.

76) "Armija" od 3,3 miliona inženjera i 3,5 miliona doktora nauka i kandidata, sa 229.000 akademika predstavlja snažan front, koji je najverovatnije u većini na strani režima.

tvenih klasa u sovjetskom društvu. U stvari, posmatrani iz tog drugog ugla, odnosi među klasama, naročito između vladajuće klase i drugih ne-proizvođačkih klasa, postaju samo jasniji, potvrđujući tezu da se ne mogu sve ne-proizvodne klase (srednja klasa" i drugi slojevi) izmešati sa vladajućom klasom.

Ono što čini osobenost sovjetskog društva kao klasnog društva je činjenica da jedino vladajuća klasa raspolaze svim sredstvima da se organizuje kao klasa: vlastitom organizacijom – pretvorivši partiju u instituciju iz koje se regrutuju pripadnici vladajuće klase; sredstvima za borbu za očuvanje svoje klasne pozicije – stvorivši političku policiju i legalizujući teror, bilo masovni ili selektivni, kao način borbe protiv "neprijatelja naroda"; vlastitom ideologijom – pretvorivši marksističku teoriju u ideologiju primerenu svojim klasnim interesima. U tom smislu bi se moglo govoriti samo o vladajućoj klasi kao "klasi za sebe", koja je svesna svog postojanja i svog interesa (iako ga javno prikriva), dok su sve ostale klase lišene osnovnih sredstava da se konstituišu kao klase, jer u sovjetskom sistemu nemaju pravo na svoje organizacije, lišeni su i sredstva za odbranu svog interesa, a u sistemu "monolitne ideologije" ne mogu da razviju ni vlastitu samosvest klase, što važi kako za radništvo tako i za sve slojeve "srednje klase".⁷⁷⁾

Iz toga, međutim, ne proizlazi da se o sovjetskom društvu može govoriti kao o društvu bez klasa, jer osnovu strukturalne klasne suprotstavljenosti ne čini svest o postojanju vlastite klase, već postojanje klasno suprotstavljenih interesa, što se iz prethodne analize može dokazati. U tom pogledu smatram da se može konstatovati da je bitna granična linija na kojoj se vrši polarizacija sovjetskog društva – podela na one koji imaju moć vladanja (sa gradacijama u koje se uključuju i izvesni stepeni upravljanja) i one koji su, budući lišeni te moći, otuđeni i od vlastitih uslova svoga rada (što se takođe gradira na skali manje ili veće lišenosti).

Stoga se klasna dinamika sovjetskog društva razlikuje od dinamike klasnih i modernih kapitalističkih društava. U sovjetskom društvu ne nalazimo klasične forme klasne borbe, kada su u pitanju deprivilegovane klase, iako se vladajuća klasa

---

77) Sličnu ideju iznosi i Mark Rakovski (poznato je da se iza ovog pseudonima kriju dva autora mađarskog porekla) u *Towards an East-European Marxism*, 1978. Međutim, zaključci koje izvodi autor razlikuju se od onih koji će ovde biti sugerirani, u tom smislu, što ja smatram da se ne može konstituisati takav model sovjetskog društva u kojem bi jedna klasa stajala naspram celog društva kao "ne-klasa", gde se čak i status vladajuće klase dovodi u pitanje, jer ni ona, kako kaže "autor", nije u stanju da se organizuje samostalno, budući da pojedinac pripada vladajućoj klasi samo ukoliko pripada državnoj upravi, tj. "njegova moć vezana je za njegovu kancelariju", pošto pojedinac nema privatnog oslonca u svojoj klasi, izvan funkcije koju u njoj vrši (str. 86). Ovo poslednje je tačno i u tome je takođe svojevrsnost sovjetske vladajuće klase, ali "privatno uporište" klase nije i jedino niti odlučujuće njeno obeležje, već ako se vratimo Marxovoj definiciji, proizlazi da vladajuća klasa u Sovjetskom Savezu zadovoljava sve bitne kriterijume klase. Pored toga, nemogućnost da se legalno organizuju u borbi za vlastite interese, što je karakteristično za sve druge klase sovjetskog društva, nije argument za njihovo nepostojanje kao klase ("klase po sebi"), jer i one zadovoljavaju pomenute kriterijume, kao što sam nastojala u analizi pokazati; to, međutim, predstavlja značajnu prepreku za konstituisanje njihove klasne samosvesti, te, stoga, može objasniti odsustvo organizovane klasne borbe u sovjetskom društvu tokom nekoliko decenija.

izdašno služi sredstvima klasične vladavine (bilo despotskog tipa, kao što je teror, ili uobičajenim metodama, koristeći "zakonitost" kao sredstvo koje podvrgava svojim ciljevima). Čak je i u post-staljinском periodu pitanje da li se manifestne forme pobune mogu podvesti pod termin klasične klasne borbe, jer je teško identifikovati klasične interese koji bi stajali u osnovi "disidentskih" pokreta (osim otvorenih radničkih pobuna sredinom šezdesetih i sedamdesetih godina, koje su samo fragment društvenog vrenja koje se događa danas u SSSR).

Iako je društvena nejednakost i nepravedna raspodela društvenog proizvoda svakako najaktuelniji problem sovjetskog društva i njegovo obeležje par excellence, u sadašnjem momentu sovjetske stvarnosti čini se da ovaj drugi vid lišenosti ili otuđenja, tj. klasna obespravljenost, koja je poništila i elementarna građanska prava kako pojedinaca tako i društvenih grupa da samostalno postoje i određuju svoje interese, igra odlučujuću ulogu u konfrontaciji društvenih snaga sovjetskog društva. Odnosno, borba započinje na jednom opštijem planu – na planu izvojevanja prava na protivljenje, na slobodu i samosvojnost, bilo u vidu vraćanja na poznate oblike borbe za građanska prava, ili kao povratak revolucionarnim tradicijama (o čemu svedoči stvaranje brojnih opozicionih kružaka šezdesetih godina koji su se pozivali na izvorni marksizam ili na ranu boljševičku tradiciju). Moglo bi se, stoga, reći da je borba za samoosvešćivanje i za identifikaciju vlastitog interesa ono što karakteriše dinamiku današnjeg sovjetskog društva, u okviru koje počinju se javljati i prvi oblici otvorenog klasnog sukoba (štrajkovi, radničke pobune, kao i druge vrste spontanog i organizovanog otpora). Iz tih razloga konfrontacija ne započinje na planu eksploatacije već na planu društvene i političke otuđenosti, jer je u sovjetskom sistemu eksploatacija prikrivena, dok je sistem političke dominacije vidljiviji i ugrožava celokupno društvo. Budući da su političkim otuđenjem zahvaćeni i drugi delovi društva osim onih koji su direktno eksploatisani, taj se problem javlja kao opštiji i primarniji, te dolazi do opšte konfrontacije (koja je opšta ne po brojnosti učesnika, već po pripadnosti učesnika svim društvenim klasama i slojevima), što otežava prepoznavanje klasnog interesa kao motivacije, kao i identifikaciju klasa kao nosilaca tih pokreta. Utoliko pre, što se sukob odvija prvenstveno na idejnom planu, u protivstavu prema zvaničnoj ideologiji, koja sankcioniše totalitarnu vlast vladajuće klase nad celinom društva – u vidu ozakonjenja principa "vladajuće uloge partije", dajući time legitimizaciju društvu neslobode.

Kada se sve to ima u vidu, čini se da je takav put nužan da bi se razorio jedan sistem koji je konzervirao sve društvene institucije i potpuno ih potčinio monolitnom totalitarnom režimu, i da bi se oslobodile i konstituisale nove društvene snage, koje će artikulirati strukturalni društveni sukob i ponuditi moguće alternativne demokratskog socijalizma.

Međutim, društvena struktura se ne može do kraja objasniti bez uvida u osnovne društvene institucije sovjetskog društva i u njihovo funkcionisanje u okviru datog sistema kao celine. U sledećem poglavlju biće reči o postavljanju institucionalnih temelja postrevolucionarnog sovjetskog društva, kao i o sudbini koju doživljavaju revolucionarne ustanove u periodu staljinizma.

II.

Stvaranje revolucionarnih društvenih ustanova nakon Oktobra i njihov preobražaj u eposi staljinizma

I.

Politički sistem

Kada se razmatra politički sistem u SSSR primenjuju se različiti pristupi: na jednoj strani postoji tendencija da se da jedinstvena ocena političkog sistema, koja bi važila od 1917. g. do Staljinove smrti, pa i do današnjih dana, zanemarujući promene koje su se dešavale u tom razdoblju od 50 godina (takav se pristup oslanja na pretpostavku o kontinuitetu sovjetskog političkog sistema, koji se globalno definiše kao totalitarno društvo); na drugoj strani čini se napor da se ustanove faze u razvoju sovjetskog političkog sistema i da se proceni značajnost promena nastalih u osnovnim političkim ustanovama, da bi se utvrdilo kada i pod kojim uslovima je nastao onakav politički sistem, koji se najduže zadržao u sovjetskoj istoriji, a koji mnogi autori nazivaju "staljinizmom".

Pošto smatram da je ovaj drugi pristup plodotvorniji, jer omogućuje da se putem istorijske analize ustanovi geneza dominantnog političkog sistema u sovjetskom društvu, razmatraću ovaj problem iz perspektive istorijskog preobražaja revolucionarnih političkih ustanova u ustanove staljinističkog tipa, koje su se začele u drugoj polovini dvadesetih godina a puno sazrevanje dostigle krajem tridesetih godina. Nastojaju da pokažem kako se na delu vrši preokret od jedne revolucionarne teorije vlasti ka ideologiji državnosti.

Uistinu novi revolucionarni oblik upravljanja društvom, koji je označavao radikalni prekid sa klasičnom vlašću, nastao je u spontanom revolucionarnom pokretu masa u Rusiji 1905. godine. Pannekoek objašnjava⁷⁸⁾ da su sovjeti najpre bili strajkački komiteti, koji su se pojavili kada su se štrajkovi proširili na mnoge gradove i oblasti, da bi se uspostavio kontakt i koordinacija sa drugim fabrikama. Sovjeti su tada razmatrali ne samo pitanje nadnica i radnih uslova, već i najšira društvena pitanja, oni su regulisali javni život i brinuli se o javnoj bezbednosti, jednom rečju, preuzeli su funkciju vlasti. Sovjeti su obnovljeni u Februarskoj revoluciji, a zatim, u Oktobarskoj revoluciji 1917. g. postaju i legalno osnovni organ vlasti:

78) A. Pannekoek, *Workers' Councils*, Vid. Pannekoek and the Workers' Councils, by S. Bricianer, 1978, str. 255-256.

" Rusija se proglašava republikom sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. Sva vlast, centralna i mesna, pripada tim sovjeticima" – proklamuje Oktobarska revolucija.⁷⁹⁾

Sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata, kao "vlast odozdo", bili su još jedno oživotvorenje ideje samouprave i prava revolucionarna alternativa omraženoj ruskoj "gospodstvu" (ruski termin za državu izražava samu bit državne ustanove, jer dolazi od reči "gospodar", "gazda" koji stoji iznad onih koji mu služe). Iz zainteresovanosti masa za rad sovjeta, iz dinamičnosti te nove ustanove "vlasti", iz neposrednosti dodira izabranih predstavnika sa onima koje su predstavljali (razvijanjem široke mreže lokalnih sovjeta), činilo se da je pronadena prava forma za ukidanje klasične države i za rešenje problema otuđenosti vlasti od naroda.

Popularnost te novostvorene forme vlasti, koju su u najvećoj meri podržavali menjševici, prema kazivanju istoričara ruske revolucije, primorala je i Lenjina da pobeđu u Oktobarskoj revoluciji izvojuje pod parolom: "Sva vlast sovjeticima", iako u njegovoj teorijskoj viziji iz predrevolucionarnog perioda nije razrađena ideja sovjeta. Ipak, u "Narednim zadacima sovjetske vlasti" (1918. g.) Lenjin prihvata sovjete kao "školu upravljanja", kroz koju "stvarno čitavo stanovništvo uči upravljati i počinje upravljati". U tome Lenjin vidi socijalistički karakter proleterskog demokratizma i stvaranje uslova u kojima će država moći da počne odumirati.⁸⁰⁾

Međutim, ni u tom spisu, niti u svom ranijem ali najznačajnijem teorijskom delu (Država i revolucija) Lenjin ne uspeva da prevaziđe svoj ambivalentan stav prema sovjeticima, jer u njegovom teorijskom shvatanju država je polazna i okvirna kategorija političkog sistema i u socijalizmu. On polazi od države kao zatečenog oblika vlasti i razmatra dva problema: prvi je problem odumiranja države, ali bez jasnijeg ukazivanja na to kako će se pripremiti to odumiranje; drugo je pitanje o tome kako prilagoditi državu, kao organ nasilja, da služi zadacima socijalističke revolucije, dok država postoji i dok je nužna. Lenjin ne uspeva da uspostavi vezu između ova dva problema, te stalno oscilira između dokazivanja potrebe za državom i nužnosti njenog odumiranja.

Protivrečnost između sovjeta, kao novog revolucionarnog oblika vlasti koji ima za cilj da ukine vlast kao takvu (ako pod "vlašću" podrazumevamo otuđenu političku moć) i države kao vlasti klasičnog tipa iz arsenala klasne vladavine, Lenjin ne uspeva da razreši ni posle revolucije i zato nastoji da ih pomiri, i to u korist države. Iako uviđa mogućnost birokratizacije i sovjeta, te stoga, stalno naglašava potrebu da se obezbeđuje solidna veza sa narodom, jer su "sovjeti za masu rad-

79) Projekti "Deklaracije o pravima radnog i eksploataisanog naroda", u V.I. Lenjin, Izabrana dela, tom II, knj. I, str. 277.

80) V.I. Lenjin, Isto, str. 359.

Međutim, u pravu je L. Colletti kada konstatuje da je Lenjin sa zakašnjenjem počeo da razmišlja o ulozi sovjeta i o njihovom značaju, mada su se oni pojavili već 1905. g. (Vid. L. Colletti, "The Question of Stalin", u pomenutom zborniku R. Blackburna, str. 171).

nika i seljaka nešto svoje", Lenjin se istovremeno zalaže "za nemilosrdno čvrstu vlast, diktaturu pojedinih lica za određene procese, rad u izvršnim funkcijama, uz kontrolu odozdo" (Isto, 361). Po njegovom mišljenju država je stub sovjetske vlasti, ali nju treba stalno korigovati kontrolom odozdo. Shvativši sovjetu u suženoj funkciji "kontrolu odozdo", te kao korektivnu meru u funkcionisanju države, Lenjin je izmenio prvobitno značenje sovjeta – kao same revolucionarne vlasti, a ne nadopune vlasti. Iako ovakvo tumačenje sovjeta nije u Lenjina jednoznačno, to nije smetalo Staljinu da preuzme upravo takvo značenje kao jedino moguće.

Stanovište Trockog o sovjetima kao "višem obliku organizovanja radničke klase" je nešto određenije, iako i ono nije lišeno ambivalentnosti. Značajan je njegov tekst koji rešava dilemu: sovjeti – partija – sindikat, u korist sovjeta, a koji glasi: 81)

"Može se priznati da sovjet zastupnika zaostaje kako za partijom, tako i za sindikatom u smislu jasnoće programa ili srednosti organizacije. Ali on nadaleko nadmašuje i partiju i sindikate po brojnosti ljudstva koje je povu- kao u organiziranu borbu, i ta brojčana nadmoć daje sovjetu nepobitnu re- volucionarnu prevagu. Sovjet obuhvata radnike svih preduzeća, svih struktu- ra, svih stupnjeva kulturnog razvitka, svih razina političke svijesti – te up- ravo time objektivno dolazi u priliku da formuliра zajedničke interese proleta- rijata. . . U sveobuhvatnom klasnom organiziranju sovjeta pokret nalazi sebe 'u cjelini'".

Trocki, dakle vidi sovjetu kao nezamenljiv aparat proleterske vladavine, te kao "oruđe same revolucije", pomoću kojeg će se država rastvoriti u "udruženju proiz- vodača i potrošača" (Isto, str. 222–223). Drugim rečima, sovjeti su "revolucionar- no organizovana samouprava". 82) Međutim, iako konstatuje da partija neposred- no ne upravlja, budući i sam zatočenikom boljševičkog shvatanja partije, Trocki se opredeljuje za infiltriranje partije u sovjetu, dajući CK partije pravo na "posled- nju reč", pod uslovom da postoji "nepomućeni autoritet partije" i "besprekorna disciplina" partijskog članstva, jer je dominacija partije, po njegovom mišljenju, sadržana u samom stanovištu revolucionarne dominacije proletarijata. Zato i Trocki ne može izbeći da poistoveti diktaturu sovjeta sa diktaturom partije. Opasnost takvih stanovišta on će uvideti tek iz perspektive svog opozicionog delovanja, te krajem tridesetih godina ističe zahtev za "povratak sovjetima, ne samo kao slo- bodnoj demokratskoj formi, već i u pogledu njihovog klasnog sadržaja". 83)

I Lenjin i Trocku su pokušali da formulom "diktature proletarijata" otklone ove protivrečnosti. Ali pojam diktature proletarijata nije pružao rešenje, jer je bio

81) "Pariška komuna i sovjetska Rusija", u Lav Trocku, *Iz revolucije*, 1971, str. 221–222.

82) L. Trocku, "The Soviet of 1905 and the Revolution", u *A Trotsky Anthology*, ed. by Isaac Deutscher, 1964, str. 53 i 56.

83) L. Trocku, "Pariška komuna i sovjetska Rusija", str. 223, 225 i 280.

sazdan na modelu države, u kojoj se menjaju samo subjekti vlasti i objekti diktature. Lenjin je verovao da je moguće izmeniti sadržaj vlasti kada se zadrži stara forma (kao da je forma neutralna), tj. da se država, kao u suštini represivna ustanova klasne vladavine, koja vrši kontrolu odozgo, te kao sila iznad društva koja neizbežno ograničava polje društvene akcije i inicijative – može ukrotiti i naterati da bude neambiciozna i pokorna sluškinja revolucije. Opredelivši se za taj put – da državu kao buržoasku ustanovu preobrati u proleteršku, umesto da iz klica novih oblika revolucionarne "vlasti", koji su spontano nastajali u revoluciji, izgradi celoviti je stanovište o radikalnom prevazilaženju klasične vlasti u socijalizmu – nije li Lenjin odbacio osnovnu pretpostavku Marxovog i Engelsovog shvatanja da državu treba razbiti kao građansku ustanovu, određivši time dalju sudbinu ruske revolucije? Jer iako je Ustav iz 1918. g. proglasio da sva vlast pripada sovjeticima i da Kongres sovjeta vrši vrhovnu vlast, već krajem te godine ova proklamacija samo delimično važi. (Mada se Kongres sovjeta sastao pet puta u toku 1918. godine, a kasnije, do 1922. g. sastajao se samo jednom godišnje, "leva opozicija" već te godine protestuje protiv gušenja autonomije sovjeta). Donošenjem odluke o uvođenju partijske kontrole u soviete na VIII kongresu partije 1919. g. sovjeti gube definitivno svoju autonomiju. "Vlast sovjeta" ne traje, dakle, ni celu godinu nakon Oktobarske revolucije, što pokazuje da sovjeti nisu bili shvaćeni kao stvarna alternativa državi i, moglo bi se reći, da su skoro od samog početka bili samo dodatak državi, koja je vršila stvarne funkcije vlasti.

Sa dolaskom Staljina na vlast sovjeti postaju puka formalnost i zadržavaju samo ritualnu formu, što potvrđuje i podatak da se Kongres sovjeta nije sastao nijednom u periodu od 1931. do 1935. godine, upravo u vreme kada su donošene najsudbonosnije odluke za zemlju. Staljin će iskoristiti Lenjinovu formulaciju da je diktatura sovjeta u stvari diktatura partije, da bi izvršio potpunu zamenu vlasti sovjeta za vlast državno-partijskog aparata. Stoga u Staljinovom shvatanju "sovjetske vlasti", sovjeti su pretvoreni u puki "nadomestak partije", upravo ono što je Trocki kritikovao u stanovištu Kaucokog.

Takvo shvatanje sovjeta, koje potpuno poništava njihov revolucionarni sadržaj, kao formu samouprave, zadržalo se i u post-staljinском periodu, uprkos ponovnom uvođenju termina "samoupravljanje".

Sovjetski teoretičari i danas ponavljaju da su fundamenti socijalističkog sistema u SSSR-u stvoreni tridesetih godina (uzimajući odluke XVII i XVIII partijskog kongresa kao odlučujuće, iako je poznato da upravo ti kongresi simbolišu pobedu staljinističke linije).⁸⁴⁾ Stoga, suprotno shvatanju, da samoupravljanje u formi sovjeta predstavlja put za odumiranje države, sovjetski teoretičari Brežnjevljevog perioda konstatuju da "komunističko samoupravljanje nastaje i razvija se ne uporedo sa državom, nego neposredno iz nje" (Isto, str. 46). Odnosno, "komunističko samoupravljanje niče i razvija se već u uslovima socijalističke državnosti, i to

⁸⁴⁾ Vid. diskusiju za okruglim stolom "Istorijsko mesto, kriteriji i karakteristike razvijenog socijalističkog društva" navedeno iz A.K. Belyh, "Etapе razvoja političke organizacije socijalizma", "Marksizam u svetu", br. 5-6, 1974, str. 32.

ne paralelno, ne uporedo sa njom, već u samoj državnosti, uz njeno usmeravajuće delovanje" (str. 46 – kurziv moj). Moglo bi se reći, da ovakvo stanovište predstavlja razvojnu liniju neostaljinizma, jer u Staljinovom stanovištu nema samoupravljanja i postoji samo država koja jača, dok se u "novoj teoriji" država javlja kao "instrument za obezbeđivanje samoupravljanja naroda" (47), jer se "komunističko samoupravljanje formira, pre svega, na bazi socijalističke državnosti" (59).

Dok je kod Lenjina naznačeno odumiranje države, uz pragmatičko isticanje potrebe za "čvrstom vlašću", a kod Staljina preuzet samo onaj drugi momenat, sovjetski ideolozi danas nastoje da povežu stanovište o jačanju države sa potpuno suprotnim stanovištem o samoupravljanju, odlazeći u reviziji marksizma dalje i od samog Staljina.

Vraćajući se genezi sovjetske vlasti i političkih ustanova u sovjetskom društvu, treba konstatovati da se nasuprot sovetima, koji nastaju kao razgranata forma sveopšte narodne kontrole i upravljanja, poštujući osnovne principe Pariske komune – izbornost i opoziv delegata – sovjetska država od početka konstituisala kao aparat vlasti koji se već od prvog dana birokratizuje, jer se zasniva na principu imenovanja funkcionera, koji su, po prirodi stvari, bili odgovorni onima koji su ih postavljali (princip hijerarhijske odgovornosti), što je proizvelo postojanje barijere između vlasti – države i društva, nasuprot intenciji da se ona ukine.

Lenjin će ostati do kraja života u procepu između autoritarne države sa centralizovanim vlašću i demokratije. U svojoj praktičnoj politici on daje primat državi, mada teorijski shvata sve opasnosti koje ona sobom nosi, budući da je nedvosmisleno karakteriše, u skladu sa Engelsom, kao "organ klasne vladavine koji ozakonjuje ugnjetavanje", iz čega proizlazi da država ostaje otuđena sila iznad društva, te mora da odumre".⁸⁵⁾ "Proletarijatu je potrebna samo država koja odumire", ponavlja Lenjin Engelsove reči, određujući joj bez sumnje samo istorijsku, prelaznu i privremenu funkciju u službi proletarijata dok ne uništi eksploatatorsku klasu i sa njom eksploataciju (158). Krajnji cilj socijalizma je piše Lenjin, "ukidanje države kao organizovanog i sistematskog nasilja, svakog nasilja nad ljudima uopšte". Ali već tu, praveći razliku između neposrednih i konačnih ciljeva, između socijalizma i komunizma, Lenjin otvara prostor za staljinističku inverziju. Jer nekonzekventno – vlastitom teorijskom stanovištu o klasnoj funkciji države i njenoj represivnoj prirodi, on uvodi novi momenat, pridajući državi i funkciju "rukovođenja masom stanovništva radi uređivanja socijalističke privrede" (160) – stav koji će Staljin preuzeti, proglasivši to osnovnom funkcijom države u periodu koji deklarira kao "fazu izgrađenog socijalizma" sredinom tridesetih godina.

Mada se ni u Lenjinovom teorijskom shvatanju, ni u praktičnoj politici ne može naći opravdanje za "ideologiju svemoćne države", koju je razvio Staljin, može se reći da su u pravu oni autori koji ističu da je insistiranjem na diktaturi proletarijata kao formi "proleterske države", Lenjin podstakao autoritarne tendencije, protiv kojih će i sam postati nemoćan još za života.

Lenjin se nije kolebao u shvatanju da je diktatura proletarijata forma "prole-

85) V.I. Lenjin, *Država i revolucija*, u Izabrana dela, str. 146.

terske države" (odlučno odbacivši sve prigovore anarhista), ali su poznata mnoga njegova kolebanja između autoritarnosti i demokratije: on se odlučuje za jaku centralizovanu državnu vlast, jer smatra da je ona u datim uslovima nužna, ali teži da joj obezbedi široku podršku društva – preko sovjeta i sindikata; on zadržava policiju kao sastavni organ države, ali nastoji da ograniči njenu moć čak i u najtežim godinama, kada je zemlja tek izašla iz građanskog rata (1921. g.); da Lenjin shvata važnost demokratskog principa, naročito u partiji kao avangardi radničke klase svedoči njegov tekst koji glasi: "Ako postoje duboke principijelne nesuglasice, one opravdavaju najošttrija, pa čak i frakcionaška istupanja – ako se drukčije nikako ne može ispraviti nepravilni pravac političke partije i radničke klase".⁸⁶⁾ Ali isto tako, Lenjin olako uzima kritike zbog gušenja radničke demokratije i proklamuje da "formalni demokratizam mora biti podređen revolucionarnoj svrsishodnosti". Lenjinu smeta birokratizacija sovjetske vlasti, ali on misli da je to samo posledica birokratizacije činovničkog aparata, a ne proizvod stare institucionalne osnove vlasti, koja neizbežno rađa birokratiju.

Da je Lenjinovo shvatanje sovjetskog političkog sistema protivrečno vidi se i po tome što on u početku nije smatrao da treba zavesti jednopartijski sistem vlasti (što potvrđuje široko učešće menjševika i esera u sovjeticima u prvim godinama iza Oktobarske revolucije), ali se tome ipak priklonio 1922. godine, kada su zabranjene sve druge socijalističke partije osim boljševičke.⁸⁷⁾

Uz ovakvu ambivalentnost shvatanja "proleterske vlasti", građanski rat je delovao, sa svim teškoćama koje je doneo, u pravcu opredeljenja za državu i strožiju

86) V.I. Lenjin, *Još jednom o sindikatima*, Izabrana dela, knj. IX, 1939, str. 303.

87) Barington Moor navodi jedan tekst Trockog, prema kojem su, navodno, on i Lenjin nameravali da dopuste anarhistima da u jednoj oblasti provere svoj model vlasti bez države (vid. navedeno delo, str. 122). Ta tvrdnja je, međutim, u suprotnosti sa nekim drugim tekstovima, iz kojih se može zaključiti da je boljševička partija bila nepomirljiva prema anarhistima već od samog početka (vid. Volin, *The Unknown Revolution*). To potvrđuje i sledeći tekst pisan decembra 1917. godine, u kojem stoji: "Pre 'Druge Oktobarske revolucije' sovjeti su bili politička, anarhistička organizacija. . . Oni su služili kao centri u kojima se kristalisala volja proletarijata, bez pritiska i sile, već diskusijom, pomoću volje većine koja se nije nametala manjini. Akcije sovjeta pre 24 oktobra 1917. su imale revolucionarni karakter, jer su sovjete stvorili radnici spontano, revolucionarnim sredstvima. . . vršeći funkciju (a) revolucionisanja masa, (b) razvijanja njihove samoaktivnosti, i (c) jačanja njihove vere u sopstvenu stvaralačku snagu. U to vreme sovjeti su bili najbolja forma političke organizacije koja je ikad postojala, jer su u svako doba praktikovali opoziv, reizbor i zamenu 'deputata' drugima koji su bolje izražavali volju njihovih konstituenata, tj. jer su dozvoljavali biračima da kontrolišu svoje izabrane predstavnike. . . Stoga su sovjeti bili revolucionarna snaga, živa, stvaralačka, aktivna, oprezna, jednom rečju, progresivna. . . Iz tih razloga boljševici su pre svoje pobeđe nad menjševizmom. . . bili revolucionarna snaga. Ali su oni sada postali. . . snaga stagnacije, snaga koja nastoji da ograniči revolucionarni pritisak života, snaga koja teži da utera život u veštački okvir svoga programa, a kao rezultat oni su podstakli nastajanje nove progresivne i revolucionarne snage koja hoće da uništi taj okvir i da proširi sferu revolucionarne aktivnosti. Ta sila je, sada, anarhizam". U daljem tekstu se konstatuje da su sada (već 1917. g.) sovjeti postali "organi legalne državne vlasti" (Vid. Golos Truda, 22 decembar 1917. citirano iz *The Anarchists in the Russian Revolution*, ed. by Paul Avrich, 1973, str. 102–104).

represivnu politiku. Period nazvan "ratni komunizam" daje prednost zavođenju principa koji važe u ratnim uslovima, ali su Lenjin i tadašnje rukovodstvo, smatrajući da se radilo o vanrednom stanju, držali te mere privremenim. Međutim, ni sa prelazom na NEP, koji dopušta izvesnu liberalizaciju u ekonomiji, ne zapažaju se promene u politici, jer se ne odstupa od centralističke državotvorne tendencije što potvrđuju podaci koji govore o jačanju "ideologije državnosti" u 1921. i 1922. godini. To se manifestovalo: u širokoj primeni intervencija države, u jačanju centralizovane administrativne mašinerije, koja postaje glavni pokretač društvenih akcija, u sve većoj primeni prinuda.⁸⁸⁾

Ipak, do 1930. godine država još nije jedini vlasnik sredstava za proizvodnju, te je njena politička moć umanjena ograničenošću njene ekonomske moći, država još nije postala jedini organ sveopšte kontrole ni u politici, ni u kulturi, a ni u ekonomskom sistemu kao celini. Pre tridesetih godina država nije bila tretirana kao isključivi legitimni pokretač društvene akcije za ostvarivanje ciljeva socijalizma (sindikati još nije bio potpuno podrađen državnom mehanizmu, a različitost stavova unutar same boljševičke partije onemogućavala je potpunu centralizovanu politiku; takođe ni druge društvene organizacije nisu još bile izgubile svoju autonomiju, kao što je, na primer, bio slučaj sa Komsomolom). U periodu pre treće decenije još nije bilo došlo do stapanja partijskih i državnih organa, što će kasnije omogućiti potpunu koncentraciju vlasti i proširivanje principa "jednonačalija" kao sistema upravljanja na globalnom nivou.

Do 1930. godine izvršene su sve glavne promene za "drugo osvajanje vlasti" od strane državno-partijskog aparata. Kvalitativne promene koje su dovele do ovog preokreta, sa kojim započinje era staljinizma, su sledeće: potpuno podržavanje sredstva za proizvodnju (što se de facto može primeniti i na kolhoze gde postoji kvazi-kolektivno vlasništvo); ukidanje ili svođenje na formalnost svih klica revolucionarne proleterске vlasti; osamostaljivanje organa države od sovjeta i jačanje državne vlasti od lokalnog do globalnog nivoa; stvaranje razgranatog i moćnog birokratskog aparata; likvidacija političke opozicije i ukidanje mogućnosti svake druge alternative razvoja.

Napred opisane promene u društvenoj strukturi Staljin cementira ideologijom moćne "diktature proletarijata", koja je u stvarnosti postala diktatura nad proletarijatom. Odbacujući potpuno teoriju o odumiranju države, Staljin je zamenjuje idejom o jačanju države u socijalizmu. Ruski revolucionari iz period Oktobra bili su preokupirani osvajanjem vlasti, što samo po sebi nije predstavljalo izdaju revolucije, iako je bilo njeno jednostrano tumačenje; insistiranjem na održanju vlasti, čemu se podređuju svi drugi ciljevi revolucije, Staljin će izvršiti kontrarevolucionarni prevrat, zaustavivši revoluciju. Proklamujući da "partija uzima vlast i upravlja zemljom" Staljin ostvaruje potpuno stapanje državnog i partijskog aparata. Staljinu ne smeta da otvoreno prizna da je reč o diktaturi partije (makar je stavio pod navodnice):⁸⁹⁾

88) M. Lewin, Isto, str. 113.

89) J.V. Staljin, O osnovama lenjinizma, 1945, str. 133.

"Masovne organizacije ne rešavaju nijedno važno političko i organizaciono pitanje bez direktiva partije, mogli bismo reći da je diktatura proletarijata 'diktatura' njegove avangarde, diktatura njegove partije'".

Čuveno Staljinovo shvatanje da država odumire jačajući, predstavlja ideološko obrazloženje perioda koji nastaje početkom tridesetih godina i traje do njegove smrti, označavajući otvoreno proglašavanje totalitarnog režima, koji napušta bitne principe proleterске revolucije, što ih je Lenjin morao uvažavati, makar ih nedоследно sprovodeći, jer se svakako može tvrditi da je Lenjin bio ideolog revolucije, dok ideologija kontrarevolucije predstavlja polaznu tačku Staljinove političke prakse.

"Ideologija državnosti" i funkcionalnost moćne države, koja spaja zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast sa ekonomskom moći, dostižući idealni model apsolutističke vlasti, ispoljava se u najgrubljem vidu 1932–1933. godine u masovnom teroru nad seljaštvom; a otada teror kao metod političke vladavine postaje svakodnevna stvarnost sa povremenim kulminacionim tačkama (1936–1938, zatim 1945–1946).

"Još nikad dah smrti nije tako nisko lebdeo nad zemljom Oktobarske revolucije kao upravo u godinama potpune kolektivizacije. Zemlju je razdiralo nezadovoljstvo, nesigurnost, gušenje slobode. . ." –

tako je Trocki opisao početak staljinizacije sovjetskog sistema.⁹⁰⁾ Zemlja postaje veliki logor, izgradnja zatvora napreduje brže od stambene izgradnje (Medvedev), krivični zakonik po svojoj nehumanosti prelazi sve granice klasične klasne države (Medvedev navodi primer takvih zakonskih mera, koje su dopuštale kažnjavanje dece od 12–14 godina za "kontrarevolucionarnu delatnost", za šta su bile predviđene i smrtne kazne). Pravni sistem biva potpuno potčinjen političkim odlukama partijskog rukovodstva.⁹¹⁾ Zakon postaje instrument za gušenje "subverzivnih mišljenja",⁹²⁾ tj. potvrđuje se klasna funkcija prava kao "volje vladajuće klase po-

90) L. Trocki, *Izdana revolucija*, u Izbor iz djela, 1971, str. 36–37.

91) L. Lipson, "Law and Society" u Allen Kasoff (ed), *Prospects for Soviet Society*, 1968, str. 108. Fyodor Turovski ("Society without a Present") opisuje kako je Staljin samovoljno menjao zakone, naredivši da se pojedinci streljaju za privredni kriminal, iako za to zakonom nije predviđena smrtna kazna. Kada ga sudije na to upozoravaju, on ih ljutito opominje: "Ali ko stvara zakone u Sovjetskom Savezu?" (Vid. u L. Shapiro and I. Godson (eds), *Is to*, str. 170). U tom smislu se može prihvatiti mišljenje Zaslavskog da je u Staljinovom periodu prevladao pojam "harizmatске legitimnosti" vlasti (koji se javio ranije, ali nije bio dominantan), za razliku od prvobitne "racionalne legitimnosti" nakon Oktobra, kada su osnovne akcije vlasti odgovarale težnjama naroda. (Vid. V. Zaslavsky, "The Problem of Legitimation in Soviet Society", str. 163–164).

92) N. R. Carew Hunt, *The Theory and Practice of Communism*, 1950, str. 210.

dignute na stepen zakona”.

Ovako hipertrofirana država dovodi do konačnog rasepa između vlasti i društva, što se manifestovalo: u poistovećivanju birokratije sa državom, a države sa društvom (Trocki); u stvaranju ilegalnih grupa koje su delovale protiv režima (tridesetih godina su delovale u Rusiji i u drugim republikama različite ilegalne grupe, neke od njih i u cilju obnove ideja Oktobarske revolucije, druge kao antikomunističke);⁹³⁾ u stvaranju "policajske države" sa razvijenim sistemom sveopšteg špijuniranja i opšteg nepoverenja i nesigurnosti.⁹⁴⁾

Inkeles smatra da je glavni zaokret nastao onda kada se društveni odnosi konstituišu na principu autoritarnosti i hijerarhije, uporedo sa vraćanjem tradicionalnim vrednostima i konzervativnoj orijentaciji (on ukazuje na takav zaokret i u porodici i u ustanovama obrazovanja).⁹⁵⁾

Pobedu birokratske države nad proletarskim masama Trocki označava kao "sovjetski termidor", ističući time da se takav rezultat ne može tretirati kao zaključenje, tj. kao logično dovođenje do kraja prethodnih tokova revolucije, već da su te promene po svom karakteru kontrarevolucionarne, jer ih je Staljin izveo oslanjajući se na one snage koje u Oktobarskoj revoluciji ili nisu igrale važnu ulogu, ili su čak bile "onkraj barikade" (Isto, str. 78).

Prikaz razvoja sovjetskog političkog sistema ne bi bio potpun bez analize razvojne linije partije, kao osnovne inicijalne sile sovjetskog društva.

Budući da je partija bila i ostala stub sovjetskog političkog sistema, kao i društvenog sistema u celini, mora se raspraviti pitanje: da li su, shodno shvatanju i konstituciji partije, njoj inherentni autoritarni principi, što su doveli do takvog političkog sistema koji se zaokružio u staljinizmu; odnosno, da li je praksa do 1920. g., koja se razlikovala od kasnijeg procesa uobličavanja političkog sistema u SSSR, bila rezultat slabosti partije u tom periodu i njene prinudenosti da čini kompromise sa drugim društvenim snagama, dok nije ojačala i bila u stanju da se konstituiše na principima koji su sadržani u samom shvatanju partije, a koji su oligarhijski ili autokratski?

Više je autora koji zastupaju poslednje shvatanje (a među njima jedan od najodlučnijih je Leszek Kolakowski u novijim spisima⁹⁶⁾), i može se reći, sa izvesnim opravdanjem kada je u pitanju ustanova partije, s obzirom da je shvatanje partije, koje je obrazložio Lenjin u Šta da se radi, nesumnjivo i nedvosmisleno autoritarno. Može se takođe reći da je zahvaljujući shvatanju partije kao avangardnog odreda odabranih profesionalnih revolucionara, koji "znaju istinu" o zakonima društvenog razvitka i o putevima izgradnje socijalizma bolje od drugih, te su pozvani da je brane i da je nametnu radničkoj klasi i ostalim delovima društva – Le-

93) Vid. G. A. Tokaev, *Comrade X* (Memoari od 1935–1954), 1956, str. 20–23

94) Atmosferu staljinskog perioda najpotresnije opisuje Nadežda Mendelštam u *Hope against Hope, A Memoir*, 1976.

95) A. Inkeles, *Social Change in Soviet Russia*, 1968, str. 15–16.

96) Vid. L. Kolakowski, "Marxist Roots of Stalinism", u *Stalinism*, str. 283–299.

njin ostao razapet između demokratskih težnji, koje mu se ne mogu poreći, i težnje za centralizacijom vlasti i društvene kontrole, koja je sve više uzimala maha, sledeći prvu tendenciju.

Ipak, treba analizirati razliku između Lenjinovog i Staljinovog shvatanja partije, da bi se odgovorilo na pitanje: da li je Staljinovo shvatanje i politika partije nastavak i potpuno dovršenje pretpostavki na kojima počiva Lenjinovo shvatanje, ili je staljinizacija partije rezultat takve politike koja se oslanja jednostrano na neke elemente u Lenjinovom stanovištu i hipertrofirajući ih, kvalitativno menja celinu shvatanja.

Iako Lenjinovo shvatanje partije predstavlja sužavanje Marxovog shvatanja partije kao neodvojivog dela radničkog pokreta, čiji je nosilac radnička klasa a ne isključivo elitizovana predvodnica (avangardnost partije kod Marxa znači idejno i moralno predvođenje, a ne političko rukovođenje), mislim da se može pokazati da Lenjin nije sasvim napustio Marxovo šire shvatanje partije, mada ga je organizaciono suzio (iz čega i izviru osnovni problemi za jednu konsekvantnu demokratsku politiku, što će s pravom kritikovati Roza Luxemburg.⁹⁷) Iz Lenjinovog shvatanja partije i njegove politike ne proizlazi odvajanje partije od proletarijata i pretvaranje partije u svrhu po sebi, što je bio rezultat staljinizacije partije. U Lenjinovo vreme komunistička partija u Rusiji je prevashodno radnička partija, što potvrđuje njena struktura, zahvaljujući poštovanju principa radničke većine u partiji; ta partija (kao što je ranije pokazano) vodi u Lenjinovo vreme politiku poboljšanja životnih i kulturnih uslova, pre svega, radništva, poštujući principe koji to obezbeđuju. U Lenjinovom shvatanju partije ima formulacija, koje će Staljin moći da iskoristi da partiju pretvori u elitnu, međutim, Lenjin naglašava da avangardizam partije nije aprioran i da njeni pripadnici moraju stalno na delu da ga dokazuju. Iz njegovog shvatanja se teško može izvesti zaključak o bogomdanoj nepogrešivosti partije (otud insistiranje na kritici partijske politike, na kontroli odozdo i spremnosti da se u praksi upusti u rasprave sa onima koji zastupaju drugačija shvatanja – na kongresima, preko javnih glasila). Lenjin takode nije gajio i potkrepljivao kult svoje ličnosti – niti kult partijskog vode; od Lenjina će Staljin napraviti legendu posle njegove smrti, da bi na njoj mogao graditi svoj kult. U Lenjinovo vreme masovne organizacije nisu bile proste poluge partije (analize ukazuju, na primer na veliku samostalnost i kritičnost Komsomola iz tog perioda, kao i na samostalnost sindikata, koju je podržavao i sam Lenjin – treba se prisetiti diskusije o sindikatima na X Kongresu partije). Diktatura proletarijata tada još nije bila pretvorena u diktaturu partije, mada se u praksi, u pojedinim razdobljima ispoljavala takva tendencija. Uostalom, to sam Staljin potvrđuje, objašnjavajući šta je za Lenjina diktatura proletarijata, kada piše: za Lenjina "sistemi sovjeta jeste diktatura proletarijata", jer Lenjin ne zamenjuje sovjete partijom.⁹⁸)

97) O oštroj ali opravdanoj kritici Lenjinovog shvatanja partije, što je iznela Roza Luxemburg u svojim spisima o Ruskoj revoluciji, pisala sam opširnije u Čovek i njegov svet, 1973, str. 481, 489.

98) J.V. Staljin, Pitanja lenjinizma, 1946, str. 322.

Mnogi autori ističu da se može govoriti u demokratskoj politici partije u prvim godinama nastanka sovjetskog društva, a kao dokaz navode: da su kongresi partije predstavljali uistinu vrhovno partijsko telo koje je donosilo važne odluke sve do 1925. g., kada su se redovno sastajali jednom godišnje; na njima odluke nisu donošene jednoglasno i aklamacijom već posle žestokih rasprava. To se odražavalo na sve oblasti delatnosti i period dvadesetih godina je sigurno najdramatičnije i najrevolucionarnije razdoblje u razvoju sovjetskog društva. Princip izbornosti rukovodilaca je poštovan i u to vreme partija vrši funkciju rukovođenja, a ne vlasti. Međutim, već u tom periodu nastaje problem koji se sastoji u tome što se pretežno insistira na unutarpartijskoj demokratiji, a ne na demokratskom društvu u celini (što važi i za opoziciju).

Priklanjajući se stanovištu onih autora koji smatraju da su se u prvim godinama socijalističke revolucije u Rusiji razvili i takvi elementi koji su mogli dovesti do ostvarenja drugačije alternative, pogotovo ako se uzme u obzir boljševička tradicija u celini (što se ne svodi samo na Lenjinovo stanovište, na šta, s pravom, ukazuje Stephen Cohen⁹⁹), smatram da se može utvrditi nekoliko prisutnih grešaka učinjenih još za vreme Lenjina, koje su, pored ostalih uslova, doprinele da prevagne staljinističko shvatanje u daljem razvoju sovjetske politike, a koje su, u svakom slučaju, oslabile i onako krhku i tradicijom neukorenjenu demokratsku tendenciju. Reč je o sledećim odlukama koje je sankcionisao Lenjin: ukidanje partijskih frakcija (1921.), što je doprinelo gušenju unutarpartijske demokratije i stavilo u izuzetan položaj vodeću partijsku grupu, koja je, bez opozicije, mogla lakše obezbediti pobedu svoje linije, a zatim tu liniju proglasiti za neprikosnovenu (ograničavanjem sukoba različitih stanovišta u partiji priprema se put za zamenu revolucionarnog partijskog programa dnevnom partijskom politikom, a zatim, neprihvatanje date linije izjednačuje se sa neprihvatanjem ciljeva socijalizma; odatle do fetišizacije partije i do njene žandarmske funkcije trebalo je učiniti nekoliko koraka, što je Staljin umeo da uoči i da realizuje); ukidanje svih drugih socijalističkih partija (1922.) što, zajedno sa ukidanjem frakcija u partiji označava da je prevagnulo stanovište da je samo jedno shvatanje socijalizma moguće i dozvoljeno, čime se pripremao put jednopartijskom sistemu (a odatle do "metafizičkog shvatanja partije" kao inkarnirane istorijske istine, bio je još kraći put); uvođenje partijske kontrole u sovetima (1919.) što je predstavljalo uvod u stapanje partijskih organa i organa vlasti i omogućilo prelaz na partiju kao stvarni i jedini centar moći; sužavanje vrhovnog tela partije i prenošenje moći na uže organe: sa kongresa na CK, zatim na Polibiro i, najzad, stvaranje sekretarijata i ustanove generalnog sekretara, koje će sve više koncentrisati moć u svojim rukama počev od 1924. g., postajući sila iznad partije i njenog Centralnog komiteta. (Poznato je da je Lenjin, svestan opasnosti, od autokratizma, u svom "testamentu" upozorio partiju na posledice; ali je, izgleda, konstituisana mašinerija već tada radila po sopstvenim zakonima, te su subjektivni otpori bili preslabi da bi je zaustavili. O slabostima opozicije Staljinovoj politici biće reči u narednoj glavi).

⁹⁹) Vid. S. Cohen, "Bolshevism and Stalinism", u *Stalinism*, str. 3–30.

Mnogima izgleda da je Staljin samo logički dovršio ovaj proces kada je 1931. g. uobličio doktrinu o "monolitnoj partiji" i proklamovao da je partijska ideologija iznad svake kritike.¹⁰⁰⁾ Međutim, napred navedene mere, iako su pripremile novu fazu u razvoju sovjetskog društva, još ne prekidaju sa dotadašnjom "proleter-skom doktrinom", delom zbog toga što ta doktrina još živi i kod samog Lenjina, a zatim, što su otpori jaki i što postoji demokratska struja u samoj boljševičkoj partiji. Staljin će, stoga, morati da izvrši nekoliko kvalitativnih promena da bi potpuno izbrisao tradiciju Oktobra. Njemu pripada zasluga za stvaranje monolitne partije i ideologije monolitnog sistema, što je istovremeno i uzrok i posledica zavođenja terora u partiji i izvan nje: čistke se opravdavaju kao sredstvo za stvaranje monolitne partije, a istovremeno, pomoću masovnog terora primenjenog na nepokorne članove partije, postiže se prinudna monolitnost.¹⁰¹⁾ Na taj način efikasno sprečavajući kritiku proklamovane politike partije, Staljin postiže ideološki monopol i priprema stvaranje kulta ličnosti "svemoćnog", "sveznajućeg" i "nepogrešivog" vode. Svi napred pobrojani elementi ili su potpuno odsutni, ili se ispoljavaju samo kao pojedinačne tendencije, sistematski još neukorenjene u Lenjinovo vreme.

Takva politika se utemeljuje nizom praktičnih političkih mera, koje Staljin preduzima tridesetih godina: on ukida funkciju partijskog kongresa (od 1934. do 1952. g. održan je samo jedan kongres), a zatim i funkciju plenuma CK (koji se nije nijednom sastao između 1941. i 1945. g.),¹⁰²⁾ princip izbornosti partijskih rukovodilaca postaje formalnost (bilo što su mnogi funkcioneri eliminisani odlukama CK, ili su čak i bez odluke i znanja CK pohapšeni i streljani, ili što je njihov izbor postajao punomoćan tek kada ga je potvrdio CK), da bi se kasnije zamenio kooptiranjem, i na kraju imenovanjem (stvaraju se "kadrovske komisije" koje vrše izbor partijskih funkcionera);¹⁰³⁾ kvalitativno se menja struktura partije i od radničke i revolucionarne partije pretvara se u partiju birokratije i srednjih slojeva: 1934. g. princip radničke većine u partiji prestaje da bude kategorički imperativ i izjednačuju se uslovi za prijem radnika i ostalih kategorija, a prijem nemanuelnih radnika se podstiče time što se zavodi nepisano pravilo da odgovorni stručnjaci i privredni i državni rukovodioci moraju biti članovi partije, te broj radnika u partiji

100) O ovome detaljno raspravlja B. Moore, Isto, str. 152 i dalje.

101) Treba upozoriti da su čistke u partiji, koje su sprovedene za Lenjinova života, imale drugačiju svrhu - cilj im je bio da očiste partiju od karjerista i onih koji su u partiju zalutali, a nisu bili motivirani njenim ciljevima; te čistke, pored toga, nisu bile povezane sa terorem. Suprotno tome, staljinističke čistke su pretpostajale teror kao svrhu. Ova kvalitativna razlika se često zanemaruje, pa se iz činjenice da nije Staljin ustanovio čistke, već Lenjin, izvode dokazi o potpunom kontinuitetu politike boljševičke partije.

102) R. Medvedev, Isto, str. 356-357.

103) B. Moore konstatuje da se na taj način partija pretvorila u samostalnu i samoobnavljajuću elitu (Isto, str. 256). A Nove piše o uspostavljanju sistema "nomenklature", kojim se utvrđuju kadrovske liste proverenih funkcionera za najviše položaje, što podrazumeva automatski i određeni sistem privilege.

opada od 56,5% u 1917. g. na 44% u 1924. g. i 35,7% u 1926. g.¹⁰⁴⁾

Likvidacijom starih boljševika u partiji ostaje prazan prostor koji popunjavaju skorojevići i karijeristi, koji iz sasvim drugačijih pobuda hrle u partiju krajem tridesetih godina. Struktura partije prema stažu jasno pokazuje da se dogodila potpuna izmena partije, i već zbog toga nema smisla govoriti o kontinuitetu boljševičke partije iz 1917. godine, jer je novostvorena partija bila proizvod staljinizma.¹⁰⁵⁾ To potvrđuje sledeći podatak: dok je na XVII partijskom kongresu 80% delegata bilo sa dugim boljševičkim stažom (primljenih pre 1920. g.), na XVIII kongresu je tu boljševičku gardu predstavljalo samo 19% delegata. Od 71 člana izabranog u CK 1934. g. ostalo je samo 12 u životu 1939. g.¹⁰⁶⁾ Te iste godine je sastav članstva partije prema stažu izgledao ovako: 70% je bilo primljeno posle 1929. g., samo 1,3% članova su bili primljeni neposredno posle 1917. g. a 8,3% posle 1920.¹⁰⁷⁾ Ovi podaci ubedljivo govore da se radilo o dve različite partije u Lenjinovom periodu i u Staljinovom periodu.

Kada je partija bila očišćena od svih nepoželjnih elemenata – a to su bili: stari boljševici okarakterisani kao opozicionari, većina dotadašnjih partijskih rukovodilaca od vrha nadole,¹⁰⁸⁾ većina rukovodilaca Crvene armije i Komsomola, svi kritički misleći naučnici, pisci i umetnici – bio je dovršen proces staljinizacije, koji je započeo sa čistkama i sa masovnim terorom na selu početkom tridesetih godina. Budući da je partija predstavljala kičmu sovjetskog političkog sistema, Staljin je znao da će izboriti konačnu pobedu nad proleterskim i revolucionarnim snagama kada pobeđi partiju. Uz likvidaciju svih onih koji su bili vaspitani na drugačijoj, revolucionarnoj i libeterskoj tradiciji, Staljin je izgradio strogu hijerarhijsku strukturu partije, gde je važio isključivo princip odgovornosti prema višim organima i princip kontrole odozgo (to se postiže ukidanjem izbornosti partijskih sekretara, te ovi bivaju odgovorni onima koji ih postavljaju i postaju nezavisni od članstva; zatim, ukidanjem prava partijskih organizacija da kažnjavaju i isključuju članove komiteta, što postoje isključivo pravo viših rukovodstava).

Tako birokratizovana partija, u kojoj lojalnost generalnom sekretaru postaje, u krajnjoj liniji, jedini kriterijum ispravnosti njenog funkcionisanja, predstavljala je osnovu i oslonac za utvrđivanje lične vlasti i kulta ličnosti. Istorijske analize uka-

104) Vid. A. Avtorhanov (isto, str. 77–78). On upozorava da posle 1930. statistika ne beleži sastav partije prema zanimanju članova. Ali on navodi podatke za sastav partije u Belorusiji za 1948. godinu koji pokazuje drastično iščezavanje radnika i seljaka iz partije, jer ih je te godine zajedno uzeto bilo u partiji samo 18,8%, prema 81,2% službenika i intelektualaca (str. 87).

105) Medvedev ističe da je NKVD za dve godine likvidirao više članova partije nego što je stradalo od carske policije za sve vreme ilegalnog delovanja partije. (Vid. Isto, str. 234)

106) Tokaev, Isto, str. 102.

107) T. Cliff, Isto, str. 80.

108) Medvedev navodi slučaj koji se desio u Gorkom 1937–1938. g. kada je u posebnom krilu gradskog zatvora bio smešten ceo partijski komitet sa sekretarom, zajedno sa celim gradskim sovjedom (vid. Ist, str. 203).

zuju na to da se upravo sredinom tridesetih godina sve više uočava tendencija da se Staljin identifikuje sa partijom i socijalizmom i da su sve češće kampanje, od kojih je nekima rukovodio i sam Staljin, u kojima se veličaju zasluge "najmudrijeg", "svevidećeg", "nepogrešivog", Lenjinovog "najboljeg učenika".¹⁰⁹

Pretrvoniši elitni deo partije u privilegovani sloj i time ga korumpirajući, Staljin je obezbedio istovremeno podršku i pokrće za svoju arbitrarnu vladavinu. A to nije bilo teško postići s obzirom na masovnu izmenu ljudstva u partiju, jer novoprimljeni, u velikom broju karjeristi, koji su se ispolili na visoke položaje u partiji, nisu morali da se degenerišu, smatra Medvedev, budući da nisu ni imali takve kvalitete kao što su: odanost narodu i radničkoj klasi i privrženost marksističkim idejama.¹¹⁰ (Mnogi autori ističu da većina članstva u toj novoj partiji nije ni poznavala originalna Marxova dela, jer je za njih jedini "klasik" marksizma bio Staljin). Takvi "mali Staljini" nalaze prostora u nekontrolisanoj diktaturi i za svoje ispoljavanje moći (prema onima "dole") i oslonac za vlastito napredovanje. Na taj način su se Staljin i birokratizovana partija uzajamno podržavali, predstavljajući dve strane jednog te istog procesa – staljinizacije poretka.

"Dakle, kult ličnosti nije bio samo religiozni i ideološki fenomen; – piše Medvedev – on je takođe imao solidnu klasnu sadržinu. On je bio zasnovan na malogradanskoj, birokratskoj degeneraciji jednog dela kadra i na širokoj penetraciji mologradanskih i karjerističkih elemenata u aparat. Staljin nije bio samo diktator, on je satajao na vrhu celog sistema malih diktatora; on je bio vrhovni birokrata nad stotinama i hiljadama sitnijih birokrata". (Isto, 416)

109) Prema navodima Medvedeva, na XVI kongresu partije 1930., kada se govorilo o dostignućima u razvoju socijalizma nijedan delegat nije spomenuo Staljinovo ime, dok je na XVII kongresu 1934. g. svaki govornik veličao "genijalnost" Staljina: novine su bile ispunjene člancima posvećenim "velikom vodi", kao i govorima o njemu, čak je i opozicija učestvovala u tim hvalospevima – što pokazuje da je Medvedev u pravu kada odgovornost za stvaranje kulta ličnosti pripisuje celoj partiji (vid. Isto, str. 146–151). Ilja Erenburg, u knjizi *Ljudi, godine, život* (IV knj., 1964. str. 316) navodi da u 1934. g. postaje upadljivo raščenje kulta ličnosti, što se izražava u sve brojnijim i neskrornijim epititima koji se pridaju Staljinu, kao što su: "Genijalni voda naroda", "voljeni otac", "veliki kormilar", "reformator sveta", "kovač sreće", "sunce", itd. Deutscher takođe navodi da je 1949. g. u periodu proslave Staljinovog sedamdesetog rođendana "Pravda" skoro dve godine ispunjavala svoje stupce čestitkama i hvalospevima: nijedan novinar, naučnik ni pisac nije smeo u to vreme da napiše ništa a da ne spomene događaj i ne pridruži se čestitkama "ocu naroda", "najvećem i najmudrijem geniju", uprkos tome što je tada 57 miliona sovjetskih ljudi bilo obrazovano (I. Deutscher, *Russia After Stalin*, 1953, str. 105). U tom podržavanju kulta ličnosti neki su išli tako daleko da su predlagali, u povodu Staljinovog sedamdesetog rođendana, da se taj datumi izabere kao početak novog kalendara i da se njegova epoha nazove "epohom pravde" (Medvedev, Isto, str. 507).

110) O tome ubeljivo govori sovjetski matematičar Pljušč, sada izgnanik posle više godina provedenih u sovjetskim zatvorima i psihijatrijskim klinikama, kada u svojoj autobiografiji piše da je on, sovjetski "dissident", morao da brani marksizam od zvaničnih sovjetskih ideologa, koji ga nisu uopšte poznavali, niti su u marksizam kao ideologiju verovali. (Vid. L. Plyuschin, *History's Carnival, A Dissident's Autobiography*, 1979, str. 92).

Mislim da ovaj opis Medvedeva najbolje odgovara strukturi aktuelne političke moći u Sovjetskom Savezu u periodu staljinizma i da svodenje tog sistema na autokratiju ne dovodi do punog objašnjenja funkcionisanja sovjetskog sistema vlasti.

Podstičući stvaranje vlastitog kulta na sastancima na kojima su donošene odluke o slavljenju "genijalnog vode", redigujući knjigu o samom sebi, koja je bila namenjena deci i čiji su delovi ušli u sve čitanke, nateravši istorijsku nauku da falsifikuje činjenice o njegovoj drugorazrednoj ulozi u Oktobarskoj revoluciji – Staljin je sistematski učestvovao u stvaranju psihološke osnove za prihvatanje ne samo kulta ličnosti, nego i celokupnog poretka zasnovanog pretežno na ličnoj vlasti, koja je bila ideološki maskirana doktrinom o "rukovodećoj ulozi partije" i o "diktaturi proletarijata". Tokajev opisuje "mentalni automatizam" koji se stvarao pomoću takvih metoda i koji je pojedince onespobljivavao da reaguju "ne-kolektivistički", gušeći kritičke reakcije, jer se individua osećala kao sićušni delić jedne ogromne mašinerije i samo kolektivne reakcije su joj mogle obezbediti neko osećanje sigurnosti, te su ljudi bežali u "mentalni automatizam" (Isto, 32). Naravno, psihološki mehanizam se stvarao i u samom subjektu kulta: obasipan neprestano slavljenjem i obožavanjem i okružen licima koja nisu smela da mu se suprotstave ni da izraze svoje neslaganje ili da kritikuju vrhovne odluke, a krećući se u uskom krugu najviših partijskih rukovodilaca, koji su, da bi očuvali svoj položaj, morali biti servilni, Staljin je sve više ispoljavao znake "abnormalne superiornosti."¹¹¹)

Deutscher smatra da se Staljin poslužio primitivnom magijom u stvaranju svog kulta (što je bilo moguće kada je partiju izolovao od evropske tradicije i zatvorio je u nacionalističke okvire "ruske sredine"). Znaci koji govore u prilog toj ideji su: izgradnja Lenjinovog mauzoleja kao magijskog sredstva (treba samo videti ogromnu povorku, koja svakodnevno dolazeći iz svih krajeva Sovjetskog Saveza, nemo i pobožno vrši obred hodočašća jednom novostvorenom božanstvu, da bi se potvrdila ova Deutscherova analogija); stvaranje kulta "predaka" i "totemskog pretka" sa pravljjenjem legende o Lenjinu, da bi, najzad, kao "najbolji učenik Lenjina" i njegov "jedini saborac", sam Staljin nasledio status totema.¹¹²)

Opisala sam proces stvaranja kulta ličnosti da bi se videlo da je pojava kulta samo jedan karakterističan element, koji tek u spletu drugih, može objasniti suštinu staljinizma kao sistema. Mislim da je prihvatljivo objašnjenje Medvedeva, da se staljinizam ne može svesti na ličnu diktaturu, jer su pored Staljina hiljade drugih ljudi imale ogromnu moć, uključujući i moć nad životima sovjetskih građana. Stoga se za staljinizam može reći da je svojevrсна autokratija, koja se od drugih tipova autokratske vlasti razlikuje dosta širokom podrškom čitave mreže "malih autokrata", što je omogućilo dugotrajnu stabilnost tog sistema.

111) A. Nove, Isto, str. 103.

112) Deutscher misli da se ovi politički procesi mogu objasniti samo pomoću mehanizma primitivne magije, na osnovu kojih se uvreda totema tretira kao najviši zločin, te se žrtva okrivljuje za pokušaj ubistva "totemskog poretka" (vid. I. Deutscher, Isto, str. 51–52).

U tom smislu je vredno pažnje i objašnjenje koje nudi Paul Hollander.¹¹³⁾ On smatra da kult ličnosti treba tretirati kao političku ustanovu, koja je proizvod datog političkog sistema, te je neodvojiva od njega, čak i kada nije pojedinačna ličnost nosilac kulta (u krajnjoj liniji "Partija" se javlja kao izvor kulta). Takav sistem ima potrebu da svoj autoritet i legitimnost izvodi iz autoriteta vode kao personifikacije metafizičkog bića partije (što se potvrđuje vraćanjem legendi Lenjina, posle Staljinove smrti). Hollander zaključuje, slično Medvedevu, da se suština sovjetskog političkog sistema ne može iscrpiti ličnom diktaturom, jer se tako uprošćenim shvatanjem "kulta ličnosti" prikriva ogromna koncentracija političke moći u rukama jednog dela društva i podela odgovornosti za masovna nasilja.

Treba razmotriti i šta se dešava sa sovjetskim političkim sistemom posle Staljina.

Skoro svi analitičari sovjetskog društva, iako ne poriču značaj izvršenih promena, saglasni su u tome da se politički sistem nije u suštini promenio, odnosno, da funkcioniše i dalje na istoj osnovi, mada su se javile izvesne nove forme. Glavne promene su: ukidanje autokratskog principa vlasti (što ne znači da su iskorenjene sve mogućnosti za oživljavanje autokratije; uočeno je da je već Hruščov ispoljio slične tendencije, a to se danas može reći i za Brežnjeva, uprkos zvaničnoj formuli o "kolektivnom rukovođenju") i odbacivanje masovnog terora kao metoda vladavine (što takođe ne isključuje, kao što praksa pokazuje, primenu terora u manjim razmerama, takozvanog "selektivnog terora", niti potpuno odstranjenje mogućnosti ponovnog pribegavanja masovnom teroru, ako vlast sadašnje vrhuške bude znatnije uzdržana). Ostala je, međutim, netaknuta osnova na kojoj je izgrađen jedan birokratski sistem, i baš zbog toga, dosadašnje promene ne moraju imati trajni karakter, a napuštene metode mogu se po potrebi oživeti. Šta potvrđuje ovakav stav?

Stara politička struktura birokratizovane i centralizovane vlasti lako je prepoznatljiva iza nove fasade "kolektivnog rukovodstva" (u najboljem slučaju može se govoriti o promeni od autokratskog na oligarhijski model, kao što konstatuju Brzezinski i drugi), jer monopol moći nije nimalo smanjen, šta više, sa ojačalom partijom — na čemu je zdušno radio Hruščov — i sve važnijom ulogom njenog generalnog sekretara u državnim poslovima (sa ponovnim spajanjem funkcije generalnog sekretara i šefa države) čini se da se centar moći ponovo sužava. Brzezinski, stoga, zaključuje da postoji nesklad između sve dinamičnije ekonomije i zamrznute političke strukture, te predviđa da će se taj jaz produbljivati ukoliko konzervativna birokratska elita ne shvati nužnost promena i u političkoj strukturi.¹¹⁴⁾

Pravni sistem je najbolje ogledalo političkog sistema i dokle god on ostaje potčinjen političkim odlukama ne može se govoriti o vraćanju "izvornom konstitucionalizmu",¹¹⁵⁾ tj. takvom shvatanju ustavnosti i zakonitosti koji bi predstav-

113) Paul Hollander, Isto, str. 56—57.

114) Z. Brzezinski, *Dilemmas of Change in Soviet Politics*, 1969, str. 158.

115) A. Kassoff, "The Future of Soviet Society", u A. Kassoff (ed), *Prospects for Soviet Society*, str. 500.

ljali zaštitu osnovnih prava i sloboda građana protiv zloupotrebe vlasti. Suprotno tome, sovjetsko pravo i nadalje štiti državu od "zloupotrebe slobode građana". U vezi sa tim Roy Medvedev kritikuje sovjetski Ustav, koji obavezuje svakog sovjetskog građanina da "brani interes sovjetske države" što isključuje svaku mogućnost kritike.¹¹⁶⁾ Ukinuta je mogućnost "administrativnog hapšenja" i zatvoreni su mnogi "popravni logori", ali iako se krivica mora dokazivati na sudu, istražni postupak je ostao isti (odvija se izvan suda ostajući uglavnom u rukama tajne policije ili službe bezbednosti), a ustanova logora nije ukinuta, niti su ukinuti članovi krivičnog zakonika, po kojima, zahvaljujući njihovoj nepreciznosti i uopštenosti, svako lice može biti optuženo za "propagandu protiv društvenog sistema" (član 70) i za "krivično delo protiv države" (čl. 58).¹¹⁷⁾

Potreba za jakom državom i potpunom partijskom kontrolom u svim oblastima aktivnosti ispoljava se i za vlade Hruščova, kao i Brežnjeva, i to ne kao izraz njihove samovolje, već kao logična tendencija nasleđenog sistema. Uprkos tome što su se od 1953. g. nekoliko puta smenjivali periodi "otopljanja" i "zamrzavanja" u kulturi, država i partija se nisu odrekli prava da nadgledaju i usmeravaju kulturnu politiku. Hruščov već 1957. g. napada "advokate stvaralačke slobode" u literaturi i umetnosti i upozorava da partija neće pristati da se odrekne rukovodeće uloge i u tim oblastima.¹¹⁸⁾ Hruščov je ispunio to obećanje i "neposlušni" pisci i umetnici nisu prestali, za njegove vlade, puniti "popravne logore" i biti glavne žrtve progona u Sibirski prostranstva, ili su prinudno zatvarani u psihijatrijske klinike.

Još nijednim dokumentom od 1953. nije nagovešteno da je započeo, ili da

116) R. Medvedev, *On Soviet Dissent*, Interview with Piero Ostellino, 1980, str. 104.

117) Vid. T. Cliff, *Isto*, str. 312-313; kao i J. A. Armstrong, *Ideology, Politics and Government in the Soviet Union*, 1967. str. 102.

Član 70 sovjetskog Krivičnog zakona glasi: "Agitacija i propaganda, koja se sprovodi radi subverzije ili slabljenja sovjetskog režima, ili izvršenje određenog, naročito opasnog kriminala protiv države, ili rasturanje, u istom cilju, klevetničkih fabrikacija, koje blate sovjetsku državu i društveni sistem, ili rasturanje, ili pripremanje, ili čuvanje, sa istom svrhom, literature takvog sadržaja, biće kažnjeno oduzimanjem slobode u vremenu od 6 meseci do 7 godina, sa ili bez dodatnog izгона u vremenu od 2 do 5 godina, ili progonom od 2 do 5 godina".

A čl. 190-1 otvara još šire mogućnosti za zloupotrebu vlasti, jer glasi: "Sistematsko rasturanje u usmenom obliku fabrikacija koje su lažne, a koje blate sovjetsku državu i društveni sistem, i takođe pripremanje ili rasturanje u pisanom, štampanom ili nekom drugom obliku, radova takvog sadržaja, biće kažnjeno oduzimanjem slobode u vremenu od 3 godine, ili popravnim radom u vremenu do jedne godine, ili globom do 100 rubalja". (Vid. *Prisoners of Conscience in the USSR*, An Amnesty International Report, 1975, str. 7 i 8).

118) N. Hruščov, "O čvršćoj vezi između literature, umetnosti i života naroda", avgust 1957, navedeno iz R. Daniels, *A Documentary History of Communism*, str. 268-269.

R. Medvedev piše da je 1963. g. obustavljeno štampanje svake literature o popravnim logorima, a 1965. g. počinje otvorena akcija za reviziju odluka XX i XXII kongresa partije, u kojima su osuđeni Staljinovi zločini. (Vid. R. Medvedev, "Stalinism after the XX Congress of CPSU as the Reflection of Internal and International Problems of the USSR", *The Samizdat Register II*, 1981, str. 7-8).

će u skoroj budućnosti započeti, proces odumiranja države. Hruščov je u političkom izveštaju na XXI kongresu partije objasnio da odumiranje države označava proširivanje demokratije, tj. "razvijanje socijalističkog državnog sistema u komunističko javno samoupravljanje", ali princip jačanja uloge države nije oporeknut.¹¹⁹⁾

Poslednji ustav iz 1977. g. zvuči po izvesnim formulacijama demokratski, kao i onaj koji mu je prethodio (iz 1936. g.), ali to se odnosi, pre svega, na deo koji određuje osnovna građanska prava, međutim, čak ni verbalno ne važi i za onaj deo koji govori o političkom sistemu, koji ne menja ništa bitno u postojećoj strukturi vlasti. Zanimljiva je podudarnost u obrazloženju ustava, koje je dao Brežnjev, sa Staljinovim obrazloženjem od pre četiri decenije: i za jedan i za drugi ustav rečeno je da je "najdemokratskiji na svetu" i to u atmosferi koja, iako nije identična, ima sličnosti – Staljin proglašava "najdemokratskiji ustav na svetu" upravo u vremenu u kojem započinje najveće čistke, a godine 1976–1977., kada se priprema i donosi Brežnjevljev "najdemokratskiji ustav" označavaju period učestalih progona intelektualaca (neki su proterani iz zemlje, drugi su izbačeni sa posla, treći su proglašeni za mentalne bolesnike i prisilno smešteni u psihijatrijske klinike) i to sve u ime "demokratije" i građanskih prava, zagarantovanih ustavom. (Naravno da se Brežnjevljevo i Staljinovo vreme ne mogu upoređivati po tragičnosti s obzirom na obim žrtava, ali broj žrtava ne može biti jedino merilo osionosti režima, i sve dotle dok se praktikuju politički progoni nosioca ideja koje su suprotne zvaničnim, postoji bezakonje, ako se zakonitost shvati u izvornom smislu liberalne građanske tradicije).

U SSSR-u se od 1965. govori o prelasku od diktature proletarijata na "narodnu državu", čime se, navodno, obeležava nova faza u razvoju društvenog sistema, u kojoj su klase prestale da bude osnovne društvene grupe. Ali osim promene u nazivu nema znakova da je ova "faza" povezana sa znatnijim institucionalnim promenama, koje bi omogućile demokratizaciju postojećeg političkog sistema. (Trebalo se podsetiti kako je već Engels, a za njim ponavljajući i Lenjin, ismevao ideju o "narodnoj državi", dokazujući da država, koja prestane da vrši svoje klasne funkcije, neće više biti ni potrebna, te da se frazom o "narodnoj državi" samo prikriva prava uloga državne ustanove).

Hruščov je 1961. g. objavio plan o ispunjenju dva uslova za prelazak na komunizam do 1980. g., tj. prelazak na nagrađivanje prema principu "svakom prema potrebama" na osnovu ostvarenje visoke akumulacije dobara, i stvaranje "javne svojine" nad sredstvima za proizvodnju kao višeg oblika društvene svojine. Međutim, novo partijsko rukovodstvo, koje je smenilo Hruščova, anuliralo je taj plan i još jednom odložilo ad infinitum ispunjenje uslova za prelazak na komunizam.¹²⁰⁾ Ovo je najbolji dokaz da sadašnje političko rukovodstvo u Sovjetskom Savezu nije

119) N. Hruščov, Politički izveštaj na XXI kongresu partije, januar 1959, iz istog izvora, str. 276–280.

120) Vid. J.A. Armstrong, Isto, str. 40–41.

spreмно da prihvati nijednu radikalniju promenu koja bi poremetila postojeću strukturu vlasti i društvenih odnosa – što bi sigurno bio slučaj da je ovaj Hruščovljev plan počeo da se ostvaruje.

Sve analize takođe ukazuju na to da se monopol vlasti partije i nasledene partijske birokratije nije nimalo izmenio. Ni dalje se ne ispoljava tendencija da radnička klasa dođe bliže vlasti, bar preko svojih predstavnika: na XX partijskom kongresu delegati su bili predstavljeni sa 37% partijskih funkcionera, a zajedno sa državnim funkcionerima i vojnim rukovodiocima oni su činili 59%, dok je samo 19% delegata predstavljalo radnike (što ne znači da su svi bili neposredni proizvođači).¹²¹⁾ Na XXIII partijskom kongresu 40% delegata je dolazilo iz redova najviše birokratije, iako oni čine samo 2% partijskog članstva, a u Centralnom komitetu 81% članova su bili profesionalni partijski rukovodioci. Da je na čelu sovjetske partije nasledena birokratska garnitura vidi se i po tome što je šezdesetih godina prosečna starost članova CK bila 60 godina, dok je prosečna starost članstva bila 40 godina.¹²²⁾ Slična je situacija i u vrhovima državne vlasti, gde je istih godina prosečna starost funkcionera bila 55–65 godina, što pokazuje da je glavni kadar političke vlasti izgrađen u Staljinovo vreme, a među njima mnogi su već bili na vlasti u to vreme.¹²³⁾

Iako se, naročito u Hruščovljevom periodu, sastav partije poboljšao u korist radnika, podaci pokazuju da to još uvek nije pretežno radnička partija, jer je i posle velikog priliva radnika, između pedesetih i šezdesetih godina, radničko učešće dostizalo samo 38%, a početkom sedamdesetih godina ono se zadržava na 40%.¹²⁴⁾

Statut partije, koji je donet za vreme Hruščova, potvrdio je nedemokratsku praksu postavljanja i isključivanja sekretara komiteta od strane viših komiteta, naglašavajući strogu disciplinu i potpunu zavisnost članstva od rukovodećih tela, a ne obratno. Šta više, može se tvrditi da je partija danas u Sovjetskom Savezu najkonzervativniji deo društva i najmanje dinamičan, kada je u pitanju izmena njene strukture (iako je dosta mladih ljudi pristupilo partiji posle 1953. g. to su bili mahom ljudi iz redova stručnjaka i intelektualaca).

2

Društveno-kulturne ustanove i promene u njihovim funkcijama

Uz dosadašnje nastojanje da pokažem da su ekonomski i politički sistem u Sovjetskom Savezu tesno povezani kao delovi jednog jedinstvenog društvenog sis-

121) T. Cliff, Isto, str. 326.

122) B. Meissner, "Totalitarian Rule and Social Change", str. 81; Armstrong, Isto, str. 83.

123) B. Lowytsky, "Generation in Conflict", "Problem of Communism", vol. XVI, no. 1, 1967, str. 39.

124) Vid. Z.V. Pašinceva i I.B. Vinogradeva, "Vospitanije rabočevo klasa – veduščej"

tema, koji se konstituisao od tridesetih godina (nasuprot jednostranom pristupu izvesnih autora, na osnovu kojeg se zaključuje da je politički sistem, pre svega, naj-okoštali deo društvene strukture sovjetskog društva i da bi se moglo očekivati da će se sa demokratizacijom tog sistema značajnije promeniti društveni sistem u celini), potrebno je analizom obuhvatiti i druge društvene ustanove, da bi se ta teza u potpunosti potvrdila.

Sledeći razvoj i takvih ustanova kao što su: porodica, obrazovne ustanove i sredstava masovnih komunikacija, može se dokazati da se tok promena, što sam ih napred opisala u ekonomskom i političkom sistemu u SSSR, podudara sa promenama i u ostalim oblastima društvenog sistema, te da se razvojna linija od revolucionarnog perioda do perioda staljinizacije društva i ovde može pratiti.

Inkeles i drugi istraživači sovjetskog društva skrenuli su pažnju na promene koje su se dogodile u stavu države prema porodici u kasnim dvadesetim godinama u Sovjetskom Savezu. Revolucionarni talas posle Oktobarske revolucije zahvatio je i porodicu i liberalna shvatanja Aleksandre Kolontaj o odnosima u porodici, i odnosima među polovima u širem smislu, vrše snažan uticaj na stav novouspostavljene vlasti i na shvatanje odnosa države i porodice. Sasvim suprotno kasnijem stanovištu, da je i porodica samo "produžena ruka države", te da i ona mora biti podređena funkcionisanju jednog monolitnog sistema, na porodicu dvadesetih godina gleda se liberalnije, mada je i to stanovište obojeno kolektivističkim etosom, koji je karakterističan za boljševičku ideologiju.

Najjasnije teorijski i idejno formulisani stavovi o porodici i o odnosima među polovima, koji su našli svoj izraz i u sovjetskim zakonima dvadesetih godina, mogu se naći u spisima Aleksandre Kolontaj. U spisu "Komunizam i porodica"¹²⁵ ona na sledeći način pruža odgovor na pitanje: da li će porodica prestati da postoji u komunizmu, odnosno da li će zadržati stari oblik: istorijske okolnosti koje su činile da porodica bude neophodna kao ustanova više ne deluju u tom smislu, tj. porodica više nije važna ni kao ekonomska jedinica niti kao jedina ustanova za odgoj i vaspitanje dece, niti je nužno obavljanje kućnih poslova, te stoga stara porodica nema više opravdanja. Zato je u Sovjetskom Savezu zakonom iz 1917. g. olakšan razvod braka. Ali to ne znači da će komunističko društvo nasilno uništiti porodicu, niti rastaviti roditelje od dece, jer svako ima pravo na ljubav i sreću i da ima decu; ali budući da porodica prestaje da bude nužnost, ona može postati "emocionalna i drugarska zajednica, zajednica jednakih partnera, koji su slobodni i nezavisni i oboje su radnici" (str. 258). Odnosno, "brak će biti udruženje dve osobe koje se vole i koje imaju poverenje jedna u drugu" (259). Drugim rečima, Kolontajeva pobija buržoasku propagandu o "aveti komunizma" koji propagira promiskuitet i ruši "svetinju braka", pokazujući da se takav buržoaski brak zasnivao na "egoizmu, na ideji da supružnici poseduju jedan drugog i na nejednakosti

sli socialističeskogo obščestva" u *Voprosi socialističeskoj ekonomiki i vospitanija ličnosti*, Tula, 1972, str. 32.

125) A. Kolontaj, *Selected Writings*, ed. by Alix Holt, 1977, str. 250-260.

polova".¹²⁶) U skladu sa revolucionarnim, emancipatorskim etosom dvadesetih godina A. Kolontaj propagira novo shvatanje porodice kao društvene ustanove, koja će biti zasnovana na "uzajamnoj saglasnosti i dogovoru" onih koji stupaju u taj savez (ovde se može prepoznati ideja "slobodne asocijacije"), gde će i "materinstvo" i "očinstvo" biti stvar slobodnog izbora, a ne nametnuto, bilo ekonomskim ili zakonskim obavezama. (Ali da takav savez ne bi ostao neostvareni san, Kolontajeva se bavi i problemom šta se mora promeniti u društvenim odnosima i koje obaveze društvo mora ispuniti u odnosu na zaposlenu ženu i majku, kao i u odnosu prema deci). Reč je, dakle, o novom shvatanju "porodice", koja se i po formi i po sadržaju odnosa bitno razlikuje od dosada poznatih oblika porodice – o takvom odnosu između polova i roditelja i dece, koji ih neće odvajati od kolektiva i formi kao egoističke individue, već će predstavljati idealan spoj individualnog i društvenog, budući da je svaki pojedinac slobodan da bira oblik seksualne zajednice, zahvaljujući tome što se može osloniti na podršku društva u ispunjavanju obaveza koje nastaju iz te zajednice. Iako i A. Kolontaj ne može da izbegne zamke kolektivizma, kada čoveka (i muškarca i ženu) posmatra primarno u funkciji radnika (ili rada kao društvene obaveze), ovaj kolektivizam je znatno humaniji, jer je priznavao pojedincu slobodu da bira oblik svoje sreće (već i samo priznavanje da svako ima pravo na sreću ukazuje na bitno drugačiji način mišljenja u dvadesetim godinama za razliku od tridesetih), a roditeljima je ostavljeno pravo da odlučuju o svom odnosu prema deci (ali, s druge strane, naglašava se obaveza društva prema deci, u pružanju zaštite detetu od sebičnih interesa roditelja).

Međutim, "podržavanje" društva koje se očituje u sve naglašenijoj funkciji države i u tendenciji da se društvo zameni državom, neće mimoići ni porodicu, jer je Staljin usredsredio pažnju na funkciju socijalizacije u totalitarnom režimu koji se rađao. Stoga se menja stav države prema porodici: s jedne strane, pooštavaju se zakoni koji regulišu porodične odnose, kako u pogledu sklapanja i raskidanja braka, tako i u pogledu odnosa između roditelja i dece, vraćajući se na konzervativni model porodice autoritarnog tipa (zahteva se od roditelja da strogo vaspitavaju decu i da uspostave autoritativnu kontrolu nad njihovim ponašanjem), a sa druge strane, iskazuje se sve veće nepoverenje prema porodici kao medijatoru socijalizacije (jer se kontrola države najmanje mogla ostvariti u toj oblasti), te se funkcija socijalizacije premešta u državne ustanove (obrazovne i ideološke).¹²⁷) U atmosferi sveopšte nesigurnosti i nepoverenja, koja je lebdela nad svakim sovjetskim građaninom tridesetih godina, i porodica se podstiče da služi državi međusobnim špijuniranjem njenih članova (tih godina se kao glavno sredstvo propagande za uspostavljanje takvih odnosa koristio slučaj dečaka Morozova koji je, potkazavši svo-

126) A. Kolontaj, "Sexual Relations and Class Struggle", u *Selected Writings*, str. 245.

127) Taj stav je najjasnije formulisao akademik S. Strumlin, kada je zadatak porodice definisao tako da porodica treba da "proizvodi zdrave bebe", dok je odredio kao zadatak države da se stara o njihovom društvenom odgoju. (Vid. M.G. Field and A. Anderson, "The Family and Social Problems", u A. Kassoff (ed), *Prospects for Soviet Society*, str. 414).

je roditelje, uziman kao model "zdravih odnosa" u porodici, pošto je ispoljio budnost i političku zrelost).

Iscrpna analiza dokumenata iz ranog period revolucije, što su je izvršili istraživači sovjetskog društva, potvrđuje da je vaspitanje i obrazovanje bilo shvaćeno u duhu demokratskog i liberterskog shvatanja koje se rukovodilo humanističkim ciljevima. U obrazovnim ustanovama su nakon Oktobarske revolucije bili ukinuti autoritarni principi i uvedeni novi, prema kojima je vaspitanje shvaćeno kao stalni dijalog između vaspitača i vaspitanika, tj. u osnovi kao samoobrazovanje, u skladu sa Marxovim tezama, koje je teorijski razvila Nadežda Krupskaja.¹²⁸⁾ Shodno takvom stanovištu ne praktikuje se direktno mešanje države i uvode se specifični sovjeti -- "školski saveti", koji imaju sva prava da određuju politiku obrazovanja, da upravljaju školama i da biraju nastavnike, a u koje su uključeni i učenici. Stvara se "jedinствена škola rada", u kojoj se povezuje opšte obrazovanje i radno vaspitanje. 1918. g. se stvaraju specijalni radnički univerziteti (rabfak), da bi podstakli više obrazovanje radnika. (Isto, str. 149-150.)

Međutim, ovakvo stanovište sve više dolazi u sukub sa tendencijom ka centralizaciji državnih organa i sa težnjom da se uspostavi potpuna kontrola nad svim vrstama društvenih odnosa. Stoga je vraćanje autoritarnoj porodici i školi bilo logična posledica opšte politike koja je smerala na ukidanje revolucionarnih tekovina Oktobra. U takvoj društvenoj klimi, koja označava pobjedu autoritarnog shvatanja, ideja o samoobrazovanju postaje disfunkcionalna, te se mora zameniti obnovljenim pred-revolucionarnim stanovištem koje insistira na autoritetu i strogoj poslušnosti kao i na podčinjavanju autoritarnim pravilima, na kojima se mora zasnovati odnos nastavnik-učenik (stoga se ponovo podiže autoritet nastavnika kao lica koja u domenu obrazovanja zastupaju "viši autoritet" države i partije.¹²⁹⁾

Osnovno načelo staljinističkih ustanova obrazovanja postaje: "Ne pitati već govoriti šta se mora činiti".¹³⁰⁾ Pedagoška strategija polazi od toga, da je neophodna, prvo, internalizacija stava prema autoritetu -- zato se deci pri polasku u školu stavlja kao prvi zadatak da zapamte i slede vrlo autoritativna "Pravila za školsku decu". i drugo, da se uz pomoć dihotomne slike sveta i čoveka -- koja se služi opozicijama: uzdizanje sreće sovjetskog života nasuprot strahotama kapitalističkog sveta, i suprotstavljanjem dobra, pozitivnog heroja -- zlu, negativnom heroju -- podstakne nekritičnost prema "našem" i netolerantnost prema tuđem, kao i privrženost poželjnim crtama karaktera. Razvijanje klasnog stanovišta postaje osnovni cilj obrazovanja (zato se istorija uglavnom uči kao istorija partije i poklanja se velika pažnja izučavanju Ustava, koji se uzima kao "dokaz" da je sistem onakav kakav se predstavlja). Na taj način se želi postići vaspitanje lojalnog građanina, što se ostvaruje suzbijanjem kritičnosti, otvorenosti mišljenja i samostalnosti

128) Vid. Ch. Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS*, I tom str. 149-150.

129) Vid. H. Berely, "Education, Organization and Values since 1917", u Cyril E. Black, *The Transformation of Russian Society*, str. 353.

130) Vid. J. Azrael, "Soviet Union", str. 233-271.

vaspitanika. Kassoff opisuje kako se sprovodi vaspitanje i obrazovanja u funkciji političke socijalizacije.¹³¹⁾ Od svakog deteta se očekuje da nauči da identifikuje interes partije i državni interes kao svoj sopstveni, zato su programi rada sa pionirima i onladiinom prevashodno ideološki postavljeni. "Pedagoški rad" sa onladiinom počinje sa ubeđivanjem da žive u "najboljem mogućem svetu" i da je to za njih privilegija što su rođeni u SSSR-u, a stalno ponavljanje te poruke, u situaciji kada je cirkulacija informacija zatvorena i strogo kontrolisana, ostavlja traga na mladim duhovima, utoliko pre, što se takva slika pruža ne samo putem sistema vaspitanja i obrazovanja u školi, već i putem masovnih medija, literature i umetnosti, na uličnim parolama i u zidnim novinama, na svečanostima i mitinzima, kao i u zabavnim programima, jednom rečju, takva predstava se nameće kroz sve vidove svakodnevnog života. Takva propaganda, u kojoj je angažovana čitava armija profesionalnih agitatora i propagandista, podupire se pozivanjem na "marksizam—lenjinizam" kao nauku koja pretenduje na apsolutnu istinu, te snagom te neprikosnovene istine potvrđuje izabrani put kao ispravan, čiju ispravnost mogu poricati samo "neprijatelji napretka, nauke i čovečanstva".

Azrael takođe opisuje kako funkcioniše sistem ideološke indoktrinacije u SSSR. On objašnjava da se na nižim nivoima indoktrinacija sastoji iz najopštijeg objašnjavanja politike režima i iz učenja partijskih parola, uslovljavajući na taj način poželjne reakcije na izvesne simbole, dok je na višim nivoima uključeno i izučavanje marksizma—lenjinizma. Azrael smatra da posvećivanje velike pažnje izučavanju zvanične doktrine u višim školama ima za cilj da obezbedi da se deo sovjetske elite konsoliduje i snabde specifičnim jezikom sovjetske politike, da bi mogli da nastave ciklus indoktrinacije i da "objašnjavaju" masama partijsku politiku (Isto, str. 243).

Totalitarni staljinistički sistem, koji se izgrađivao tridesetih godina zahtevao je i totalnu indoktrinaciju, što se oslanjala prvenstveno na političku (ideološku) socijalizaciju (Azrael). Zato je bilo neophodno stvoriti jednu totalitarnu kulturu postavljenu na principu monolitizma, koji isključuje pluralizam mišljenja i zahteva sveopštu kontrolu partije nad duhovnim izražavanjem. Tridesetih godina Staljin objavljuje taj preokret pismom časopisu "Proleterska revolucija" ("O nekim pitanjima boljševizma"), u kojem na adresu istoričara daje direktive za celokupni duhovni život, u cilju stvaranja monolitne kulture. Taj istorijski zaokret obeležen "pismom Staljina", podvrgava ponovnom razmatranju sve duhovne aktivnosti, zahtevajući usaglašavanje sa porukama "pisma".¹³²⁾ Klasno stanovište i princip partijnosti postaju osnovna načela duhovnog stvaralaštva.

Jedan broj najprilagodljivijih među inteligencijom sa servilnošću prihvata

---

131) Vid. A. Kassoff, *The Soviet Youth Program*, str. 23 i 25 i dalje; kao i od istog autora "Youth Organizations and the Adjustment of Soviet Adolescent", u C. Black, *The Transition of Russian Society*, str. 488—492.

132) Vid. A. Avtorhanov, *Tehnologija vlasti*, str. 184.

ovu diktaturu nad duhom. obraćajući se Staljinu rečima: 133)

"Akademija nauka ti se obraća, voljeni vodo, sa zahvalnošću iz sveg srca, za pažnju i pomoć koju svakodnevno pokazuješ prema sovjetskoj nauci i sovjetskim naučnicima".

Ali nisu svi prihvatili da odgovore na ovaj način na Staljinovo pismo. Zato je država morala da preduzme niz administrativnih mera: zatvara se "Crveni univerzitet" i mnogi drugi naučni instituti, te je bio onemogućen rad mnogim naučnicima koji su proglašeni nepoželjnim; ograničava se mogućnost korišćenja postojećih bibliotečkih fondova (H. Smith obavestava o "stratifikovanom sistemu informacija" u bibliotekama, gde postoje dva kataloga, jedan važi za opštu biblioteku a drugi za posebne čitaonice za koje su potrebne specijalne dozvole, koje ni naučnici ne mogu uvek da dobiju; ali pored ovoga postoji i tajno skladište knjiga, a povrh svega, iz mnogih knjiga su odstranjene strane koje su nepoželjne); mnogi istraživački projekti posle toga nisu mogli biti ostvareni; ograničena je upotreba statistike i drugih raspoloživih podataka; uvedena je stroga cenzura u izdavačkim preduzećima i časopisima: ograničeni su stručni kontakti sa inostranstvom i strancima (što je važilo i za stručne i naučne komunikacije); stvorene su specijalne komisije za izbor partijski proverenih kadrova u naučne i druge kulturne ustanove, kao i za izbor tema za doktorske disertacije (stvarane su liste dozvoljenih tema, koje su autoniatski isključivale nepoželjne teme, zbog čega nije redak slučaj da više disertacija nosi iste naslove, što se može primetiti i za članke po časopisima).¹³⁴⁾

Takva monolitna i sveobuhvatna kultura postoje u osnovi "politička kultura", čiji je cilj da obezbedi apsolutnu odanost partiji i spreči odstupanja od partijske linije, što se moglo postići samo sveobuhvatnom indoktrinacijom koja stvara "identitet između političke zajednice (nacije), režima (partije) i vlade (državnog sistema)".¹³⁵⁾ Kult otadžbine i partije, koji se identifikuju, putem političke socijalizacije, treba da postanu svojina ličnosti, kao njeni personalni kriterijumi, što će pojedinac morati stalno da dokazuje, budući da se sovjetski sistem socijalizacije ne zadovoljava time da se individua ne ogreši o naučne principe, već se nametnuto uverenje mora "sa entuzijazmom ispoljavati" i svaki pojedinac ga mora neprestano potvrđivati u svojoj delatnosti.

Cilj celokupnog vaspitanja je da se postigne što potpunije prilagodavanje

133) Iz pisma Akademije nauka Staljinu, citirano prema B. D. Wolf, *An Ideology in Power*, str. 320.

134) Informacije ove vrste mogu se naći u knjizi Churchwarda, *The Soviet Intelligentia*, str. 130 i dalje; kao i u knjizi H. Smith, *The Russians*, str. 435-440. Dovoljno je pregledati brojeve časopisa "Voprosi Filozofii", "Voprosi ekonomiki", "Filosofskie Nauki" i dr. da bi se uverilo u to da je izbor tema o kojima se moglo pisati bio "propisan", ili bolje reći, zadan.

135) J. Azrael, "Soviet Union", u J. S. Coleman (ed), *Education and Political Development*, str. 235 i 238.

pojedinaca zahtevima režima i potčinjavanju direktivama partije, odnosno da se postigne konformističko ponašanje, što je, prema shvatanju Azraela, dobrim delom i ostvareno, naročito u elitnim slojevima. Takvi ciljevi su i eksplicitno formulisani u Kalinjinovom spisu "O komunističkom vaspitanju", gde se insistira na saglasnosti i poslušnosti i "potčinjavanju volji vođe", a inicijativa pojedinaca, koja se navodno podstiče, shvata se kao "nezavisno traženje najboljeg puta da se ispuni direktiva"¹³⁶⁾

Hedrick Smith, koji je proveo više godina u Sovjetskom Savezu i imao prilike da izbliza posmatra funkcionisanje sovjetskog sistema (a školski sistem i neposredno kroz školovanje svoje dece u sovjetskim školama), potvrđuje da je celokupni sistem obrazovanja usmeren na to da uguši individualnost i spontanost dece, jer ih ne podstiče na samoaktivnosti i samostalno razmišljanje, niti na razvijanje njihovih mašta. Svrha takvog vaspitanja, smatra pomenuti autor, je da koriguje "pogrešna shvatanja", a ne da razvija potrebu da se otkriva svet.¹³⁷⁾ Dobra prilagodjenost individualnom režimu se definiše instrumentalno – kao uspešan doprinos pojedinca proizvodnim zadacima i kao odanost partiji i državi (Kassoff, Isto, 30).

Ali se program indoktrinacije ne iscrpljuje samo u ustanovama obrazovanja. Da bi ona bila potpuna u nju se moraju uključiti i sredstva masovnih komunikacija, koja se takođe tretiraju prevashodno kao "instrumenti komunističkog vaspitanja masa", tj. kao "instrument pomoću kojeg se partija svakodnevno obraća radničkoj klasi" (Staljin). Pošto objektivnost ustupa mesto partijnosti, i u obrazovanju novinara najvažnije mesto zauzima političko obrazovanje i zadaci štampe su u tom smislu precizno određeni, pre svega, određivanjem koja je kritika dozvoljena: jasno je naglašeno da nije dozvoljena kritika od strane "neprijatelja socijalizma", niti ona koja "ugrožava jedinstvo partije", niti je dozvoljena kritika partijske politike, već samo ona koja kritikuje način sprovođenja politike, a nije dozvoljena ni ona kritika koja "ruši veru u partiju i društveni sistem."¹³⁸⁾ Celokupni sistem informacija je doziran tako da štiti sistem od preterane radoznalosti građana. To se postiže odsustvom nužnih informacija, naročito onih koje bi mogle da bace nepovoljno svetlo na režim (u šta ne spadaju samo podaci o neuspesima u poljoprivredi i o neizvršavanju planova, već i o saobraćajnim nesrećama, zemljotresima i sl.)¹³⁹⁾ "Kritika" koja se s vremenom na vreme dopušta u štampi, odnosi se na brižljivo odabrane pojedinačne slučajeve i cilja na to da se dokaže da su to izuzetci koji se ne mogu uopštavati, čime se postiže dvostruko dejstvo: stvara se uverenje da sistem dozvoljava kritiku, ali istovremeno, da je sistem u celini dobar, samo ga pojedinci deformišu, a sa druge strane, pomoću sis-

136) Citirano prema J. Azraelu, *Managerial Power and Soviet Politics*, str. 159.

137) H. Smith, *The Russians*, str. 201, 210, 238 i dalje.

138) A. Inkeles, *Public Opinion in Soviet Russia, A Study in Mass Persuasion*, str. 198–199.

139) Vid. H. Smith, Isto, str. 421–425 i 451–452.

tema cenzure striktno se određuje i kontroliše šta se može štampati.¹⁴⁰⁾

Kao i štampi i radio-programima i filmu partija propisuje pravac i sadržaj. "Brigu" partije za film Staljin je izrazio još 1924. g. kada je izjavio: "Stvari ne stoje dobro sa filmom. . . Zadatak je da ga uzmemo u svoje ruke". Tada je filmu propisano da treba da "demonstrira jedinstveni karakter sovjetskog života i sovjetske demokratije i njegovu superiornost nad kapitalističkim sistemom". (Vid. Inkeles, Isto, str. 292 i 309). Direktnom intervencijom CK zabranjivani su politički nepodobni filmovi, zato što "nekorektno i lažno predstavljaju stvarnost" (na primer, to je bio slučaj sa filmom "Boljšaja žiznj" 1946. g.). Iz prava partije da jedina tu-mači "pravi put", izvedeno je njeno pravo da upotrebljava sredstva masovnih komunikacija kao sredstvo za jačanje svoje rukovodeće uloge (Isto, 317).

Indoktrinacija koja zahteva potpunu indentifikaciju sa zvaničnom ideologijom (što se iskazuje parolom: "ko nije za nas taj je protiv nas", te se drugačije stanovništvo tretira kao "emocionalna izdaja"),¹⁴¹⁾ proizvodi samo delimično željeni efekat, u vidu nesamostalnosti individua, koje pokazuju manju spremnost za antisocijalno ponašanje, ali istovremeno, onesposobljavajući ljude da sami rešavaju probleme i da razumeju društvo u kojem žive. Usled toga dolazi do teških posledica kada se suoče sa protivrečnostima između slike o sistemu, koja im se usaduje putem vaspitanja, i same stvarnosti sistema (što, zatim, proizvodi antisocijalna ponašanja, ili cinizam, ili apatičnost, što je sve češći slučaj sa mladom generacijom).¹⁴²⁾

---

140) Smith navodi listu zabranjenih pitanja koje cenzura ne propušta. To su: podaci o vojnim i policijskim operacijama, o popravnim logorima, o stranim kreditima, o samoj cenzuri, ali isto tako i o broju nezbrinute dece, o prosjačenju, o broju narkomana, hroničnim alkoholičarima, o epidemijama, o profesionalnim bolestima, o povredama na radu, o broju žrtava u saobraćajnim nesrećama i prirodnim nepogodama, o platama profesionalnih sportista i političkih funkcionera, itd. (Isto, str. 455). A lista pitanja o kojima se takođe ne piše, jer nedostaju podaci, još je duža, jer uključuje i: broj ljudi koji žive u zajedničkim stanovima, podatke o fluktuaciji radne snage, o broju pojedinaca koji putuju u inostranstvo, o troškovima života, o kategorijama stanova za različite slojeve, o problemima nacionalnosti i sl.

Smith tim povodom navodi razgovor sa jednim sovjetskim piscem koji mu je rekao: "Mi smo atomizovano društvo. Mi ne znamo šta se stvarno događa u našem društvu i šta drugi ljudi stvarno misle. . . Ja ne znam mnogo o životu ni radnika ni seljaka, niti šta oni misle. Mi živimo u različitim svetovima i nemamo zajedničkog sveta osim onog koji nam partija nudi da o njemu čitamo" (str. 456).

141) Vid. F.C. Barghoorn, "The Post-Kruschev Campaign to Suppress Dissent", u *Dissent in the USSR*, str. 52.

142) O tome pišu Kassoff, Azrael i dr. A savremeni sovjetski filozof i pisac, Zinovjev, koji sada živi u emigraciji, ovako opisuje kako se ideološka propaganda usaduje u duše mladih ljudi: "Uobičajeno je da se misli da je naša ideološka propaganda uzaludan posao. Jer, svima je jasno da je to prazna priča (laž), koja po svom sadržaju nema suštinskih posledica. Jer, pas laje — ve tar nosi. Ali to je duboka zabluda. Kaže se da naša ideologija ostavlja duše ljudi neutralnim ili ih dovodi do skepticizma i prezrenja. Ali postoji formalni aparat delovanja ideologije na ljudske duše, koji ne zavisi od konkretnosti njenog sadržaja; to je sama činjenica njenog postojanja i sposobnosti uticaja. Taj aparat potpuno neuslovljenim putem pleće tananu mrežu u ljudskom saznanju, u kojoj se zatim bacaka i drhti tek rođeno ljudsko 'ja'. I kada to 'ja' sazre, već je kasno" (A. Zinovjev, *Svetloe buduće*, str. 170—171).

Negativne posledice staljinističke indoktrinacije priznao je i sam Hruščov na XX kongresu partije, upozorivši da su se "mnogi radnici plašili od svega novog, čak i od svoje sopstvene senke, počinjući da pokazuju manje inicijative u svom radu".¹⁴³⁾ To, međutim, nije dovelo rukovodstvo post-staljinjske ere do zaključka da je nužno radikalno menjati sistem vaspitanja i obrazovanja, što se od njih ne bi moglo ni očekivati s obzirom na jasno izraženu tendenciju ka očuvanju sistema, a naročito zbog saznanja da su prvi talasi liberalizacije značili veliku opasnost za sistem. Stoga Hruščovljeva reforma obrazovanja nije išla na promenu sistema obrazovanja, već je samo nastojala da ponovo oživi ideju politehničkog obrazovanja (smanjujući ulogu teorijskih i korist primenjenih znanja) i vaspitanje kroz rad, što je kombinovano sa pojačanom ulogom ideološke indoktrinacije.¹⁴⁴⁾ Ciljevi obrazovanja su i dalje definisani na stari način: "da se deluje na duh lica koje se vaspitava i proizvedu poželjni kvaliteti", samo se primenjuju suptilnije metode. Nastavnicima se preporučuje da ne izbegavaju da odgovaraju na pitanje učenika, jer "ako mu se ne da odgovor na njegova pitanja, on će ipak nastaviti da traži odgovor", čime se ". . . slabi borba protiv buržoaske i malograđanske ideologije". Stoga nastavnik treba da "demaskira unutrašnje protivrečnosti pogrešnog shvatanja".¹⁴⁵⁾ Proizlazi nedvosmisleno da ne treba podsticati radoznalost učenika već da je treba sprečavati, budući da se njihova pitanja a priori tretiraju negativno, jer sovjetski sistem indoktrinacije ne dopušta upitnost, redoznalost i nejasnost, te je funkcija odgovora prvenstveno da spreči razmišljanje u nepoželjnom pravcu, a ne da zadovolji prirodnu radoznalost. Ali već ovo nepoverenje u prirodu pitanja koja pojedinci mogu postavljati i u mogućnost pojedinaca da sami dođu do ispravnih odgovora, potvrđuje, bolje nego bilo koji statistički podatak, neuspeh sovjetske indoktrinacije, što dokazuju i drugi izvori.¹⁴⁶⁾

Da je vaspitanje i obrazovanje i nadalje isključivo u funkciji sistema, a ne u funkciji potrebe za svestranim razvijanjem sposobnosti ličnosti, dokazuje i govor Brežnjeva na XXIV partijskom kongresu, na kojem je posebna pažnja posvećena

143) Citirano prema J. Azraelu, *Managerial Power*, str. 139–140.

144) U sve škole drugog stepena uvedeni su predmeti: "Osnovi političke nauke", i "Osnovi društvene nauke", a na višem nivou: "Osnovi naučnog komunizma" – Vid. J. Azrael, u Coleman, str. 261–262.

145) Iz "Partija i žiznj", citirano prema J. Azraelu, *Isto*, str. 265.

146) Nedavno je izašla knjiga (1979. g.) Stephene White, *Political Culture and Soviet Politics*, iz koje je u *New Statesman*, od 7 septembra 1979. g. objavljen odlomak, u kojem autor navodi podatke o efektima ideološke indoktrinacije (svi ti podaci su uzeti iz sovjetskih izvora). Iz jednog intervjua u kojem je sovjetskim građanima postavljeno pitanje o prisustvovanju političkim predavanjima i kursovima i o njihovoj popularnosti, vidi se da je samo nešto više od 1/3 ispitanika odgovorilo da ih interesuje ideološki kursevi, a veliki broj je odgovorio da te kurseve posjećuju nedobrovoljno (ili zbog partijske discipline, ili zbog administrativnog pritiska). Vid. Stephen White, "The Comrades Lament", *New Statesman*, 7. septembar 1979, str. 339.

"izgradnji sovjetskog čoveka", koji je shvaćen kao deo sistema, a ne kao ličnost: 147)

"Veliko delo – izgradnje komunizma, ne može se kretati napred bez svestranog razvitka samog čoveka. Bez visokog stupnja kulture, obrazovanja, društvenog saznanja, unutrašnje zrelosti nije moguć komunizam, kao što nije moguć ni bez odgovarajuće materijalne baze" – rekao je tom prilikom Brežnjev.

Ovome skoro da nije potreban komentar, jer je očigledno šta je sredstvo a šta cilj. Prepoznatljivo je staljinističko shvatanje čoveka kao jednog od "kamenatemeljica" (zajedno sa materijalnom bazom), koji treba ugraditi u temelje "komunističkog društva" i sve što tu izgradnju "svestranog čoveka" podrazumeva u funkciji je "komunizma" kao cilja. Marxova ideja o komunizmu kao pokretu za sveopštu ljudsku emancipaciju ovde je doista postavljena bukvalno "na glavu".

Šta se iz prethodne analize može zaključiti o prirodi društvene strukture u sovjetskom društvu?¹⁴⁸⁾

Može se zaključiti, pre svega, da je sovjetsko društvo specifično klasno strukturirano društvo, u kojem se može utvrditi osnovni strukturalni sukob interesa između postojećih klasa, što pobija tezu o društvu sa "neantagonističkim klasama". Latentni antagonizam, koji nije imao objektivnih uslova da se ispolji u vidu otvorenog klasnog sukoba, zbog odsustva mogućnosti da se klase u sovjetskom društvu izraze kao klase (nemogućnost formiranja klasnih organizacija i klasne ideologije, te i korišćenja klasnih sredstava borbe), proizlazi iz dva izvora: iz postojećeg načina proizvodnje, koji sankcioniše otuđivanje viška proizvoda od proizvođača i njegovo "prisvajanje" od strane klase koja je prigrabila za sebe apsolutno pravo da njime upravlja i to zahvaljujući činjenici što ima u svojim rukama državu, koja je sebe proglasila za jedinog legitimnog predstavnika društva, što podrazumeva da izvan okvira državne organizacije sve postaje nelegitimno. Stoga je klasna priroda antagonizma najprepoznatljivija između vladajuće klase i proizvođačkih klasa (radništva u širem smislu, u koje se uključuje i proletarizovano seljaštvo). Ali iz činjenice da se u ovakvom tipu društva javlja jedna klasa koja prisvaja svu društvenu moć, ujedinjujući ekonomsku i političku vlast, te apsolutno nekontrolisano upravlja celinom društva, i na osnovu toga uzurpira ne samo pravo raspolaganja društvenim proizvodom i njegovom raspodelom, već i pravo upravljanja svim oblastima društvenih delatnosti, nastaje i drugi izvor antagonističke suprotnosti. Ovaj antagonizam se ne odvija na liniji klasičnog klasnog sukoba, iako su u njemu suprotstavljene različite društvene klase, jer je to sukob koji proizlazi iz načina društvene organizacije u celini u uslovima kada se zadržava klasna podela rada i oš-

147) Citirano iz Filozofske nauke, br. 3, 1975, str. 120.

148) Pošto će u zaključnoj glavi, o staljinizmu kao društvenom sistemu, biti priložena detaljna karakterizacija društvenog sistema u SSSR, ovde ću samo naznačiti osnovne karakteristike društvene strukture kao novog tipa klasno organizovanog društva.

tro razgraničava sfera rukovođenja (vladanja) od sfere izvršavanja. Pri tom, i upravljanje u smislu administriranja, spada više u izvršne funkcije nego u rukovođenje, budući da se bitne odluke bespogovorno formiraju u jednom centru (u vrhovnim partijskim telima) i da se one samo mogu razradivati za praktičnu upotrebu, ali ne i menjati.

Iz tih razloga, specifičnost sovjetskog društva kao klasnog društva sastoji se u tome, što postoje dve osnovne klasnog strukturiranje i klasnog suprotstavljanja, koje nisu sasvim odvojene, ali u izvesnim slučajevima se ne moraju dodirivati. Jedna je klasična – jer proizlazi iz klasnog načina proizvodnje (i tu su obe osnovne povezane, jer klasna podela rada i klasni način organizacije i upravljanja društvenim proizvodom idu zajedno), a druga je svojevrsni proizvod ovakvog tipa društva – jer proizlazi iz posebnog položaja što ga ima vladajuća klasa, koja jedina ima mogućnost da se organizuje kao klasa i da sredstvima klasne borbe brani svoj položaj u postojećem sistemu, naspram svih drugih klasa, kojima je to pravo oduzeto i koje su, po toj osnovi, potpuno podređene i obespravljene u odnosu na odluke koje se donose nezavisno od njihovih interesa, od njihove saglasnosti i od njihovog učešća u formulisanju "opšteg interesa".

To što su proizvodne klase eksploatisani deo društva u najčistijem obliku, jer se na njih može primeniti klasična formula eksploatacije (otudenost od uslova rada, od sredstava za rad i od proizvoda rada), ne znači da i druge klase ne podležu eksploataciji, u onom smislu u kojem se eksploatacija ispoljava kada je plaćanje rada neadekvatno uloženom radu, tj. kada višak rada koristi neko drugi a ne onaj koji ga stvara (to se svakako može primeniti na dobar deo tehničkog osoblja, pa i inženjera, prosvetnih radnika, službenika i slične društvene grupe). Da postoji takva eksploatacija može se zaključiti: prvo, iz arbitrarnog odlučivanja o načinu nagradivanja (parola o "nagrađivanju prema radu" ovde samo prikriva voluntarizam) i drugo, iz značajnih socijalnih razlika, koje ukazuju na to da lavovski deo nacionalnog dohotka odlazi u ruke onih koji i odlučuju o načinu njegove raspodele.

S druge strane, iz činjenice da se privilegijama ne koristi samo vladajuća klasa u Sovjetskom Savezu, već i dobar deo neproizvođačkih klasa, ne može se zaključiti da između vladajuće klase i svih drugih klasa, osim proizvođačkih, vlada društvena harmonija i da je ukinuta osnova svakog klasnog suprotstavljanja. Takav zaključak bi bio neosnovan, jer, prvo, ne samo da se vladajuća klasa i druge neproizvođačke klase razlikuju po obimu privilegija (jer izvesne privilegije koje dodeljuje višim slojevima vladajuća klasa koristi da bi ih korumpirala i pridobila za svoje ciljeve, ali koje ona dozira prema stepenu funkcionalnosti određenih delatnosti u službi održanja postojećeg sistema), već što je bitnije, one se razlikuju i po tome ko odlučuje o raspodeli privilegija. I što je još važnije, klasne razlike između njih se očituju u tome, što jedino vladajuća klasa može odlučivati i o načinu i sadržaju aktivnosti svih drugih klasa, te i o društvenim uslovima i posledicama njihove delatnosti – u čemu su i neproizvodne klase stavljene načelno u isti položaj – lišenosti i otuđenosti – kao i proizvodne klase.

Ako propustimo da uočimo ovaj momenat, koji je vrlo karakterističan za

ovakav tip klasnog društva, teško se može razumeti njegova svojevrsna dinamika, a još manje se može odgovoriti na pitanje: zašto u ovom društvu društveni sukobi ne nastaju, pre svega, na onoj liniji gde je klasna suprotstavljenost najzaoštrenija (tj. na liniji vladajuća klasa – proizvođačke klase), već u "marginalnim" sferama (tj. na liniji vladajuća klasa – inteligencija). Ali kada se analizira šta predstavlja osnovu sukoba na ovoj drugoj liniji, utvrđuje se da nikako nije reč o marginalnoj sferi, jer taj sukob izražava suprotstavljenost klase koja je prigrabila svu vlast, te i pravo kontrole nad celinom društva, i onih društvenih grupa koje žele da ospore takvo pravo kao legitimno i da sebi povrate pravo na samostalnost, što uključuje pravo na odlučivanja i upravljanje ne samo vlastitom aktivnošću nego i celinom društva (a to se može formulisati kao pravo na identifikovanje vlastitog interesa i vlastitog društvenog, odnosno klasnog identiteta).

Stoga, da bi se odgovorilo na gornje pitanje potrebno je razumeti prirodu vladajuće klase u sovjetskom društvu i osnovu na kojoj ona nastaje kao vladajuća klasa. Iako ni sovjetska vladajuća klasa ne bi mogla da se održi bez monopola ekonomske moći, koji joj omogućuje državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, njena totalitarna moć i dugovečnost proizlaze, pre svega, iz činjenice da se ona, spajanjem ekonomske i političke vlasti, nametnula društvu kao apsolutni arbitar, koji ugrožava društvo kao celinu, a ne samo direktno eksploatisane proizvođačke klase. Stoga su se posle smrti Staljina, sa ukidanjem apsolutističke vlasti, upravo u toj sferi osetile najveće prepreke za društvene promene, jer se na ovoj opštoj suprotstavljenosti temeljila nepremostiva granica za razvoj svih društvenih delatnosti, te i društva kao celine; zato je bilo nužno povesti borbu najpre za ukidanje takve granice, da bi se oslobodio bilo kakav prostor za slobodnije društveno delovanje u pravcu radikalnijih društvenih promena. (Mislim da u ovome leži objašnjenje o putevima i pravcima, kao i o nosiocima takozvanih "disidentskih pokreta"; iako ne treba smetnuti sa uma ni relativno povoljniji društveni položaj neproizvođačkih klasa u odnosu na radništvo i seljaštvo, što je moglo uticati na brže razvijanje njihove društvene svesti, mada bolji položaj, naročito kada su u pitanju materijalne privilegije i bolji profesionalni uslovi, može delovati i negativno, u pravcu prilagodavanja postojećoj strukturi i prihvatanja status quo-a).

Upravo zbog izuzetne složenosti društvene strukture sovjetskog društva, koja se ne može objasniti postojećim klasičnim formulama, nužno je bilo detaljnom analizom raščlaniti postojeće društvene klase i slojeve i odrediti im realno mesto u društvenoj strukturi, ne na osnovu spoljašnjih obeležja (na primer, kada se uzmu isključivo privilegije kao merilo društvenog položaja klasa u sovjetskom društvu), već na osnovu sindroma karakteristika koje određuju različitost načina života društvenih klasa i slojeva. Kao što sam u prethodnoj analizi nastojala da utvrdim, za određivanje takvih razlika, koje suštinski razdvajaju društvene klase, bitna su sledeća obeležja: položaj u društvenoj podeli rada (vrsta i sadržaj rada, odnos konkretnog rada prema mogućnostima odlučivanja o uslovima rada i radnom i životnom ritmu,¹⁴⁹) položaj u odnosu prema sredstvima rada i proizvodima rada, ma-

149) Jedno od značajnijih obeležja različitosti života, koje se skoro potpuno previde,

terijalni položaj porodice koji određuje mogućnost slobodnog izbora društvene delatnosti, materijalni i kulturni uslovi koji se stiču na osnovu konkretnog rada, društveni položaj u odnosu na mogućnost učešća u procesu odlučivanja o širim društvenim pitanjima (u šta spada i definisanje društvenog interesa); sistem potreba koji se razvija s obzirom na uslove i rezultate konkretnog rada; društvena (klasna) svest o vlastitom položaju i mogućnostima društvenih protivrečnosti. Da bi svi ovi elementi bili obuhvaćeni, potrebna bi bila mnogo konkretnija i neposrednija analiza sovjetskog društva, koju, po mom mišljenju, u sadašnjim uslovima mogu da izvrše samo oni koji su deo tog društva, te je moja analiza ostala nužno ograničena i nedovoljna. Ali i iz elemenata koji su prethodno analizirani, na osnovu podataka koji su mi stajali na raspolaganju,¹⁵⁰⁾ mislim da ima osnove da se sugerira ranije formulisani zaključak, koji će biti detaljnije razvijen kasnije.

---

jeste mogućnost uspostavljanja i kontrole vlastitog radnog i životnog ritma, od čega u velikoj meri zavisi celokupna organizacija života. A razlike u tom pogledu proizlaze, u prvom redu, iz vrste rada i društvenog položaja na osnovu rada koji se obavlja, te se može reći da su mogućnosti za samostalno određivanje radnog i životnog ritma najmanje kod manuelnih radnika — u Sovjetskom Savezu se u tome izjednačuje i seljaštvo sa radnicima u industriji, jer i kolhozni i sovhozni tip organizacije podrazumevaju da seljaci ne rade prema prirodnom ritmu, kao što je slučaj sa inokosnim seljaštvom; zatim kod onih nemanuelnih zanimanja koja su strogo fiksirana za mesto i vreme rada i za izvršenje zadataka koji se mogu u potpunosti kontrolisati od strane državnih organa. Prema tome, zavisnost i otuđenost biće veća kod ovih društvenih grupa te će i njihov način života biti znatno skućeniji i lišavanje mnogo veće.

150) U pitanju su isključivo sekundarni podaci, što važi čak i za statističke podatke kojima sam se koristila, bilo iz sovjetskih izvora ili iz drugih izvora, s obzirom na ideološki uticaj, koji s obe strane može imati dejstva na iskripljavanje stvarnosti. Nemogućnost provere tih podataka na samom izvoru, pu tem neposrednog istraživanja na terenu, zahteva opreznost i uzdržanost u zaključivanju. Ali budući da i sama imam dosta dugo životno iskustvo o jednom tipu društva koje neosporno ima dodirnih tačaka sa ovim ovde opisanim mogla sam se bar delimično osloniti na raspoložive podatke u analizi koju sam izvršila, da bih sugerirala zaključak, koji svakako ne može biti definitivni.

III glava

KARAKTER DRUŠTVENIH SUKOBA

Celokupna prethodna analiza može pomoći rušenju jednog mita o homogenom monolitnom sistemu, koji bez prekida u kontinuitetu traje u Sovjetskom Savezu već šest decenija (mit koji se podržava proslavljanjem jubileja Oktobarske revolucije, kao da se između 1917. g. i tridesetih godina nije desila kontrarevolucija, koja je ne samo dovela u pitanje osnovne ciljeve te revolucije već ih je suštinski porekla), mit o jedinstvenoj borbi svih stvaralačkih snaga za ostvarenje istih ciljeva izraženih u "monolitnoj" ideologiji, koja u svojoj "jedinstvenosti" i "čistoći" nije bila pomućena čak ni Staljinovim "devijacijama" (mit o ispravnosti linije partije od Oktobra do danas).

Analiza strukture sovjetskog društva potvrđuje da postoji heterogenost društvenih uslova, kojima su određene razlike u društvenom položaju društvenih grupa u SSSR-u i različitost njihovih interesa i načina života, što ukazuje na ideološku osnovu mita o "monolitnom sistemu".

S druge strane, neposrednije razmatranje društvenih sukoba u sovjetskom društvu od njegovog nastanka do današnjih dana potvrđuje isto tako objektivnu nezasnovanost ideološke deklaracije o monolitnom jedinstvu sovjetskih naroda i partije, koja je podržavana i od spoljašnjeg sveta prihvaćena dugi niz godina, zahvaljujući samo skrivanju informacija, kako za narode Sovjetskog Saveza tako i za one izvan sovjetske teritorije. U današnje vreme, kada se i u SSSR-u sve više razvija organizovano informisanje javnog mnjenja, koje se odvija neoficijelnim kanalima i odnosi se, pre svega, na pokrete koji se suprotstavljaju zvaničnom kursu, i zahvaljujući u velikoj meri toj vrsti "podzemnih informacija" koje nalaze svoj put i izvan zemlje, kao i nužnom otvaranju SSSR-a prema spoljnjem svetu, sve se više zna šta se stvarno događa iza "gvozdene zavese". Kada se sve to prouči dobija se bitno drugačija slika o sovjetskom društvu u toku šest decenija njegovog postojanja, koje je prošlo ne samo kroz nekoliko faza u svom razvitku, već je i predstavljalo takoreći neprekidno poprište žestokih sukoba i otpora, koji se nisu okončali čak i nakon mnogomilionskih žrtava staljinističkih čistki, obnavljajući se u različitim vido-

vima (bilo u vidu pasivnog otpora ili otvorenih pobuna). Takav novi uvid u dinamiku sovjetskog društva ruši mit o savršenom totalitarnom društvu koje uspeva da zaustavi svako kretanje i da apsolutno podredi volju svih pojedinaca i društvenih grupa totalitarnoj politici svemoćne države i partije, što se dobija kao slika na površinskom nivou, dok se ne učini napor da se otkrije slojevitost društvenih uslova i socijalnih i misaonih reakcija, razotkrivanjem prividno neprobojne, jedinstvene totalitarne države.

Već jedan kraći pregled različitih vrsta sukoba, koji počinju takoreći sutradan iza pobeđe Oktobarske revolucije i traju do danas (neki od njih nestajući u jednom periodu da bi se pojavili u drugom), bio bi dovoljan da potvrdi neodrživost mita o monolitnosti sovjetskog sistema, na čemu sovjetsko rukovodstvo i danas istrajava.

Međutim, analitičar sovjetskog društva mora imati u vidu specifičnost društvenih sukoba u Sovjetskom Savezu, koji se samo u malom broju slučajeva mogu odrediti kao klasični oblici klasnog sukoba, budući da se ne dešavaju na liniji direktnog suprotstavljanja klasnoj vladavini i klasnom interesu vladajuće klase, dok je za većinu društvenih sukoba i, može se reći, upravo za one koji su vršili dugotrajniji uticaj na sovjetsko društvo, karakteristično da se odvijaju prvenstveno u sferi superstrukture, odnosno, na planu definisanja društvenih ciljeva i društvenih vrednosti, tj. na planu same definicije socijalizma. Drugim rečima, glavna konfrontacija u sovjetskom društvu dešava se u protivstavu zvaničnoj ideologiji i politici, iza čega istraživač treba da otkrije društvene snage koje se nalaze u sukobu i utvrdi mogući sukob različitih društvenih interesa. Samim tim, ovde ne bi mogla biti delotvorna primena klasične formule marksističke analize društvenih sukoba, jer bi takav pristup zatvorio mogućnost da se otkrije stvarnost postojećeg suprotstavljanja različitih društvenih snaga, budući da se u ovom slučaju ne radi uvek o suprotstavljenosti klasa u strogom smislu reči, već pre o opštijoj konfrontaciji različitih društvenih grupa jednoj zajednički suprotstavljenoj društvenoj sili, koja im svima neopozivo određuje sudbinu i ugrožava njihovu samostalnu egzistenciju, arbitrarno definišući "opšti interes" sa stanovišta svojih posebnih klasnih interesa. U tom smislu je i u ovom slučaju reč o sukobu različitih društvenih interesa, ali se precizno kao klasni interes može definisati, pre svega, interes vladajuće klase, iz razloga koje sam ranije iznela, dok su interesi koje zastupaju njoj suprotstavljene društvene grupe difuzni i nisu samo klasno određeni.

Iz tih razloga analiza društvenih sukoba u SSSR odvijace se, prvenstveno, na planu konfrontacije različitih stanovišta o putevima i strategiji društvenog i kulturnog razvoja, sa pokušajem utvrđivanja društvenog karaktera njihovih nosilaca. Analiza neće slediti hronologiju nastajanja sukoba, već će biti izvedena s obzirom na karakter ovih sukoba.

Zadržacu se, najpre, na onim sukobima koji se mogu uvrstiti u red klasičnih klasnih sukoba, i to po redosledu zanačajnosti a ne po hronološkom redosledu.

1.

Kronštatska pobuna mornara baltičke flote marta 1921. godine predstavlja svakako jedan od najznačajnijih i najranijih otvorenih sukoba, koji izbija kao erupcija nezadovoljstva politikom boljševičke partije u rešavanju dva osnovna pitanja: u pogledu životnih uslova radništva i seljaštva i vlasti sovjeta. Kronštatska komuna je trajala petnaest dana i nastala je kao rezultat nezadovoljstva izazvanog uslovima koje je potencirao "ratni komunizam" i kao eho petrogradskih nemira koji su mu prethodili u februaru 1921. godine, a koji započinju štrajkovima u najvećim fabrikama, najpre kao pobuna protiv nejednakog sistema racioniranja, a zatim sa sve naglašenijim političkim zahtevima – za uklanjanje političke policije iz fabrika, za obnavljanje građanskih prava, za slobodu govora, štampe i udruživanja, oslobađanje uhapšenih socijalista, za ukidanje prekog suda, za slobodne izbore za fabričke komitete, sindikate i sovjet¹⁾ – što će imati snažnog uticaja i na baltičke mornare. Kao i petrogradski štrajkovi i Kronštatski ustanak je spontano nastao, vođen od strane radnika, seljaka i mornara, bez učešća političkih partija. Iz raspoloživih dokumenata se može utvrditi da iza Kronštatskog ustanka nije stajala nijedna partija kao organizator, već se pre može govoriti o pluralitetu partijskih opredelenja njegovih učesnika, kao i odbacivanju svake partijske dominacije.

Ovaj spontani otpor "komesarokratriji" (R. Daniels) i birokratizaciji sovjetske vlasti inspiriše se izvornim ciljevima Oktobarske revolucije i predstavlja prvo ozbiljno potvrđivanje spremnosti radništva da se sa oružjem bori za očuvanje i obnavljanje tekovina Oktobra, nasuprot etabliранoj vlasti i partiji koja postaje vladajuća sila. Da je snaga i ozbiljnost ovog otpora prevazilazila sve dotadašnje opozicione pokrete pokazuje i činjenica da su sve opozicione grupe prihvatile partijsku odluku X Kongresa o gušenju Kronštatske pobune oružanim putem, uprkos tome što su ideje "leve opozicije" i ideje Kronštatskih komunara bile međusobno bliske, kako u kritici postojeće politike partije, tako i s obzirom na ciljeve koje su proklamovali. Međutim, kritika kojom se nadahnjivala Kronštatska pobuna i ciljevi u ime kojih su se njeni protagonisti odlučili na radikalni raskid sa politikom vladajuće boljševičke partije, prelazi granice koje su sve dotadašnje i kasnije formirane opozicione grupe bile spremne da prihvate. Time se može objasniti njihov odbojni odnos prema Kronštatskom ustanku i prihvatanje njegove kvalifikacije kao kontrarevolucije, jer je ovaj ustanak dovodio u pitanje pravo same boljševičke partije da bude neprikosnoveni arbitar u pitanjima društvenog razvoja sovjetskog društva.

Ciljevi Oktobarske revolucije se nisu ostvarili – proglašava Privremeni revolucionarni komitet mornara, crvenoarmejaca i radnika Kronštata: radnička klasa se nadala da će ostvariti oslobodjenje, a umesto toga došlo je do porobljavanja čoveka kao pojedinca, do moralnog ropstva, jer je unutrašnji život ugušen i svi su prinuđeni da misle na jedan način; rad nije postao radost već nova forma ropstva (oni kritikuju uvođenje Taylorovog sistema organizacije rada); komunistička partija,

1) Vid. Paul Avrich, *Kronstadt 1921*, 1970, str. 37 i 42–43.

koja upravlja zemljom, odvojila se od masa i izgubila njihovo poverenje, ona više ne brani interese radnika jer su joj tuđi, i pošto je osvojila vlast jedino se plaši da je ne izgubi, te je brani svim sredstvima; na proteste seljaka i radnika odgovara se krvavim represalijama.²⁾

"Suprotno razumu i protivno volji radništva oni (komesari) su započeli izgradnju državnog socijalizma sa robovima umesto slobodnog rada. . . Od roba kapitaliste radnik je pretvoren u roba državnog preduzeća. . . Dobili smo državni socijalizam sa sovjeticima funkcionera koji poslušno glasaju prema diktatu partijskog komiteta i njegovih nepogrešivih komesara. . . Situacija je postala nesnosna i revolucionarni Kronštad prvi raskida okove i gvozdene rešetke ovoj zatvora. On se bori za različitu vrstu socijalizma, za Sovjetsku Republiku radništva, u kojoj će sami proizvođači biti vlastiti gospodari, koji će moći raspolagati svojim proizvodima kako njima odgovara."³⁾

Iz tih razloga "strpljenje radništva je došlo do kraja" i Kronštad započinje novu revoluciju, "otvarajući ponovo put za socijalističko stvaralaštvo".

A u Rezoluciji opšteg zbora brodske posade od 1. marta zahteva se: ponovni i slobodni izbori sovjeta tajnim glasanjem pošto postojeći sovjeti ne izražavaju volju radnika i seljaka; stvaranje slobodnih asocijacija radnika i slobodnih sindikata, kao i pravo na slobodu sastajanja, sloboda govora za radnike i seljake, za anarhiste i sve leve socijalističke partije; oslobađanje svih političkih zatvorenika socijalističkih partija i onih koji su zatvoreni zbog učešća u radničkim i seljačkim pokretima, izbor komisija za reviziju predmeta zatvorenika u tamnicama i koncentracionim logorima; ukidanje svih političkih odeljenja, jer ni jedna partija ne sme imati privilegije za propagandu svojih ideja, niti dobijati sredstva od države za takve ciljeve; zahteva se da se seljacima da puno pravo da raspolazu svojom zemljom, itd.⁴⁾

Vodeća parola Kronštatskog ustanka bila je: "sva vlast sovjeticima a ne partijama", što sažeto izražava širu demokratsku usmerenost ovog pokreta nego što je bio slučaj sa drugim opozicionim grupama, koje su ostajale u okvirima partije, budući ograničeni ne samo partijskom disciplinom nego i svim ogradama koje se nameću svakom viđenju stvarnosti iz perspektive samo jedne priznate političke partije. Stoga, za razliku od "leve opozicije", koja nije smerala nikakvu revoluciju, jer nije želela da probija okvire boljševičke politike, već samo da bdi nad njenom doslednošću i da je vraća na pravi put kadgod ova skrene sa njega, Kronštadovci "polazu prvi kamen trećoj revoluciji", koja teži da oslobodi radne mase od poslednjih okova" (Isto, str. 243).

2) Iz *The Truth about Kronstadt*, u R. Daniels, *A Documentary History of Communism*, str. 204-205.

3) Iz "Izvestija Privremenog revolucionarnog komiteta mornara, crvenoarmejaca i radnika grada Kronštata" od 16. marta 1921., vid. u P. Avrich, *Isto*, str. 244, 245 i 246.

4) Iz *Istina o Kronštatu*, navedeno prema P. Avrich, *Isto*, str. 73-74; vid. i L. Shapiro, *The Origin of the Communist Autocracy and Political Opposition in the Soviet State, 1917-1922, 1965*, str. 300-301.

Međutim, gušenjem ustanka u Kronštatu pod optužbom za kontrarevoluciju, boljševička partija je pokazala da nema razumevanja za kritiku svoje politike, za kritiku koja je bila nedvosmisleno uperena protiv iskrivljavanja ciljeva i ideala socijalističke revolucije, kao što pokazuju navedeni tekstovi, a ne protiv socijalizma i komunizma, kao što je bilo predstavljano. Krvavo ugušivši otpor rastućoj birokratizaciji partije i države, kada je još bilo mogućnosti da se revolucija spase, boljševička partija je otvorila put za nasilni obračun sa svim kasnijim spontanim pokretima koji su se opirali nadiranjju staljinizma, i može se reći, dala crveno svetlo Staljinu za njegov definitivni obračun sa opozicijom i starom gardom boljševika.

Stoga se može reći da ovaj prvi i najteži ispit boljševička partija, kao revolucionarna partija, nije položila, jer ugušivši kronštatski ustanak oružanim putem, ona se opredelila za diktaturu partije nad proletarijatom, budući da se ovaj oružani sukob komunista protiv radništva može okvalifikovati kao borba vladajuće partije za očuvanje stečene vlasti protiv klase proletarijata i njegove težnje da ostvari autentičnu proletersku revoluciju bez tutorstva partije. Stoga se mart 1921. godine može obeležiti kao početak raskida partije proletarijata sa vlastitom klasom i kao pripremanje puta za diktaturu partije nad proletarijatom.

Ne preveći razliku između Kronštatskog ustanka, koji je nesumnjivo imao socijalističko opredelenje, i brojnih seljačkih pobuna u periodu 1920—1921. godine, koje su bile vođene najrazličitijim motivima (uključujući kulačke pobune, kao i pobunjenišvo vojnih bandi i nezadovoljstvo seljaka zbog nasilnog oduzimanja proizvođačkih viškova) i svrstavanje svih tih konflikata pod jedinstvenu oznaku kontrarevolucije, opredeliće boljševičku partiju da primenom sile "brani" revoluciju od onih u ime kojih je revolucija izvršena, te da metod gušenja društvenih sukoba postane dominantno sredstvo u daljem razvoju sovjetskog društva.

Međutim, nasilno gušenje Kronštatskog ustanka nije sprečilo nove otpore radništva: 1923. godine boljševička partija je suočena sa brojnim štrajkovima i radničkim pobunjeničkim grupama. Na primer, stvara se "Radnička grupa" koju organizuje stari boljševik Myaznikov, raniji pripadnik "Radničke opozicije", koja oštro napada birokratizaciju partije i zahteva povratak na sovjete iz 1917. g. kao i slobodu govora i štampe za sve grupe; ili "Radnička istina", koju predvođe intelektualci, a koja zahteva utvrđivanje istine o sovjetskom društvu, itd.⁵⁾

Sledeći talas stihijnog revolta počinje sa rasprostranjenim seljačkim pobunama krajem 1929. godine (u Centralnoj Rusiji, na Kavkazu, u Sibiru, u Turkestanu i na Uralu), koje su krvavo ugušene u već otvorenom ratu koji je Staljin objavio seljaštvu, pod parolom "likvidacija kulaštva".⁶⁾

Ali već početkom tridesetih godina Staljin uspeva da slomije svaki otvoreni klasni otpor režimu i od tada počinje dvadesetogodišnja prividna idila "beskonfliktnog društva", koja je, s vremena na vreme, remećena javnim političkim proce-

5) Vid. A. Avtorhanov, Isto, str. 151—152.

6) A. Avtorhanov, Tehnologija vlasti, proces obrazovanja KPSS, Memuarno-istoričeski očetki, 1959, str. 157.

sima što su imali funkciju opravdavanja primene nasilja nad "šaćicom neprijatelja socijalizma", jer se obelodanjivalo suđenje samo najvišim državnim i partijskim rukovodiocima, da bi se iza kulisa mogao nesmetano primenjivati masovni teror.

U uslovima neograničene vlasti nad životima članova sovjetskog društva stvara se atmosfera bezizlaza i jedini mogući vid ispoljavanja nezadovoljstva u periodu između tridesetih i pedesetih godina je pasivni otpor. Mnogi istraživači smatraju da se permenentno niska produktivnost rada sovjetskih radnika i seljaka u kolhozima, što se nije poboljšalo ni sa uvođenjem sve modernije tehnologije, kao i loš kvalitet proizvoda, zatim veoma nemaran odnos prema sredstvima za proizvodnju i brojni slučajevi sitnog privrednog kriminala, mogu objasniti kao vrsta nemog otpora radništva, kojim su izražavali neprihvatanje radnih i životnih uslova što im je nametnuo staljinistički režim. Ideološka hipokrizija, koja proklamuje "vlast radničke klase" i proglašava radničku klasu "vlasnikom sredstava za proizvodnju", sukobljava se sa apsurdom da radnici uništavaju "sopstvena sredstva" i potkradaju "vlastitu imovinu". Dokaz za to da se ovi vidovi otpora radništva nisu mogli ugušiti tokom decenija je uvođenje veoma strogih disciplinskih mera koje je "radni zakon" usvojio u eposi staljinizma, a da su ovi otpori prisutni i danas pokazuje primenjivanje i nadalje strogih mera protiv kršenja radne discipline, lošeg kvaliteta proizvoda, privrednog kriminala, velike fluktuacije radne snage, itd.

Otpori koji su se javljali kao revolt na velikoruski nacionalizam, počev od 1937. g. sa rusifikacijom Ukrajine, produžavajući se 1940–1941. g. sa deportovanjem Estonaca i Litvanaca u Sibir i 1943. g. sa genocidom izvršenim na Čečeniima, Ingušima, Kalmicima i deportovanjem blizu milion Tatara sa Krima, izlaze iz okvira čisto klasnih sukoba, iako se mogu tretirati kao jedan vid suprotstavljanja klasno definisanom društvenom interesu. Velike nacionalne pobune zabeležene su i između 1943. i 1949. g. u Ukrajini, Letoniji i Estoniji. Mada su te pobune bile reakcija na staljinistički nacionalizam, učesnici tih pobuna se još uvek nalaze u logorima u Sibiru, u Kolimu i drugde.⁷⁾ Protestni pokreti ukrajinskih intelektualaca od sredine šezdesetih godina protiv zadržavanja staljinističke politike o nacionalnom pitanju (prema kojoj i nadalje ukrajinska deca nisu obavezna da uče svoj maternji jezik, već samo ako to zahtevaju roditelji, te, stoga, ni osnovno obrazovanje ne dobijaju na maternjem jeziku), završili su se hapšenjima nekoliko desetina istaknutih intelektualaca.⁸⁾ Takva politika rusifikacije drugih naroda i velikoruskog nacionalizma predstavlja i nadalje izvor sve otvorenijih sukoba i proširuje se i na druga područja Sovjetskog Saveza sedamdesetih godina.

2.

Konfrontacije između socijalističkih partija i unutar boljševičke partije predstavljaju, drugu vrstu sukoba, koja se samo delimično može podvesti pod for-

7) R. Medvedev, Isto, str. 197–200.

8) Vid. V. Chornovil, *The Chornovil Papers*, 1968, str. 105, 112 i 174.

mulu klasične klasne borbe.

Sukob između boljševičke partije, s jedne strane, i druge dve socijalističke partije – menjševika i esera – traje znatno kraće, u periodu između 1918–1922. g. i ostaje bez većeg dejstva na kretanja u post-staljinском periodu. On se uglavnom završava 1922. g. kada su zabranjene sve druge partije, mada u manjem obimu nastavlja da deluje do kraja dvadesetih godina, u vidu malih ilegalnih grupa. Ovaj sukob se odvijao na dve linije: na liniji borbe za vlast i na liniji konfrontacije različitih shvatanja socijalizma. U prvom pogledu borba se vodi za osvajanje uticaja na sovjete i fabričke komitete i poznate činjenice pokazuju da su do ukidanja ovih partija one uspevale da ostvare znatan uticaj, naročito na seoske sovjete. U pogledu idejne konfrontacije, mada se u kritici politike boljševičke partije od strane menjševika i esera mogu naći izvesne zajedničke tačke sa "levom opozicijom" unutar boljševičke partije, kao što je kritika tendencija ka autokratizmu i birokratizaciji državnog aparata, kritika ovih partija se zasniva na bitno drugačijem shvatanju socijalizma, dok se kritika "leve opozicije" odnosi, pre svega, na izabrani put u realizaciji boljševičkog stanovišta koje se ne dovodi u pitanje.

Glavna tačka razilaženja između boljševika i menjševika sastojala se u insistiranju menjševika na anticentralističkoj organizaciji nasuprot centralizmu, koji je boljševička pratija prihvatila kao osnovu organizacije državnog i partijskog aparata. Iz perspektive različitog viđenja socijalizma menjševici su predviđali da će velika koncentracija vlasti neizbežno dovesti do bonapartizma i apsolutističke vladavine, kao i do političkog terora. Dok se eseri i boljševici razlikuju na pitanju o odnosu ciljeva i sredstava, te prvi kritikuju tezu "cilj opravdava sredstva" i zalazu se za "etički socijalizam", tj. za primenu samo takvih sredstava koja mogu vaspitno delovati na graditelje komunističkog društva. Ovde se neću upuštati detaljnije u razradu ovih shvatanja, jer sudeći prema analizama, njihovo je dejstvo bilo kratkog veka i u zavisnosti od toga nije ostavilo dubljeg traga na ruskom tlu, te je malo verovatno da će se obnoviti i pojaviti kao nova alternativa. Mada je upravo ova vrsta sukoba – budući da je to bio sukob između različitih shvatanja socijalizma – mogla biti sudbonosna za sovjetsko društvo, da je bilo prilike da se razviju različite alternative i konfrontiraju kao realna snaga naspram dominantne boljševičke politike. Zabrana svih drugih socijalističkih partija 1922. g. i likvidacija njihovih vođa ugušila je mogućnost stvaralačkog konfrontiranja različitih shvatanja socijalizma, kanališući sva suprotstavljanja u okvire jedino priznate i dozvoljene, boljševičke partije.

Ali je sukob između boljševika, konstituisanih kao vladajuća partija, i anarhista bio najoštriji, jer se anarhistička ideja socijalizma u najvećoj meri suprotstavljala boljševičkoj politici, a sa druge strane, anarhisti su u Ukrajini podigli oružani ustanak kada je boljševička vlast pokušala da ih podredi centralističkom državnom aparatu, uprkos činjenici da su u građanskom ratu doprineli pobjedi boljševika, jer su se borili protiv snaga kontrarevolucije. Stoga je i anarhistička kritika izdaje revolucije bila najoštrija i principijelno najčistija, jer se anarhisti nisu borili za vlast, već za stvaranje sopstvenih "liberterskih komuna prema modelu iz 1871".⁹⁾

9) *The Anarchists in the Russian Revolution*, uredio Paul Avrich, 1973, str. 18.

Nasuprot autoritarnom socijalizmu, anarhisti su propagirali slobodnu federaciju komunala, sa naglaskom na enaicipaciji radništva vlastitom spontanom aktivnošću. Budući da socijalizma nema bez slobode, prema anarhističkoj viziji, ciljevi revolucije se mogu ostvariti samo pomoću libeterskih, a ne uz pomoć autoritarnih sredstava; stoga se do komunizma i slobode ne može dospeti preko državnog socijalizma, jer država monopoliše svu moć, ne samo u preduzeću, nego i u radničkim organizacijama, pa čak i u umetnosti i literaturi. Suprotno tome, deviza anarhista je priznavanje prava čoveka na sopstveni život i na potpuno zadovoljenje svojih potreba, te je osnovni cilj svake komune puni i slobodni razvitak ljudske ličnosti (Isto, str. 62–63). Anarhisti su isticali da oni nisu protiv svake organizacije, već su se zalagali za sasvim drugačiji tip društvene organizacije, koji se zasniv na samorganizovanju i samoupravi.

Dakle, za razliku od svih drugih socijalističkih shvatanja, koja su se ujedinjavala na ideji državne organizacije kao legitimnom putu u socijalizam, anarhisti, koji su propagirali "slobodne nezavisne komune" i decentralizaciju koja će razbiti državu u autonomne radne grupe, morali su postati glavna suprotstavljena snaga boljševizmu, jer su smerali da sruše uporište novoformirane vlasti. Uprkos tome što su anarhisti prvi prišli boljševicima nakon Oktobarske revolucije, jer su držali da je njihov program najradikalniji, njihovi su se putevi razišli već 1918. g., kada su i anarhisti, ranije od ostalih, videli kuda smeraju boljševički kurs i već tada anticipirali sve konsekvencije "državnog socijalizma", a boljševici shvatili da će u njima imati najupornije ideološke protivnike. Zato je svaki pokušaj anarhista da ostvare samoupravu u fabrikama osujećen od strane boljševičke vlasti kao pokušaj unošenja dezorganizacije i anarhije u privredu (Vid. Volin, str. 290).

Međutim, glavno poprište sukoba, ako je suditi po dejstvu koje je izazvalo i još uvek izaziva, koncentrisalo se, s jedne strane, na sukob unutar boljševičke partije, a sa druge, na sukobe u oblasti kulture. Iako se samo u oblasti kulture može pratiti nit sukoba iz dvadesetih godina, budući da se ovaj vid sukoba ponovo razbuktao u post-staljinjskom periodu, i sukob unutar boljševičke partije, nastao između dvadesetih i tridesetih godina, ima vidljivih odjeka u sovjetskom društvu u drugoj polovini stoleća, mada se danas ne odvija unutar partije, ili bar ne u vrhovima njenog rukovodstva, ali se ideje "leve opozicije" obnavljaju u redovima kritički orijentisanih grupa omladine, radnika i intelektualaca.

Kada je reč o unutarpartijskom sukobu ovde ćemo pratiti, pre svega, onaj pokret koji se može označiti kao "leva opozicija", čiji se počeci javljaju već 1918. godine i nastavljaju do tridesetih godina, na čijem čelu su se nalazili i istaknuti partijski rukovodioci, stari boljševici, koji će biti likvidirani u periodu učvršćenja staljinizma. Sukob izbija oko izabranog puta u socijalizam, koji se kritički procenjuje, pre svega, s obzirom na posledice koje je proizveo, te je težište kritike na posledicama ("devijacijama"), dok se analizi dubljih uzroka ili ne poklanja dužna pažnja, ili se uočavaju samo oni uzroci koji su proizašli iz nedoslednosti sprovođenja revolucionarne boljševičke politike, a ne i oni koji su izvirali iz samih osnova prihvaćenog shvatanja socijalističkog razvoja. Tek će Trocki 1936. godine probiti

te granice i dospeti u svojoj kritičkoj analizi do temeljnih uzroka iz kojih nastaje staljinizam kao sistem. Sa likvidacijom vođa svih opozicionih grupa, pred kraj tridesetih godina, prestalo je delovanje tih grupa, jedino se još oglašavao Trocki sa svojom sve radikalnijom kritikom (ali koja takođe nije uspeła da prevaziđe neke ograničenosti boljševizma), i činilo se kao da su i same ideje "leve opozicije" u korenu ugušene. Međutim, sudeći po tome kako su prekonoc oživele iste ideje još dok je Hruščovljeva najava procesa destalinizacije imala tajni karakter, može se pretpostaviti da Staljin nije uspeo da se obračuna sa idejama "leve opozicije", uprkos drastičnom obračunu sa njenim vođama. Šta više, decenijama održavane kao nada i pothranjivane sve većim nezadovoljstvom koje je izazvao staljinistički režim, te su se ideje nanovo pojavile u radikalnijem obliku, očišćene od iluzija što su ih njihovi tvorci gajili u odnosu na partiju i sovjetsku državu.

Da se može govoriti o "levoj opoziciji" kao idejno jedinstvenoj orijentaciji, suprotstavljenoj vladajućoj struji u partiji, bez obzira na unutrašnje razlike koje su postojale između grupe koju 1918. g. čine Osinski, Buharin i dr., "Radničke opozicije", koja nastaje između 1920–1921. g., demokratskih centralista, opozicione grupe Trockog od 1923. g. i ujedinjene opozicije 1927. g. i bez obzira na činjenicu što su ove grupe bile međusobno razjedinjene, potvrđuje se time što svi ovi sukobi nastaju kao reakcija na gušenje demokratske tradicije u partiji. Tu je i zajednička ograničenost svih ovih pokreta, jer je težište njihove borbe bila unutarpartijska demokratija, a ne demokratski socijalizam u širem smislu, zato, osim Buharina u ranom periodu i delimično "Radničke opozicije" kao i u kasnijem periodu Trockog, oni ne postavljaju bitno pitanje o uzurpaciji vlasti klase od strane partije, te i o neodrživosti centralističkog stanovišta. Glavne tačke njihove kritike su bile: birokratizacija partije i odvajanje partijskog rukovodstva od partijskog članstva i partije od proletarijata (u "Deklaraciji dvadesetorice" ukazuje se na sve veću podelu partije na hijerarhiju – profesionalne partijske funkcionere – i "običnu" partijsku masu i protestuje protiv toga što komitet ne bira partijsko članstvo već sekretarijat CK vrši selekciju kadra, te se partija podređuje aparatu postavljenih rukovodilaca¹⁰⁾); gušenje slobodne razmene ideja i monopolizacije štampe od strane dominirajuće grupacije u partiji (1927. godine opozicija je zahtevala da se u krivični zakonik unese član po kojem će se smatrati zločinom svaki progon radnika zbog iznošenja kritičkog mišljenja¹¹⁾); gušenje radničke kontrole nad delovanjem sovjetskog državnog aparata (po iskazu Trockog, opozicija je protestovala takođe protiv toga što administrativni aparat guta veliki deo viška vrednosti.¹²⁾ Iz "Deklaracije trinaestorice" 1926. g. se saznaje da su oni protestovali protiv toga što je CK imao na raspolaganju ne samo ideološka i organizaciona sredstva, već i državna i ekonomska sredstva u delovanju na partiju, kao i protiv toga što je režim onemogućivao partiji da bude obaveštena, da misli, da proverava i da odlučuje.¹³⁾

10) Iz R. Daniels, *A Documentary History of Communism*, str. 240.

11) Vid. L. Trocki, *Izdana revolucija*, str. 82.

12) Isto, str. 113.

13) Iz R. Daniels, *Isto*, str. 283.

U ranom periodu, početkom dvadesetih godina, najradikalniju kritiku vladajuće grupacije formulisala je "Radnička opozicija", koja je u najvećoj mjeri imala proletersku bazu i zalagala se za ciljeve radničke klase kao klase, a ne prevashodno partije kao njene avangarde. "Radnička opozicija" je postavila pitanja koja su zadirala u prirodu samog sistema: "Nije tačno da je koren opozicije neslaganje sa zvaničnom politikom o sindikatima" – kaže se u proglasu "Radničke opozicije" – "razilaženje je dublje: oko pitanja o kolektivnom ili personalnom upravljanju u privredi".¹⁴⁾ Kičmu sistema, "jednonačalije", "Radnička opozicija" tretira kao buržoasko shvatanje upravljanja jer se rukovodioci postavljaju od strane države, čemu su oni suprotstavljali kolektivno upravljanje radništva, koje će razviti kreativnu snagu masa i ostvariti radničku demokratiju. Njihov zahtev da Sveruski kongres proizvođača bude vrhovna ustanova kontrole u ekonomiji, bio je najradikalnije stanovište izneto unutar opozicije u partiji. "Radnička opozicija" ja pokrenula pitanje odnosa partije i radničke klase, upozoravajući da avangarda može pokrenuti revoluciju, ali da je može ostvariti samo cela klasa, budući da "stvaranje komunizma može biti i biće delo samih radnih masa" (oslanjajući se na tekst iz Manifesta komunističke partije).

"Radnička opozicija" je takođe pokrenula i sledeće aktuelno pitanje, koje će do kraja biti zaoštreno u eposi staljinizma, tj. pitanje o otuđenju partije od radništva, konstatujući: da je partija sve manje radnička partija, da raste nepoverenje partijskih rukovodilaca u radništvo, i obratno, da se radnici sve više potiskuju sa odgovarajućih mesta koja zauzimaju malograđanski elementi, da rukovodioci ne razumeju potrebe radnika jer oni žive drugačije, te "naše patnje nisu više njihove patnje" (Isto, str. 14).

I u kritici birokratije "Radnička opozicija" je išla korak dalje (izuzimajući kasnije analize Trockog), jer su birokratizam tretirali kao sistem, a ne kao manir rukovođenja. Predstavnici "Radničke opozicije" su ukazivali na to da "ceo sistem paralize i umrtvljuje mase" (str. 33) i u birokratizmu su videli negaciju samoaktivnosti masa, jer suština birokratije je da "treća osoba odlučuje o tvojoj sudbini" (str. 35). Stoga su smatrali da je birokratija najveći neprijatelj budućnosti komunističke partije i sovjetskog društva. Nasuprot birokratizmu oni postavljaju zahtev za "radničkom demokratijom" koja će obnoviti princip izbornosti, slobodu kritike i mišljenja i davanja širokog publiciteta različitim mišljenjima.

Ovakav radikalizam, koji je jednim delom izlazio iz okvira temeljnih principa politike bolješvičke partije, dovodeći neka od njih u pitanje (na primer, odnos avangarde i klase) bio je neprihvatljiv i za Trockog 1921. godine, a za njega pogovo nisu imali razumevanja drugi partijski funkcioneri, koji će se i sami kasnije naći u redovima opozicije, što je i bio razlog da su zajedničkim snagama ugušili "Radničku opoziciju" kao frakciju u partiji. Međutim, ideje "Radničke opozicije" možemo prepoznati u kasnijim radovima Trockog, a među opozicionim stanovištima pedesetih i šezdesetih godina one imaju najdublje odjeka.

14) Alexandra Kolontai, *The Workers Opposition, Solidarity Pamphlet no. 7*, str. 1.

U periodu od 1925. do 1928. godine kritika opozicije će sve više biti usredsređena direktno na tendencije ka autokratskoj vlasti što ih je ispoljavao Staljin. Na XIV partijskom kongresu 1925. godine Kanienjev otvoreno izjavljuje da Staljin ne može da ispuni ulogu vođe koji je kadar da ujedini boljševičke snage.¹⁵⁾ A Buharin (koji je 1926. g. napadao opziciju i branio zvaničnu politiku) konstatuje 1928. godine: "Mi osećamo da je Staljinova politika pogubna za celu revoluciju..." – tvrdeći da je Staljinov osnovni cilj očuvanje vlastite moći, čemu se sve drugo podređuje (Isto, str. 308–309). Rakovski je takođe pisao 1928. g.: "Krećući se ka neograničenom apsolutizmu aparata, uplašeno da ne izgubi vlast, rukovodstvo partije je žrtvovalo interese diktature proletarijata, sovjetske države i svetske revolucije da bi sebe sačuvalo".¹⁶⁾

Buharin 1929. godine iznosi sledeće optužbe protiv Staljinove politike: (1) u politici prema seljaštvu sprovodi se feudalna eksploatacija i pomoću nasilne kolektivizacije ona se legalizuje; (2) na selu se uvodi novi "vojni komunizam" putem administrativne represije; (3) Staljinova politika se razilazi sa odlukama kongresa i plenuma partije; (4) unutarpartijska demokratija je postala fikcija, a odluke partijskog aparat zakon; (5) birokratizacija partije se prenosi i na državni aparat, uloga sovjeta je svedena na dodatni mehanizam partijskog aparata; (6) politiku birokratizacije staljinisti vode i u Kominterni, vršeći izbor činovnika a ne revolucionara; (7) iza leđa partije i njenih najviših organa Staljin vodi politiku likvidacije lenjinske partije – te je, stoga, Buharin predložio smenjivanje Staljina i njegovog kabineta.¹⁷⁾ Takozvana "desna opozicija", na čelu sa Buharinom, pružila je utoliko značajniji otpor staljinizmu što se javila upravo u vreme odlučujuće staljinističke ofanzive, i to kao protivstav staljinističkoj politici brzne industrijalizacije i prisilne kolektivizacije. Ono što posebno karakteriše ovu opozicionu struju jeste zalaganje za izgrađivanje adekvatnije politike prema seljaštvu, koje je činilo 2/3 sovjetskog stanovništva u tom periodu.

Međutim, nijedan vođa opozicije, osim Trockog, ne može se pohvaliti svojom doslednošću u kritici staljinizma, a ta neodlučnost im se osvetila ne samo pobedom Staljinove politike, već i sopstvenom fizičkom likvidacijom. Avtorhanov iznosi podatak da je 1938. godine ostao u životu još jedino Staljin od 24 člana CK koji su rukovodili Oktobarskom revolucijom i bili izabrani na VI kongresu partije 1918. g. (Isto, str. 54).

Iako Trocki do 1921. godine zastupa politiku koja je u nekim tačkama bila rigoroznija od Lenjinove (zahtev za militarizacijom rada, opravdavanje prinudnog rada, stav o podržavljenju sindikata), u 1923. godini se oglašava "novim kursom", u kojem će se već prepoznati kao jedan od glavnih pobornika "leve opozicije" i

15) R. Daniels, Isto, str. 279.

16) Iz pisma Rakovskog "O uzrocima degeneracije partijskog i državnog aparata", iz R. Daniels, Isto, str. 11.

17) Iz Buharinovog pisma plenumu CK, koje na plenumu nije ni izneto. Vid. A. Avtorhanov, Tehnologija vlasti, str. 113.

kao nepomirljivi borac protiv kursa koji će se krajem dvadesetih godina iskristalisati kao staljinizam. Otada su teze Trockog sve više na liniji demokratske opozicije i u njima preovladuje kritika birokratskog monopola vlasti od strane partijskog aparata, što izaziva nepoverenje u partijske mase i guši aktivnost i kritički duh članstva. Stoga Trocki najavljuje borbu protiv narastajućeg birokratizma aparata partije, koji "nije ostatak prošlosti" već proizlazi iz nove funkcije partije i degradacije vodstva: borbu protiv gušenja samoorganizovanja partijskog članstva, radništva i omladine; razobličavanje autokratskih tendencija u partijskom (staljinском) vodstvu, razotkrivanje funkcije države u odbrani nejednakosti; suprotstavljanje rastućoj klasnoj diferencijaciji koju podržava novi poredak i sve većoj upotrebi sile u nametanju vladajućeg kursa. Trocki ukazuje na "izdaju revolucije" koju priprema staljinsko vodstvo, stvaranjem novog eksploatatorskog društva, koje ukida sve revolucionarne tekovine Oktobra. "Novi kurs" je zahtev za napuštanjem apsolutnog centralizma i za vraćanje duhu revolucionarne organizacije. Trocki konstatuje da je birokratizam ratnog perioda bio dečja igračka u poredenju sa birokratizmom koji se razvio u vreme mira i da je aparat partije, uprkos ideološkom razvoju partije, nastavio da misli i odlučuje za partiju.¹⁸⁾ Trocki, stoga, poziva partiju da "sebi potčini svoj aparat" i da garantuje pravo na slobodnu kritiku, "pravo na organizaciono samo-opredelenje" (str. 93). Svi ovi elementi kritike mogu se naći i u kasnijim, mnogo zrelijim analizama, u kojima Trocki dolazi do pojma staljinizma kao određenog sistema, ali bez ranih iluzija o mogućnosti promena fundamentalnih principa sistema putem apela, rezolucija i kongresnih diskusija, prepuštajući razradu taktike i organizacije stvarne borbe drugoj strani. Međutim, onda kada je Trocki došao do saznanja da je u Sovjetskom Savezu izvršena kontrarevolucija i da se samo odlučnom revolucionarnom borbom tome može suprotstaviti, bilo je kasno za organizovanje takve borbe u zemlji, jer je Trocki već bio izgnanik.

Ipak, prema obaveštenjima, grupe koje su nastajale kao opozicija staljinizmu, postojale su sve do tridesetih godina i imale čvrsta uporišta u nekim sredinama, naročito na univerzitetu i u naučnim institutima. Slabost "leve opozicije" bila je njena nepovezanost sa širim masama i nedovoljno poznavanje uslova života radništva i seljaštva.¹⁹⁾

---

18) L. Trotsky, *The New Course*, 1965, str. 15.

19) Čižga smatra da su sve frakcije u partiji bile samo deo birokratije. Ovu tvrdnju on oslanja na činjenicu da nijedna frakcija (ovde je nužna korekcija, jer to ne važi za "Radničku opoziciju") nije tražila podršku radničke klase, već je uglavnom apelovala na partijski aparat, čime se može objasniti neodlučnost, kako "leve" tako i "desne" opozicije da podrškom masa sruše staljinistički režim, čijih su pravih namera bili svesni, kao što pokazuje prethodna analiza. Međutim, ova Čižgina kvalifikacija je dosta uprošćena i implicira sličan zaključak, do kojeg dolazi i L. Kolakowski, naimo, da se celokupna borba frakcija u boljševičkoj partiji može objasniti samo kao borba za vlast. Mislim da je L. Colletti više u pravu, kada konstatuje da se borba "leve opozicije" sa Staljinom ne može objasniti samo kao borba za vlast, te ni kao borba unutar birokratije, jer je birokratija konzervativna društvena snaga, koja nastaje kasnije, kada je svaka opozicija poražena, budući da je birokratija bila "proizvod revolucije u povlačenju". (Isto, str. 178).

Ali pored toga, treba ukazati i na sledeće slabosti demokratske opozicije, koja se najpre javila kao struja unutar boljševizma, da bi se kasnije deklarirala kao opozicija staljinizmu. Reč je o unutrašnjim slabostima, koje su umnogome uticale na ishod opozicione borbe, dovodeći do poraza opozicije krajem tridesetih godina i do trjumfa staljinizma. Opozicija je bila uhvaćena u zamke vlastitih principa partije, kojih se nije mogla osloboditi i kojima je do kraja i sama robovala. Naime, princip centralističke organizacije partije nalagao je jednodušnost u izvršenju odluka, braneći isključivo pravo većine kao demokratsko načelo (a zanemarujući da se manipulacijom većine mogu izglasati nedemokratske odluke); u ime tog principa i sami predstavnici opozicije prihvatili su odluke X kongresa partije o zabrani frakcija u partiji i time već unapred onemogućili svoju tadašnju i buduću aktivnost (jer partijska grupa koja je bila na vlasti imala je više mogućnosti da svaku drugu grupu, koja joj se suprotstavi, proglasti frakcijom i tako je eliminiše). Ujedinjena opozicija je javno priznala da je skrenula sa lenjinističkog kursa oformivši frakciju. (Stoga Daniels s pravom tvrdi da se opozicija bojala da ne postane "druga partija" i budući neodlučna pravila je kompromise, koji će je koštati opstanka).²⁰⁾ Lenjinistički princip "jedinstva partije" nadvladao je kritički impuls opozicije i ona je žrtvovala pobedu svojih ideja i opravdanu kritiku nedemokratskog kursa partijskom jedinstvu, koje je u burnim godinama između sredine dvadesetih i tridesetih godina bilo krajnje fiktivno. Upozorenje Medvedeva da opozicija nije bila u stanju da ponudi prihvatljivu alternativu Staljinovoj politici (str. 70) tačno je ukoliko se uzmu u obzir okolnosti na koje ukazuje Shachtman, koje su umanjile šansu da pobjedi alternativa koju je ponudila opozicija i koja je imala još čvrsto uporište u određenim krugovima sovjetskog društva, naročito kada je reč o stavovima "Radničke opozicije", koji su bili popularni među radništvom. Okolnost da je boljševička partija 1923. godine bila znatno oslabljena i prorodena u pogledu starog kadra koji je izveo revoluciju (mnogi su izginuli u građanskom ratu) i da masovni priliv u partiju u tom periodu nije obezbeđivao proletarizaciju partije, s obzirom da su preovladavali privatni motivi nad idejnim za stupanje u partiju; zatim, zamor koji su osećale mase, naročito partijsko članstvo, koje je podnelo najveće teškoće, paralisao je aktivnost, što je iskoristila birokratija da preuzme vlast u svoje ruke; društvena nesigurnost izazvana široko rasprostranjenom nezaposlenošću i strah za egzistenciju što je ograničavalo kritičko suprotstavljanje; činjenica da se glasovi opozicije nisu mogli tako daleko čuti i biti svakodnevno prisutni u javnim glasilima, kao mišljenja vladajuće partijske grupe; i najzad, poraz nemačke komunističke partije 1923. g. delovao je, uz sve ostalo, depresivno na partijsko članstvo i oslabio snagu uticaja opozicionih ideja.²¹⁾

Pored toga, metod borbe sa opozicijom što ga je primenio Staljin, bio je znatno superiorniji od metoda kojih se pridržavala opozicija. Koristeći jednu opo-

20) Vid. R. Daniels, *Conscience of the Revolution*, str. 402.

21) Vid. Shachtman, "The Struggle for the New Course", predgovor knjizi Trockog, str. 184-189.

zicionu grupu za likvidiranje druge, stvarajući masovnu psihozu "okruženja neprijateljem" i forsirajući tenzije da bi mogao da likvidira nepoželjne kao "neprijatelje naroda", aranzirajući velike javne političke procese kao demonstraciju "demokratskog sudstva", sa iznudenim priznanjima o izdaji, proglašavajući svako suprotno mišljenje za krivično delo "protiv naroda i države", Staljin je sistematski radio na diskreditovanju ličnosti vođa opozicije i njihovih sledbenika, a skrivajući od javnosti i ne obelodanjujući njihove ideje, on je onemogućio njihovo izazovno dejstvo na mase. Stvorivši masovnu psihozu nesigurnosti veštačkim konstruisanjem neprijatelja iz redova svojih protivnika, Staljin je spremno ponudio narodu "žrtvenog jarca", da bi zadovoljio njihovu potrebu za iskaljivanjem osvete zbog nagomilanog nezadovoljstva, čime je uspešno smirivao buru na obe strane. Likvidiravši ozbiljne suparnike, na jednoj strani, a na drugoj, kanališući nezadovoljstvo naroda prema izmišljenim neprijateljima, Staljin je sebi obezbedio ulogu "čuvara" i "doslednog borca za socijalizam". Opozicija očigledno nije bila dorasla tim Staljinovim veštim igrama i dozvolila je da i sama bude uhvaćena u opasnu igru, učestvujući u njoj javnim "priznanjima" o svojoj neprijateljskoj delatnosti. A to se moglo dogoditi samo zato što su predstavnici opozicije do kraja ostali zarobljenici dogme o metafizičkoj prirodi partije, koja se "svojom nepogrešivošću uzdiže iznad grešaka pojedinaca". Stoga su vođe opozicije pretpostavili partijsku disciplinu i partijsko jedinstvo istini o realnim posledicama takvog shvatanja partije i tragičnoj sudbini naroda koja je time bila prouzrokovana. Mislim da se, stoga, može reći, da je slabost opozicije omogućila trijumf staljinizma, uz korišćenje, pri tom, svih pogodnih objektivnih okolnosti, kojima se mogla opravdati politika "čvrste ruke".

Ali još jednom se u istoriji potvrdilo da se fizičkom silom ne mogu uništiti ideje koje odgovaraju najdubljim težnjama i potrebama ljudi i da se likvidacijom njihovim tvorca i zastupnika i psihologijom masovnog terora može samo odložiti ponovno razbuktavanje otvorene borbe za ideje slobode, jednakosti, demokratije i prava ličnosti na samorazvitak i samoupravu.

3.

Kultura je u Sovjetskom Savezu bila i ostala do današnjih dana jedno od glavnih poprišta društvenih sukoba i konfrontacija idejnih stanovišta, zahvaljujući svojevrsnoj ulozi ruske inteligencije kroz istoriju u društvenom životu svoga naroda. I to, pre svega, literatura.

Sigurno ni u jednoj drugoj oblasti Oktobarska revolucija nije izazvala takvo bujanje stvaralaštva i takvu konfrontaciju ideja, kao što je u literaturi dvadesetih godina. I ako revolucija znači oslobađanje ljudskog potencijala i buđenje stvaralačke energije širokih razmera, onda se može reći da je i sovjetska literatura doživljavala svoj revolucionarni preporod. "Prvi put nakon tisuću godina narod je glasno mislio" – pisao je Trocki o tom periodu (Izdana revolucija, str. 141). Ne delim, međutim, mišljenje onih koji smatraju da je takva sloboda i pluralizam literarnog

stvaralaštva tog perioda bila posledica preokupiranosti sovjetskog partijskog i državnog aparata teškoćama na ekonomskom i političkom polju (usled čega nisu imali vremena da se pozabave pitanjima literature i stave je pod svoju kontrolu), kako to smatraju neki autori. Činjenice govore u prilog teze da je politika boljševičke partije imala i svojih svetlijih, demokratskih perioda, kada se shvatanje o centralističkom rukovođenju smatralo neophodnošću u ekonomiji, ali se nije još u potpunosti protezalo ni u političkoj oblasti, a u oblasti kulture nije bilo ni pretpostavljeno. To potvrđuju stavovi najviših partijskih rukovodilaca tog perioda, koji su bili odgovorni za definisanje politike partije prema kulturi (literaturi) kao što su: Buharin, Tocki i Lunačarski, koji su zastupali stanovište o nezavisnosti literature, ističući da to nije oblast gde partija može da komanduje i izdaje direktive, sankcionišući time slobodu stvaralaštva i pluralitet pravaca u literaturi.²²⁾ To se takođe potvrđuje i činjenicom da partija tek 1932–1934. g. uspeva da zavede kontrolu nad literaturom, a do 1928. g. zvanični stavovi partijskog rukovodstva prema literaturnom stvaralaštvu mogu se okarakterisati kao liberalni. Drugim rečima, sukob na polju literature počinje upravo u periodu koji označava početak konsolidacije staljinizma.

U Rezoluciji Centralnog komiteta partije "O politici partije u oblasti literature" iz 1925. g. partija se i nadalje opredeljuje za liberalnu politiku donoseći zaključke: da partija ne može podržavati nijedan pravac i tendenciju u literaturi niti ga favorizovati, te iako treba da daje opšta uputstva literaturi, ona neće sprečavati slobodno takmičenje različitih grupa i tendencija, niti može garantovati monopol ijednoj grupi; isto tako, zahteva se najveća moguća toleranost i upozorava da komunistička kritika mora izbaciti ton komandovanja iz svoje upotrebe.²³⁾ Pa

22) Vid. L. Trotsky, "Culture and Socialism" i "Literature and Revolution", u I. Deutscher (ed), *The Age of Permanent Revolution*, A Trotsky Anthology, Dell Publication Co. 1964; kao i E. Simmons, *Through the Glass of Soviet Literature, Views of Russian Society*, 1961, str. 6–8.

Nikola Milošević u knjizi *Šta Lukac duguje Ničeju, Prilog istoriji i teoriji staljinizma* (vid. knjigu 2, str. 23, 37, 43, 51–52, 54 i 69) takođe ukazuje na očiglednu razliku ne samo u pogledu stanja umetnosti u dvadesetim godinama i u eposi staljinizma, nego i u pogledu politike prema umetnosti koju primenjuje boljševička partija i koja se bitno razlikuje od Staljinove politike. On navodi negativan stav Lunačarskog iz 1921. godine (izloženog u *Sloboda knjige i revolucija*), prema državnom rukovođenju književnošću i sputavanju umetničkog stvaranja (ističući da istinska umetnost ne može pevati u kavezu). Milošević potkrepljuje tezu o drugačijoj politici boljševičke partije prema umetnosti u odnosu na staljinizam, činjenicom da je modernistička umetnost bila široko rasprostranjena u tom periodu, šta više da je davala pečat revolucionarnoj eposi, označavajući revoluciju na planu umetnosti uporedo sa društvenom revolucijom. On smatra da se svedočanstvima može potkrepiti tvrdnja da su boljševički teoretičari bili protiv primene prinude i administrativnih mera u umetnosti, kao i da Lenjinov stav iz 1905 (o tome da pisac treba da bude točkić i šrafčić partijskog mehanizma) nije bio primenjen neposredno posle Oktobarske revolucije, niti je Lenjin, svoj inače konzervativni ukus u umetnosti, proglašavao pravilom partijske politike, kao što će biti slučaj sa Staljinom i njegovim ideolozima (Zdanovim, Rozenalom i dr.).

23) Iz R. Daniels, *A Documentary History of Communism*, str. 269–271.

čak i Proleterska asocijacija pisaca (RAPP), koja je bila najbliža boljševičkoj ideologiji, pruža otpor pokušaju da se literatura iskoristi kao direktno sredstvo propagande u I petogodišnjem planu, zato će Staljin 1932. g. ukinuti ovu asocijaciju da bi je zamenio Sveruskim Savezom pisaca, u skladu sa svojom politikom pune centralizacije kontrole u oblasti literature. Iako je na I kongresu pisaca prihvaćeno stanovište da umetnost treba da bude "pomoćno sredstvo" u razvitku socijalizma, "utičući na psihu čitalaca", to još nije predstavljalo preokret ka potpunoj ideologizaciji umetnosti, jer je istaknuto da je stvarnost komplikovana a ljudska psiha višeslojna, te da je zadatak literature da "skida maske sa sovjetskog života", otkrivajući i dobro i zlo, što je još uvek daleko od usvajanja jednog jedinog pravca u literaturi, sa isključivo pozitivnim herojima, iz druge polovine tridesetih godina.²⁴⁾

Sa jačanjem države i sa odlučnijim zaokretom ka staljinizaciji sovjetskog porotka, posle usvajanja I petogodišnjeg plana, uskladuje se politika partije prema literaturi – literatura, kao i ekonomija i politika, postaje "sektor" partijskog rukovođenja – i od pisaca se zahteva da neposredno pomognu izvršenje plana, propagirajući i popularišući partijsku politiku. U tom cilju preduzimaju se i praktične mere: izdaje se partijska direktiva izdavačkim preduzećima da usklade definisanje kriterijuma za izdavanje literature sa politikom partije; uvode se diferencirani autorski honorari za stimulisanje literarnih dela koja odgovaraju potrebama dnevne politike i sl.²⁵⁾

Pobeda staljinističke politike u literaturi biće obezbeđena tek 1934. g., iako sovjetska literatura u celini nije prihvatila takvu politiku ni do smrti Staljina, o čemu svedoče brojne žrtve pisaca u staljinističkim čistkama (Medvedev navodi broju od 600 pisaca koji su stradali u čistkama, što je 1/3 članstva Saveza pisaca. A Iljia Erneburg piše da je od 700 učesnika I kongresa pisaca početkom tridesetih godina ostalo u životu samo pedesetak posle pedesete godine). Zatim se 1945–1946. ponovo insistira na rigoroznoj partijskoj politici, što je poznato kao "ždanovizam" u kulturi, a najbolja potvrda da otpor pisaca nije bio savladan, već samo privremeno prigušen, je erupcija protesta neposredno posle Staljinove smrti. Mada je rezolucija CK iz 1932. g. utemeljila "socijalistički realizam" kao jedini dozvoljeni pravac u sovjetskoj literaturi, u tom periodu takva odluka nailazi na snažan otpor (i sam RAPP kritikuje tu Rezoluciju), što potvrđuje da je zaokret bio kvalitativne prirode i da mu je samo masovni teror mogao prokročiti put. Sa uvođenjem "socijalističkog realizma" kao jedino dozvoljenog pravca u literaturi zaokružuje se staljinistička politika, kao politika jedne jedine alternative, te je i literatura morala da postane jednobojna, iz nje su morale biti izbačene sve protivrečnosti

24) Vid. E.J. Brown, "The Mobilization of Culture", u R. Daniels (ed), *The Stalin Revolution, Fulfillment or Betrayal of Communism?* str. 69; kao i E.J. Simmons, "Political Control and Soviet Literature", u A. Inkeles & K. Geiger (eds), *Soviet Society*, str. 471.

25) Vid. E. Simmons, *Through the Glass of Soviet literature*, str. 16–17 i E.J. Brown, *Isto*, str. 71.

života, slomljene nade, izgubljene iluzije i neispunjeni zanos.²⁶⁾ Čak su i teme literarnih dela i njihovi naslovi morali biti takvi da bude samo optimizam (Sinyavski navodi da su najčešći naslovi novela iz tridesetih godina bili: Sreća, Prva radost, Pobjednik, Ispunjenje želje, itd.). Reagujući na takvo uplitanje partije u literarno stvaralaštvo Marina Cvetajeva je pisala:²⁷⁾

„Tema revolucije je nalog vremena, tema slavljenja revolucije je nalog partije. . . Da li je ta iako najsnažnija politička partija, iako politička partija s najvećom budućnošću – sve to vreme, i da li ona može u ime sveg tog vremena da postavlja svoje naloge? . . . Politički nalog pesniku nije nalog vremena, ovo daje zadatke bez posrednika. To nije nalog današnjice već svakodnevnice”.

Sa stranica li literature iščezava ličnost, lično dostajanstvo, sudbina ljudi kao pojedinaца, njihova unutrašnja rastrzanja, raskorak između ideala i stvarnosti, što je i te kakao bilo prisutno u literaturi dvadesetih godina.²⁸⁾ Karakterističan je tekst iz novele Nedelja Jurija Libedinskog, iz tog perioda, koji izgovara jedna ličnost:

„Sve se to događalo i ranije – svaka je revolucija počinjala sa radošću i očekivanjem Carstva nebeskog na zemlji, a zatim i donosila toliko patnji koji se pretezale nad njenim sićušnim ostvarenjima” –

(tada se, dakle, još mogla izražavati sumnja u ishod revolucije). Ili drugi tekst iz iste novele, koji pokazuje na koji način tada razmišlja jedan partijski rukovodilac:²⁹⁾

26) Vid. A. Tertz (aliás D. Sinyavski), *On Socialist Realism*, 1970, str. 44.

27) Marina Cvetajeva, *Zemaljska obeležja*, 1973, str. 225 i 286.

28) Vid. na primer, S. Pilnjak, *Golij god, 1920*; Konstantin Fedjin, *Gorodi i godi, 1924*; Fjodor Glatkov, *Novaja zemlja i Cement*; Juri Libedinski, *Nedelja*; Mihail Bulgakov, *Bela garda, Pseće srce i Majstor i Margareta*, I. Babelj, *Crvena konjica*, itd. U noveli *Cement* čitalac se suočava sa socijalnim previranjima i psihološkim sukobima dvadesetih godina: u vidu brutalnih posledica primitivnog komunizma, koji ne pravi razliku između lične i privatne svojine, te sve konfiskuje, i koji strogo odvaja lični interes od "socialist cause", za koji se traži bezuslovno žrtvovanje lične sreće; kada revolucionarni entuzijazam još zahvata radništvo, ali se gubi kod rukovodilaca koji su sve više uhvaćeni u kolo birokratske logike, gde od papira i papirnatih planova ne vide ni ljude ni njihovc stvarne potrebe. Pisac je nastajuću birokratsku elitu okarakterisao simbolima kojima započinje socijalna diferencijacija nakon revolucije i odvajanje vlasti od naroda: kožnim kaputima i uglancanim čizmama, sa kožnim torbicama (komersarskim) i udobnim kancelarijama, nasuprot opustošenoj zemlji tek izašloj iz građanskog rata, gladnoj deci i nikad sitom stanovništvu, bez domova i privatnog života. Uprkos tome što je ova novela važila kao uzor za soc-realističku literaturu, ona je daleko od uobičajeno crno-bele slike kasnijih vremena, i čitajući *Cement* doživljavamo svu fragiku toga perioda revolucije.

29) J. Lebedinski, *A. Week*, 1923, str. 55, 68 i 100.

”U Moskovskim novinama sve je tako fino i veliko. . . Proletarijat i Komunistička revolucija. . . A imamo li mi upravo sada komunizam i proletarijat? . . . Žaloso je kako je težak, tuđ i neshvatljiv život za radnike i seljake u našoj ’radničkoj i seljačkoj republici’ ”.

Ukidanje prava na lični život i glorifikovanje pobjede kolektiva nad pojedincem postaje opšta tema poznih tridesetih godina, koju je literatura morala obrađivati na konkretnim izvorima (u fabričkim kolektivima, u kolhozima, na gradilištima velikih industrijskih objekata i slično).

Literatura dvadesetih godina, koja je bila sva u znaku čoveka i za čoveka (ali ne Čoveka – sa velikim slovom – tj. apstrakcije, već realnog čoveka – pojedinca u uslovima u kojima je živio) – oslobođenog stega i ponovno rođenog da stvara i da iskaze sve svoje potencije, biva optužena i odbačena u staljinističkom periodu kao ”apstraktni humanizam”.³⁰⁾ Tu epohu rušenja svih nada u humani karakter novog društva prozreo je pesnik Mandelštam, kada je u članku ”Humanizam i moderni svet” pisao da je mera društvene strukture čovek, ali da ima epoha kada ”nema vremena za čoveka”, koje shvata da čovek treba da se koristi kao ”cigla ili cement, kao nešto iz čega se gradi, a ne za šta se gradi” (Iz N. Mandelštam, str. 256).

Zamjatin je takode u ime humanizma podvrgao oštroj kritici gušenja individualnosti čoveka (u topiji Mi) i u listu ”Sutra” (čiji je samo jedan broj izašao) pisao je 1919. g.³¹⁾

”Živeli smo u epohi potiskivanja mase, a sada živimo u epohi potiskivanja individua u ime masa; ali sutra će doneti oslobođenje individue u ime čovečanstva”.

I Bezimski je pisao da je kolektivno ”mi” prognalo personalno ”ja”, propagiranjem mističnog verovanja u kolektiv kao entitet u kojem individua nalazi sreću gubeći sebe (Isto, str. 75).

Grupa ”pereval”, na čelu sa literarnim kritičarem Aleksandrom Voronskim, borila se upravo protiv vulgarizacije primene marksizma u literaturi, zalažući se za slobodu umetnika da bira stil i sadržaj i da bude slobodan u odnosu na programe partije, za ”ljudski duh” pisca, nasuprot ”partijskom duhu” (sve dok cela grupa nije pohapšena 1930. g. i optužena zbog ”humanističke frazeologije”); Voronski je po drugi put uhapšen 1935. g. i umro je u zatvoru, kao i Mandelštam i mnogi drugi istaknuti pisci-humanisti).³²⁾

Otpor koji su pokazivali pisci prema tendenciji podređivanja literaturnog stvaralaštva partijskoj kontoli sažet je u jednoj rečenici Šklovskog: ”Vi ne možete kontrolisati nepoznato”; kao i u dve parole RAPP-a upućene kao poziv piscima:

30) N. Mandelstam, *Hope against Hope*, str. 325.

31) Citirano prema E. Brown, *Russian Literature since the Revolution*, 1969, str. 35.

32) Isti izvor, str. 197.

"za živog čoveka" (tj. pisati o protivrčnosti čoveka kao i samog života) i "skidanje svih maski" (što je značilo da je dužnost pisca da otkriva zla gdegod se ona nalaze, zato su česte teme proleterske literature bile: birokratija, korupcija, razočarenje komunista i slično) (Isto, str. 209 i 210).

Partijski propisana literatura je, suprotno tome, "odražavala" život kao gradilište bez života, a piscu je stavljeno u zadatak da prikazuje "divnu budućnost" i ako nije oduševljen stvarnošću. Pozitivnog heroja takve literature najbolje je okarakterisao kritičar Pomerancev, pišući 1953. godine:³³⁾

"Vaši heroji sanjaju samo logične snove. Normalni, konfuzni snovi nisu za njih! U svojim razgovorima vaše ličnosti govore kao radiospikeri".

Očito se pokazuje da sukob na polju literature nije bio isključivo sukob oko shvatanja statusa literature (za ili protiv njene nezavisnosti), već je izražavao dublju konfrontaciju između dva shvatanja "novog društva". Ali za razliku od opozicije u partiji, koja je ostala omeđena svim ograničenostima "boljševizma", pisci-humanisti i nekonformisti nastupali su u ime jednog humanizma koji ne prihvata nikakve lance, pa ni lance "kolektiva", "partije" i sličnih institucionalizovanih entiteta, koji se postavljaju iznad čoveka. Zato su te dve opozicione struje išle jedna mimo druge, bez mogućnosti da se spoje i da deluju u istom cilju – mada su im ciljevi bili međusobno bliski. Iako je u redovima ovih pisaca bio ne mali broj članova boljševičke partije, čini se da u periodu između dvadesete i tridesete godine nije bilo moguće pronaći onu kariku koja bi omogućila da se ta dva otpora sliju u jedan zajednički bunt i vrate tok revolucije na revolucionarnu i humanističku tradiciju.

Ali ono što nije bilo moguće dvadesetih i ranih tridesetih godina čini se da postaje mogućnost pedesetih i šezdesetih godina. Sve više parola "sva vlast sovjetima" sliva se u jedno sa stanovištem o "humanom licu socijalizma" i sukob u literaturi postaje sve otvorenije politički sukob, koji se više ne može zatvoriti u okvire literature i izolovati od ostalih društvenih kretanja (da je to tako potvrđuje činjenica da su protiv progona pisaca šezdesetih godina protestovali brojni naučnici, ali i radnici mada u manjem broju). To potvrđuje, uostalom, i obnavljanje staljinističke prakse – da pisci ponovo pune sovjetske zatvore i logore, budući da su nastavili tradiciju ruske literature, koja je uvek igrala ulogu "društvene savesti naroda".

Može se reći da je u post-staljinском periodu sovjetska literatura bila nosilac i inicijator destalinizacije, jer se već u martu 1953. g. oglasila kritički protiv staljinizma i ždanovizma, ne čekajući XX partijski kongres (vid. esej Ilje Erenburga "O ulozi pisca", zatim esej Pomeranceva "O iskrenosti u umetnosti"; nadalje kritičke članke u časopisu "Novij Mir", koji je uređivao Tvardovski – sve je to pret-

³³⁾ Iz članka Pomeranceva "O iskrenosti u literaturi", navedeno prema E. Brown, Isto, str. 241.

hodilo Hruščovljevom "tajnom referatu" i po dometu kritike ga znatno nadilazilo). Iz tih razloga je već 1954. godine partijsko rukovodstvo shvatilo da im se literatura izmakla iz ruku, jer je odbijanje da literatura bude "sluškinja politike" i odbacivanje partije kao vrhovnog arbitra u literarnom stvaralaštvu bilo odlučnije i glasnije nego ikad dotada.³⁴⁾

Na II kongresu sovjetskih pisaca 1954. g. pisci oštro kritikuju birokratizaciju Saveza pisaca i zahtevaju njegovo ukidanje, dovodeći otvoreno u pitanje princip "partijnosti u umetnosti". 1956. godine se javlja "kritička škola" u literaturi, koja osniva nezavisnu publikaciju "Literaturnaja Moskva", što je uređuje Venjamin Kaverin, u kojoj se zahteva da se piše o raskoraku između propagandne slike o sovjetskoj stvarnosti i stvarnosti kakva ona jeste, proklamujući, prvo, odbacivanje "socijalističkog realizma" i drugo, prihvatanje "programa Pomeranceva": iskrenost pisca, eksperimentisanje, težnju ka istini u svoj složenosti života.³⁵⁾

Inspirisani humanizmom, sovjetski pisci su bili spremni da istražuju sovjetsku stvarnost i to, pre svega, nasleđe staljinizma u sadašnjosti, a ne samo u prošlosti. Najsnažniju demistifikaciju staljinističkog režima iz nedavne sovjetske istorije dao je, svakako Solženjicin. Ali pisci mlađe generacije nisu se zadovoljili sa tim da skidaju maske samo sa prošlosti, već su hteli da otkriju koliko je prošlost prisutna u sadašnjosti. To je najavila knjiga Vladimira Dudinceva *Ne ljubeoan jedinim* 1956. godine. Tema knjige je prisutni birokratizam, monopol i centralistička arbitraža u oblasti naučnih istraživanja (međutim, aluzija na društveni sistem je sasvim jasna), nemoć individue pred moćnim birokratizovanim organizacijama, hipokrizija, napuštanje socijalističkih ciljeva i vrednosti u vrhovima birokratske hijerarhije, monopol na istinu. Opređenje za koje se zalaže glavna ličnost romana — jedan "utopijski individualista", kako ga ocenjuje hijerarhija — izraženo je u njegovom monologu:³⁶⁾

"Čovek nije rođen za to da prihvata ponižavanja, da laže i izdaje radi obilne hrane i dobre zabave. Sreća crva koje greje sunce nije čovekova sudbina. . . Čovek mora da bude kometa koja sija sjajno i radnosno, a ne da bude uplašen da sagori svojom materijalnu energiju".

Ovde kao da se nit, prekinuta ranih tridesetih godina, nastavlja kako po tematici tako i po opredelenju, jer se ponovo aktualizuje tema o ljudskom dostojanstvu i svemu što ga guši. I mada su mnogi kritičari ocenili ovaj roman Dudinceva kao umeren, on je doživio oštru partijsku osudu (i sam Hruščov ga je osudio zbog "preterivanja i generalisanja"), jer pisac, istražujući sovjetsku stvarnost, otkriva

34) Vid. A. Rothberg, *The Heirs of Stalin: Dissidence and the Soviet Regime 1953-1970*, str. 19.

35) David Burg, "The 'Cold War' on the Literary Front, The Party and the Writers", *Problems of Communism*, vol XIII, no. 1, 1963, str. 47.

36) V. Dudintsev, *Not by Bread Alone*, 1957, str. 222.

neke najranjivije tačke sovjetskog sistema: birokratizam kao prirodni izdanak sistema i pojavu viših društvenih klasa koja se po načinu života, po interesima i vrednostima, bitno razlikuju od radnika i ostalih slojeva društva.

Iz tih razloga, a uplašeno događajima u Mađarskoj 1956. g., partijsko rukovodstvo se odlučuje 1957. g. na oštar kurs prema literaturi. U svom govoru "O čvršćoj vezi između literature, umetnosti i života naroda" 1957. g. Hruščov upozorava da neki pisci "gube korak i napuštaju pravi put", jer misle da je zadatak umetnosti samo da pronalazi greške i da govori prvenstveno o negativnim stranama života; on napominje da bi "advokati stvaralačke slobode" hteli da ih partija zaobiđe i da ne kritikuje ona dela koja slikaju život na iskrivljen način, dok je primarni princip sovjetskog sistema da literatura i umetnost moraju biti nerazdvojno povezane sa partijskom politikom.³⁷⁾ Kao odgovor na Hruščovljevu poruku raspuštene su redakcije dva najprogresivnija časopisa: "Literaturnaja Moskva" i "Novij Mir" 1957. i 1958. g. a "disidentski" pisci su pozvani na samokritiku (poziv o koji su se oni oglasili). Kasnije će biti smenjivani i urednici umorenijih časopisa zbog neprimenjivanja oštrog kursa, što potvrđuje da je partijsko rukovodstvo u svojoj politici nailazilo na otpor i manje liberalnih urednika, jer je antidogmatsku plimu, kada je jednom krenula, bilo teško ponovo vratiti u stanje prevaziđene oseke. Zato se u post-staljinском periodu partija služila u svojoj politici prema literaturi taktikom smenjivanja faza "otopljanja" i "zamrzavanja". Oštrij kurs je uvek najavljivan posle poletnijeg i snažnijeg procvata kritičke literature: to se dešava i 1962. g. kada kritika u literaturi dobija oblik pobunjeništa, te počinje da ugrožava političku birokratiju, pretvorivši se u društvenu kritiku staljinizma i daleko prevazilazeći početne kritičke impulse u literaturi, jer je postavljala zahtev partijskom rukovodstvu da nastavi proklamovani proces destaljinizacije. Tada Hruščov objavljuje da će se uvesti strožija politika partije u umetnosti (povodom izložbe apstraktnog slikarstva počinju napadi na umetnike, na primer, na Neizvestnog, na Šostakoviča i dr.), a marta 1963. g. na mitingu pisaca Hruščov ponavlja da partija neće dozvoliti odstupanje od "socijalističkog realizma" i da jedino partija ima pravo da bude "duhovni vođa naroda i omladine", te se neće dozvoliti rad onim piscima koji "negativno utiču na mlade".³⁸⁾ 1964. g. počinju hapšenja i progoni pisaca (1964. g. uhapšen je Brodski, 1965. Sinyavski i Daniel, 1967. grupa oko Ginzburga, itd.). Na XXIII partijskom kongresu 1966. g. Brežnjev je pozvao pisce i umetnike da služe partiji i nagovestio povratak na ortodokсну ideologiju, kada je otvoreno podržao dogmatsku struju, pružajući podršku konzervativnim istoričarima u njihovoj borbi protiv kritičara Staljinove uloge u II svetskom ratu (Rothberg, Isto, str. 159).

Veliki talas protesta protiv procesa piscima izaziva novo zaoštavanje kursa i CK 1968. godine objavljuje intenziviranje ideološke kampanje protiv "antikomunističke propagande" i stezanje kontrole nad literaturom; posle invazije Čehoslo-

37) Navedeno iz R. Daniels, *A Documentary History of Communism*, str. 268–269.

38) A. Rothberg, Isto, str. 61–65 i 73–75,

vačke, kada nijedan pisac nije odobrio politiku sovjetske vlade (osim Šolohova), oštri kurs se pojačava (1969. g. isključen je Solženjcin iz Saveza pisaca, hapšeni su učesnici protestnih mitinga ili su smeštani u psihijatrijske klinike, itd.).

Restaljinizacija sve očiglednije potiskuje destaljinizaciju, što je izazvalo snažne reakcije u redovima naučnika, pisaca i umetnika. Restaljinizacija se naročito vidno manifestovala u pogledu povratka na staru politiku partije prema literaturi i umetnosti, dok se u oblasti nauke zapažalo izvesno popuštanje i manje rigorozna politika (to se odnosi prvenstveno na prirodne i tehničke nauke). S tim u vezi logično je postaviti pitanje: zašto je sovjetska partija primenila različite kriterijume za literaturu i umetnost u odnosu na nauku? Odgovor se može naći u uticaju koji vrši (i koji je tradicionalno imala) sovjetska literatura na razvoj samosvesti ljudi, naročito omladine, jer je literatura u Rusiji uvek bila, više nego sve druge oblasti kulture, izvor saznanja i nade, "stvar života i smrti" (Brown, str. 335), nerv društvenih zbivanja i centar pobunjeničkih ideja protiv samodržavlja i ugnjetačkog apsolutizma. Dok je nauka uvek uspevala da saraduje sa režimom i da u ime patriotizma vrši više konstruktivnu nego destruktivnu ulogu (i u današnje vreme nauke je mnogo više uklopljena u sistem nego literatura, bez obzira što veliki broj pojedinaca među naučnicima učestvuje u protestnim i drugim "disidentskim" akcijama). Kritičku ulogu literature snažno ističe jedan stih Njekrasova:³⁹⁾

"Možeš ili ne moraš biti pesnik,

Ali građanin moraš biti".

Jevtušenko ističe da je u Rusiji reč "pesnik" uvek imala značenje "borac", jer je poezija pomagala narodu da misli i da se bori protiv tiranije, zato su se ruski tirani uvek plašili ruske poezije (Isto, str. 101–102).

"Zašto se žalite – imao je običaj da kaže pesnik Mandelštam svojim kolegama – jedino se u ovoj zemlji poštuje poezija, jer ljude ubijaju zbog nje!"⁴⁰⁾

Kada se osvrnemo na ideje koje pokreće sovjetska literatura u post-staljin-skom periodu videćemo da se, u stvari, radi o dubljem društvenom i idejnom sukobu, nego što neki analitičari sovjetskog društva misle, prikazujući ga prevashodno kao sukob koji ostaje u granicama usko shvaćenog kulturnog stvaralaštva.

Pre svega pobunjeni pisci otvoreno ukazuju na ograničenosti "destaljinizacije" koju je proklamovalo i nastojalo da kontroliše partijsko rukovodstvo, odlučno odbacujući da se staljinizam može svesti na "kult ličnosti". Oni naglašavaju da se njihovo shvatanje destaljinizacije bitno razlikuje od zvaničnog i da se odnosi na dublje menjanje samih osnova sovjetskog sistema, "da se prošlost nikad više ne povрати"⁴¹⁾ Suprotno partijskom rukovodstvu, koje već 1964–1965. godine nasto-

39) Navedeno prema E. Jevtušenko, *A Precocious Autobiography*, 1965, str. 100.

40) Navedeno prema N. Mandelstam, Isto, str. 159.

41) Yui Daniel, *This is Moskow Speaking and other Stories*, 1970, str. 12–13.

ji da zaključi proces destalinizacije, sovjetski pisci smatraju da je borba protiv staljinizma tek započela, jer "ostaci staljinizma još postoje u našem javnom i političkom životu" – rekao je ukrajinski pisac Horyn – i taj duh mora biti odbačen tako što će mase biti uključene u politički život, jer jedini način da se spasemo od ponavljanja događaja iz tridesetih godina jeste da svaki pojedinac razvije snažno osećanje građanske dužnosti".⁴²⁾

"Mi iznesosmo iz Mauzoleja njega,
Ali kako ćemo iz Staljinovih naslednika
izneti Staljina?"

– kaže Jevtušenko u pesmi "Naslednici Staljina".

U kritičkoj literaturi pisci se zalažu za ideje demokratskog upravljanja, da ljudi "budu sami odgovorni za sopstvene probleme";⁴³⁾ da budu aktivni u borbi za istinu i prestanu indiferentno da čute pred društvenim problemima, opominjući da pisci ne mogu biti ravnodušni pred nepravdom.

"Ima ljudi koji se ponose time da nikad nisu rekli laž – piše Jevtušenko. Ali neka se zapitaju koliko su puta propustili da kažu istinu, opredeljujući se za u dobno ćutanje".⁴⁴⁾

Pisci ukazuju na potrebu borbe ne samo za spoljašnju slobodu nego i za unutrašnju slobodu i integritet ličnosti, jer je upravo unutrašnja sloboda "ona sloboda prema kojoj vlasti mogu da učine sve sa čovekom, ali su nemoćni da ga liše njegovih moralnih vrednosti".⁴⁵⁾ Pisci se zalažu za neustrašivo borenje za ljudsko dostojanstvo, za pravo na sopstveno mišljenje i uverenje. "O svakom društvu se mora suditi ne na osnovu spoljašnjih tehnoloških dostignuća, već na osnovu mesta i vrednosti individua u njemu, na osnovu vrednosti koja se pridaje ljudskom dostojanstvu i ljudskoj savesti".⁴⁶⁾

Dubinu zahteva koje društvu postavlja sovjetska literatura danas izrazio je i mladi sovjetski pisac Vladimir Bukovski,⁴⁷⁾ postavljajući suštinska pitanja samom sistemu i zalažući se za otvorenost javnog mnjenja u izricanju sudova o društvu u kojem pojedinci žive. Po njegovom mišljenju pokret za promenu postojećeg sistema ne može ni početi ako se ne postave pitanja o prirodni sistema koji je omogućio staljinističku diktaturu i o prirodni partije koja nije mogla obuzdati Staljina. Treba zadreti, dakle, u ono što čini kičmu postojećeg sistema, i u tom pogledu Bukovski je najodređeniji, bez obzira na njegove odgovore na postavljena pitanja, koji

42) Iz govora M. Horyna na sudu 1966. g., navedeno iz *Chornovil Papers*, str. 101–102.

43) A. Amalnik, *An Involuntary Journey to Siberia*, str. 243.

44) E. Jevtušenko, *A Precocious Autobiography*, str. 7.

45) A. Amalnik, Iz pisma Kuznecovu, u *Will the Soviet Union Survive...*, str. 94.

46) Iz *Chornovil Papers*, str. 223.

47) Vladimir Bukovski, *To Build a Castle, My Life as a Dissenter*, 1978, str. 84 i dalje.

se uobičajeno karakterišu kao antikomunistički (jer kod ovog pisca, kao i kod mnogih drugih slično usmerenih, nije jasno povučena granica između staljinizma i komunizma). Ideje za koje se zalaže Bukovski, međutim, može prihvatiti svako stanovište demokratskog socijalizma, jer on ističe kao osnovne zahteve: pravo na život prema sopstvenom izboru i pravo na otvorenu borbu protiv onog što je u postojećem sistemu neprihvatljivo (možemo se složiti sa Bukovskim da ta borba treba da bude javna, a ne ilegalna, jer ilegalna borba nije zahtev vremena budući da pretpostavlja nedemokratske metode). Kritika koju Bukovski upućuje ljudima koji dobrovoljno prihvataju neslobodu, te sami sebe zatvaraju u tamnice (u odnosu na koje on sam se osećao mnogo više slobodnim, iako je proveo skoro 15 godina u zatvorima i psihijatrijskim klinikama), adekvatnija je za razumevanje funkcionisanja postojećeg sistema, od one kritike koja pogađa isključivo vladajuće krugove. Jer je, po mišljenju, Bukovskog, javna pokornost velikog dela sovjetskih građana predstavljala stub birokratske moći. Zato je borenje za slobodu, ili uzimanje slobode – njegov glavni moto, ali istovremeno i praktični odnos prema svetu u kojem je živeo (izgnan iz SSSR-a 1977. g.) i sa kojim se stalno konfrontirao. Ali Bukovski misli da se doista slobodni čin suprotstavljanja može izvršiti samo kao individualna akcija, koja dozvoljava svakom pojedincu slobodu da bude različit, dok svaka grupna, kolektivno organizovana akcija zahteva standardizaciju i ograničavanje individualnosti, te u većoj meri guši nego što podstiče rađanje slobodne nezavisne ličnosti. Pored toga, individualna akcija, po mišljenju Bukovskog, izostrava ličnu odgovornost, koja se ne može sakriti iza autoriteta neke institucije, te su za nju sposobni samo oni koji su spremni da plate visoku cenu za vlastitu slobodu (str. 280).

”Kada je pojedinac sam on je odgovorniji; – piše Bukovski – on je za sebe i nacija i partija i klasa – on ne može da žrtvuje deo sebe i da još budu živ, stoga on više voli fizičku smrt nego duhovnu. Boreći se da očuva svoj integritet on se bori za narod, klasu, partiju; takvi pojedinci osvajaju pravo na život i za svoje zajednice.” (str. 198).

Ovim Bukovski, kao i mnogi drugi nekonformistički misleći pisci danas, pokreće suštinsko pitanje o odnosu pojedinca i kolektiva, braneći jedno personalističko stanovište, koje se ne može izjednačavati sa individualizmom i vulgarno shvaćenim anarhizmom, jer on insistira na odgovornosti pojedinca i na ulozi koju ovaj ima da izvrši u oslobađanju svoje zajednice, buđenjem njene svesti i savesti, a ne nasuprot zajednici. Ove ideje su veoma značajne, jer ukazuju na novu perspektivu u traženju izlaza iz postojećeg stanja, ali i kao alternativa dosadašnjim pokretima, koji su uvek insistirali na organizaciji društvene akcije (često podređujući ciljeve organizaciji) i na masovnosti pokreta, isključujući potrebu paralelnog razvijanja individualnih akcija, koje ne moraju biti u suprotnosti sa prvim (što potvrđuje i ponašanje samog Bukovskog koji je, ne smatrajući borbu delotvornom ako ostane usamljena i donkihotski izolovana, svojim akcijama nastojao da inspiriše i druge za zajedničko

delovanje, ali bez čvrste insitucionalizovane organizacije, bez osnivanja partije i slično).

Takav naglasak na odgovornosti svakog pojedinca za sudbinu društva nalazimo i u literaturi drugih nekonformističkih pisaca. Niko se ne može neučestvovanjem izvući iz opšte odgovornosti za tragediju prošlosti, jer su ljudi saučesnici i onda kada ništa ne čine da bi se suprotstavili zlu. "Ja sam kriv, jer nisam učinio ništa – ništa zlo i ništa dobro" – kaže glavni junak iz jedne priče Daniela.⁴⁸⁾

Ličnost, kako je vide pobunjeni pisci, sušta je suprotnost "novom socijalističkom čoveku", kako ga je definisao staljinistički režim. Nasuprot blizničnom i hladno racionalnom "pozitivnom heroju", čija je vrлина jednostranost (koja isključuje drugi pol: samo racionalno nasuprot iracionalnom i emocionalnom), ličnost za koju se zalaže savremena sovjetska literatura objedinjuje u sebi sve strane života: osećanje i saznanje, svest i savest, uverenje i sumnju, ljubav i osećanje dužnosti prema bližnjem. "Ne može se sve svesti na formulu komiteta – 'ovo je prihvaćeno, ono rešeno'. Od načina na koji živiš i radiš i od tvojih odnosa sa drugim ljudima zavisi celokupna budućnost društva" – kaže jedna ličnost u romanu Ilje Erenburga iz ranog perioda destalinizacije.⁴⁹⁾

Sovjetska nekonformistička literatura ne priznaje dogme i stereotipe; ona ne odbacuje vrednosti ali hoće da ih dekanonizira i da im povratni njihov ljudski sadržaj. I upravo taj ljudski sadržaj, potiskivan decenijama kao "malogradanski ostatak prošlosti", izbija novom silinom kao preokupacija sovjetskih pisaca danas, koji pisanjem hoće da se konfrontiraju postojećem režimu i da nametnu svoju sliku sveta, koja se suštinski razlikuje od još uvek važeće zvanične ideologije, što se upravo prema kanonima iz tridesetih godina.

Iz tih razloga, sukob pobunjenih pisaca i sovjetskog partijskog rukovodstva ima daleko šire značenje nego što je borba za slobodu stvaralaštva. Može se prihvatiti mišljenje Bukovskog, da borba za nezavisnost literature i umetnosti predstavlja samo momenat opozicije režimu. U tom smislu, slobodno literarno stvaralaštvo – putem kojeg pisci deluju "glasno misleći" (Rakowski) – dobija politički značaj. A imajući u vidu da je literatura u Rusiji bila uvek mnogo više sastavni deo života nego u drugim zemljama, pobunjenišтво kroz literaturu može snažnije odjeknuti u širim krugovima, naročito među mladima (mitinzima protestne poezije Jevtušenka, Ahmanduline, Voznesenskog i dr. često je prisustvovalo više stotina ljudi, većinom mladih), te brže podstaci kritičko suočavanje sa stvarnošću i samosvesnije reagovanje na postojeći režim. Utoliko pre, što ideje sovjetskih pisaca danas ne označavaju romantično vraćanje u "zlatno doba" (dvedesetih godina), već odzvanjaju savremeno, blisko evropskom duhu i shvatanju socijalizma kao "prave humane postojbine čoveka", u kojoj će pojedinac prestati da bude "cement i cigla" iz koje se gradi "socijalizam", već će postati stvarni subjekt zbog kojeg se ostvaruje nova humana zajednica.

48) Y. Daniel, *This is Moscow Speaking*, str. 109.

49) I. Ehrenburg, *The Thaw*, 1961, str. 107.

Oni autori koji u ovom "literarnom pokretu" vide samo jedan staleški, izolovani napor za poboljšanje položaja stvaralaca i za postizanje relativne samostalnosti literature u odnosu na državnu i partijsku kontrolu, ne shvataju sušinu i dubinu sukoba koji se na ovom planu događa. Jer proces duhovne emancipacije, koji je sa ovim pokretom započeo pedesetih godina (prethodeći pokretu za ljudska prava i nadilazeći ga po svojim zahtevima), predstavlja obnavljanje najbolje tradicije ruske revolucije iz dvadesetih godina i, kako dosadašnja praksa pokazuje, postaje neuništiv. Apelovanje na buđenje lične svesti i odgovornosti dalo je kao rezultat sve žilaviji otpor staroj, postojećoj praksi i ponašanju, stalno izazivajući sve veću spremnost sovjetskih ljudi, ne samo intelektualaca, da se suoče sa rizikom koji nosi slobodno delovanje.⁵⁰⁾

Mislim da je opravdano shvatanje da se taj novi talas nekonformizma – koji je apsolutno nova pojava u sovjetskom društvu – neće ugušiti administrativnim metodama pritiska (osim ako bi se rukovodstvo vratilo na masovni teror), jer je već stvorena jedna nova vrsta svesti o nužnosti i mogućnosti protivljenja, praćena stvaranjem širokog područja nekonformističke i neoficijelne pod-kulture koja je postala činjenica današnjeg sovjetskog života. Već to da više ne postoji samo jedna kultura, zvanično propisana i nametnuta, jer pored nje opstaje i neoficijelna, koja se slobodno stvara, uprkos represiji, predstavlja dalekosežni napad na same bedeme postojećeg sistema, i to ne samo na monopol vladajuće ideologije već i na osnovne principe na kojima se sistem temelji, naime, na totalitarne principe, koje u praksi razbija nekonformističko delovanje. Autor koji se potpisuje kao Rakowski ističe kao glavni domet ovih pokreta razbijanje monopola vladajuće ideologije, ali ne ide dalje, te ostajući samo na posledicama u superstrukturi, umanjuje širi značaj takozvanih "disidentskih pokreta", koji lome samu kičmu društvenog sistema, budući da sistemu kao takvom osporavaju pravo na monopol odlučivanja o sudbini društva i da ruše sve mitove na koje se takav sistem oslanjao. Mit o neprikosnovenoj moći partije i države – iz kojeg proizlazi pravo na monopol vlasti i kontrole nad celokupnim društvenim životom; mit o nepogrešivosti partije – obarajući jedinstveno tumačenje "kulta ličnosti"; mit o superiornosti kolektiva nad pojedincem – insistirajući na poštovanju dostojanstva i slobode ličnosti kao uslova za slobodnu zajednicu, itd.

Stoga se o značaju i uticaju pokreta slobodarske inteligencije u Sovjetskom Savezu danas, koji ima dugu tradiciju, ne može suditi samo na osnovu brojnosti pojedinaca koji u njemu učestvuju, niti na osnovu broja akcija koje preduzimaju, niti na osnovu njihove organizovanosti, jer sve su to kriterijumi pozajmljeni iz arsenala prošlosti – masovnost, organizacija, isključivo priznavanje delotvorne društvene akcije i slično – na osnovu kojih se procenjivala snaga i dejstvo jednog

50) Bukovski navodi kao primer da mnogi inženjeri i naučnici danas prihvataju poslove fizičkih radnika kada ostanu bez posla zbog svoje slobodarske aktivnosti; a "Rakowski" ukazuje na stvaranje jedne nove grupacije ljudi koji dobijaju tehničke "uslužne" poslove u okviru istraživačkih instituta, čime se praktično manifestuje solidarnost sa onima koji ostanu bez posla.

društvenog pokreta. Prema tim kriterijumima teško bi se moglo nazvati pokretom ovo što se danas dešava u Sovjetskom Savezu. S druge strane, ne mogu se okarakterisati sve te aktivnosti, koje nesumnjivo razgrađuju neke temelje postojećeg sistema, kao izolovani, usamljeni činovi pojedinaca – idealista, koji ostaju bez odjeka u stvarnosti, navodno, zato što nisu omasovljeni, što su pretežno intelektualistički i što nisu stvorili novu organizaciju, koja bi pokretom rukovodila. Primenjujući takve, prevashodno političke kriterijume na ove pokrete, ne shvata se njihov širi društveni smisao, koji se može izraziti kao borba za nove društvene i ljudske odnose, a ne samo kao razgrađivanje stare političke strukture da bi se zamenila novom.

Ono što je novo u ovim "intelektualističkim" pokretima je "propaganda novih ideja akcijom" (kako je formuliše Rakowski, str. 67), tj. pokušaj življenja ideja za koje se pokret zalaže, nasuprot praksi dotadašnjeg ponašanja i u tome je snaga tog pokreta. Zato je opravdano postaviti pitanje može li se on nazvati intelektualističkim, jer je to istinska praksa utemeljivanja novog načina života i novih ljudskih odnosa. Nije čudo, stoga, što upravo pobornike ovih akcija najviše zatvaraju u psihijatrijske klinike – kako saopštava Bukovski – jer je cilj režima da dokaže da se takvo ponašanje može tretirati samo kao nenormalno (kao ludilo), priznajući na taj način, da je takvo nekonformističko, nezavisno i slobodno ponašanje danas najopasnije po režim. A i reakcije konformista, onih koji su se dobro prilagodili režimu i koji bi hteli da ga sačuvaju, takođe pokazuju da se u samom Sovjetskom Savezu shvata priroda ovih pokreta bolje nego izvana. "Vi ugrožavate slobode koje već postoje" – reaguju oni kojima je stalo da se održi status quo, buneći se što im ovi "nemirni intelektualci" remete njihov dobro uspostavljeni mir i zahtevajući od njih tipično intelektualističko ponašanje – "živeti za budućnost stvaranjem večnih vrednosti nauke i kulture" i tako preživeti ovo danas, što se može postići samo ako se intelektualna delatnost odvoji od praktične (političke) akcije.⁵¹⁾

Suprotno tome, današnja pobunjena inteligencija u sovjetskom društvu sledi zahtev Njekrasova – da pesnik mora biti, pre svega, građanin – tj. ponašati se slobodno da bi mogao biti pesnik, pisac, umetnik, naučnik. U tome je suština i značaj ovih pokreta, jer se bore ne samo za novo shvatanje već i za novu praksu, čineći time opasan izazov postojećem režimu, koji je izgrađen upravo na negiranju prava i mogućnosti prakse slobodnih ličnosti.

4.

Unutrašnje vrenje koje je posle smrti Staljina počelo da pokreće dotle apatičnu masu i pojedince naizgled pomirene sa sudbinom i da im uliva novu životnu snagu, stvaralo je klimu optimizma, koja je po uzavrelosti podsećala na dvadesete godine, pre nego što je "tajni referat" Hruščova postao javan. Takvim brzim i

51) Vid. Rakowski, Isto, str. 71, kao i Bukovski, Isto, str. 63.

spontanim oživljavanjem zainteresovanosti za sudbinu društva i iznenadnom politizacijom, koja se veoma razlikovala od standardne i već rutinizovane svakodnevne političke "aktivnosti", svakako su bili iznenađeni inicijatori procesa "destaljinizacije" i sigurno će to biti jedan od glavnih razloga da već 1957. g. Hruščov skrene pažnju naciji da se zadržala i da se proces destaljinizacije završava sa rešavanjem pitanja "kulta ličnosti". Što je značilo da otvaranje procesa destaljinizacije nije bio poziv narodu da se uključi u ostvarivanje dubokih unutrašnjih promena sistema, već je predstavljao isključivo akt najvišeg partijskog rukovodstva, koje je trebalo, pre svega, da naslednicim Staljina povрати dignitet i omogući nastavljavanje staljinističke politike bez masovnog terora i bez ličnog autoriteta Staljina.

Ali uprkos namerama partijskog rukovodstva rascvetao se takav pluralizam ideja i pokreta, koji nije bilo moguće držati u ustaljenim okvirima propisanih formi i koji je, bez obzira na mere koje su preduzete da se spreči probijanje tih okvira, proizveo izvesne promene koje su otvorile nove mogućnosti za spontanu aktivnost "baze" i njeno makar posredno delovanje na politiku "vrha".

Ono što razlikuje pedesete godine od dvadesetih jeste šira osnova pokreta za demokratizaciju i buđenje inicijative odozdo, bez dubljih previranja u partijskim vrhovima. Pokazalo se da su razlike između Hruščova i takozvane "antipartijske grupe" Molotova i dr. bile znatno manje nego što se u početku činilo i da suština sukoba na vrhu nije bila, u stvari, između staljinista i antistaljinista, već se radilo o borbi za vlast između dve uticajne grupe koje se, u krajnjem slučaju, mogu okarakterisati kao reformistička i konzervativna, ali u osnovi nijedna od njih nije smerala da vrši dublje promene samog sistema nasleđenog iz perioda staljinizma. Na pitanje koje postavljaju neki istraživači sovjetskog društva – da li u redovima vlasti ima pojedinaca koji podržavaju "disidentske" pokrete – teško je odgovoriti, s obzirom da su to dosta zatvorene grupacije, ali to se u ovom razmatranju može i zanemariti, jer je važnije da se ustanovi očigledna činjenica da danas partijski vrh nije središte opozicionih strujanja, već se neoficijelna stanovišta, koja se u većoj ili manjoj meri otvoreno sukobljavaju sa zvaničnom politikom partijskog rukovodstva, javljaju izvan partije (što ne znači da u njima ne su deluju i članovi partije kao pojedinci). Pokreti slobodno formiranih grupa (ne političkih partija, niti frakcija u boljševičkoj partiji) u različitim oblastima delatnosti, predstavljaju glavne nosioce dinamike sovjetskog društva druge polovine našeg stoleća.

Uzimajući u obzir ono što je napred bilo ustanovljeno kada su na pitanje sukobi u oblasti literature, tj. činjenicu da su oni dobijali sve više politički karakter, često je teško odvojiti "literarne disidente" od "političkih disidenata", s obzirom da se mnogi pisci i pesnici zalažu za šire i dublje shvaćen proces destaljinizacije, a ne samo za slobodu literarnog stvaralaštva. Stoga se u krugovima "demokratske opozicije" u post-staljinističkom periodu prepliću društveno-politička i literarna delatnost, te pisce progone zbog "uznemiravanja javnog reda i mira", bilo da se to pripisuje njihovom učešću u protestnim demonstracijama ili njihovim spisima objavljenim u inostranstvu, odnosno u "podzemnoj štampi". A budući da svi savremeni opozicioni pokreti u Sovjetskom Savezu pokreću pitanje osnovnih vrednosti,

izvesni autori smatraju da je jedinstvena odlika svih tih pokreta borba za kontra-kulturu (Fainsode, Tökés i dr.), što po mom mišljenju, predstavlja sužavanje osnove ovih pokreta, jer je u središtu njihovog interesovanja pitanje o mogućnosti socijalizma drugačijeg tipa, odnosno jednog demokratskog humanijeg društva; u tom pogledu mnogi se vraćaju na vrednosti iz revolucionarnog perioda boljševičke partije, obogaćujući ih novim vrednostima, koje sve više u prvi plan stavljaju potrebe ličnosti, ali ne ostajući isključivo na zahtevima za stvaranjem nove kulture, već postavljaju šira društvena, politička i kulturna pitanja.⁵²⁾

U pokušaju da se sistematizuje pluralitet današnjih pokreta u Sovjetskom Savezu predlažu se različite klasifikacije: Amalnik ih svrstava u tri grupe – pokret koji se inspiriše izvornim "marksizmom-lenjinizmom", drugi "hrišćanskom ideologijom" i treći "liberalnom ideologijom" (pokret za ljudska prava);⁵³⁾ Tökés klasifikuje sledeće grupe – moralno-apsolutistički pokret (filozofi, pisci, humanisti), instrumentalno-pragmatički (grupa oko Saharova) i anomično-militantni (nacionalni pokreti);⁵⁴⁾ a D. Spechler ističe – "socijalni pragmatizam" (orijentacija na defekte sistema i težnja da se oni isprave), "kritički realizam" (koji obraća pažnju uticaju sistema na život ljudi, ukazujući na nepravde proizvedene sistemom i zalažući se za pravedni sistem) i "kulturni liberalizam".⁵⁵⁾ A kada se uključi veoma rasprostranjena aktivnost "samizdata", koji nije samo novo tehničko sredstvo za publikovanje "podzemne literature" već postaje sve više političko sredstvo slobodnog informisanja i kritičkog delovanja, neki govore i o pokretu "nove levice" u SSSR, upoređujući njihovu kritiku "Establishmenta" sa kritikom "nove levice" na Zapadu.⁵⁶⁾

52) Evgeni Kouchev ("Les mouvements d'opposition", u Vadim Belotserkovsky (ed), URSS – Alternatives démocratiques, 1976.) pruža informaciju o stvaranju gupa koje su imale marksistički i socijalistički karakter. On navodi sledeće takve grupe: 1957. prva ilegalna organizacija studenata na Moskovskom univerzitetu, čiji je program bio marksistički socijalizam; slična grupa stvorena je iste godine u Lenjingradu; 1961. g. Gūgorenko osniva "Savez za borbu za vraćanje lenjinizmu"; 1965. g. u Lenjingradu je osuđeno 9 lica zbog osnivanja "Saveza komunara"; 1970. g. u Rjazanju suđeno grupi "Marksistička partija novog tipa"; iste godine u Moskvi osuđena grupa zbog rasturanja među radnicima traktata o restauraciji socijalizma; 1971. g. pojavio se u "samizdatu" traktat o "zajedničkom frontu" sa projektom za novi model socijalizma; u Kerču suđeno grupi mladih radnika zbog pokreta za ujedinjenje radničke klase; 1972. g. u Sverdlovsku suđeno grupi zbog rasturanja članka "Nužnost nove klasne borbe za socijalizam"; 1974. g. organizovan je proces organizacijama "Partije demokratskih komunista". Vid. informacije i u T. Deutscher, "Intellectual Opposition in the URSS", *New Left Review*, no. 96, 1976, str. 105.

53) A. Amalnik, *Will the Soviet Union Survive until 1984?*

54) R. Tökés, "Varieties of Soviet Dissent", u R. Tökés (ed), *Dissent in the USSR, Politics, Ideology and People*, 1975, str. 13.

55) D. Spechler, "Permitted Dissent in the Decade after Stalin: Criticism and Protest in 'Novy Mir' 1955–1964", u Paul Cocks, R. Daniels & N. Heer (eds), *The Dynamics of Soviet Politics*, 1976, str. 31–33.

56) Klaus Menhert, *Moscow and the New Left*, 1975, str. 123.

Međutim, sva ova razvrstavanja nisu dovoljno adekvatna, jer ne mogu da izraze, prvo, svu raznovrsnost vrenja, i drugo, fleksibilnost pojedinaca i grupa, koji se ne angažuju strogo u okvirima samo jedne orijentacije. Još je Amalnikova klasifikacija najupotrebljivija, jer se podele najmarkantnije ocrtavaju prema idejnoj usmerenosti njihovih učesnika. Ipak, kao što će naredna analiza pokazati, svi ti raznoliki pokreti slivaju se u osnovi u iste tokove, predstavljajući znatno odlučniji sukob sa staljinizmom nego što zvanična politika dozvoljava.

Bitna karakteristika post-staljiniskog perioda je buđenje nekonformističkog javnog mnjenja, koje je odlučilo da obelodani svoj glas protesta u situacijama koje smatra neprihvatljivim sa socijalističkog i demokratskog stanovišta. Tako se posle nekoliko decenija po prvi put javljaju ulične demonstracije i protesti: na Moskovskom univerzitetu povodom sovjetske intervencije u Mađarskoj 1956. godine, protesti povodom hapšenja grupe pisaca okarakterisanih kao "disidenti" 1967–1968. godine, demonstracije povodom invazije Čehoslovačke 1968. godine.⁵⁷⁾ Građani pojedinačno i u velikim skupinama pišu protestne peticije partijskom i državnom rukovodstvu, kao izraz neslaganja sa određenom politikom; komunisti napuštaju partiju u znak protesta protiv nastavljanja staljinističke politike, itd. Ali daleko preko onoga što obuhvataju pojedinačne grupe i pokreti, svedočanstva ukazuju na intezitet osveščavanja brojnih pojedinaca, koji su sasvim jasno prozreli stvarnost i to javno saopštavaju, razotkrivajući suštinu staljinističke politike Staljinovih naslednika.

"Revoltirani smo do dna duše zbog suđenja (piscima Sinyavskom i Danielu – ZG) – pišu 24 studenta – i shvatili smo dokle može dovesti opšte ćutanje i apatija . . . Naši očevi i dedovi su poubijani ili pomrli u logorima; oni su upoznali sve strahote staljinističke reakcije. Možemo zamisliti kako je grozno živeti okružen ćutanjem i strahom. Stoga misleća generacija šezdesetih godina poziva sve ljude koji imaju vlastiti integritet da podrže ova dva hrabra čoveka tako što će se potpisati ispod našeg pisma. Onaj ko bude ćutao počinioće zločin protiv svoje savesti i protiv Rusije. . . Mi koji smo tek stupili u život siti smo hipokrizije i obmana, mi tražimo istinu i pravdu. . ."⁵⁸⁾

To je sadržaj jednog od brojnih protesta. A na osnovu informacija objavljenih u

57) Pomenuti Kouchev daje detaljan hronološki pregled aktivnosti raznovrsnih "disidentskih" grupa. Pored gore naznačenih grupa sa marksističkim i socijalističkim sadržajem, on navodi i sledeće grupe: grupe koje su 1960–1961. g. organizovale literarne susrete kod spomenika Majakovskom; 1964. g. stvaranje Saveza demokratskih socijalista u Odesi i Kišinjevu i osnivanje časopisa "Istina narodu"; 1966. g. jedna grupa u Moskvi je izdavala časopis "Sveske demokratskog socijalizma"; 1968. g. stvoren je u Vladimiru Savez nezaviske omladine; a u Alma-Ati Savez mladih radnika; 1965–1968. g. stvara se pokret za ljudska prava; 1970. g. otkrivena je grupa radnika koja je organizovala "Rusku radničku partiju".

58) Iz pisma 24 studenata P. Litvinovu, 1968. g. u "Problems of Communism", vol X XVII, no. 4, str. 44.

"samizdatu": povodom suđenja grupi pisaca oko Ginzburga 1968. g. 52 naučnika i intelektualca potpisalo je protestno pismo javnom tužiocu; istim povodom je 24 intelektualaca poslalo protestno pismo Brežnjevju, kome je upućena i peticija 170-torice i 46 žitelja Novosibirskaja; zatim, povodom smještanja Yesenin-Volpina u psihijatrijsku kliniku 95 matematičara je uputilo protestnu peticiju državnom rukovodstvu, itd.

Poznati kijevski matematičar Leonid Plysch pisao je "Komsomolskoj Pravdi" povodom rehabilitacije Staljina:⁵⁹⁾

"Prošla su vremena kada su boljševici ponosno izjavljivali: 'mi se ne plašimo istine, jer istina radi za nas!' Njihovi nelegalni naslednici, Termidori Oktobra, uplašili su se istine. . . Sažaljevam one koji ne znaju i ne žele da znaju šta se dešavalo i dešava u njihovoj zemlji. . ."

Aprila 1968. g. stvoren je list "Chronicle" kao organ "intelektualnog pokreta za slobodu", koji je odredio kao svoj cilj, pre svega, da omogući cirkulaciju slobodnih informacija (kao bilten novosti). Svojim informacijama ovaj list pokriva široku oblast SSSR-a (kao i CSR-a, a geografska distribucija se i dalje proširuje). List još uvek postoji i policija ne uspeva da uđe u trag urednicima.⁶⁰⁾ Amalrik smatra da ova nova snaga, koja izrasta iz "samizdata", postaje prava politička opozicija režimu, nadilazeći jednostrani protest prema zvaničnoj kulturi, te prerasta u demokratski pokret sa sve izraženijim socijalnim i političkim sadržajem, koji ima sve više simpatizera i učesnika.⁶¹⁾

Ali suprotno uobičajenom predstavljanju, netačno je da se ovi pokreti svode samo na akcije intelektualaca. Već ranije navedeni podatak o postojanju različitih "disidentskih" grupa, pokazuje da među njima ima i radničkih. Iz drugih izvora se saznaje da su se već šezdesetih godina pojavili i masovni štrajkovi i pobune radnika, kojima povod nije bio samo ekonomski,⁶²⁾ i koji se mogu okarakterisati kao klasičan primer klasnog sukoba, u kojem učestvuje radništvo sa svesću o klasnoj

59) U Samizdat, *Voices of the Soviet Opposition*, ed. by G. Sanders, 1974, str. 271.

60) Iz *Uncensored Russia*, ed. by Peter Reddaway, 1972, str. 23–29.

61) A. Amalrik, *Will the Soviet Union Survive*, str. 8–9.

62) V. Belocerkovskij, u "Rabočije vustupljenija v SSSR – V načale 60 ih godov" (rukopis) piše o radničkim pobunama, od kojih je nekima i sam bio očevidac, a za druge je doznao od poznanika, koji su takođe bili očevidci. On govori o pobunama koje su se desile krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina u gradovima: Aleksandrov, Murom, Njižni Tagil, Novočerkask, Menir–Tau, Odesa, Dnjeprdožeržinsk, Lubni, Kujbišev, Kemerovo, Krivoj Rog, Groznij, Doneck, Jaroslavl. Pobune su nastupile iz različitih motiva, ali je svuda okraj sa policijom bio žestok i upotrebljavana je brutalna sila da bi bile ugušene. I iz drugih izvora saznajemo da je 1962. g. u Novočerkasku izbijala velika pobuna radnika kao reakcija na sistem plaćanja po komadu, usled čega je došlo do redukcije nadnica za 30% (Vid. *Syndicalisme et liberte en Union Sovietique*, Documents réunis et présentés par Olga Semyonova et Victor Haynes, PCM petit collection, 1979, str. 11).

suprotstavljenosti države (i policije) i radništva, bez obzira što tu borbu ne vodi organizovano kao radnička klasa u celini. A krajem šezdesetih godina javlja se i pokušaj radništva da se organizuje u borbi za svoja prava. Pored kružoka, koji se osnivaju sa ciljem da propagiraju zahtev za organizovanjem radničke klase, dolazi i do prvih praktičnih akcija za stvaranje "Slobodnog sindikata", na inicijativu radnika Klebanova (prvi je pokušaj bio 1968. g. a obnovljeni pokušaj 1978. g.).⁶³⁾ Iz dokumentata koji su objavljeni vidi se da je nastajanje "Slobodnog sindikata" povezano sa težnjom radnika da se zaštite od stalnog kršenja zakonitosti kojem su izloženi, kao i iz "potrebe za radikalnom kritikom realne situacije radništva u SSSR" (Vid. *Syndicalisme et liberte*, str. 10). Suprotno nekim shvatanjima, da je sovjetsko radništvo potpuno nezainteresovano za borbu za demokratizaciju sovjetskog društva i za unapređivanje ljudskih prava, u deklaraciji ovog Sindikata ("La naissance du Syndicat independant des travailleurs de l'URSS") ističe se da je radnički pokret povezan sa tim težnjama (Isto, str. 6); a najpoznatiji radnički aktivista, koji često piše za samizdat, Nikolaev E. Borisovič, govori o tome da kod radnika postoji veliko interesovanje za aktivnost disidenata, ali radnici nisu zadovoljni zahtevom da se treba razrušiti, već žele da čuju šta se umesto toga predlaže, te misle da sami intelektualci ne mogu učiniti ništa bez njih, radnika (str. 191). Iz apela koji su potpisala 23 sovjetska radnika i uputila ga Međunarodnoj organizaciji rada (februara 1978. g.) kaže se: "U našoj zemlji ne postoji nijedna organizacija koja brani interese radnika" (str. 44). A Viktor Fajnberg, radnik, koji je učestvovao 1968. g. u demonstracijama protiv okupacije ČSR, ističe: "Sovjetski režim ne poštuje principe jednakosti i pravde, osim u jednom: što lišava sve kategorije stanovništva elementarnih ljudskih prava, bez izuzetka" (Str. 197-198).

63) Vid. informaciju u "Menschenrechte" br. 3/4, maj-avgust 1978, pod naslovom "Freie Gewerkschaften in der UDSSR und in Polen", str. 16-18. U informaciji se navodi da je radnik Vladimir Klebanov januara 1978. g. objavio osnivanje "Slobodnog sindikata", koji su podržali 200 radnika iz različitih struka. Međutim, maja 1978. g. su bili uhapšeni potpisnici statuta novoosnovanog sindikata i protiv njih je poveljen istražni postupak kao protiv "parazita". Takođe iz gore navedenog izvora (*Syndicalisme et liberte*) dobija se ista informacija, prema kojoj je prvi pokušaj osnivanja "Slobodnog sindikata" učinjen novembra 1977. g. kada je V. Klebanov, na konferenciji za štampu, objavio tu odluku, a 26. januara 1978. - datum koji označava kao značajan za radnički pokret u SSSR, jer je tada prvi put posle 1930. g. nastala jedna javna manifestacija radnika - objavljeno je da je 200 radnika pristupilo novom Sindikatu. Saznaje se, isto tako, da su u taj novi sindikat pristupili radnici iz svih krajeva zemlje, a naročito iz Ukrajine, koja je tradicionalni centar aktivnosti radničke opozicije; članovi su uglavnom nezaposleni radnici, koji su otpušteni, prvenstveno, zbog toga što su kritikovali loše uslove rada, a kojima se onemogućava da se zaposle, po njihovom mišljenju namerno, da bi ih mogli optužiti za "parazitizam" (Vid. str. 28-31). Sindikat je objavio i svoj statut, koji obnavlja demokratsku praksu izbornosti i odgovornosti svih članova. Međutim, već februara 1978. g. usledila su brojna hapšenja zbog "parazitizma", ili smeštajne najpoznatijih aktivista ovog sindikata u psihijatrijske klinike. Ali je aprila 1978. g. advokat "Slobodnog sindikata" saopštio da sindikat nastavlja da deluje uprkos svim represijama. (Vid. str. 31). Oktobra 1978. g. se oglasila i druga grupa radnika, osnovavši "Nezavisni sindikat", koji se spojio sa "Slobodnim sindikatom" u "Slobodno međuprofesionalno udruženje radnika" (vid. R. Medvedev, *On Soviet Dissent*, str. 7).

To dokazuje da opšti pokret za oslobođenje nije ostao bez odjeka i među radništvom, i ta činjenica je, po mom mišljenju, važnija od samog obima pokreta u ovom momentu, ako prihvatimo novo stanovište da masovnost sama po sebi nije merilo značaja postojećih konfrontacija.⁶⁴⁾

Kada razmotrimo ideje koje zastupaju antistaljinistički orijentisani "disidenti" (one su najpre objavljene u časopisu "Novij Mir" počev od 1953. do 1965. godine), potvrđuje se da postoji kontinuitet sa idejama opozicije iz staljinskog perioda. Jer su na udaru i njihove kritike: birokratsko upravljanje i potpuna centralizacija vlasti, što dovodi do kočenja svake inicijative i stvaralaštva; nedemokratski izbor u izboru rukovodećeg kadra, hipokrizija i ritual samokritike; neprevladana atmosfera sumnjičenja; tip ljudi i ljudskih odnosa što ih je proizveo sovjetski sistem, a koji se ocenjuje kao antisocijalistički, nasuprot čemu se naglašava da ljudska ličnost mora postati vrhunski vrednost ("moralni humanizam"); nepoštovanje kao masovna pojava, koja je izazvana nedostatkom vere u moć istine, samo-obmanom i verovanjem u nevinost čutanja⁶⁵⁾ jednostrano shvatanje ekonomskog progressa i zapostavljanje drugih važnih društvenih ciljeva, ukazujući na raskorak između nivoa sovjetske tehnologije i nivoa moralnog razvoja sovjetskog čoveka (Erenburg).⁶⁶⁾ Isak Deutscher takode ističe kao glavne kritičke ideje levo orijentisane današnje sovjetske opozicije: kritiku postojećeg sistema raspodele dohotka i velike raspone, kao i birokratske privilegije; zalaganje za kraći radni dan u fabrikama i za bolje uslove obrazovanja dece iz radničke klase ("novi egalitarizam"); kritiku preteranog naglašavanja profitabilnosti i zakona tržišta, upozoravajući da socijalizam mora nastojati da postepeno prevaziđe tržište pomoću racionalne ekonomske politike i učestvovanjem proizvođača u upravljanju ekonomijom. Deutscher naglašava da ova struja nastoji da nastavi po tragu revolucionarnog kretanja koje je Staljin prekinuo.⁶⁷⁾

Ali za razliku od Amerikana, koji smatra da fundamentalne ideje demokratiskog socijalizma: samoupravljanje, jednakost pred zakonom i lične slobode — nemaju korena na ruskom tlu, jer su, navodno, nerazumljive ruskom čoveku koji je privržen vrednostima autoriteta, snage i reda, budući da Rusi identifikuju slobodu sa neredom i anarhijom, po mišljenju Amerikana (Isto, str. 31–32) — mnogi učesnici ovih pokreta ne dele to mišljenje. Takozvana "sovjetska leвица", koja pokušava da se definiše sedamdesetih godina, upravo insistira na tim idejama. Leonid Plys-

64) Međutim, ima sovjetskih autora i među disidentima, koji su mnogo kritičniji prema onome šta se zbiva u redovima radništva u SSSR. Boris Weil, koji sada živi u Danskoj, a koji je proveo više godina u sovjetskim zatvorima i u progonstvu, smatra da se u mnogim spisima vrši idealizacija radništva i njegovog pokreta, te misli da se pre može govoriti o pojedincima, koji još nisu izgubili nadu, nego o nekakvom pokretu (Syndicalisme et liberté, str. 177).

65) Vid. novelu D. Granina, "Sobstvenoe mnenije", "Novij Mir", br. 8, 1956.

66) Vid. Erenburgovu knjigu Ljudi, godine, život, poemu Tvardovskog "Za daljij dalj", "Novij Mir", br. 5, 1960, priču Gladkova "Mejerhold govori", "Novij Mir", br. 11, 1962 i dr.; kao i D. Spechler, Permitted Dissent, str. 31, 34, 36–37, 42–43.

67) I. Deutscher, Marxism in Our Time, 1972, str. 220.

heli, koji govori u ime "levice", ističe da: "Istovrsne promene treba upraviti u pravcu: ostvarenja samouprave radniku i sustinske izmene proizvodnih odnosa (preobražajem državne svojine u vlasništvo radnika).⁶⁸⁾ Belotserkovsky formuliše program "levice" potpunije kada ističe: preraspodelu društvene moći (sa zahtevom da obuhvati sve članove društva), kolektivno vlasništvo, intelektualizaciju rada i ograničavanje njegovog trajanja, samoupravu i slobodno organizovane asocijacije, decentralizaciju pristupa odlukama i vlast bez partija, tj. vraćanje vlasti sovjeta, pravo manjine da brani svoje stanovište, razvijanje solidarnosti u procesu moralne revolucije. On smatra da je u tom smislu značajna uloga sovjetske inteligencije, da putem formulisanja onog "što još nije" podstakne da se to razvije kao širi pokret za oslobođenje.⁶⁹⁾

Vladajuća klasa se brani protiv narastajućeg nekonformističkog pokreta mnogo suptilnijim merama nego što su bile one iz staljinističke ere masovnog terora. Ona se u tom pogledu pokazala veoma inventivnom jer je uvela mnoštvo novih mera represije, koje takođe deluju preventivno, na ograničavanje širenja pokreta. H. Smith navodi listu represivnih mera, počev od ekonomskih "crnih lista" i izolacije "disidenata" do selektivnog terora – koje imaju dejstva u širokoj masi građanstva. Najnoviji metod što ga primenjuju sovjetske vlasti, a koji je uspeo da oslabi ove pokrete, jeste dozvola za emigraciju. Ali se ipak pokazalo da vlasti nisu uspele dosada da spreče stalno obnavljanje pokreta. A sa stanovišta koje prilivata većina u ovim pokretima, da se radikalno menjanje društvenog sistema i društvenih odnosa u Sovjetskom Savezu danas ne može postići klasičnom revolucijom, već dugotrajnim unutarnjim razaranjem i razgrađivanjem osnova na kojima počiva sistem, kontinuitet pokreta i njegovo stalno obnavljanje i svest o njegovoj prisutnosti u svakodnevnom životu, postaje važnija od njegove masovnosti, jer kap po kap vode, koja se neprestano sliva niz zidove jedne građevine, može sigurnije da razori njen temelj, nego nagla bujica koja se brzo povuče i dotakne samo njene površinske delove.

Čini se da su sovjetski "disidenti" svesni delotvornije snage akcije na duži rok i sa dubljim prodorom i da su spremni za dugotrajniju borbu, koja izlazi iz okvira dosadašnje klasne revolucionarne borbe, što ne znači da je manje revolucionarna. Medvedev, međutim, koriguje zaključak da su disidentski pokreti prestali da postoje u sedamdesetim godinama, naponinjući da iako oslabeli oni nisu iščezli, već su promenili taktiku: insistira se na legalizaciji opozicionih organizacija, na praktikovanju ustavnih prava i sl. Medvedev veruje da će ovi pokreti odigrati odlučujuću ulogu u menjanju društvenog sistema (Isto, str. 55 i 115–116).

68) Vid. Debat Leonid Plysheh – Vadim Belotserkovsky, u URSS, *Alternatives démocratiques*, str. 28.

R. Medvedev navodi i podatak o formiranju grupe "Leve opozicije" u Lenjingradu 1978. godine, koju su sačinjavali mladi (oko 200 članova), organizujući se u "komune". Njihova aktivnost se sastojala kako u teorijskim diskusijama tako i u protestnim akcijama i trajala je 1,5 godina, kada je ukinu ta smeštajem osnivača u psihijatrijsku kliniku. (Vid. R. Medvedev, *On Soviet Dissent*, str. 138).

69) V. Belotserkovsky, "Synthèse: un nouveau point de vie pour la gauche", u URSS, *Alternatives démocratiques*, str. 71–85.

5.

Prethodni pregled pokazuje svu raznovrsnost društvenih sukoba u sovjetskom društvu od njegovog nastanka do danas, ukazujući na razlike u konfrontacijama dvadesetih godina i u našim danima.

Analiza društvenih sukoba je bila neophodna da bi se prikazala jedna drugačija slika o sovjetskom društvu nego što je dugi niz godina bila nudena, dok je Sovjetski Savez bio ograden gvozdenom zavesom od ostalog sveta. Ali ova analiza otkriva sliku ne samo o znatno dinamičnijem društvu nego što je prikazivano predstavom o "stabilnom sistemu", već, i ono što je u pokušaju otkrivanja mogućih promena u postojećem sistemu veoma važno, činjenicu kontinuiranog nemirenja sa sistemom kakav je konstituisan za vreme Staljina u Sovjetskom Savezu. Pregled društvenih sukoba u sovjetskom društvu, koji traju od dvadesetih godina do naših dana, jasno ukazuje na to da postojeći sistem odgovara samo najvišim slojevima privilegovanih klasa koje su u njega integrisane, dok je nezadovoljstvo ostalih klasa, slojeva i društvenih grupa, kao i pojedinaca, koje se izražava bilo u pasivnom otporu ili u otvorenoj pobuni, evidentirano u već opisanim pojavama. Važno je istaći da se jedan deo inteligencije, i to ne samo humanističke, koja bi objektivno mogla biti tretirana kao privilegovani sloj u sovjetskom društvu (sudeci po njenom materijalnom položaju), ne uklapa u postojeći sistem i čini rezervu iz koje se regrutuju "disidenti". To se može objasniti ne samo tradicionalnom ulogom koju je ruska inteligencija oduvek igrala – kao revolucionarni deo društva suprotstavljen tiraniji – već i njenim aktualnim društvenim položajem, koji joj pruža bolje materijalne uslove ali ne i društveno-političke mogućnosti da bude stvarno aktivni činilac društvenih zbivanja. Šta više, sovjetskoj inteligenciji su i ponudene materijalne privilegije da bi se odrekla svoje tradicionalne uloge i pristala na ulogu lakeja partijske i državne birokratije, što je jedan deo inteligencije prihvatio oformivši sloj "državne inteligencije". Ali sovjetska inteligencija nikad nije pristajala da živi "samo hlebom jedinim" i uvek je pokazivala težnju da moralna i vrednosna određenja stavi iznad čisto materijalnog prosperiteta. Taj momenat je veoma naglašen u protestnoj literaturi danas, te program sovjetske vlade o poboljšanju "životnog standarda" neće sigurno zadovoljiti glavne težnje sovjetskih kritički nastrojenih pisaca.

S obzirom na ove okolnosti, moglo bi se uslovno reći da i iza pobune sovjetske inteligencije stoji određeni klasni interes, naime, interes deprivilegovanih članova društva (u smislu otuđenosti od političke i društvene moći) da izbore svoja oduzeta prava da postoje i deluju kao određena društvena grupa. Međutim, pokušaj da se po svaku cenu sukob pobunjenog dela sovjetskog društva sa partijskim i državnim rukovodstvom podvede pod formulu "klasne borbe", sužava značenje poruka koji ovi pokreti nose, a koji označavaju upravo razbijanje uskoklasnih okvira, bilo čisto ekonomske ili političke borbe, budući da je njihova suština u tome da nastoje da tu borbu prošire na pokret za opšteljudsku emancipaciju.

Zbog toga se i pitanje o povezivanju sovjetske inteligencije sa radničkom klasom danas postavlja na drugačiji način. Mislim da su sovjetski pobunjeni intelektualci svesni toga da se oni ne mogu više postavljati kao nova predvodnica (avangarda) radničke klase, jer bi time obnovili stare probleme, bez obzira na nove ideje, te pitanje o vezi inteligencije i radništva dobija novi smisao – naime, reč je o uticaju koji nove ideje vrše među radništvom i o promenama koje izazivaju u njihovom reagovanju na pritiske i sistem neslobode. A tako shvaćen uticaj može dati rezultate samo u dogoročnijem procesu, jer najpre treba stvoriti naviku da se čuju "i drugi glasovi", posle nekoliko decenija isključivo jedno-glasnih informacija i prećutnog prihvatanja "neprikosnovenih istina".

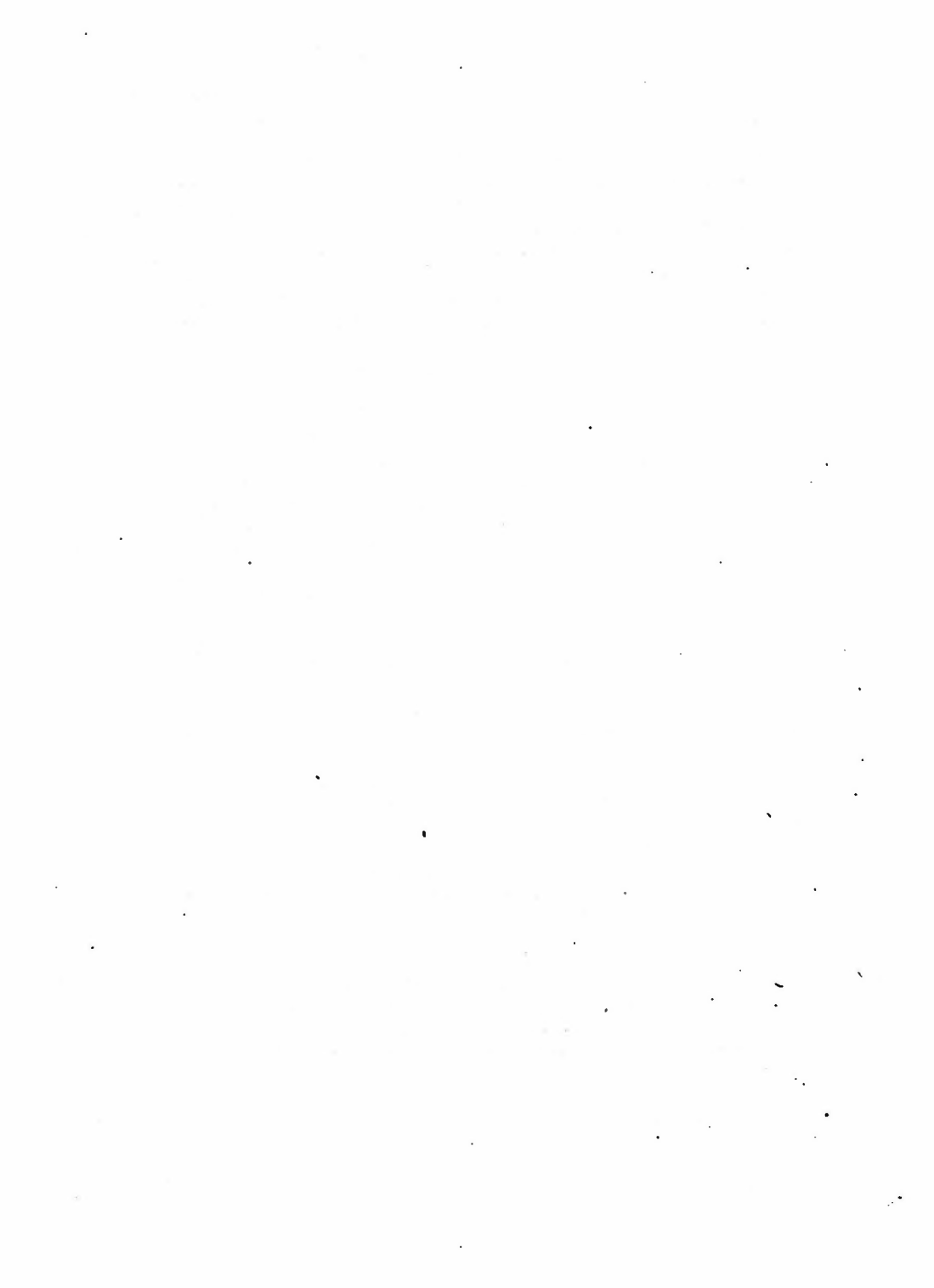
Stoga lamenti ortodoksnih marksista, da intelektualci vode samo svoje bitke, ne interesujući se za probleme i potrebe radništva, te ostaju izolovani u oazama "slobodne teritorije" koju stvaraju, pokazuju da oni nisu razumeli suštinu zbivanja i da, pošto-poto primenjujući ortodokсне aršine, previđaju novi smisao i vrednost društvene dinamike u današnjem sovjetskom društvu.

Sporije uključivanje radništva (o uključivanju seljaštva dosada nema nikakvih informacija) u protestne pokrete može se objasniti činjenicom diskontinuiteta u razvoju radničke klase u Sovjetskom Savezu, jer je predrevolucionarna radnička klasa, koja je imala izvesnu tradiciju, uglavnom bila uništena u građanskom ratu, a posle revolucije formirana radnička klasa nije imala mnogo objektivnih uslova da stekne demokratske navike i da se oformi kao "klasa za sebe", budući da je već sredinom dvadesetih godina presečen razvoj revolucionarne proleterke organizacije. Ali s obzirom na sve viši nivo obrazovanja radništva – a uzimajući u obzir i retku čitalačku strast ruskog naroda – može se pretpostaviti da će ideje pobunjene inteligencije prodrati i među radnike i delovati izazovno i na njihovo dosada u većini pasivno ponašanje. Naravno, treba razmišljati o problemu da li su težnje koje izražava inteligencija istovremeno i težnje ostalih slojeva, pre svega, radništva. Odnosno, da li su tačne pretpostavke o još uvek dominantnom uticaju ruske tradicije na mentalitet sovjetskog čoveka, koja u pojmu "mužika" ovaploćuje pomirenost sa sudbinom, poštovanje jake ličnosti vode (baćuške) i te- nju za redom i poretkom, nasuprot vrednostima slobode i samo-određenja. Takve pretpostavke ne treba jednostavno unapred odbaciti kao neosnovane, već ih treba temeljno ispitati, s obzirom na dugogodišnju zatvorenost Sovjetskog Saveza u odnosu na spoljni svet, kao i s obzirom na jaku nacionalističku i tradicionalističku orijentaciju u Staljinovoj epohi što je pothranjivano niskim materijalnim i kulturnim nivoom radništva i seljaštva. Ali, uprkos tim okolnostima koje su mogle delovati u pravcu konzerviranja tradicionalnog ruskog mentaliteta, izmenio se niz drugih uslova koji su mogli delovati u suprotnom pravcu (ovde mislim, pre svega, na sve povoljniju obrazovnu strukturu stanovništva, što samo po sebi ne bi moralo delovati suprotno, s obzirom na jaku indoktrinaciju u sistemu obrazovanja, ali u situaciji kada se javljaju i drugi izvori informacija osim zvaničnih, viši stepen znanja može pomoći da se upoređivanjem informacija brže dođe do saznanja o raskoraku između propagande i stvarnosti, što je preduslov za formiranje kritičke svesti).

Malo je verovatno da se plima nekonformizma, koja je probila brane staljinističkog režima, može zaustaviti i njeni tragovi izbrisati. Proces destaljinizacije, koji su iz ruku vladajuće birokratije preoteli pobunjeni delovi društva i koji se više ne može kontrolisati odozgo, a još manje kanalisati u poželjnom pravcu u skladu sa dozvoljenim dometima, već je stvorio znatno drugačiju društvenu klimu, koja se zvanično prikriva rutinskim političkim seansama i uobičajenom ideološkom frazeologijom (uglavnom na kongresima i ceremonijalnim prilikama), ali sa sve manje uspeha. Demistifikacije sovjetskog sistema i sovjetske ideologije je na delu i ne može ostati bez uticaja na zahteve koji će dolaziti odozdo za radikalnijim promenama sovjetskih institucija i principa na kojima počiva postojeći sistem. Stvaranje kritičkog javnog mnjenja, što se kao potpuno nova pojava u sovjetskom društvu ne može zanemariti, ni s obzirom na obim ni na postojanost otpora koji pruža, dovodi do stanja permanentnog uznemiravanja prividno stabilnog poretka i vladajuće birokratije. A već to stvara kvalitativno novu situaciju u političkom sistemu sovjetskog društva, u kojem je skoro tri decenije politika vladajuće klase bila neprikosnovenena i stvarana isključivo na vrhu, bez ikakve kontrole i bez obzira na zahteve odozdo, dok je javno mnjenje kao institucija bilo potpuno ukinuto. Prvi put posle nemirnih dvadesetih godina sovjetska birokratija je uznemiravana odozdo (u Staljinovom periodu pretenje su dolazile samo iz najvišeg vrha u obliku nepredvidljivih egzekucija) i ima da vodi bitku sa "masom" koja odbija da se ponaša po pravilima slepe gomile. Fenomen "građanske neposlušnosti" zakucao je na vrata i sovjetskog režima, i to je činjenica sa kojom taj režim danas mora da računa.

A ono što zabrinjava dogmatske "marksiste", tj. šarenilo ideja koje se suprotstavljaju skoro opšte odbačenom zvaničnom "marksizmu" (s pravom se može postaviti pitanje da li u takav "marksizam" veruju i oni koji su nosioci zvanične ideologije), što često zvuči kao i odbacivanje marksizma u celini (po mom mišljenju zato što se ne pravi neophodna razlika između staljinizma i marksizma) – treba, u stvari, uzeti kao pozitivni doprinos razvoju današnjeg sovjetskog društva. Jer je u društvu, koje zasniva svoje održanje na monolitnosti ideologije, razvijanje pluraliteta ideja, koje samim svojim postojanjem i obnavljanjem osvajaju pravo na egzistenciju, već samo po sebi pozitivna vrednost, kao "pravo da se drugačije misli". Mislim da je za mogućnosti razvoja sistema ovog tipa važnije u ovom času to nego "šta se misli", pogotovo je važnije od toga da li se uvek misli marksistički i socijalistički. Pošto se već u takvom postavljanju pitanja kriju ostaci dogmatizma, koji a priori određuje da "misлити marksistički" znači jedino ispravno misлити, a "misлити socijalistički" pretpostavlja da su ispitani svi putevi i sve mogućnosti za razvoj jednog humanijeg socijalističkog (komunističkog) društva. Šta više, mislim da je u procesima koji su krenuli u "socijalističkim društvima" čak i dobro da se konfrontiraju marksističke ideje sa idejama drugačijeg stanovišta, jer isuviše dugo je marksizam, kao zvanična ideologija, u ovim društvima bio izvan konkurencije, zatvoren u sebe i konzerviran, te je dijalog sa različitim stanovištima neophodan i za otvaranje marksizma, za njegovo proveravanje i osvežavanje.

II DEO

STALJINIZACIJA DRUŠTVENE „NADGRADNJE“

IV glava

NASTAJANJE STALJINISTIČKE IDEOLOGIJE NEGACIJOM MARKSISTIČKE TEORIJE SOCIJALIZMA

"Istorija Sovjetskog Saveza se može citati kao gigantska protivrečnost između marksizma kao doktrine oslobođanja i marksizma kao metafizike porobljavanja".

(Irving Horowitz)

Sljedeći i ovde istorijski pristup, namera mi je da podvrgnem analizi genezu osnove sovjetskog sistema u različitim fazama njegovog razvoja (koje su ocrtane u I delu), da bi se ustanovilo: (1) da li je postojanje kontinuiteta marksističke teorije u SSSR mit – što bi neizbežno dovelo do stalno rastuće nesaglasnosti između nepromenjene ideologije i stvarnosti, koja se značajno izmenila u odnosu na početne rezultate Oktobarske revolucije, i kakva je funkcija tog mita; i (2) kakav je stvarni odnos između zvanične ideologije i postojeće stvarnosti kada se posmatra istorijski, tj. u kojoj je meri ideologija, uzimajući u obzir preobrčaj koji je doživljavala tokom istorijskog razvoja sovjetskog sistema, uticala na pravce društveno-ekonomskog i političkog razvoja sovjetskog društva, a u kojoj meri je "odražavala" bažične promene u društvenom sistemu.

I u ovom odeljku će biti proveravana osnovna pretpostavka od koje se pošlo u I delu, naime, pretpostavka da se društveni sistem u SSSR-u u posmatranom periodu ne može tretirati kao jedinstveni i kontinuirani rezultat Oktobarske revolucije, budući da snio ustanovili da se događaju takve fundamentalne promene u periodu od trideset godina, koje dozvoljavaju da se govori o različitim razvojnim periodima sovjetskog društva – ali u ovom slučaju s obzirom na idejnu osnovu društvenog razvoja posle Oktobra 1917, sa težnjom da se ustanovi pod kojim uticajima i u kojem vremenu nastaju odlučujuće promene u društvenoj "nadgradnji" sovjetskog društva.

Na čemu se zasniva tvrdnja o monolitnosti i kontinuitetu "marksističko-lenjinističke ideologije", kao idejne osnove sovjetske prakse od Oktobra do danas, i u čemu greše protagonisti takve teze?

To je teza i sovjetskih ideologa, koji tvrde da se idejni kontinuitet nije preki-
dao ni u periodu koji je zvanično osuđen kao period "kulta ličnosti", u kojem je
priznata Staljinova zloupotreba vlasti i zakonitosti. U Sovjetskom Savezu se ta
predstava o "kontinuitetu" u tvrdnje tako što se poslednji stupanj u razvoju ideolo-
gije proglašava za jedino važeći u svim istorijskim fazama, a to se postiže falsifiko-
vanjem dokumenata i tekstova iz prethodnog perioda (u različitim fazama pojav-
ljuju se različite verzije istih govora, poruka, teorijskih radova i sl.), uklanjanjem
nepoželjnih ideologa (tekstualno i fizički), kao i uskraćivanjem izvora saznanja i
informacija i drugim sličnim postupcima.

Suprotno stavu o kontinuitetu idejne osnove razvoja sovjetskog društva, te i
o postojanju jaza između sovjetske ideologije i stvarnosti, koji zastupaju neki anali-
tičari sovjetskog društva – iz čega bi proizlazilo da je funkcija sovjetske ideologije,
pre svega, da služi kao maska i kao sredstvo za neraspoznavanje stvarnosti, pokušaću
da pokažem u daljem izlaganju da je funkcija sovjetske ideologije u periodu stal-
jinizma u prvom redu da potvrdi postojeću stvarnost, naročito kada je u pitanju
ona ideologija koja je u upotrebi u svakodnevnoj politici, dok se funkciji mistifika-
cije, uz pomoć ideologije, pribegava kada se govori o najopštijim ciljevima koji se
smestaju u (daleku) budućnost, što sa stvarnošću ima malo veze. Stoga je staljini-
zam, u periodu odlučne ofanzive za konstituisanje jednog novog poretka, koji se
značajno razlikovao od početno datih impulsa posle Oktobra, posvetio vidnu paž-
nju usaglašavanju ideologije sa stvarnim promenama u društvenom sistemu i u stru-
kturi sovjetskog društva, vršeći značajne promene u ideologiji da bi je osposobio
da funkcioniše kao činilac željenih promena u samom sistemu. Ta nova, vlastita
(staljinistička) ideologija pred kraj tridesetih godina predstavljala je adekvatni iz-
raz ustanovljenog poretka ("staljinizma") i samo je ona bila priznata kao "prava"
marksističko-lenjinistička ideologija, dok su sve druge bile odbačene. (Zvanično
su bile proskribovane čak i one ideje kojima se Staljin vešto poslužio u građenju
novog poretka, kao što je bio slučaj sa mnogim idejama Trockog i Buharina). Dru-
gim rečima, za "pravi" marksizam-lenjinizam je proglašavano samo ono što je bilo
u datom istorijskom trenutku najfunkcionalnije, te su marksizam i lenjinizam usa-
glašavani sa postojećom praksom i propisanom politikom i na taj način se stvarao
privid kontinuiteta. (Pri tom sve su manje bila u optičaju izvorna dela Marxa, En-
gelsa, pa i Lenjinova, a "teorijski izvori" su se sužavali na radove jednog jedinog
"klasika" – Staljina i na priručnike "Dija-Mata").

Međutim, i neki kritičari sovjetskog društva nastoje da dokažu ideju o kon-
tinuitetu "marksističke ideologije" u praksi razvoja Sovjetskog Saveza, na taj na-
čin, što previdaju promene koje su nastale u sovjetskoj ideologiji u određenom
periodu. Propuštajući da izvrše upoređivanje te novoformljene ideologije sa mark-
sizmom, poriču da postoje suštinske razlike između marksizma i staljinizma (bu-
dući da marksizmom nazivaju upravo sovjetsku vulgarizaciju Marxove teorije), da

bi "dokazali" pretpostavku da je staljinizam u praksi samo logična konsekvenca primene marksizma.

Ali bez obzira na različitost motiva između sovjetskih ideologa i kritičara marksizma i socijalizma, ideja o kontinuitetu "ideologije marksizma" u postojećim socijalističkim društvima proizvodi iste posledice: dovodi do diskreditovanja marksizma i ideje socijalizma i do zatvaranja istorijske perspektive (tako se ideja socijalizma ne može vezivati isključivo za marksizam, marksizam i socijalizam se najčešće identifikuju budući da su se skoro sve dosadašnje socijalističke revolucije pozivale na marksizam).

Stoga prvo pitanje koje treba razmotriti u ovom odeljku glasi: da li se Oktobarska revolucija temeljila na marksističkoj idejnoj podlozi (ili tačnije na Marxovoj ideji socijalizma), ili je već lenjinizam tako izmenjeno shvatanje marksizma i socijalizma koje omogućuje pojavu staljinističke ideologije i prakse?

1.

Postavljanje ovog pitanja ima za cilj da se ustanovi idejni referentni okvir društvene prakse u različitim istorijskim periodima razvoja sovjetskog društva, u okviru kojih treba pratiti genezu Marxove ideje socijalizma kao revolucionarnog pokreta i njen preobražaj u pravcu shvatanja socijalizma kao "neizbežnog toka istorije", čime se opravdava (a ne proverava i revolucionariše) data praksa, odnosno ustanovljeni poredak. Predmet analize biće preobražaj jedne revolucionarne vizije novog društva, u smislu permanentnog procesa i pokreta, u ideologiju postojećeg poretka, koja vrši funkciju odbrane ustanovljenog sistema i pomaže njegovom očuvanju.

Potrebno je prethodno odrediti u kom se značenju upotrebljava pojam ideologija i koji će elementi ideologije biti ispitivani.

Ovde se pravi razlika, prvo, između teorije i nauke u odnosu na ideologiju, i drugo, između idejne osnove jednog pokreta i ideologije – što se često u marksističkoj literaturi meša, te se ideologiji pridaju istovremeno različita značenja, tretirajući je i kao "naučni pogled na svet" i kao doktrinu koja podrazumeva jedno idejno opredelenje u vezi sa konkretnim ciljevima jednog pokreta, i kao određeni politički način delovanja u interesu određenih društvenih grupa.

Za sovjetske rukovodioce ideologija "marksizma-lenjinizma" predstavlja jedino ispravan naučni pogled na svet, kojim se nepogrešivo otkrivaju zakoni razvika društva i mobilišu mase u ostvarivanju političkog kursa koji sledi te zakone; pri tom se podrazumeva da vrhovno partijsko rukovodstvo posreduje između istorije i masa, jer je ono jedino sposobno da razume istorijske zakonitosti i da ih otkrije masama kao "naučnu istinu" u koju se ne može sumnjati. Već ova formulacija koja se može naći u svakom priručniku "Dija-Mata", ukazuje ne nespojivost pojmova nauka (naučna teorija) i ideologija, odnosno da se prilikom mešanja tih pojmova vrši ideologizacija nauke, jer: prvo, u nauci se ne može govoriti o jedinjoj i

apsolutnoj istini; drugo, sa naukom je nespojiva nepogrešivost pošto naučno saznanje podrazumeva stalno previranje; treće, nauka može samo da osvetljava moguću istorijsku akciju, ali ne igra ulogu neposrednog mobilizatora, pogotovo ona ne može biti sredstvo za ostvarenje jednog političkog kursa; četvrto, u nauci ne postoje bogomdani predodređeni tumači, koji jedini znaju istinu kao svetu dogmu koju propisuju masama; i najzad, naučna istina ne može biti u službi nijednog partikularnog interesa bilo koje društvene grupe, pa ni najprogresivnije, jer se tada istina svesno parcijalizuje podvrgavajući se partikularnom interesu, što nužno ograničava proces naučnog saznanja.

Drugim rečima, iz određenja pojma ideologije, kako je shvataju sovjetski ideolozi, proizlaze sve bitne karakteristike ideološkog stanovišta, što ih je Marx imao u vidu kada je pojam ideologije upotrebljavao u smislu "izokrenute slike stvarnosti", koja nastaje upravo usled toga što se kompleksne istine parcijalizuju i postaju jednodimenzionalne pod uticajem partikularnih interesa društvenih grupa koje ih zastupaju. U Marxovom određenju ideologije akcentat je na opredelenju za klasno uslovljene društvene ciljeve i njena je svrha da podstakne akciju za njihovo ostvarenje. (To se najbolje može pokazati na primeru religije kada ona postaje ideologija, tj. kada se pretvori u državnu doktrinu ili se počinje koristiti kao sredstvo određenih klasa za propagiranje njihovih ciljeva). Stoga svrha ideologije nije da objasni i omogući razumevanje društvenih uslova u svoj njihovoj kompleksnosti, te iako se ni iz ideološke svesti ne isključuje razumevanje društvene situacije, ona je podređena nameravanoj akciji, odnosno postizanju određenih, partikularnih (najčešće političkih) ciljeva. Samim tim, ideološka svest je ograničena u svojim aspektima i sužava pristup, jer se percipiraju prevashodno oni uslovi koji su povoljni za preduzimanje nameravane akcije ili pogoduju poželjnom ponašanju, nekritički unapred odbacujući sve druge alternative. Kako kaže Marcuse, tu istina i laž nisu kvalitete saznanjnih propozicija, već su preetablirana i unapred definisana stanja prema kojima se moraju upravljati misao i akcija.¹⁾

Dakle, ideologija nastaje kada se jedna parcijalna svest podigne na nivo univerzalne svesti u cilju vršenja određene društvene funkcije i radi ostvarenja parcijalnih društvenih interesa određene klase ili društvenih grupa. Stoga ideološka svest i ne može biti drugo do "iskrivljena svest", koja ograničeno percipira i predstavlja stvarnost, lišavajući je onih dimenzija i propuštajući da otkrije one alternative koje nisu prihvatljive iz perspektive datih društvenih interesa i poželjnih društvenih ciljeva. Ideologija je, iz tih razloga, ne samo parcijalna, jednodimenzionalna svest i u tom smislu "lažna svest" (što ne znači da je namerna obmana), već je i "svest o lažnoj stvarnosti" (Marcuse), jer prezentira stvarnost onakvu kakva se pokazuje jednom segmentu društva, ili onakav svet kakav bi određeni delovi društva hteli da on bude kao jedino mogući svet, ne nastojeći da otkrije višeslojnu strukturu te stvarnosti sa svim njenim protivrečnostima, sukobima i latentnim mogućnostima. Stoga se može zaključiti da ideologija zamenjuje suštinu pojavnim, prividom, koji uzdiže na stepen "istorijske nužnosti". (Svaka ideologija, bilo crkvena ili svetovna,

1) H. Marcuse, *Soviet Marxism, A Critical Analysis*, str. 79.

uvek dokazuje da su njene "istine" bozanski ili istorijski zakoni).

Za ideologiju je bitna težnja ka apsolutizaciji istine u cilju vršenja određene društvene funkcije u službi interesa određene društvene grupe. Slažem se, stoga, s Jarovskim,²⁾ da proučavanje ideologije treba da počne sa proučavanjem njene društvene funkcije, jer je svaka ideologija u funkciji određene društvene prakse.

Za razliku od nauke (naučne teorije) ideologija je više verovanje nego saznanje, ona je nekritički i apologetski orijentisana svest u kojoj se mešaju želje i činjenički podaci o stvarnosti i ritualizuje istina da bi se pragmatički upotrebila u željenoj akciji (slično određenje ideologije nalazimo i kod Geertza³⁾). Stoga je ideologija tesno povezana sa politikom i čini njen sastavni deo, jer je svaka ideologija, u stvari, u službi određenih političkih ideja, kada se jedno verovanje pretoči u određeni i isključivi način mišljenja kojim se rukovodi određena praksa. Ideologija, dakle, nema odlike saznanja koje prevazilazi praksu, već se konstituise kao doktrina koja podržava i opravdava određene praktične akcije, prilagodavajući se postojećim uslovima i poželjnim ciljevima sa stanovišta date prakse (stoga svako saznanje koje nastoji da prevaziđe postojeću stvarnost ideologija proglašava za utopijsko).⁴⁾

Na toj osnovi se mora napraviti razlika i u marksizmu između teorijsko-filozofskog pristupa, koji ima prvenstveno saznavnu i kritičku funkciju i idejne orijentacije revolucionarnog pokreta, da bi se pokazala neosnovanost upotrebe pojma "marksistička ideologija", u kojoj se ne samo mešaju teorijski pristup i idejna orijentacija, već se oni i tako izokreću da mogu poslužiti kao sredstvo u rukama jedne društvene grupe za ostvarenje jedne apsolutizovane društvene prakse. Ni idejna orijentacija zasnovana na marksizmu ne može se identifikovati sa ideologijom, jer idejna orijentacija ne pretpostavlja nužno dogmatizaciju saznavnog procesa niti podređivanje saznavnog procesa parcijalnom društvenom interesu — ako se istorijski interes proletarijata shvati u Marxovom smislu, kao opšti interes ugnjetenog čovečanstva. Treba stoga govoriti o dva aspekta marksizma, koji nisu sasvim odvojeni, budući da idejna orijentacija mora proizlaziti iz teorijske zasnovanosti marksizma, ali se ne mogu ni izjednačiti, jer tada preti opasnost da nadvlada pragmatička usmerenost i zarobi neophodnu otvorenost i kritičnost teorijskog stanovišta.

Bitna razlika između marksizma kao idejne orijentacije jednog revolucionarnog pokreta i marksizma pretvorenog u ideologiju jeste upravo u tome što se dija-

2) D. Jarovsky, "Soviet Ideology", str. 5.

3) C. Geertz, "Ideology as a Cultural System", a u D. Apter (ed), *Ideology and Discontent*, str. 72.

Daniel Bell takođe karakteriše ideologiju kao iluziju i lažnu svest. On konstatuje da ideološka svest nastaje kada se normalna ljudska težnja ka nekim transcendentnim ciljevima tako izmanipuliše da predstavlja izdaju ovog "idealizma", jer preobraća sredstva u ciljeve. U tom smislu, po njegovom mišljenju, marksizam postaje ideologija kada je vulgarizovan i sužen (u pogledu ciljeva). Vid. W. Bell, "Ideology", u R.H. Cox (ed), *Ideology, Politics and Political Theory*, 1969, str. 164.

4) Vid. D. Apter, "Ideology and Discontent", *Ibid*, str. 18.

lektički odnos između teorijskog pristupa i idejne orijentacije redukuje na ovu drugu komponentu, koja je više praktično usmerena te i tešnje povezana sa interesima određenih društvenih klasa, što ograničava saznavni okvir, pa i objektivnost (iz tih razloga marksistička teorija mora biti nezavisna u odnosu na programe društvene akcije). Kada se izvrši takvo sužavanje, idejna orijentacija dobija karakter ideološkog stava kao apriorne istine, kojem se podređuje kako celokupni proces saznanja tako i praksa, te su dogmatizam i pragmatizam bitna svojstva ideologije. Iz tih razloga ideologija ne može biti emancipatorska svest, jer ona nužno podređuje proces oslobađanja jednom parcijalnom interesu, dok idejna orijentacija jednog revolucionarnog pokreta nije nespojiva sa funkcijom emancipacije društva i pojedinaca, budući da ne podrazumeva nužno usko, jednosmerno političko angažovanje radi ostvarivanja partikularnih ciljeva. Nasuprot tome, ideologija je uvek legitimacija za određenu političku akciju i datu društvenu praksu koja iz nje proizlazi, a istovremeno, opravdava zatvaranje svih drugih mogućnosti.

Na toj liniji se može i pratiti prelaz iz marksizma kao teorijsko-filozofskog pristupa, i sa njim povezane idejne orijentacije u "ideologiju marksizma", a iz ove poslednje prelaz u staljinističku ideologiju. Naime, ja zastupam tezu da je staljinistička ideologija posredovana samo takvim "marksizmom" koji se probratio u ideologiju, te da se može izvesti jedino iz "ideologije marksizma", ali ne i iz marksizma kao filozofske i revolucionarne teorije. Drugim rečima, tek je sa ideologizacijom marksizma omogućen put ka konstituisanju staljinističke ideologije, koja je isključivo ideološka svest (iz tih razloga smatram da je pogrešno govoriti o "staljinističkoj filozofiji" ili "staljinističkoj teoriji"). A to znači, tek onda kada je pripremljen značajan preobražaj samog marksizma – sa eliminisanjem svih ovih elemenata koji karakterišu marksizam kao teorijsko-filozofski pristup emancipaciji i kao revolucionarnu idejnu orijentaciju, pre naglašavajući praktično-političku usmerenost i klasni interes, što je nužno sužavalo perspektivu viđenja stvarnosti i otkrivanja novih alternativa – bilo je moguće redukovati marksizam na ideologiju, tj. na politiku komunističke partije, ili još uže, na politiku najvišeg partijskog rukovodstva.

Između marksističke vizije komunizma kao permanentnog revolucionarnog pokreta za ostvarivanje novog humanijeg društva i ideologije jednog etabliranog poretka, održava se tada još samo verbalna i simbolička veza – preko parola koje se ritualno ponavljaju, upotrebom "marksističkog rečnika" u kojem su izmenjena značenja osnovnih pojmova, i preko simbola koji se javno prikazuju prilikom ceremonija da bi se održao privid kontinuiteta u pogledu idejnog opredelenja za komunizam. Dok se, u stvari, vrši principijelna izmena sadržaja poruka putem reformulacije neposrednih društvenih ciljeva i poželjnih društvenih vrednosti, što ukazuje na duboki raskorak između marksističkog jezgra i konstituisane doktrine, koja je u upotrebi, i koja u sve većoj meri postaje "svest o lažnoj stvarnosti".

Da bi se dokazala gornja teza potrebno je analizirati istorijski tok idejne svesti glavnog aktera društvenog razvoja posle Oktobarske revolucije – komunističke partije, i pokazati kako se i u kojem vremenu formira ideološka svest, uzimajući

kao predmet analize: a) pre svega, kako se shvata sušina marksizma i kako se definišu osnovni principi, i b) kako se tumači ideja socijalizma i kako su definisani osnovni ciljevi socijalističkog razvoja.

S obzirom na početni stav – da marksizam nije izvorno ideologija – pokušaću da prikažem kako se on istorijski konstituise kao ideologija u sovjetskoj praksi, a zatim, kako nastaje prelaz od "ideologije marksizma" na staljinističku ideologiju.

2.

Teorijsko-filozofsko stanovište koje se naziva marksizam može se najkraće okarakterisati kao teorija revolucionarnog humanizma koja ima prvenstveno emancipatorske ciljeve, te se javlja kao teorijska svest revolucionarnog pokreta što smjera oslobađanju proletarijata, ali i celokupnog čovečanstva. Neću pokušavati da citatima potkrepim ovakvu karakterizaciju izvornog marksizma, već ću samo podsetiti na osnovne pojmove i stavove marksizma, koji podrazumevaju određenu filozofsku viziju društva i čoveka, da bi ih uporedila sa pojmovima i stavovima koji se kristališu u marksizmu preobraćenom u ideologiju.

Na osnovu proučavanja Marxovih dela može se tvrditi da je ideja o istorijskom revolucionarnom praxisu kao pokretaču istorije, prvi i osnovni stav marksizma kao revolucionarnog humanizma. Što podrazumeva: a) da je sam čovek osnovna delatna snaga istorijskog procesa, te da svojom praksom ljudi stvaraju i menjaju svoj svet; b) da se "istorijska nužnost" ne odvija sama iz sebe, te da se kao fatum koji određuje sudbinu čoveka ne javlja nikakva sila izvan čoveka; c) da su ljudi koji stvaraju istoriju u stanju da saznaju njene zakonitosti i da ih kroz svoju akciju iskoriste da bi materijalizovali istorijski ostvarljive mogućnosti; d) da je nužno razumevanje istorijskih društvenih uslova, čije jezgro čine odnosi u procesu proizvodnje i sa njima povezani politički i kulturni uslovi, da bi se ustanovile istorijski ostvarljive mogućnosti, koje su najčešće skrivene iza pojava oblika postojećih društvenih odnosa i komunikacija – stoga je nužno razvijanje naučno-teorijskog uvida u stvarnost životnih uslova; e) kada se prethodnom stavu doda ideja o proletarijatu kao revolucionarnom istorijskom subjektu savremene istorije, podrazumeva se mogućnost emancipacije ugnjetenog dela čovečanstva putem destrukcije starog klasnog poretka i ostvarenje humane ljudske zajednice. Najčešće se ovaj stav u marksizmu tumači kao ideološki, jer se, navodno, tu meša saznajni iskaz sa vrednosnim sudom, odnosno, tvrdi se da je tu naučno predviđanje budućnosti prožeto emocionalno obojenim stavovima, koji su rezultat jednog opredelenja. U stvari, ovaj stav proizlazi iz određenih filozofsko-teorijskih pretpostavki marksizma, naime, iz pretpostavke da samo ona klasa koja je sama u toj meri ljudski ugnjetena, da na svojim plećima oseća teret opštjeljudskog otuđenja, može odigrati ulogu istorijskog revolucionarnog subjekta, koji će srušiti celokupnu osnovu dosadašnjeg klasnog društvenog ustrojstva i ukinuti sve klase, pa i sebe samu kao klasu. Među-

tim, marksistička teorija se preobraća u ideologiju kada zanemaruje ovo poslednje, tj. da proletarijat u ulozi revolucionarnog subjekta ne može da deluje kao sve druge revolucionarne klase koje su vršile društveni prevrat, zadovoljavajući, pre svega, vlastite klasne interese, već da se mora izdići iznad klasnog interesa ukidajući sebe kao klasu. Drugo je, međutim, pitanje da li se u današnjim uslovima može govoriti o proletarijatu kao jedinom istorijskom subjektu.

Šta se dešava sa revolucionarno-humanističkom i emancipatorskom sadržinom marksizma posle pobede Oktobarske revolucije?

Budući da su svi teoretičari boljševizma bili i vođe revolucije, a zatim politički funkcioneri u novom poretku, teorijski i ideološki elementi su se čvršće preplitali u njihovim stavovima, mada u samom početku još ne dolazi do identifikacije teorije i ideologije, odnosno još se ne može govoriti o potpunoj ideologizaciji marksističke teorije. Da još uvek postoji autonomija teorije u odnosu na ideološke zahteve može se dokazati na osnovu spisa samih vođa revolucije, među kojima se jasno mogu razlikovati radovi teorijske prirode od doktrinarnih spisa koji se odnose na pragmatičke zahteve dnevne politike. (Razlika između Lenjinovog teorijskog spisa *Država i revolucija*, pa i *Šta da se radi*, iako je ovaj više doktrinarnan, u odnosu na spise *Dečja bolest levičarstva*, *Još jednom o sindikatima*, i sl. je očigledna po načinu pristupa problemima koji se tretiraju; isti je slučaj i sa spisom *Trockog Socijalizam i kultura*, u kojem se teorijski razmatra jedno suštinsko pitanje za sudbinu socijalizma, za razliku od spisa *Komunizam i teror* koji sadrži isključivo ideološke poruke; međutim, *Buharin* piše pretežno teorijske tekstove, koji će biti pogodni da se kasnije iskoriste u ideološke svrhe, zahvaljujući uprošćavanju teorijskih stavova i jednostranom tumačenju nekih osnovnih principa marksizma). I Lenjinovi stavovi na X kongresu partije potvrđuju gornju tvrdnju. U polemici sa stavovima "Radničke opozicije" ispoljava se ranije istaknuta Lenjinova ambivalentnost, ali se istovremeno vidi da je on shvatao potrebu da se marksistička teorija razgraniči od ideoloških i političkih stavova. Lenjin se tada založio za zabranu frakcija u partiji, zastupajući stanovište da se ne može dopustiti formiranje posebnih političkih platformi, ali je dopustio mogućnost teorijske razrade svih važnih pitanja, verujući da to može doprineti daljem razvoju partije, što se vidi iz sledećeg teksta:⁵⁾

"... jer na kraju rezolucije mi namerno kažemo da se u specijalnim publikacijama, zbornicima može dati i treba dati mesta za opširniju razmenu mišljenja članova partije po svim pomenutim pitanjima. ..."

Ali kada ocenjuje platformu "Radničke opozicije" kao skretanje, on nastavlja:

"Vi znate da je to internacionalno pitanje. Zato svršiti s njim u takvom smislu – ne diskutuj više i gotovo – bilo bi nepravilno. Ali jedna je

5) Tekstovi navedeni iz V.I. Lenjin, "Referat o jedinstvu partije i anarho-sindikalističkom skretanju", X kongres KP (b), u knjizi *Lenjin–Staljin, O sindikatima*, 1949, str. 293, 293–4 i 296.

stvar teorijsku diskusija, a druga -- politička linija partije, politička borba. Mi nismo diskusioni klub". (Isto, str. 296)

Uprkos ovoj poslednjoj famoznoj rečenici, tako rado ponovljenoj u staljinističkim partijama, Lenjin smatra da je sloboda teorijske diskusije neosporna i upozorava da je široka sloboda diskusije poštovana i za X kongres, kada je platforma "Radničke opozicije" štampana u 250.000 primeraka u partijskom organu. Međutim, Lenjin insistira da se razgraniči čime treba da se bave partijski skupovi od onoga čime se mogu baviti pojedinci-komunisti u svojim teorijskim raspravama. Ali upravo tu nastaje problem, jer se takvim ostrim razgraničavanjem teorijskog rada od stvaranja politike dovodi u pitanje stvarna mogućnost uticaja teorije na društveni razvoj, mada je to razgraničavanje značajno s obzirom na kasnije potpuno izjednačavanje teorijskog i ideološkog, ili tačnije, na zamenu teorije ideologijom. Za razliku od staljinizma, u lenjinizmu je još bio očuvan uticaj evropskog marksizma na shvatanje slobode naučnog i teorijskog rada, što je ranih dvadesetih godina i u praksi potvrđeno. U tom periodu marksizam još nije bio sveden na jednu jedinu dimenziju i o Lenjinu, Trockom i Buharinu može se govoriti i kao teoretičarina socijalizma.

Mnogi istraživači sovjetskog društva uočavaju ove razlike i skloni su da prisutpe ispitivanju sovjetske ideologije istorijski, povezujući ideološke tokove sa procesima koji su se dešavali u samom društvu, nasuprot uprošćenom i pravolinijskom tumačenju, koje polazi sa stanovišta kontinuiteta "komunističke ideologije".⁶⁾

Carr takode stoji na stanovištu da nije moguće govoriti o marksizmu kao ideologiji, ako se dosledno držimo izvornog značenja ideologije kod Marxa (kao lažne svesti) i izvornih Marxovih intencija, da pomoću revolucionarne teorije demaskira lažnu svest, da bi se ukinuo sukob između stvarnosti i lažnog tumačenja stvarnosti i osposobila revolucionarna klasa da menja postojeću stvarnost, koja je otudena, u cilju opšteljudske emancipacije.⁷⁾

Iako se već za vreme Lenjina počinje objavivati ideološka svest, ipak, zahvaljujući tome što u dvadesetim godinama još postoji autonomija teorijske svesti, marksizam u tom periodu ne gubi svoje filozofsko, teorijsko i idejno usmerenje kao revolucionarna i emancipatorska svest, što potvrđuje i intezivni razvoj različitih strujanja u filozofiji, u društvenim naukama i literaturi, kao i postojanje i ispoljavanje razlika u okviru samog boljševičkog stanovišta, kao manifestacija oslobodeno stvaralačkog potencijala širokih razmera. U tom periodu još se ne konstituiše vrhovni arbitar koji bi a priori određivao šta "može" biti istinito i ispravno, i svako

6) Vid. W.W. Rostow, *The Dynamics of Soviet Society*, 1967, N. Berdjajev, *Istoki i smisl ruskog komunizma*, 1955, R. Redlich, *Staljinističina. Kak duhovni fenomen*, 1971, i dr.

7) Vid. E.H. Carr, *1917, Before and After*, 1969, I P. Vranicki u *Marksizam i socijalizam* (1979.) govori o staljinizmu kao ideologiji marksizma, ističući da to protivreči samom marksizmu koji je antidogmatičan, te kaže: "Marksizam je za Staljinovu Prokustrovu postelju bio prevelik - Staljin mu je odsjekao ne samo dio nogu nego i dobar dio glave!" (str. 114).

se tada osećao pozvanim da učestvuju u traganju za istinom i da je različitim putevima otkriva. (Iz dokumenata iz tog perioda se vidi da čak ni Lenjin nije bio toliko autoritativan da bi postigao da njegova "istina" bude uvek opšteprihvaćena, jer je on često ostajao u manjini, a na kongresima su se vodile burne diskusije, kao i polemike u štampi i sa Lenjinovim stanovništima).

Međutim, već se sa lenjinističkim shvatanjem partije kao "odabrane manjine" (zbog čega se lenjinizam s pravom upoređuje sa blankizmom) ustoličuje jedan princip stran Marxovom teorijskom mišljenju, naime, princip koji podrazumeva mogućnost apsolutizacije jedne teorijske svesti, kao "naučne istine" koja se ne može dovoditi u pitanje (mada Lenjin još nema takvih formulacija); iz čega je dalje sledilo da se partija, kao revolucionarna avagarda, može tretirati kao najpoznatiji tumač te istine. Ipak, u situaciji dvadesetih godina, kada još postoji pluralitet ideja i kada je revolucionarna tradicija, koja je bila upravljena na ciljeve oslobođenja, bila još sveža, ovi početni impulsi u pravcu ideologizacije marksizma nisu imali uslova da se u punoj meri razvijaju i da potpuno eliminišu izvorni smisao marksizma.

U tom ranom periodu pre se može govoriti o mešanju marksizma kao revolucionarne teorije i marksizma kao ideologije, nego o prevlasti "marksističke ideologije" nad marksističkom revolucionarnom teorijom, što će biti glavna karakteristika staljinističkog perioda. Za to daje najbolje dokaze Buharin, kao zvanični predstavnik boljševičke teorije Lenjinove epohe (poznato je da je Buharin imao više faza u svom teorijskom razvoju, na što ću se osvrnuti kasnije; ovdje se misli na onu fazu u kojoj je delovao kao teoretičar revolucije ranih dvadesetih godina). U svom delu *Put u socijalizam u Rusiji*,⁸⁾ Buharin zastupa bitna načela marksističke revolucionarne teorije, te i pored izvesnih modifikacija u tumačenju, on stoji na stanovištu da je osnovni cilj proleterске revolucije koreniti preobražaj društvenih i proizvodnih odnosa, koji treba da ukine eksploataciju i društvenu nejednakost i da omogući aktivno sudelovanje radničke klase u upravljanju društvom. Istovremeno, reagujući na već uočene devijacije u praksi, on naglašava da je urgentan zadatak proleterске revolucije na delu — da onemogući takav preokret revolucije koji bi pripremio put za povratak na eksploatatorske odnose, i upozorava na akutalnu opasnost, da se obnavljanje vladajuće klase može pretvoriti u stvarnost. Iako Buharin već u tom spisu shvata samoupravljanje na način koji je karakterističan za boljševičko stanovište, tj. kao "sovjetsku formu države" (str. 73), a ne kao alternativu državnoj vlasti, jer podržavljenje sredstava za proizvodnju izjednačuje sa podržavljenjem (98), on je još daleko od Staljinovog redukcioniističkog stanovišta, koje svodi pojam "proleterске vlasti" na državu. On naglašava da se u stari sistem moraju stalno ugrađivati nove forme,⁹⁾ kao što su: fabrički komiteti i radnički saveti i

8) N. Buharin, *Put k socializmu v Rossii*, 1967.

9) I Buharin je gajio mehanicističku iluziju da je moguće preobraziti stare forme protiv umetanjem novih elemenata u njih, umesto insistiranja na razvijanju novih formi, koje bi svojim sadržajem prevazišle granice starih, već postojećih. Međutim, treba istaći da je Buharinov idejni razvoj na izvestan način slika razvoja sovjetskog marksizma kao ideologije, jer on is-

da moraju biti praktikovani revolucionarni principi: izbornosti, smenjivosti i decentralizacije odgovornosti, da bi se u praktičnoj "školi upravljanja" pripremio preobražaj postojećih društvenih i proizvodnih odnosa (101). Šta više, sasvim neuobičajeno u kasnijem periodu, Buharin govori o nužnosti "kulturne revolucije" (361), kao o temeljnom preobražaju društvenih i materijalnih uslova (stvaranje novog morala i novih vrednosti), nasuprot usko shvaćenoj orijentaciji na ciljeve političke revolucije, što predstavlja karakterističnu redukciju marksizma u periodu staljinizma. Buharin takođe piše o nužnosti dostizanja materijalne ali i političke jednakosti kao o suštinskim ciljevima proleterске revolucije, shvatajući jednakost u izvornom marksističkom smislu, kao ostvarenje uslova za jednak razvoj svakog pojedinca, koji će omogućiti "da se najtalentovaniji i najsposobniji pravedno regrutuju iz celog radnog čovečanstva", a ne samo iz uskog kruga elite (304).

U popularnom delu ABC komunizma,¹⁰⁾ što ga je Buharin napisao zajedno sa Preobraženskim, prezentirana je jedna idealizovana slika budućeg društva – koje će biti zasnovano na zajedničkoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, bez profesionalnih upravljača i u kojem se neće proizvoditi za tržište već za zadovoljavanje ljudskih potreba; koje će biti društvo bez klasa, društvo u kojem će biti prevaziđena faza postojanja proletarijata kao klase, te i faza u kojoj država vrši neku društvenu funkciju; društvo u kojem će vrhovna vlast pripadati Kongresu sovjeta i gde će rukovođenje biti čisto administrativno, bez birokratije, a radne mase će efektivno učestvovati u vlasti. Kada se ovakva vizija komunizma uporedi sa Staljinovom "komunističkom ideologijom", u kojoj se uloga jake države i vladajuće partije proteže i na komunističko društvo, sa tendencijom da se elementi staljinističkog sistema ovekoveče, očigledno je da izvori boljševizma i staljinizma nisu identični.

Međutim, kako pragmatička orijentacija sve više prevladuje nad teorijskom (svakako i usled ogromnih teškoća sa kojima se suočavala mlada sovjetska republika), dolazi do sve većeg sužavanja perceptivnog i idejnog horizonta, te kaudkijanska verzija marksizma – u vidu ekonomizma – postaje privlačnija od Marxovog revolucionarnog humanizma, jer je više odgovarala potrebama neposrednog trenutka u borbi za učvršćivanje novog društvenog poretka, kada su se ekonomski problemi nametali kao pitanje opstanka. Može se reći da na toj graničnoj liniji nastaje preobražaj marksizma u ideologiju, kada revolucionarna emancipatorska teorija ustupa mesto ekonomskom determinizmu i mehaničkom materijalizmu. Tada postaje moguća kako dalja redukcija principa marksizma, tako i njihova dogmatizacija, te marksizam koji svodi sve društveno relevantne činioce na ekonomiju i tehnologiju, postaje u pravom smislu "svest o iskrivljenoj stvarnosti", budući da je stvarnost u kojoj dominiraju ekonomski odnosi, potirući njihovu društvenu i ljudsku sadržinu, otuđena stvarnost (Lukacs).

---

tupa najpre kao branilac demokratke tradicije u marksizmu (1918.), a zatim kao torevičar lenjinizma (do 1925.), da bi na XIV kongresu partije branio stavove staljinističke frakcije, a za tim tridesetih godina bio optužen za "desno skretanje".

10) N. Buharin i E. Preobraženski, ABC komunizma.

Mora se priznati, međutim, da taj preokret nije počeo sa Staljinom, jer je prvi teoretičar ekonomskog determinizma bio baš Buharin. U knjizi *Teorija istorijskog materijalizma*¹¹⁾ postavljeni su temelji za redukovano tumačenje marksizma, izjednačavanjem proizvodnih snaga sa "tehničkom osnovom društva" i društvenog bića sa "tehničkim sistemom društva". Lukacs i Gramsci su kritički reagovali na ovakvo tumačenje marksizma, prvi konstatujući da Buharina teorija "pripada građanskom prirodnonaučnom materijalizmu", jer se kreće u granicama fikticiteta, fetišizirajući lažni objektivizam, u kojem tehnika postaje "transcendentni fetišistički princip".¹²⁾ Gramsci takođe naglašava da je to "mehaničko stanovište spoljašnjeg objektiviteta", jer se objektivno ne shvata kao "ljudski objektivno" već kao objektivitet izvan ljudi, te se stvarnost pojavljuje kao "stvarnost bez egzistencije ljudi", a nauka je shvaćena kao nauka o instrumentima.¹³⁾ Slično konstatuje i Oskar Negt,¹⁴⁾ kada piše da sovjetski marksizam, rukovođen "tehnološkim racionalitetom", koji lokalizuje celokupnu društvenu dinamiku, prihvata mehanizam građanske proizvodne logike, te se proizvodne snage, koje se svode na tehniku, ne javljaju kao instrument oslobođenja već kao cilj za sebe i kao sredstvo porobljavanja.

Veoma kritičku analizu preokreta, koji će u ovom duhu nastati u epohi staljinizma, pruža i Bettelheim.¹⁵⁾ On ističe kao osnovne elemente staljinističke ideologije, pomoću kojih se vrši prekid sa makrisističkom teorijom, sledeće: ekonomističko i tehnicističko shvatanje primarnosti razvoja tehnike i shvatanje o razvoju proizvodnih snaga kao o osnovnom pokretaču istorije – nasuprot marksističkom principu borbe klasa i protivrečnosti između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa kao motomoj sili istorije; mehanicističko shvatanje materijalizma koje je bilo nesposobno da revolucionirne proizvodne odnose, te se jednostrano oslanjalo na tehnički progres; inaugurisanje "revolucije odozgo" pridavanjem primordijalne uloge državi u procesu revolucionarnog društvenog preobražaja.

Neki autori misli da se ideološki zaokret u Sovjetskom Savezu može istorijski locirati u 1921. godinu i obeležiti sa X kongresom partije,¹⁶⁾ jer su odluke X kongresa označavale prelaz od demokratskog učestvovanja u dolaženju do "istine" i kolektivnog odlučivanja (odozdo do gore) o tome koja će se linija prihvatiti kao prava, na prenošenje prava svih na partijske organa i značajne ličnosti, dok

11) N. Buharin, *Theorie des historischen Materialismus*, vid. str. 239 i 240, u N. Buharin i A. Deborin, *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*, 1974.

12) G. Lukacs, "N. Buharin: *Theorie des historischen Materialismus*" (Rezension), u N. Buharin i A. Deborin, *Kontroversen*. . . str. 283–285.

13) A. Gramsci, "Kritische Notizen zu Buharins *Theorie des historischen Materialismus*", Istr. str. 299–300 i 307.

14) O. Negt, "Marxismus als Legitimationswissenschaft zur Geneze der stalinistischen Philosophie", u N. Buharin i A. Deborin, str. 31 i 32.

15) Ch. Bettelheim, *Les luttes de classes en URSS*, t. II, str. 472–492.

16) M. Mead, *Soviet Attitudes Toward Authority*, str. 21–22.

masama ostaje kao osnovni zadatak primena i ostvarenje "istine". Međutim, ovaj prelaz je pripremljen znatno ranije – sa shvatanjem partije kao avangardnog odreda radničke klase, koja je sposobnija od same klase da dođe do istine i, stoga, ima zadatak da spolja unese svest u radničku klasu. Naravno, od ovog stava koji još ne apsolutizuje pravo partije, a još manje nekog njenog organa, da jedino ona utvrđuje istinu, iako pasivizira znatan deo društvenog potencijala, do proglašavanja Partije (odnosno CK, odnosno vode) za jedinog arbitra u odlučivanju o istini, trebalo je da protekne jedna cela decenija, ali je upravo na prethodnom stavu moglo biti izgrađeno metafizičko shvatanje partije, što je učinio Staljin. Staljin je sistematski i strpljivo gradio takvo shvatanje "u ime lenjinizma", pripisujući partiji obeležja metafizičkog entiteta i atribut nepogrešivosti. Odvajanjem Partije od ličnosti koje njome rukovode formiralo se stanovište da samo pojedinci greše, a ne partija (ali se i mera pogrešivosti menjala sa mestom koje je pojedini rukovodilac zauzimao u partijskoj hijerarhiji, te što se nalazila bliže vrhu i ličnost je dobijala svojstvo nepogrešivosti te se identifikovala sa Partijom, što će prokrciti put ka izgradnji kulta Staljinove ličnosti). Da se učvrsti stanovište da Partija oličava "volju istoriju" trebalo je prethodno dogmatizovati shvatanje o zakonima istorije i pretvoriti marksizam u dogmu, koja postaje jedino priznato učenje sa monopolom na vrhunsku istinu. Takav je stav zvanično proklamovan 1929. g. u Rezoluciji naučno-istraživačkog instituta, u kojoj stoji:¹⁷⁾

"Dijalektički materijalizam je jedina naučna teorija koja proletarijatu daje celokupni pogled na svet i oruđe u borbi za proleterku diktaturu i socijalističku rekonstrukciju društva".

Drugim rečima, marksizam se od revolucionarne teorije pretvara u sveobuhvatni "pogled na svet" koji se podiže na pijedestal "univerzalne pozitivne nauke" (Korsch), razarajući dijalektički odnos bica i svesti, teorije i prakse, koji se podrazumeva u Marxovom pojmu "prevratničke prakse", i nasuprot njemu uspostavlja dualizam "čiste teorije koja otkriva istinu i čiste prakse koja primenjuje te nadene istine".¹⁸⁾ Na taj način marksizam se ideološki instrumentalizuje i od teorijske i praktične kritike postojećeg društva pretvara u "ideološki mit", kojim će staljinizam opravdavati postojeći poredak i i u njemu potčinjenost i izrabljivanje radničke klase.¹⁹⁾

Na taj preokret ukazuje i Oskar Negt, ističući da sovjetski marksizam, uz pomoć prirodno-naučnog objektiviteta, pribavlja legitimaciju za postojeći poredak, koji nije ostvario postavljene ciljeve proleterke revolucije (Isto, str. 44).

17) Iz Rezolucije II konferencije Naučno-istraživačkog Instituta za marksizam-lenjinizam, "O savremenim problemima filozofije marksizma-lenjinizma", april 1929. g., dokument objavljen u R. Daniels, *A Documentary History of Communism*, vol II, str. 7.

18) K. Korsch, *Marksizam i filozofija*, 1970, str. 26.

19) Vid. A. Buha, *Karl Korsch, Jedan otvoreni marksizam*, 1977, str. 377.

Kada se izvrši dogmatizacija stava o nužnosti jednog istorijskog toka i kada se marksizam kao revolucionarna teorija jednog revolucionarnog pokreta preobrati u ideologiju "objektivne nužnosti", koja nije ništa drugo nego opravdanje i odbrana datog, postiže se željeni cilj, jer se time obezbeđuje monopol na tumačenje istorijske istine. Na taj način, umesto teorijski utemeljenog pristupa za jedan revolucionarni pokret, marksizam se pretvara u konzervativnu ideologiju sa zvučnim naslovom "naučni socijalizam", koji ima malo zajedničkog i sa naukom i sa Marxovom idejom socijalizma, jer cilj koji se želi postići uz pomoć takve ideologije nije revolucionarni preobražaj klasnog i ugnjetачkog društva, već odbrana jednog novonastajućeg oblika klasične podeljenosti i eksploatacije.

Ima autora koji smatraju da u sovjetskoj ideologiji nema pravog prevrata, trudeći se da dokažu da su sve kasnije crte staljinističke ideologije prisutne već kod Marxa. I Leszek Kolakowski²⁰⁾ misli da je već u Marxovom shvatanju o bazi i nadgradnji i u mehanizmu proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga data osnova za dogmatizaciju zakona istorijskog razvitka i za takvo shvatanje partije iz kojeg proizlazi da jedino partija poznaje suštinu društvenih odnosa, te na osnovu toga prisvaja sebi pravo da odlučuje o istini. Dok se u prvom delu ovog stava sadrži deo istine, te se može reći da se u shemi o bazi i nadgradnji sadrži ključna moguća dogmatizacije marksističke "filozofije istorije" (mada su se Marx i Engels, svesni mogućnosti takvog tumačenja, od njega ograđivali), drugi deo nikako ne proizlazi logički iz prvog u originalnom kontekstu (iz spisa Marxa i Engelsa), već se iz prvog stava može izvesti tek kada se on sasvim shematizuje i na osnovu toga postulira dogmatsko shvatanje istorijske nužnosti. Iz Marxovog shvatanja o bazi i nadgradnji (i pored svih slabosti koje ta shema nosi u sebi) nikako ne proizlazi da postoji jedan jedini, neumitni tok istorije, što će u staljinističkoj ideologiji biti proglašeno osnovnim postulatom. Druga radikalna promena se sastojala u tome što se tako shvaćenoj "neprikosnovenoj nužnosti" pridavalo vrednosno značenje, iz čega se izvodio zaključak da je "pravi tok istorije" onaj koji "sledi" zakone istorije, te, dakle, ako nužnost nije samo fatum već i "božansko otkrovenje", onda mora biti naznačen subjekt koji je jedini obdaren tom božanskom moći da "čita zakone istorije"; dolazi se do toga da se ta moć pripisuje onoj društvenoj sili koja igra ulogu avangarde najnaprednije klase – klase proletarijata, tj. partiji (da se kasnije ta moć i pravo prenesu na njenog "mudrog vođu"). Bez ovakvog preokreta Marxovog stava o bazi i nadgradnji i o istorijskoj nužnosti, koju je Marx shvatao kao istorijsku tendenciju, ne bi bilo moguće doći do metafizičkog shvatanja partije, što ne proizlazi ne samo iz Marxovog i Engelsovog stanovišta, već ni iz Lenjinovog, ako se ono ne dogmatizuje. Staljin je do kraja dogmatizovao pojam istorijske nužnosti, pa u težnji da dokaže da je borba protiv opozicionara opravdana, on ističe da "oni nisu poznavali zakone ekonomskog razvitka", jer nisu bili "pravi marksisti", iz čega izvodi sofistički zaključak: da su bili antipartijski elementi, jer su hteli da "skrenu kurs istorije" sa jedino mogućeg ispravnog puta

20) L. Kolakowski, "Marxist Roots of Stalinism", u knjizi *Stalinism*, str. 292–293.

(ovakvih formulacijama obiluje *Kratki kurs istorije SKP*(b)).
Na XVII kongresu partije Staljin je izjavio:²¹⁾

"Mi smo postigli uspehe zato što smo imali *pravilnu* partijsku rukovodeću liniju i što smo umeli organizovati mase za sprovođenje te linije u život. . . Ali *imati pravilnu liniju i znati je spovoditi u život* – to je velika retkost u životu vladajućih partija. . . *Samo naša partija zna u kom pravcu treba voditi stvar i vodi je uspešno napred. . .*" (kurziv moj).

Dakle, ovde je već otvoreno rečeno da je samo "Partija" obdarena sposobnošću da prepozna istinu (pravilnu liniju) i zato je ona kadra da pobedi one koji ne poseduju tu moć (tj. opoziciju). To joj daje pravo da vlada kao jedini legitimni tumač istorije.

Iz Lenjinovog shvatanja avangarde proizlazilo je da ova, budući avangardom, mora da se naoruža naučnim saznanjem o mogućnostima istorijskog razvoja, da bi mogla predvoditi mase i podsticati razvoj njihove svesti; iz toga ne sledi automatski utvrđivanje monopola partije na tumačenje istorijskog toka, niti vulgarizovano i dogmatizovano stanovište da posotji samo "jedan pravi put".

Smatra se da od 1929. godine pobeđuje "politički realizam" koji se karakteriše pragmatizmom i dogmatizmom, a opada značaj marksističke teorije (krajem tridesetih godina glavno štivo svih kurseva ideološkog obrazovanja je *Kratki kurs istorije SKP* (b), dok se dela Marxa i Engelsa sve više povlače iz javnih biblioteka u stokove rezervisane samo za specijaliste). Partija postaje zvanični čuvar ortodoksnog marksizma, što podrazumeva da je partija jedina pozvana da tumači i da preinačuje marksizam, određujući šta predstavlja odstupanje koje se ne može tolerisati.²²⁾ Staljinova brošura "O dijalektičkom materijalizmu" postaje vjeruju svakog "pravog boljševika".

Margaret Mead pokazuje kako je ovde napravljen sledeći korak, bitan za opstanak staljinizma – od monopola na istinu do monopola vlasti: pravilnost linije partije se utvrđuje na osnovu sposobnosti partije da korektno sazna istorijsku situaciju, a kada je linija korektno utvrđena tada ona daje legitimaciju partiji, budući da je partija izabrala kurs koji "istorija mora da sledi" i time dokazala da je u posedu "objektivne mogućnosti"; odluke partije, dakle, nisu ništa drugo nego ono što je sama "istorija predodredila", te se ne može sumnjati u ispravnost linije partije. Iz pravilnosti linije partije proizlazi, dalje, njeno pravo da vlada, a uspešno održanje vlasti potvrđuje ispravnost partijske linije.²³⁾ (Tipično zaključivanje po principu zatvorenog kruga, što dokazuje da je staljinizam sav izgrađen na sofistici, ali

21) J.V. Staljin, Izveštaj na XVII kongresu partije 1934. g., iz *Pitanja lenjinizma*, 1964, str. 487.

22) Vld. R.A. Bauer, A. Inkeles and C. Kluckhohn, *How the Soviet System Works*, str. 32–49; M. Mead, *Isto*, str. 16–21; G. Wetter, *Soviet Ideology Today*, str. 77–91.

23) M. Mead, *Isto*, str. 19 i 43–55.

potvrđuje i Staljinovu umešnost da dijalektik preobrati u sofistiku).

Ralf Miliband takođe opisuje mehanizam putem kojeg ideologizacija marksističkih pojmova postaje funkcionalna kao apologija autoriteta, jer kada se klasna svest tumači u tom smislu da predstavlja prihvatanje određenih formula, postaje izuzetno značajna uloga onih koji se staraju o očuvanju ortodoksije, te se javlja potreba za autoritetom koji će precizno definisati "revolucionarnu svest" i odlučivati o dozvoljenim pravcima njene primene.²⁴⁾

Wetter smatra da je tim preokretom u staljinističkoj ideologiji revidiran pravi filozofski smisao Marxove ideje o odnosu teorije i prakse, budući da u staljinizmu taj odnos dobija čisto pragmatičko značenje, sa primesama metafizike, jer se pod "praksom" podrazumeva delatnost partije a ne konkretnih ljudi. (Miliband)

Tako preobraćena svest dobija sve odlike ideologije, jer partija počinje da proizvodi "lažnu svest na masovnoj osnovi" (Bahro), uskraćujući svaku drugu mogućnost saznanja. Kada tako konstituisana ideologija postane navika i deo nesvesnog materijala mišljenja, ljudi gledaju na svet kroz "ideološke naočare" nesvesni da ih nose.²⁵⁾

Od tridesetih godina politički realizam potiskuje "veliku teoriju", a osnovni principi marksizma se ritualizuju da bi se upotrebili u svečarskim i izuzetnim prilikama, kao simboli koji treba da potvrde privrženost "komunističkoj ideologiji"; dok se u svakodnevnom životu menja u suštini značenje osnovnih principa marksizma, a ciljevi socijalizma svode na učvršćenje političke vlasti i ostvarenje industrijskog razvoja. Kada je reč o ograničavanju ideje socijalizma, tome svakako nije doprineo samo Staljin: setimo se samo Lenjinove uprošćene karakterizacije socijalizma u smislu: sovjetska vlast + industrijalizacija + elektrifikacija = socijalizam. Ali je Marcuse samo delimično u pravu kada konstatuje da je Lenjin ustanovio prioritet industrijalizacije nad socijalnim oslobođenjem,²⁶⁾ jer u Lenjinovom shvatanju socijalizma dat je vremenski prioritet industrijskom razvoju, ali je on shvaćen u funkciji socijalnog oslobođenja, pre svega radništva. Uprkos svim nedoslednostima (koje se sastoje u prvom redu u precenjivanju pozitivnih efekata industrijskog razvitka i u verovanju da su sredstva koja se u tom cilju primenjuju neutralna), Lenjin shvata industrijski razvitak kao sredstvo za ostvarenje socijalnog oslobođenja kao cilja. Međutim, treba naglasiti da je u boljševičkom stanovištu ideja oslobođenja

24) R. Miliband, *Marxism and Politics*, 1977, str. 35.

25) Bauer, *Inkeles and Kulekhohn*, Isto, str. 33-34.

26) H. Marcuse, *Soviet Marxism*, str. 65.

1 Maximilian Rubel smatra da su boljševici gajili nekritički odnos prema kapitalizmu i kapitalističkom načinu proizvodnje i da su fetišizovali kapitalistički razvitak kao nužan prekvizit socijalizma, što, po njegovom mišljenju, nije bilo karakteristično za Marxa (on se poziva na Marxovo pismo Veri Zasulič, u kojem Marx izražava mišljenje da kapitalistički put razvitka nije nužnost ruskog društva), već za Engelsa. Stoga su se boljševici, smatra Rubel, i orijentisali pre svega na idnustrijski razvoj i na tešku industriju. (Vid. M. Rubel, "The Relationship of Bolshevism to Marxism", u R. Pipes (ed), *Revolutionary Russia, A symposium*, 1969, str. 391, 399, 400 i 405.

bila ograničena na ekonomsko i političko oslobođenje klase i da im nije bila bliska Marxova i Engelsova ideja iz Manifesta, da se oslobađanje klase (i društva kao celine) mora povezati sa oslobađanjem čoveka kao ličnosti.

Za razliku od Lenjinovog shvatanja, industrijski razvitak postaje sam sebi svrha u staljinističkoj ideologiji, što potvrđuje ranije opisana praksa (koja bezobzirno podređuje potrebe većine stanovništva ciljevima ubrzane industrijalizacije i nagomilavanju tehničkih sredstava koja treba da učvrste moć države, namećući ponovo radništvu i seljaštvu okove eksploatacije, i kako kaže Marcuse, razvijajući materijalni i tehnički potencijal ali gušeći ljudski potencijal).

Dokazi za tezu o temeljnom preobražaju marksizma u jednu ideologiju, koja je suprotna izvornim marksističkim intencijama, mogu se pribaviti kada se izvrši analiza Marxovog shvatanja proleterске revolucije i uporedi sa tumačenjem koje je ova ideja dobila u Staljinovim spisima i porukama.

Mislim da je osnovno načelo marksističke teorije o proleterскоj revoluciji da oslobođenje radničke klase mora biti delo same klase, što podrazumeva postojanje revolucionarnog radničkog pokreta, u kojem princip samoodređenja izražava suštinu tog pokreta. Da je ovo osnovno načelo izgubljeno već u boljševičkom shvatanju proleterске revolucije vidi se iz same terminologije koja u tom shvatanju prevlađuje: "partija kao avangarda", i "rukovodeća uloga partije", "vlast radničke klase" ili "proletarijat kao vladajuća klasa", itd.²⁷) Prva dva termina ukazuju na to da se menja značenje gore citiranog osnovnog načela, jer se težište prebacuje na avangardu a potiskuje uloga klase (što su kritikovali i predstavnici "Radničke opozicije"); dok su poslednji termini dvosmisleni: oni mogu biti uzeti prosto kao proleterска fraza, ali isto tako mogu nagoveštavati i da se akcenat prebacuje sa revolucionarnog menjanja društvenih odnosa na uspostavljanje vlasti. Takvi termini omogućuju promenu značenja ciljeva proleterске revolucije, koja se ostvaruje tek onda ako ide na rušenje svake forme vlasti, budući da vlast uvek podrazumeva uspostavljanje uprave nad drugima uz pomoć sile – da bi se uspostavilo kvalitativno drugačije upravljanje društvenim i javnim poslovima, što se najpotpunije izražava terminom "samouprava". To pretpostavlja organizaciju društva shvaćenog kao "slobodna asocijacija proizvođača", u kojoj je ukinuta vlast i država kao njen instrument (stoga se ne može postaviti kao cilj proleterске revolucije uspostavljanje vlasti radničke klase nad buržoazijom, budući da je to samo jedna neophodna faza u razvoju preko koje će proletarijat moće da ostvari drugačiju organizaciju društva).

27) Michael Waller, u *The Language of Communism* (1972, str. 56 i dalje) vrši zanimljivu analizu jezika koji upotrebljavaju boljševička partija i kasnije Staljin u odnosu na marksističku terminologiju. Između ostalog, on navodi da se termin "vodstvo", koji ne postoji kod Marksa, javlja u boljševičkoj partiji kao sastavni deo stanovišta o partiji kao avangardi, a zatim postaje centralni pojam u staljinizmu. Isto tako, autor ukazuje na promenjeno značenje termina "diktatura proletarijata" u staljinističkoj ideologiji, jer se o proleterским oblicima vlasti, o sovjetima govori kao o vlasti koja "povezuje mase sa aparatom", što podrazumeva da je aparat izvan sovjeta, a ne kao o novoj formi vlasti (str. 163). Mislim da se ova primedba može staviti i na Lenjinov račun, jer je u praktičnoj politici Lenjin stavljao akcenat na tu funkciju sovjeta.

Sledeći Marxovu i Engelsovu ideju proleterske revolucije, Lenjin postavlja kao cilj rušenje vlasti buržoazije i uništavanje mehanizma države, da bi se proletarijat mogao samorganizovati u novom društvu. Međutim, već sa formulacijom o "proletarijatu kao vladajućoj klasi" i o "diktaturi proletarijata", na čemu Lenjin daleko više inisistira nego Marx i Engels, nastaju teškoće i protivrečnosti, koje se razrešavaju mehaničkom podelom proleterske revolucije na fazu socijalizma i fazu komunizma, a ciljevi prve faze ograničavaju se na pitanja "vlasti radničke klase". Staljin odlazi dalje, pa nastale protivrečnosti "rešava" tako što u potpunosti briše zahtev za samoupravom kao novom organizacijom društva i ostavlja samo stav o diktaturi proletarijata. Uz pomoć ove redukcije nije bilo teško kasnije izvršiti i zamenu diktature proletarijata diktaturom partije, a zatim diktaturom vođe. Trebalo je preći nekoliko stepenica da bi se ovo ostvarilo: najpre konceptijski pretpostaviti centralizovanu vlast decentralizovanim oblicima samoupravnog organizovanja (za šta se Lenjin opredeljuje već 1918. godine ispoljavajući nepoverenje u fabričke komitete i kolektivno rukovođenje); zatim postulirati princip nužnosti državnog upravljanja privredom (videli smo da se sistem "jednonačalija" javlja kao tendencija u Lenjinovo vreme, ali usled snažnih otpora demokratskih struja ne postaje opšteusvojeni sistem upravljanja sve do 1928. g.); sledeći korak je proklamovanje "rukovođeće uloge partije", što omogućuje zavodenje kontrole partije nad sovjetiima, sindikatima i drugim društvenim organizacijama, kao i nad državnim aparatom, a zatim se nameće teza o vodećoj ulozi "jedne partije" (sa zabranom legalnog delovanja svih drugih socijalističkih partija, što se 1922. g. i praktično ostvaruje). Ali sve te mere, koje sankcioniše već Lenjin, još uvek ne dovode do odlučujućeg zaokreta koji bi predstavljao prekid sa osnovnim principima marksističke teorije i revolucionarnog proleterskog pokreta, bilo zato što ti stavovi još nisu bili konceptijski uobličeni u jednu monolitnu ideologiju državnosti, ili zato što ta shvatanja još nisu mogla biti u praksi ostvarena zbog snažnih otpora na koje su nailazila sve do kraja dvadesetih godina.

Staljin je vrlo dobro znao da takav zaokret ne može napraviti dok ne preduzme nekoliko odlučujućih koraka, što on postepeno čini od momenta kada je postao generalni sekretar partije: najpre pretvara organe partije u vladajuću silu (zamenom principa demokratskog odlučivanja principom vlasti) i ostvaruje sve veću koncentraciju moći u najužim rukovoćim partijskim telima; zatim preduzima najpre ideološku diskvalifikaciju protivnika, a kasnije i fizičku likvidaciju. (Kada se čita Kratki kurs istorije SKP (b) dobija se utisak da je ta "istorija" bez podataka i napisana zato da bi se likvidirale sve vođe Oktobarske revolucije, jer u svakoj glavi ključno mesto zauzima borba sa "ideološkim neprijateljem", da bi na kraju ostao samo Staljin kao jedina "svetla ličnost" uz Lenjina. Staljin svoje protivnike diskredituje tako što ih karakteriše kao "bezidejnu bandu štočina, diverzanata, špijuna i ubica koje su najmile strane obaveštajne službe", tvrdeći za njih da su "odavno prestali biti politička struja u radničkoj klasi", drugim rečima, smeštajući ih u red kriminalaca a ne idejnih protivnika).²⁸⁾ Tim putem je uspostavljena kon-

28) Vid. J.V. Staljin, Iz referata na plenumu CK 1927. g., "O nedostacima partijskog

trola partije nad svim oblastima delatnosti, posebno u kulturi, da bi se uništili izvori drugačijih shvatanja. Sve te mere su omogućile konačnu pobedu autoritarnog shvatanja vlasti, koja je krunisana idejom o nužnosti jačanja države u socijalizmu. Otada država i partija u potpunosti zamenjuju radničku klasu kao revolucionarni subjekt, ne ustručavajući se da protiv nje primene sve klasične mere državne prinude (jačanje policijske države). Ideja samouprave se u potpunosti briše iz vizije socijalizma pa i komunizma. Ideologiju državnosti Staljin otvoreno proklamuje na XVI kongresu partije 1930. g. gde je izjavio: 29)

"Mi smo za odumiranje države. Ali u isto vreme mi smo za jačanje diktature proletarijata kao najmoćnije vlasti među oblicima države koji su ikad postojali. . . Je li to protivrečno? Da, to je protivrečno! Ali to je živa protivrečnost koja u potpunosti odražava marksističku dijalektiku"

Na XVIII partijskom kongresu Staljin je održao lekciju onima koji govore o "spremanju države u muzej starina", tvrdeći da nisu razumeli Engelsa: 30)

". . . opšta Engelsova formula o sudbini socijalističke države kao takve ne sme se primenjivati na posebni i konkretni slučaj pobede socijalizma u jednoj zasebno uzetoj zemlji, koja ima oko sebe kapitalističko okruženje. . ."

Time je Staljin jednim potezom izbrisao dva bitna principa marksističke revolucionarne teorije: odumiranje države i shvatanje socijalizma kao svetskog pokreta proletarijata, zamenjujući ih ideologijom državnosti i ideologijom nacionalnog socijalizma. U uslovima u kojima "neprijatelj vrebava na svakom koraku", sovjetska država mora jačati i imati dobro organizovane kaznene organe. Staljin blago prebacuje i Lenjinu što nije uspeo da konkretizuje marksizam na osnovu iskustva "socijalizma u jednoj zemlji" jer, navodno, nije uspeo da napiše drugi deo "Države i revolucije". 31)

Ideologija "socijalizma u jednoj zemlji" i ideologija državnosti predstavljaju dva kamena—temeljca staljinističkog sistema, pomoću kojih se uspostavlja i opravdava režim diktature i terora, jer, prema Staljinovoj argumentaciji, kada je socijalizam pobedio u jednoj zemlji, očuvanje vlasti postaje osnovni cilj da bi se uništio spoljni neprijatelj, ali i unutrašnji (koji služi spoljnjem). Za to je nužna moćna država sa celokupnim aparatom. U uslovima "pobede socijalizma u jednoj zemlji",

---

rada i merama za likvidaciju trockističkih i ostalih dvoiličnjaka", u knjizi *O sindikatima*, str. 423.

29) J.V. Staljin, Izveštaj na XVI kongresu partije.

30) J.V. Staljin, Izveštaj na XVIII kongresu partije 1939. g., iz *Pitanja lenjinizma*, str. 600.

31) J. V. Staljin, *Isto*, str. 600 i 601.

opstanak "prve zemlje socijalizma" postaje osnovni cilj svetskog proletarijata, na koji se, preko Kominterne, primenjuju sve mere koje su praktikovane i u zemlji, da bi se taj cilj postigao (čistke, prisilno održanje monolitnosti partije i ideologije, nametanje rukovođenja iz jednog centra, podređivanje internacionalnih ciljeva ciljevima ruske "nacionalne revolucije" i sl.).

Poznato je da je ideja "socijalizma u jednoj zemlji" originalno dostignuće Staljinia i u tom pogledu je razilaženje između staljinizma i boljševizma najočiglednije. Sve vođe Oktobarske revolucije, uključujući i Lenjinia, držali su da je ruska revolucija samo uvod u svetsku revoluciju, vezujući dalji ishod sopstvene revolucije za rezultate revolucionarnog pokreta u Evropi. U tom pravcu je bila orijentisana i sovjetska politika do sredine dvadesetih godina, te se pitanje socijalističkog preobražaja društva shvatalo u suštini kao internacionalno (Trocki). Lenjin je pisao da je Oktobarska revolucija tek prva pobeda, ali da će od druge pobede – od pobede socijalističke revolucije u Evropi – zavisiti rezultat i ruske revolucije, naročito u pogledu mogućnosti demokratskog preobražaja društva (tj. produženja političke u socijalnu revoluciju), te se u tom smislu održanje sovjetske vlasti do pobede evropske revolucije tretiralo samo kao prvi neophodan korak ka pobedi ciljeva proleterke revolucije.³²⁾ U "Deklaraciji o pravima trudbenika i eksploitanog naroda" proklamuje se kao zadatak da se sovjetska vlast upostavi i održi do konačne pobede internacionalnog proletarijata, podrazumevajući da se time podstiče svetska revolucija (Isto, 360). U tom kontekstu ruska revolucija nije izgledala kao avantura, već kao nužan korak u sledu revolucionarnih događaja u Evropi (str. 364). Lenjin, stoga, nije precenjivao značaj ruske revolucije u tom smislu da bi je proglasio za "model" i "merilo" svetske revolucije. Šta više, on je bio spreman da prizna da ruska revolucija može biti samo podsticaj za revolucionisanje situacije u Evropi, ali ništa više od toga, što potvrđuje sledeći tekst:³³⁾

"Isto tako bi bilo pogrešno izgubiti iz vida da će posle pobede proleterke revolucije makar samo u jednoj od razvijenih zemalja nastupiti, po svoj prilici, oštar prelom, naime: Rusija će ubrzo posle toga postati ne uzor, nego zaostala (u sovjetskom i u socijalističkom smislu) zemlja".

Svođenje proleterke revolucije na okvire jedne zemlje nužno je, prema Trockom, suzilo ciljeve revolucije i ograničilo mogućnosti njenog uspešnog ishoda kao proleterke revolucije. Pre svega, u pogledu ekonomskog preobražaja i daljeg ekonomskog razvitka (s obzirom na zaostale uslove Rusije), a zatim u pogledu produživanja rezultata političke revolucije u cilju postizanja radikalnijeg preobražaja društvenih odnosa i demokratizacije političkog i kulturnog života. Nasuprot tendenciji ka produženju revolucije i permanentnom pokretu za socijalistički preobražaj društva, osnovni cilj postaje očuvanje vlasti i odbrana stvorenog poretka. Pobe-

32) Vid. L. Trotsky, *History of the Russian Revolution*, vol. III str. 355.

33) V. I. Lenjin, *Deja bolest "levičarstva" u komunizmu*, 1949, str. 5.

duje građanska logika nad logikom proleterske revolucije, što se jasno vidi iz Staljinovog govora na plenumu Izvršnog komiteta Kominterne 1929. g.³⁴⁾

"Moramo otvoreno reći da će nedostatak vere u mogućnost izgradnje socijalizma u našoj zemlji dovesti do prevrata vlasti i do toga da naša partija *napusti položaj vladajuće partije* i postane opoziciona partija". (kurziv moj)

Očuvati vladajući položaj partije i održati osvojenu vlast – na to se koncentrišu sve snage ne samo sovjetskog proletarijata već i svetskog proletarijata. U tom sklopu ideologija državnosti i ideologija nacionalnog socijalizma jedna drugu podupiru, uzajamno gradeći kičmu staljinističkog sistema, čija je osnovna karakteristika zatvaranje u nacionalne okvire i okretanje tradicionalnim vrednostima, napuštajući i suprotstavljajući se idejama internacionalizma, kako u pogledu napuštanja marksizma kao internacionalne teorije tako i u pogledu praktičnog odnosa prema međunarodnom radničkom pokretu, napuštanjem internacionalističkih ciljeva revolucije.

Obnavljajući vrednosti građanskog društva, koje se orijentiše na održanje vlasti i na stabilizaciju režima, Staljin je izvršio i idejnu i praktičnu kontrarevoluciju, u čije se ideološke temelje ugrađuju pomenuta dva stava, čime je pripremljen teren za stvaranje birokratskog društva sa neograničenom vlašću vode.

U staljinističkoj ideologiji čovek je zamenjen entitetima: partija, klasa, radna snaga, "graditelj socijalizma", a društvo – ekonomijom i državom, te se i o rezultatima "izgradnje socijalizma" govori isključivo jezikom proizvodnih rezultata, ili u smislu jačanja snage partije i diktature proletarijata, tj. države.

Temelje ideologiji koja postaje mitologija³⁵⁾ Staljin postavlja polazući zakletvu na grobu Lenjina. Sa "zaklinjemo ti se, družo Lenjine da ćemo časno izvršiti tvoju zapovest" – Staljin utemeljuje moderni mit o "završenoj istoriji", koju treba samo verno reprodukovati da bi se produžila tradicija, ali i da bi se obezbedila legitimnost "čuvarima poretka".³⁶⁾ (Međutim, kao i u svakom mitu, Staljin na nov način tumači "tradiciju"; dok je ideološka funkcija mita da održi verovanje da se tradicija verno reprodukuje). A kako je u tom mitu protumačena "lenjinistička tradicija" govore Staljinova zaveštavanja, među kojima se ističu sledeća: "da visoko

34) Citimao prema L. Trotsky, Isto, str. 376.

35) Roman Redlih u knjizi Staljinčina kak duhovnj fenomen, definiše staljinizam kao mitotvorstvo, koje se izdaje za "pravoverni marksizam" iako je daleko od klasičnog marksizma (str. 54). Prema ovom autoru, mitotvorstvo, kao sistem pseudo-ubedenja, ima za cilj da stvara fikcije i da opustoši saznanje, pretvarajući pojmove: sloboda, humanost, demokratija – u fiktivne pojmove (str. 70). Vraću se kasnije na njegovo vrlo zanimljivo tumačenje uloge jezika u toin mitotvorstvu.

36) L. Colletti smatra da Staljinova zakletva, već samim jezikom koji upotrebljava, ukazuje na provalju koja deli staljinski mentalitet od mentaliteta Marxa i Lenjina. Autor smatra da liturgijski ton ove zakletve, koju Staljin izgovara kao "Izvršilac poslednje zapovesti gospoda – boga", može da pomogne više nego sve analize, da se razume prava priroda staljinizma. (vid. Isto, str. 179).

držimo i čuvamo neokaljano ime – člana partije (mistifikacija i fetišizacija partije), "da čuvamo jedinstvo partije kao zenicu oka" i "da čuvamo i jačamo diktaturu proletarijata" (iz *Kratkog kursa*, str. 282). Već tu su sadržani osnovni elementi staljinističke ideologije: jaka partija i jaka država kao stubovi jednog novog totalitarnog režima, koji postaje sam sebi svrha. Otada "marksizam-lenjinizam" postaje katehizis, dijalektički materijalizam – misterija, Partija – crkva, a Staljin njen patrijarh (R. Milband³⁷⁾).

Kurs koji Staljin počinje da uvodi odmah posle smrti Lenjina nije lako i bez otpora krčio sebi put. 1927. godine počinje staljinistička ofanziva i na XV kongresu partije, prvi put, staljinistička frakcija je u prevlasti, te bi se moglo reći da je tu Staljin izvršio probu svojih snaga za ubrzani tok kontrarevolucije, koji će uslediti iza toga. Iako su na tom kongresu izglasani svi stavovi koji predstavljaju početak prekida sa revolucionarnom tradicijom, za potpuni prekid još nije bilo sazrelo vreme. Kongres je optužio opoziciju da je odstupila od lenjinističke ideologije i postala instrument sitne buržoazije i međunarodne socijal-demokratije, usvojena je politika kolektivizacije sela i brze industrijalizacije, ali sa ogradama koje nagoveštavaju da je Staljin tada još morao biti oprezan. Kada je u pitanju politika kolektivizacije kongres je usvojio da se ona ne može sprovoditi nasilno, a u politici industrijalizacije prihvaćen je optimalni ritam, što se odnosilo i na akumulaciju, i utvrđeno je da se mora voditi računa o proporcionalnom razvoju lake i teške industrije, kao i industrijske i poljoprivredne proizvodnje.³⁸⁾ Sve to pokazuje da je u to vreme Staljin još morao da taktizira, prihvativši navedene korektivne elemente, koji su bili nužni sa stanovišta obezbedjenja socijalističkog razvoja, a na kojima su insistirali još uvek neuništeni predstavnici stare garde. Ali, kao što će pokazati već naredne godine, to Staljin čini samo zato, da bi koristeci autoritet partijskih odluka, mogao kasnije da sprovede i nasilnu kolektivizaciju i forsiranu industrijalizaciju, ne vodeći računa o posledicama.

Međutim, tek jednu deceniju nakon Lenjinove smrti, na XVII kongresu partije 1934. godine, Staljin će moći da konstatuje konačnu pobedu, zaključujući da se taj kongres održava "u znaku potpune pobeđe lenjinizma i likvidacije anti-lenjinističkih grupa" te da na njemu više "nemamo šta da dokazujemo", što se tiče "ispravnosti linije partije" (dok je na XV i XVI kongresu to još uvek trebalo dokazivati).³⁹⁾ Rezimirajući liniju koja je pobedila, Staljin je tada konstatovao: pobedila je politika industrijalizacije zemlje (i to Staljinova verzija) i politika opšte kolektivizacije i dokazano je da je pobeda socijalizma u jednoj zemlji moguća (Isto, 471). Ali, "pobeda socijalizma" nije označavala i kraj borbe sa "klasnim neprijateljima", te će upravo tada Staljin najaviti predstojeći obračun sa opozicijom, pošto je pretodno završio ideološki.

37) R. Milband, Isto, str. 147.

38) Vid. Ch. Bettelheim, Isto, vol II, str. 357–360.

39) Vid. J.V. Staljin, Izveštaj na XVII kongresu partije, iz *Pitanja lenjinizma*, str. 469.

Kada predemo na razmatranje načina na koji se marksističko shvatanje socijalizma pretvara u ideologiju "socijalističkog poretka", možemo naznačiti nekoliko procesa redukcije, pomoću kojih se ideja socijalizma kao revolucionarnog pokreta za oslobođenje ugnjetenog čovečanstva preobraća u apologiju etabliranog poretka birokratskog tipa, koji postaje sam sebi svrha. To se postiže: svodenjem ciljeva socijalne revolucije, koja podrazumeva menjanje samih temelja građanskog društva, na ciljeve političke revolucije, koji se zaustavljaju na zahtevu za osvajanjem i očuvanjem vlasti; svodenjem zahteva za revolucionarni preobražaj kapitalističkog načina proizvodnje na promene u odnosima svojine nad sredstvima za proizvodnju i na pretvaranje jednog početnog uslova za ukidanje klasnog društva u univerzalni i dovoljni uslov; i, najзад, svodenjem revolucionarnog preobražaja celine društvenih odnosa na ciljeve industrijskog razvoja.

Osnovna pretpostavka u Marxovom i Engelsovom shvatanju socijalizma jeste stvaranje takvog revolucionarnog pokreta koji će izmeniti čitavu dosadašnju civilizaciju i pripremiti put za ne-gradansko društvo (a ne usavršeno građansko društvo, ili pak, industrijski razvijenije društvo). Proleterski pokret mora "da baci u zrak celu nadgradnju dosadašnjeg društva", da "uništi čitav dosadašnji način proizvodnje" — pišu Marx i Engels u *Manifestu*. Prvi korak u toj revoluciji je "podizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokratije". Iz ovoga sasvim jasno proizlazi da se iz poruka marksizma ne može izvesti da je cilj osvajanje vlasti, već se cilj definiše kao ostvarenje demokratske organizacije društva putem uzdizanja proletarijata na nivo upravljača, što pretpostavlja da proletarijatu nije i ne može biti svrha osvajanje vlasti, već je to samo sredstvo da se uništi svaka vlast, jer kada "cela proizvodnja bude koncentrisana u rukama udruženih individuumu javna vlast će izgubiti politički karakter", tj. prestaće da bude sredstvo za ugnjetavanje jedne klase od strane druge klase. Na taj način biće ukinuti uslovi opstanka klasne suprotnosti, što će omogućiti takvo "udruživanje u kome je slobodni razvitak pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve".⁴⁰⁾ I sledeći pasus iz Engelsovog dela *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, iako na dosta uprošćen način, ukazuje na povezanost nekoliko suštinskih promena koje su pretpostavljene u ideji socijalističke revolucije:⁴¹⁾

"Proletarijat uzima društvenu vlast u svoje ruke i pomoću te vlasti pretvara društvena sredstva za proizvodnju, koja buržoaziji izmiču iz ruke, u društvenu svojinu. Tim akom on oslobađa sredstva za proizvodnju njihovog dosadašnjeg svojstva kao kapitala i daje njihovom društvenom karakteru punu slobodu razvijanja. Na taj način, postaje odsad moguća društvena proizvodnja po unapred utvrđenom planu. . . Ukoliko iščezava anarhija društve-

40) K. Marx i F. Engels, *Manifest komunističke partije*, 1945, str. 40, 60 i 62-63.

41) F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, 1947, str. 81-82.

ne proizvodnje utoliko izumire i politički autoritet države. Ljudi koji su najzad postali gospodari svojih sopstvenih društvenih odnosa, postaju time zajedno i gospodari samih sebe – postaju slobodni”.

Na kraju se utvrđuje da je zadatak naučnog socijalizma, kao teorijskog izraza proleterskog pokreta, da utvrdi istorijske uslove toga prevrata i da objasni radničkoj klasi mogućnosti njene sopstvene akcije. Jer "komunizam je učenje o uslovima oslobodjenja proletarijata", koje se može ostvariti: prvo, pretvaranjem kapitalističke organizacije društva u asocijacije, i drugo, stvaranjem zajednice dobara.⁴²⁾

Za Marxa i Engelsa to nikako nije ni samo politički pokret, niti samo industrijski razvitak, već pokret koji ruši sve dosadašnje strukture – kako vlasti i podele rada, tako i strukturu ličnosti zasnovanu na otuđenim uslovima egzistencije, te komunistički organizovano društvo pretpostavlja mogućnosti za svestrani razvoj sklonosti individua, kao uslov da se kolektivno i planski rukovodi društvenim razvojem. U Nemačkoj ideologiji se utvrđuje da je razvoj u komunizam uslovljen: delimično ekonomskim pretpostavkama, delimično nužnom solidarnošću slobodnog razvitka svih i univerzalnim načinom delatnosti individua.⁴³⁾

Ključna tačka takvog preokreta, prema marksističkom shvatanju, jeste ukidanje podele rada, jer iz nje kao klasnog načina raspodele delatnosti proizlaze osnovne protivrečnosti klasnog društva: protivrečnost između interesa pojedinaca i društva, između delatnosti i radnika, između klasa koje zauzimaju posebno mesto u upravljanju radom i klasa koje su im podređene u radnom procesu, te iz nje proizlazi i privatno privsavanje sredstava za proizvodnju i rezultata rada. Tek sa ukidanjem klasne podele rada moguće je ukidanje najamnog rada i radne snage kao robe, jednom rečju, ukidanje osnovnih uslova koji određuju otuđeni rad i eksploataciju.⁴⁴⁾

Na takvo tumačenje Marxovog shvatanja, koje podrazumeva promenu kompleksa uslova, ukazuje i Gream Duncan, ističući da su kod Marxa podele rada, nejednakost moći, svojina i klase međusobno uslovljeni, te promena mora da zahvati sve istovremeno, a ne samo pojedinačne uslove, da bi se omogućio temeljni preobražaj svih ustanova društava i društvenih odnosa, jer tek u tim uslovima čovek će se osetiti članom društva u pravom smislu i osetiće potrebu da učestvuje u društvenim poslovima.⁴⁵⁾

Nasuprot marksističkom shvatanju socijalizma kao zajednice slobodnih individua, staljinistička ideologija oličava birokratsko hijerarhizovano društvo neslobode.⁴⁶⁾ Zato je pitanje očuvanja vlasti i održanja tako ustanovljenog poretka za-

42) F. Engels, Principi komunizma, u Rani radovi, 1953, str. 347 i 354–355.

43) K. Marx i F. Engels, Nemačka ideologija, I, II, str. 171–172.

44) K. Marx, Temelji slobode, 1974, str. 64, 84 i 172–173.

45) G. Duncan, Marx and Mill, str. 166, 186 i 197.

46. Redlich takođe kaže da je staljinizam doktrina koja ustanovljuje "sistem aktivne neslobode", jer je njoj potpuno strana težnja ka oslobodenju ugnjetenih, što je karakterisalo rani boljševizam. Vid. Isto, str. 47 i 51.

uzimalo centralno mesto u staljinističkom "tumačenju" marksizma.

"Osnovno pitanje revolucije jeste pitanje vlasti – piše Staljin, navodno citirajući Lenjina, i nastavlja: "Znači li to da se stvar ograničava na zauzimanje vlasti, na njeno osvajanje? . . . Zauzimanje vlasti to je samo početak posla. . . Zato je čitav problem u tome da se vlast održi, da se učvrsti, da se učini nepobedivom". (kurziv moj)⁴⁷⁾

Ovu frazu Staljin stalno ponavlja, upotrebljavajući često umesto termina vlast, termin diktatura (i ot bez atributa "proleterska"). Za to je proletarijatu potrebna partija "da se izvojuje i održi diktatura" (Isto, 101).

Da bi izgledalo da nastavlja tradiciju Oktobra, Staljin ističe da sovjeti predstavljaju novi oblik organizacije proletarijata. Ali iz objašnjenja koje sledi i koje tumači šta su, u stvari, sovjeti, vidi se da oni nemaju nikakve stuštinske veze sa originalom u Pariskoj komunji (iako se Staljin poziva na Parisku komunu, kao klicu čije dovršenje, navodno, predstavljaju ruski sovjeti; ali u kasnijem tekstu on otkriva pravi stav prema Pariskoj komunji, kada je kritikuje zato što "nije uspostavila čvrstu i pravu diktaturu"⁴⁸⁾). Sovjeti za Staljina predstavljaju "bazu državne vlasti, čitavog državnog aparata", kroz ujedinjenje mesnih sovjeta u jednu "opštu državnu organizaciju"⁴⁹⁾ Drugim rečima, sovjeti ne predstavljaju oblik ukidanja državne vlasti već su samo nova forma državne organizacije, čime se, osim imena koje ostaje, potire njihov izvorni sadržaj.

Ali da bi se zaokružilo autoritarno shvatanje vlasti trebalo je raskrstiti sa svim klicama liberterske tradicije i nedvosmisleno predočiti naciji ko je vrhovni sudija u svim pitanjima društvenog razvoja. Staljin se ne ustručava da otvoreno prizna da se uspostavlja diktatura jedne partije, jer je ona elitni odred koji ide "ispred radničke klase" i vidi "dalje nego radnička klasa", te je, stoga, "politički vođa radničke klase" (str. 93), dok su sve druge organizacije samo "transmisioni kaiš", pomoćni organi za ostvarenje takve diktature, jer masovne organizacije "ne rešavaju nijedno važno političko ili organizaciono pitanje bez direktiva partije".

"U tom smislu moglo bi se reći – nastavlja Staljin – da je diktatura proletarijata u suštini 'diktatura' njegove avangarde, 'diktatura' njegove partije kao osnovne rukovodeće snage proletarijata" (Isto, 133).

Autoritarno stanovište je potpuno uboličeno sa utvrđivanjem hijerarhijske strukture partijske organizacije, gde je osnovni princip potčinjavanje nižih ruko-

47) J.V. Staljin, O osnovama lenjinizma, 1945, str. 41.

48) Vid. Isto, str. 141.

49) Istini za volju, ovakvu formulaciju nalazimo i u Buharinovim spisima, o čemu je bilo reči ranije. Mislim da se može reći da je iz ambivalentnosti boljševičkog shvatanja odnosa između države i sovjeta, Staljin izveo osnovne stavove svog stanovišta.

vodstava višim i rukovođenje iz jednog centra. Već u svom govoru na XIV kongresu partije Staljin otvoreno govori o svemoći jednog centra, suprotstavljajući se nameri lenjingradske Komsomolske organizacije da sazove sverusku konferenciju bez odobrenja Politbira: 50)

“Mi naravno nismo mogli dozvoliti da izvan CK postoji još jedan centar koji konkuriše i koji se suprotstavlja CK . . .” rekao je tada Staljin (moj kurziv).

Taj jedini priznati centar koji o svemu suvereno odlučuje, jedini je legitimni predstavnik interesa partije i s pravom može da uguši svaku demokratiju, jer, kako je to objasnio Staljin:

“Mi nismo nikakvi liberali, mi *interese partijske* stavljamo iznad *obzira svake formalne demokratije*” (moj kurziv, Isto. str. 199).

Krajem tridesetih godina razotkrice se i krajnji cilj takvog ustrojstva, jer Staljin govori i o tome da diktaturi proletarijata ne protivreči kako “diktatura partije” tako ni “diktatura voda.. (prethodno, str. 148). Iz toga logično proizlazi stav o klasi kao “masi”, čiji je cilj da sledi direktive partije, koja “jedina ima dovoljno autoriteta da ostvari jedinstvo rukovođenja” (197–198), te je osnovna funkcija klase da “pruža podršku” svojoj avangardi.

Apriorizam u tretiranju partije kao avangarde, koja samim svojim postojanjem (zahvaljujući hijerarhijskom ustrojstvu) ima autoritet koji se ne mora dokazivati — čime se autoritet ideja zamenjuje autoritetom partije, ili tačnije autoritetom vlasti — ne samo da ne proizlazi iz Marxa nego ni iz Lenjina, koji avangardnu ulogu partije shvata kao delatnost koja se mora stalno potvrđivati i proveravati, ali i prenositi na radničku klasu, osposobljavajući je za proces upravljanja. Da Staljin i ne pomišlja na to da radničkoj klasi preda vlast potvrđuju upravo one reči kojima on pokušava da dokaže da se ne radi o diktaturi partije. Zbog jasnoće kojom se dokazuje upravo suprotno navešću tekst u celini: 51)

“Nijedna važna odluka masovnih organizacija proletarijata, ne donosi se bez direktiva od strane partije. To je potpuno pravilno. Ali znači li to da se diktatura proletarijata svodi na direktive partije? . . . Naravno da ne znači. Diktatura proletarijata sastoji se od direktiva partije plus sprovođenja tih direktiva od strane masovnih organizacija proletarijata, plus njihovo pretvaranje u život od strane stanovništva”.

50) Govor Staljina na XIV kongresu partije, u “Književna Republika”, br. 4, 1. septembar 1926, str. 198.

51) J.V. Staljin, O osnovama lenjinizma, str. 135.

Iako je iz teksta kristalno jasno kakvu ulogu Staljin dodeljuje radničkoj klasi – ulogu sprovođenja i pretvaranja u život direktiva partije – i u tome je sav smisao "aktivnosti" klase, on, ipak, naglašava, da se ne bi shvatilo pogrešno da klasa ima izvesnu slobodu, da nasilna strana diktature ne odumire ni posle izvojevanja vlasti, ni prema nominalno "vladajućoj klasi" jer partija ima pravo da prisili onaj deo klase koji nije uveren u ispravnost linije partije, da je sledi (128 i 147), budući da je "rukovođenje partije glavno u diktaturi, u čvrstoj i potpunoj diktaturi" (141).

Svako drugačije shvatanje revolucije je, prema Staljinu, "anarhizam, sindikalizam i birokratizam". (Staljin je, kao što se vidi, tvorac takvog etiketiranja protivnika, u kojem se spajaju nespojivi elementi, kao što su, na primer, anarhizam i birokratizam).

"Partija je avangarda koja neposredno vrši vlast" – konstatuje Staljin i nastavlja: "U tom smislu partija uzima vlast, partija upravlja zemljom" (kurziv moj, Isto, str. 136). Sve drugo je samo fasada: sovjeti, masovne organizacije, pa čak i država, jer su to samo instrumenti u rukama svemoćne partije, koju je Staljin podigao na pijedestal jedino dozvoljene stvarne vlasti, koja se ne može ni sa kim deliti.

Mit o "društvu bez antagonističkih klasa", prema kojem "prijateljske klase" (radnici, seljaci i inteligencija) skladno funkcionišu pod rukovodstvom partije, na prvi pogled nije u saglasnosti sa ideologijom državnosti, koja se temelji na dokazivanju nužnosti jačanja države u socijalizmu i njene represivne funkcije. Međutim, sledeći sofisticirano rezonovanje (čime se Staljin obilato služio), ova se dva načela staljinističke ideologije povezuju i jedno iz drugog izvode. To se postiže sledećim rezonovanjem: budući da je ukinuta privatna svojina i da su sva sredstva za proizvodnju prešla u ruke države – kao "predstavnik radničke klase" – ukinuta je suprotnost ekonomskih interesa među klasama, te države kao "zastupnik viših i opštih interesa" ima prerogative da donosi odluke "u interesu svih članova društva"; njeno je pravo i da brani te interese protiv onih koji ih ugrožavaju (a to su ili "nesvesni delovi" pomenutih "prijateljskih klasa", koji svoj partikularni interes suprotstavljaju opštem, ili ostaci buržoaske klase čiji su interesi suprotni "socijalističkim klasama") i da u tom cilju koristi sva raspoloživa sredstva. Dakle, pošto je država jedini legitimni čuvar "socijalističkog interesa", ona mora biti jaka i opremljena svim potrebnim sredstvima (uključujući i sredstva nasilja), da bi bila u stanju da odbrani socijalizam od njegovih "neprijatelja".⁵²⁾

Da je u ovakvom shvatanju suštinski izmenjen smisao marksističkih pojmova klasa, klasni interes i klasna borba, skoro da nije potrebno ni dokazivati. Izgleda u prvi mah neobjašnjivo zašto se u staljinističkoj ideologiji zadržava termin "klasa", kada se tvrdi da su ukinuti bitni elementi koji sačinjavaju klase – suprotstavljenost interesa i klasni sukob. Staljinu je, međutim, neophodan pojam klase iz dva razloga: prvo, da bi mogao operisati pojmom "radnička klasa", što mu je potrebno radi dokazivanja da je nužno postojanje "avangarde" i njeno funkcionisanje "u ime klase". Jer ako bi se zaključilo da su ukinute klase, a sa njima i radnička klasa,

52) Vid. Staljinov izveštaj na XVIII kongresu partije.

značilo bi da avangarda, kao izvršilac istorijske misije radničke klase, nije više potrebna, a samim tim, bila bi dovedena u pitanje i vladajuća uloga partije. I drugo, Staljinu je nužan pojam klase da bi opravdao ideju o nužnosti jačanja države, jer dokle god postoje klase, makar i prijateljske, postoji mogućnost da unutar njih "nesvesni elementi" zastupaju uskoklasne interese nasuprot "opštem interesu", i tu je nužna arbitraža države. Ono što je shvatio Staljin nisu razumeli njegovi nasljednici, jer sa proglašavanjem "opštenarodne države" u "realnom socijalizmu", u kojem su, navodno, ukinute klase i konstituisao se jedinstveni sloj "radnog naroda" oni, u stvari, ukidaju funkciju posredovanja između klasa, a samim tim, napuštaju teren na kojem se može logično dokazivati nužnost daljeg opstojanja i jačanja države.

4.

Sledeće fundamentalno načelo marksizma jeste ukidanje otudenog rada i uslova koji ga stvaraju, te postavljanje slobodne ljudske delatnosti u centar društvenih odnosa u socijalističkoj zajednici. To načelo podrazumeva kako mogućnost slobodnog izbora delatnosti u skladu sa ličnim sposobnostima, tako i slobodno praktikovanje delatnosti, što uključuje slobodu odlučivanja o uslovima i rezultatima rada, kao i o ciljevima delatnosti, ali i o formama organizovanja u okviru kojih će se najbolje moći praktikovati slobodna delatnost (princip samoorganizovanja i samouprave). Da bi se to ostvarilo rad je morao postati obaveza svih, ali samo zato da bi društvo ukinulo parazitske klase i radom svih obezbedilo zadovoljavanje potreba svih članova društva i stvaranje uslova za slobodnu delatnost, koja će se obavljati iz potrebe a ne iz nužnosti.

Oktobarska revolucija proklamuje obavezu rada i pravo na rad svih građana, kao i slobodu izbora delatnosti i mesta rada. Lenjinova politika je bila usmerena ka tome da se neprestano poboljšavaju uslovi rada radnika i da se prvenstvom radnika i radničkog podmlatka u školovanju ubrzava ukidanje razlika između manuelnog i intelektualnog rada. U Lenjinovom periodu se u velikoj meri praktikovala sloboda izbora radne aktivnosti, što potvrđuje i visoka stopa društvene pokretljivosti (mada su objektivni uslovi nerazvijenosti i zaostalosti predstavljali prepreku za punu primenu ovog principa). I upkos ogromnih privrednih teškoća u periodu početne izgradnje novog društva, koje su diktirale plansko zapošljavanje, u tom periodu se ne uvodi kruti administrativni razmeštaj radnika niti zabrana menjanja mesta rada, što postaje osnovno načelo staljinističkog radnog zakonodavstva tridesetih godina. Ipak, teško je objasniti na drugi način, osim izuzetno nepovoljnim ekonomskim uslovima u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina, takvu nedoslednost u Lenjinovoj politici, koju obeležava uvođenje tejlorističke organizacije rada i zavodenje sve strožije državne kontrole, umesto da se podstiče samodisciplina i samokontrola, čime je znatno pogoršan položaj radništva. Te mere su predstavljale uvod u menjanje osnovnih načela marksističkih definisanih ciljeva socijalizma, ka-

da se princip emancipacije radništva žrtvuje u korist principa efikasnosti proizvodnje, čime se omogućuje prelaz na ideologiju rada, koja će u Staljinovoj politici predstavljati osnovu anti-emancipatorskog stanovišta i postati najznačajnije sredstvo za izgrađivanje novog sistema porobljavanja radništva.

Nedoslednost Lenjinove politike Staljin dovodi do krajnjih konsekvenci, ukidajući elementarne uslove slobode u radnom procesu: to je postignuto prinudnim vezivanjem radnika za radno mesto i ukidanjem mogućnosti izbora rada i uslova rada. Staljin se 1931. godine izjašnjava protiv "spontanog priliva radne snage", za organizovano regrutovanje radnika za industriju"; a da bi se to ostvarilo bilo je potrebno postići "da se radnici vežu za proizvodnju i da se sastav radnika u preduzećima učini manje više stalnim".⁵³⁾ Za fluktaciju radne snage koja se "ne može trpeti", Staljin optužuje opoziciju zbog "levičarskog nivelisanja u oblasti plata" (Isto, 340) i tako jednim udarcem ruši dva osnovna principa marksističke revolucionarne teorije: oslobođenje radničke klase putem dezalijenacije rada i ostvarenje društvene jednakosti kao brane protiv klasnog raslojavanja društva. Time se utemeljuju dva bitna principa staljinizma: apologija rada kao sredstvo porobljavanja i socijalna diferencijacija kao sredstvo podrške vladajućoj klasi koja se formira.

Ideologija rada, koja veliča svaki rad i ne pravi razlike između otuđenog rada i slobodne ljudske delatnosti, već zahteva od članova društva da svaki rad prihvate kao "izvršenje dužnosti prema narodu", polazeći od toga da je rad važniji od čoveka, što direktno protivreči biti Marxovog shvatanja odnosa čoveka i rada. Kada Marx piše: čovek je biće prakse, ili: proizvodni život jeste generički život – to znači da čovek svojom delatnošću (ne samo materijalnom proizvodnjom, već univerzalnom delatnošću) ostvaruje svoje ljudsko biće; ali kategorijom "otuđeni rad" Marx upozorava da rad može i da dehumanizuje čoveka ako su mu oduzeta svojstva slobodne i stvaralačke delatnosti. Izbacivši pojam otuđenja (jer, navodno, otuđeni rad ne postoji u socijalizmu) i potirući time razlike između rada koji dehumanizuje i onakve delatnosti koja, budući slobodna i stvaralačka, omogućuje humanizaciju čoveka, sovjetska ideologija je bliža protestantskoj etici nego marksizmu. Kada sovjetski ideolozi govore o "čoveku rada" kao o modelu "Novog Čoveka", akcentat je na radu a ne na čoveku, jer se razvoj "socijalističkog čoveka" shvata u smislu formiranja radnih navika i radnih kvalifikacija, te se podstiču radni a ne opštiji ljudski kvaliteti.⁵⁴⁾ Stoga cilj staljinističke ideologije rada nije bio da podstakne unutrašnji potencijal individua i da iz toga izvodi sposobnosti pojedinaca za određene delatnosti, već samo da se radne sposobnosti unesu spolja putem treninga u skladu sa državnim planom i potrebama sistema, a ne u saglasnosti sa individualnim sklonostima i sposobnostima. Zato se rad definiše kao "služenje društvu" (ili "narodu"), a čovek kao "proizvodna snaga", koja se može po želji proizvoditi i oblikovati, te sovjetski ideolozi govore i o "programiranju razvitka čoveka

53) J. V. Staljin, "Nova situacija – novi zadaci privredne izgradnje", u *Pitanja lenjinizma*, str. 339.

54) Vid. V.I. Stepakov, "V.I. Lenjin o putjah formirovanja novog-čelovejka", str. 3.

u dugoročnim planovima".⁵⁵⁾

Funkcija ideologije rada je suprotna emancipatorskoj i humanističkoj funkciji Marxove ideje o slobodnoj ljudskoj delatnosti kao uslovu opšteljudske emancipacije, što Marx uvek povezuje sa novom, kvalitativno drugačijom formom društvene organizacije, sa slobodnom asocijacijom proizvođača – da bi otuđeni rad mogao biti prevaziđen.

Nasuprot tome, cilj ideologije rada je da zarobi čoveka, da ga održi u stanju parcijalizovanog radnika koji ostaje otuđeno, ugnjeteno i neslobodno biće. Stoga se i ne pomišlja na nove oblike društvene organizacije i na revolucionarni preobražaj u oblasti organizacije radne delatnosti, već se zadovoljava pozajmljenim oblicima iz kapitalističkog sistema, koji su za tu svrhu primereni. U Kratkom kursu istorije SKP (b) govori se o organizovanju novog sovjetskog društva prevashodno jezikom organizacije industrije, a partija se prevashodno orijentniše na energičnu borbu "protiv javašluka u proizvodnji, protiv odsustva radne discipline u industriji" i konstatuje da je u tom periodu "borba za radnu disciplinu postala centralni zadatak".⁵⁶⁾ Borba "leve opozicije" protiv takvog kursa, kojim se likvidira proleTERSka demokratija i radništvo dovodi u stanje novog porobljavanja, predstavlja se kao "borba kulaka, lenština i špekulanata protiv discipline i državnog regulisanja privrednog života".

Staljin ističe 1935. godine dve odlučujuće faze u razvoju "socijalizma"; prvu u kojoj je "tehnika rešavala sve" i drugu u kojoj "kadrovi rešavaju sve" (tj. ljudi koji su ovladali tehnikom).⁵⁷⁾ To je sasvim u skladu sa staljinističkim shvatanjem osnovnog pokretača istorije, kojeg Staljinovi ideolozi nalaze prvenstveno u usavršavanju oruđa za proizvodnju,⁵⁸⁾ dok u stahanovskom pokretu vide model za razvijanje "socijalističkih proizvodnih snaga". U pravu je Marcuse kada ukazuje na stvarnu funkciju stahanivštine, koja pojačava otuđenost rada u besprimernoj utakmici koju većina radnika ne mogu da slede; u tom smislu stahanovština je logičan proizvod ideologije rada, kojoj nije svrha razotruđenje već "svestrani razvitak radnika koji investira svoju individualnost u svoj rad".⁵⁹⁾ Parola da je rad kao takav "objektivna vrednost", stvar "časti i herojstva", služi za to da prikrije suštinu otuđenog rada i otuđenosti radnika u uslovima staljinističkog poretka – koji po toj logici treba da bude srećan u svom otuđenju, jer time "služi narodu".

Da bi utemeljio ideologiju rada Staljin falsifikuje Marxov tekst, koji glasi: ". . . da rad postane najpreča životna potreba" – tako što mu dodaje deo rečenice kojeg u Marxa nema, pa u Staljinovom "tumačenju" taj tekst glasi: "da rad posta-

55) Iz diskusije N.G. Čumačenka za okruglim stolom o "Naučno-tehničkoj revoluciji i formiranju novog čelovjeka", str. 22.

56) Kratki kurs istorije SKP (b), 1945, str. 233.

57) Iz govora akademikima Crvene armije, maja 1935. g., u Kratki kurs, str. 352.

58) J.V. Staljin, O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu, 1945, str. 26.

59) H. Marcuse, Isto, str. 193.

ne najpreča životna potreba, dobrovoljni rad za društvo" (kurziv moj),⁶⁰ što suštinski menja smisao Marxovog stava. Jer u Marxovom shvatanju rad može postati osnovna potreba za čoveka samo ako doprinosi njegovom samopotvrđivanju, a ne ako produbljuje njegovo otuđenje, što je nužna posledica kada se rad definiše isključivo u smislu "društveno korisnog rada".

Prethodna analiza, koja se odnosila na društveni položaj radništva u Sovjetskom Savezu, potvrđuje da pitanje o oslobođenju radničke klase i o ukidanju otuđenih uslova rada nije ni postavljeno u ideologiji rada, koja je danas na snazi. Jedini "dokaz" koji je Staljin mogao da navede o poboljšanju položaja radnika i seljaka u periodu ostvarenja prvog petogodišnjeg plana 1933. g. bilo je ukidanje nezaposlenosti i pretvaranje individualnog seljaka u kolhoznika (a kada iz porasta narodnog dohotka izvodi zaključak o automatskom porastu dohotka radnika i seljaka, Staljin vrši grubu obmanu, jer prelazi preko činjenica da je već u tom periodu bila izvršena oštra društvena diferencijacija i da se formirali privilegovani slojevi koji su gutali najveći deo nacionalnog dohotka, te sam porast nacionalnog dohotka nije mogao biti nikakav dokaz o poboljšanju položaja radništva).

Proizlazi, dakle, da je ideologija rada, koja čini osnovu staljinističke ideologije, bila i ostala grubi i očigledni falsifikat Marxovog humanističkog shvatanja čoveka, što bi već samo po sebi bilo dovoljno kao dokaz da se staljinizam ne može diektno izvesti iz marksizma.

5.

Inverzije koje Staljin čini u marksističkoj teoriji Trocki je nazvao "prostituisanjem marksizma". Sledeći njegov tekst prikazuje sažeto suštinu tog "prostituisanja":⁶¹)

"Nijedno načelo nije ostalo netaknuto, nijedna ideja neokaljana. . . Socijalizam znači savršeno jasan sistem u kojem radnici sami sobom upravljaju. Staljinistički sistem počiva na uroti upravljača protiv onih kojima se upravlja. Socijalizam znači *neprekidan put u jednakost*. Staljin je izgradio sistem skandaloznih povlastica. Socijalizmu je cilj *potpuni razvoj ljudske ličnosti*. Gde je i kad čovek bio tako ponižen kao u SSSR? Socijalizam ne bi ništa značio bez *nesebičnih, poštenih i ljudskih odnosa među ljudima*. Staljinistički režim je prozeo društvene i ljudske odnose lažju, karijerizmom i izdajom" (kurziv moj).

Ideološka funkcija ovako izokrenutog "marksizma" je očigledna: da uproš-

60) Vid. J.V. Staljin, Iz razgovora sa nemačkim piscem Emilom Ludvigom, 1931. g. u knjizi *O sindikatima*, str. 375.

61) L. Trocki, *Izdana revolucija*, t. 1, str. 304.

čavanjem strukture društvenih odnosa i mehanizma funkcionisanja klasa i klasne borbe u SSSR, odvrti pažnju od stvarnih protivrečnosti i sukoba, koji se predstavljaju samo kao "devijacije" od ispravne linije partije. Po toj logici, radnici koji ne izvršavaju proizvodne zadatke ne iskazuju time nezadovoljstvo zbog ugroženosti svojih interesa, niti se time suprotstavljaju interesu klase koja ih eksploatiše – jer "u socijalizmu nema suprotnih klasnih interesa i eksploatacije"; takav otpor radnika tretira se kao akt "neprijatelja socijalizma", ili kao "suprotstavljanje vlastitom interesu", budući da partija i država bolje znaju od samog radništva šta je njihov interes. Dakle, partija i država a priori zastupaju "pravu stvar", iz čega se izvodi da se ne mogu suprotstaviti interesima radničke klase, čime se prikriva postojanje stvarno suprotstavljenih interesa.

Prethodna analiza ukazuje na to da se staljinistička praksa ne može tretirati kao "devijacija" od marksističke ideologije, jer se ona i ne rukovodi marksističkom idejom socijalizma; između staljinističke prakse i staljinističke ideologije nema raskoraka, na čemu insistiraju izvesni autori kada površnim upoređivanjem postovećuju staljinističku ideologiju sa marksizmom.⁶²⁾

Prethodna analiza takođe pokazuje da su promene u ideologiji sledile iza već izvršenih promena u društvenoj (ekonomskoj i političkoj) strukturi, uobličavajući se tek krajem tridesetih godina u jednu celinu, koja se može nazvati staljinističkom ideologijom. U tom smislu je u pravu Rostow kada konstatuje da je u periodu staljinizma "teorija" bila "ex post racionalizacija već sprovedene politike" (Isto, 90); jer Staljin nije bio "teoretičar socijalizma" već praktični organizator takvog društvenog preokreta koji je trebalo da obezbedi uslove za ovekovečenje autokratskog režima.

U tom cilju Staljin je vrlo dobro shvatio da najpre mora izgraditi jedno primereno shvatanje partije, koje će tako preinačiti marksističko stanovište da isključi svaku mogućnost demokratije unutar i izvan partije, da bi moglo doći do ostvarenja stabilnog birokratskog i autokratskog režima, te je prvi zaokret u ideologiji i učinjen u toj oblasti (shvatanje u kojem se naglašava "vodeća uloga partije", a iz ove izvodi pravo partije da neposredno uzme vlast u svoje ruke, rađa se već 1924. g.). Međutim, i tome su prethodili praktični koraci u rekonstruisanju partije (sve veća koncentracija funkcija u rukama generalnog sekretara partije, stvaranje organizacionog i političkog biroa koji sve više potiskuje aktivnost CK u donošenju važnih odluka i sl.).

Isti je slučaj i sa idejom o nužnosti jačanja države u socijalizmu, koju će Staljin moći da obelodani tek početkom tridesetih godina, tj. kada nakon završene nacionalizacije industrije i kolektivizacije poljoprivrede, država postane de facto

62) Mnogi autori, međutim, odbacuju takvo stanovište. Interesantno je da je i Berdjajev pravio suštinsku razliku između marksizma i boljševizma. On naglašava da se javljaju značajne razlike već u lenjinizmu, te Staljinovu ideologiju vidi samo kao logičan nastakav lenjinizma. Pomenuti Redlich takođe insistira na dijametralnoj suprotnosti između stanovišta marksizma i staljinizma. I za Rostow je nesumnjiva činjenica da su marksizam i staljinizam različita shvatanja.

jedini vlasnik svih sredstava za proizvodnju; a u toku prvog petogodišnjeg plana, kada je na delu ubrzana industrijalizacija i prisilna kolektivizacija, što izaziva jake otpore među radništvom i seljaštvom, Staljin piše o zaoštavanju klasne borbe i sve otvorenije govori o represivnoj funkciji države, tretirajući državu u klasničnom smislu kao organ nasilja.

Početak tridesetih godina Staljin uobličava takvo shvatanje "socijalizma" koje se zasniva na najamnom radu, prihvatajući teoriju o radnoj snazi, o konkurenciji i o buržoaskoj "naučnoj organizaciji rada" kao sastavni deo "borbe za socijalizam" (videli smo da je i Lenjin bio spreman da iskoristi tejloristički sistem rada da bi podstakao razvoj produktivnosti, ali je on bio svestan negativnih strana toga sistema, te je upozoravao da je potrebno da se izdvoji ono što je pozitivno iz tog sistema, mada se u tome pokazuje naivno verovanje da se jedan buržoaski i prevashodno klasni instrument može tretirati neutralno, kao što sam ranije istakla⁶³). U Staljinovoj epohi sve te promene u ideologiji samo su "odraz" već izvršenih promena u društvenom sistemu, te bi se moglo govoriti o društvenoj funkciji legitimizacije ostvarenog poretka, pre nego o ideologiji kao instrumentu preobražaja.

Da se staljinistička ideologija javlja, pre svega, u funkciji opravdavanja, a ne uspostavljanja staljinističkog poretka, potvrđuje i sudbina ideje jednakosti, koju će Staljin izbaciti iz projekta "socijalizma" tek onda kada je društvo već dostiglo visok stepen klasnog raslojavanja i kada je privilegijama i primenom principa hijerarhijske organizacije obezbeđena čvrsta osnova birokratije i srednje klase. Pre XVII kongresa partije ideja jednakosti još uvek važi kao osnovno načelo socijalizma. Na XIV kongresu Zinovjev ukazuje na to da postoji tendencija da se ovo načelo eliminiše iz partijskog programa, spominjući napad na jedan njegov članak u kojem se zalaže za tu ideju, budući da je, po njegovom mišljenju, proletarijat "podigao revoluciju u ime jednakosti", pa postavlja pitanje:⁶⁴)

"Zar jedan socijalista ne sme govoriti o jednakosti? ... ako se to optužuje kao 'socijal-revolucionarna devijacija' i naziva liberalnom demagogijom" — onda smo doživeli lepo vreme!" — zaključuje Zinovjev.

On ukazuje na to da partija skriva od naroda povećanje nejednakosti. Na istom kongresu i Buharin, koji u to vreme brani zvaničnu (Staljinovu) politiku, mora da prizna da izgradnja socijalizma znači borbu za jednakost, ali naziva demagoškim takvo stanovište opozicije, sa kojeg se kritikuje partijska politika zato što "deluje objektivno protiv jednakosti", istakavši da postoje na jednoj strani "luksuzni izlozi a na drugoj strani gladna deca". Ali Buharin brani partijsku politiku u tom smislu da još mora postojati nejednakost i razlike u nadnicama (Isto, 194—197). Iz ovoga se vidi da sama ideja jednakosti u tom periodu još nije mogla biti napadnuta niti

63) Vid. V.I. Lenjin, Naredni zadaci sovjetske vlasti, Izabrana dela, t. II, 1950, str. 348.

64) Govor Zinovjeva na XIV kongresu partije, u "Književna Republika" str. 186—187.

eliminirana. Međutim, na XVII kongresu partije 1934. godine Staljin "dokazuje" da ideja jednakosti "nema ničeg zajedničkog sa marksizmom-lenjinizmom", jer:65)

"Pod jednakošću marksizam ne misli izjednačavanjem individualnih zahteva života, već ukidanje klase, tj. oslobađanje od eksploatacije, ukidanje privatne svojine, jednake dužnosti svakog da radi prema sposobnostima i da prima prema radu – ili prema potrebama" – objasnio je tada Staljin.

Izvršivši, najpre, zamenu teze poistovećivanjem jednakosti sa "poravnavanjem potreba", i tako pretvorivši ideju jednakosti u primitivni egalitarizam (uranilovku), Staljin ukida osnovni princip socijalizma, koji se ne ograničava samo na jednake materijalne uslove života, već predstavlja temeljno načelo na kojem bi morali biti zasnovani svi društveni odnosi: u proizvodnji – jednakost u odlučivanju o uslovima i proizvodima rada; u politici – jednakost u pogledu raspodele moći; u kulturi – jednakost mogućnosti za stvaralaštvo i za korišćenje stvaralačkih rezultata.

I ideja o "diktaturi vođa", stidljivo uvedena 1924. godine, postaje načelo tek polovinom tridesetih godina, a otada "kult ličnosti" podržava i sam Staljin (ovo je prikazano u prethodnoj analizi), što potvrđuju i Staljinovi tekstovi iz kojih se vidi da sam sebe tretira kao "nepogrešivog i mudrog vođu", koji je predodređen da vodi svoj narod koji se može s poverenjem na njega osloniti. Uzimimo kao primer Staljinov govor na predizbornom skupu birača 1937. godine:66)

"Sa svoje strane – govori Staljin – ja bih hteo da vas uverim, drugovi, da se bez bojazni možete osloniti na druga Staljina. Možete računati na to da će drug Staljin izvršiti svoju dužnost prema narodu. . ."

Princip "kulta ličnosti" predstavlja u tridesetim godinama ideju vodilju teorije o "rukovodećoj ulozi partije", što se poklapa sa periodom moćne lične vlasti i učvršćenog autokratskog režima.67)

Dakle, na pitanje: da li je staljinistička ideologija, u kojoj je suštinski preobražena ideja socijalizma, uslovlila tok društvenog razvoja u Sovjetskom Savezu, može se odgovoriti, na osnovu prethodne analize, sledeće:

Staljin je od samog početka postepeno i oprezno "čistio" već preinačeni marksizam u obliku lenjinizma, pripremajući korak po korak temeljni zaokret u praksi društvenog razvoja. Analizom tekstova može se utvrditi da Staljin nije pret-

65) J.V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, str. 473.

66) J.V. Staljin, *Govor na predizbornom skupu birača 1937., 1945*, str. 46.

67) Ranije navedena istraživanja, koja govore o tom periodu, pružaju evidenciju o učestalosti napisa u štampi o "izuzetnoj ulozi" Staljina u revoluciji, i o sve većoj količini članaka i knjiga u kojima se falsifikovana istorija uzima kao osnova za veličanje "vođe" u očuvanju "čistoće lenjinske partije", proglašavajući ga jedinim klasikom marksizma posle Lenjina. Vid. i *Kratki kurs*, str. 373.

hodno formulisao novu ideologiju, da bi pomoću nje uspostavio novu praksu. Staljin nije bio vizionar, on je bio, pre svega, političar-pragmatičar koji je izgrađivao državu autoritarnog tipa, stoga je od momenta kada učvršćuje svoju moć, preduzimao radikalne praktične korake, koji su imali za cilj, u prvom redu, da eliminišu sve tekovine revolucije, da bi se na taj način raščistio put za kontrarevoluciju. (Kao što je ranije istaknuto, odlučujući koraci su bili: prisilna kolektivizacija i ubrzana industrijalizacija 1928–1929, čistka u partijskom aparatu 1936–1938. i stvaranje nove partije, i najzad, učvršćenje lične vlasti od 1937. g. nadalje).

Staljin se služio ideologijom samo kao pomoćnim sredstvom da bi, s jedne strane, najopštijim frazama podržao privid nastavljanja tradicije Oktobra, a sa druge, da bi u ruhu "teorije" prikazao svoju političku akciju kao rezultat "naučnog predviđanja". U tom smislu postojala je bitna razlika između Lenjina i Staljina: prvi je verovao da uz pomoć "marksističke ideologije" otkriva put razvoja socijalizma (bez obzira što je i to bila zabluda, jer se ideologizacijom marksizma upravo sprečavalo da marksistička teorija odigra značajnu saznanju i kritičku ulogu); Staljin, međutim, koristi ideologiju da bi dogmatizovao "put u socijalizam" (tj. vlastitu praksu), dajući mu privid naučne zasnovanosti.

Dogmatizacija marksizma, što je sprovodi Staljin, naročito je vidna u tumačenju samih principa marksizma, tj. u Staljinovom učenju o dijalektičkom i istorijskom materijalizmu (kako je Staljin šablonski podelio marksizam). Što je sama praksa bila dalje od marksističke vizije socijalizma, "Dijalektički materijalizam" je sve više postajao shematizovani i krajnje uprošćeni skup apstraktnih principa, koji su se mogli dobro upotrebljavati u sofističkom rezonovanju, ali su bili bez ikakve upotrebne vrednosti kako u saznavanju stvarnosti tako i u njenom menjanju (tako kanonizovani "marksizam" dobija završni oblik 1938. godine u *Kratkom kursu istorije SKP* (b), u IV glavi).⁶⁸ Bitnu izmenu koju Staljin čini u dijalektičkom materijalizmu predstavlja tumačenje odnosa teorije i prakse, odnosno subjekta i objekta. Staljin postavlja taj složeni dijalektički odnos na simplifikovanu "teoriju odraza", koju je preuzeo od Lenjina da bi je apsolutizovao. Ne upuštajući se na ovom mestu u kritiku teorije odraza, da bi se pokazala nespojivost takovog shvatanja sa marksističkim shvatanjem odnosa teorije i prakse (jer je ta kritika iscrpno razvijena, posebno u radovima jugoslovenskih marksista šezdesetih godina),⁶⁹ treba samo istaći da je upravo "teorija odraza" označavala konačnu likvidaciju suštine marksističke dijalektike, otvorivši rata, s jedne strane, grubom pragmatizmu, a sa druge, vulgarnom shvatanju uloge saznanog procesa, koji samo reflektuje ono što se zbi-

68) Temeljnu kritiku tako šablonizovanog dijalektičkog materijalizma nalazimo kod Marcusea u *Soviet Marxism*, kao i kod H. Lefebvrea u *Problemes actuels du marxisme*, 1958. i *La some et le rest*, 1959. Takođe vidi i P. Vranicki, *Marksizam i socijalizam*, str. 101–115, i beleške str. 259–267.

69) Vid. Neki problemi teorije odraza, Referati i diskusija na IV stručnom sastanku Udruženja za filozofiju, Bled, 10–11 novembar 1960. Kao i Lino Veljak, *Marksizam i teorija odraza*, a naročito glavu "Staljinistička kanonizacija marksizma – temelj teorije odraza", 1979.

va u praksi (tj. registruje i objašnjava primenjenu partijsku politiku), iz čega se izvodi da je teorija podređena politici i pravo političke vlasti da upostavi kontrolu nad teorijskim mišljenjem.

Istovremeno, "Istorijski materijalizam" se svodi na ekonomski determinizam i tehnicistički materijalizam, pomoću kojeg se opravdava otuđena stvarnost, jer se tumači kao jedino mogući rezultat "istorijske nužnosti". Tu funkciju ekonomskog determinizma otkrio je Lukacs u delu *Istorija i klasna svest*, pokazujući da shvatanje istorije, koje se svodi na ekonomske činioce, nije ništa drugo nego otuđena svest o otuđenoj stvarnosti, u kojoj su svi odnosi ogoljeni i svedeni na jednu jedinu dimenziju – na ekonomske odnose. Ovde treba razmotriti i pitanje o navodnoj protivrečnosti u staljinizmu između ekonomskog determinizma i voluntarističke politike. S obzirom da je "ekonomski determinizam" jedna ideologija a ne empirijska deskripcija, jer u stvarnosti ne deluju isključivo zakoni ekonomije niti vlada rigidni determinizam, kakav se tu podrazumeva, između ekonomskog determinizma i voluntarizma ne postoji jaz kao što se pretpostavlja, šta više, može se reći da je upravo stanovište ekonomskog determinizma ideološka podloga Staljinovog voluntarizma, jer se tako postulirana doktrina morala prihvatiti istovremeno i kao stroga naučna "teorija" i kao nepogrešivo ideološko stanovište, koje se nije moglo dovesti u pitanje, što je sprečavalo mogućnost da se procenjuju stvarni rezultati takve ekonomske i socijalne politike, koja se oslanjala na tu doktrinu. Zato je bilo moguće tvrditi da rezultati "planske izgradnje" potvrđuju ispravnost partijske linije (opredelenje za ubrzanu industrijalizaciju), iako se već tokom I pjaliljetke potvrdila sva nerealnost toga "planiranja", što se ponavljalo iz jednog u drugi period; isto se tako tvrdi do dana današnjeg da je samo pretvaranje individualnog seljaštva u kolhozno potvrdilo "progresivni tok istorije", iako je nasilna kolektivizacija doživela krah, ne samo u pogledu ljudske cene kojom je plaćena, već i u ekonomskom smislu, te i do danas poljoprivreda predstavlja glavni problem sovjetskse ekonomije; apsolutna centralizacija upravljanja privredom i birokratsko planiranje je tretirano kao jedina moguća alternativa u uslovima državne svojine nad sredstvima za proizvodnju i dokazivalo se da je samo pod tim uslovima sovjetsko društvo moglo dostići stepen na kojem se danas nalazi, iako su činjenice sve više ukazivale na to da je takav način upravljanja i planiranja stvorio jednu neefikasnu i nekurentnu privredu koja je do današnjih dana ostala nesposobna da zadovolji osnovne potrebe stanovništva.

6.

Proizlazi da su se izmene u sferi ideologije i promene u društvenoj strukturi uzajamno uslovljavale i da se ideologija uvek javljala u dvostrukoj ulozi: ona je i "teorijski" utemeljivala već započete društvene procese i davala im legitimaciju, kao potvrdu da partija sledi "nužni tok same istorije". U tom smislu dinamika stalinističke ideologije korespondira sa promenama u stvarnosti.

Na toj osnovi može se osporiti teza o raskoraku između ideologije i prakse u Sovjetskom Savezu, koja se zasniva na pretpostavci da je i u praksi epohe staljinizma u upotrebi marksistička ideologija. Pogrešnost takvog načina mišljenja se očituje u tome što autori ove teze ne proveravaju samu pretpostavku na kojoj grade svoj zaključak, tj. ne vrše upoređivanje osnovnih principa marksizma i staljinizma, već se zadovoljavaju površnim sličnostima u terminologiji. Temeljna analiza sadržaja staljinističke ideologije (koja ide iza upotrebe reči, kojima se stvara privid sličnosti, i u tome je suština fikcionalizma staljinističkog sistema, na koji ukazuje Redlih), nedvosmisleno pokazuje da takav raskorak ne postoji, jer je u staljinističkoj ideologiji izvršen dvostruki preobražaj marksizma: prvo, time što je izmenjeno tumačenje osnovnih pojmova i drugo time što je izmenjeno tumačenje bitnih principa marksističke teorije, a neki od njih su i poreknuti (kao što je slučaj sa principom jednakosti, ili slobode pojedinaca).

Može se, međutim, govoriti o dva nivoa u strukturi staljinističke ideologije: o onom najopštijem nivou na kojem je zadržana marksistička terminologija, ali sa izmenjenim značenjem pojmova, čija je funkcija simbolička, jer se pomoću poznatih simbola (prepoznatljivih termina) nastoji stvoriti privid kontinuiteta sa revolucionarnom prošalošću (ideologija koja je u upotrebi na partijskim kongresima i sličnim ceremonijalnim zasjedanjima i koja je prisutna u opštim deklaracijama). Ovde se možemo poslužiti Redlihovom vrlo suptilnom analizom uloge jezika u staljinističkoj ideologiji, da bi pokazali da je na tom nivou funkcija ideologije da održi mit o kontinuitetu revolucije, na taj način što upotrebom poznatih pojmova, ali sa izmenjenim sadržajem, u stvari prikriva stvarnu misao i onemogućuje da se otkrije stvarna veza između ideja i postojeće stvarnosti, odnosno da se shvate promene koje su se u njoj desile.⁷⁰ Drugi nivo predstavlja konkretizacija principa kojima se objašnjava zvanična politika partije, dakle, odnosi se na ideologiju koja je u praktičnoj upotrebi. Prva "ritualna ideologija" oslanja se upravo na dvosmislenost pojmova, koji zato što su pozajmljeni iz marksističke revolucionarne tradicije imaju i jedan latentni, inherentni sadržaj, ali i onaj novi koji im se u zvaničnom tumačenju pridaje, te stoga deluju namerno ambivalentno, što se na tom opštem nivou može dopustiti; dok je "praktično delujuća ideologija" vrlo nedvosmislena, značenje pojmova je jasno definisano i tu ne može biti zabune o tome da li se ti pojmovi mogu i drugačije tumačiti. Takva se ideologija najčešće upotrebljava u govorima kojima se partijsko rukovodstvo obraća neposredno narodu prilikom uvođenja nekog novog "kursa" kada treba objasniti smisao i usmerenost politike (po kategoričnosti izricanja tvrdnji tu je jasno da može postojati samo jedno značenje pojmova koji se upotrebljavaju, tj. samo ono koje postulira zvanična politika).

Ne praveći razliku između ovih "slojeva" staljinističke ideologije i njihovih različitih funkcija i ne udubljujuće se u analizu sadržaja pojmovnog aparata kojim se služi staljinistička ideologija, neki autori dolaze do apsurdnog zaključka da je staljinistički sistem izgrađen na osnovu sebi neprimerene ideologije, odnosno da postoji raskorak između ideologije i sistema, bez mogućnosti da objasne kako se taj si-

70) Vid. R. Redlih, Isto, str. 108-118.

stem tako dugo održao uprkos "raskoraku" i to u takvom tipu društva, u kojem ideologija igra značajniju ulogu za njegovo održanje nego u drugim društvenim sistemima. Ovakve tvrdnje, međutim, proizlaze iz nepoznavanja stvarnog sadržaja staljinističke ideologije i zbog prenebregavanja njene slojevitosti i višefunkcionalnosti.

Prethodna analiza potvrđuje suprotan zaključak, naime, da se staljinizam oformio kao jedan relativno homogeni sistem, koji u sebi ujedinjuje određena ideološka načela sa odgovarajućim praktičnim rezultatima (staljinizam kao ideologija dostiže visok stepen homogenosti zahvaljujući tome što je Staljin bio jedini priznati tvorac ideologije više od dve decenije). Takav se sistem uobličavao od 1924. godine do pedesetih godina kroz većih skretanja i izmena, bilo u ideologiji ili u praksi. Međutim, na pitanje da li u toj dinamici igraju primarnu ulogu politički ili ekonomski činioци ne može se odgovoriti jednostavno tako što će se dati prioritet politici, kao što to čine neki "sovjetolozi". Iako su prvi koraci u menjanju ekonomije postulirani političkim dekretima, a najranija varijanta staljinističke ideologije pojavljuje se u shvatanju partije i države, ključne promene u političkoj strukturi mogle su biti ostvarene tek kada su se dogodile takve značajne promene u ekonomskoj strukturi koje su ih omogućile i podržale. Glavni zaokret Staljin čini u ekonomiji – nacionalizacijom industrije i kolektivizacijom sela – iz čega proizlazi nova društvena struktura sa podržavljenom ekonomijom i sve oštrijim socijalnim raslojavanjem nove vladajuće klase. Tek nakon toga su se mogle učvrstiti i promene u političkoj strukturi: jačanje partijske birokratije koja koncentriše vlast u svojim rukama, spajanje partijskih i državnih organa i jačanje policijske države, što zatim povratno deluje na dalju centralizaciju i birokratizaciju ekonomije.

Staljinu se morala priznati zasluga što je umeo da iskoristi i snagu ideologije i postojeće društvene uslove i da povezujući oba momenta ostvari jedan relativno stabilan sistem. Uloga "velikih ličnosti" u istoriji se i sastoji u toj sposobnosti da izvuku iz stvarnosti jednu ostvarljivu alternativu i da je proglase "zakonom istorije", služeći se pri tom ideologijom, koja pribavlja legitimaciju baš toj alternativu (koja se tretira kao ovaploćenje ili božanskog ili naučnog uma). Stoga ideologija ne može biti u raskoraku sa društvenom praksom, pogotovo u društvenim sistemima u kojima postoji samo jedna priznata (dozvoljena) ideologija. Neizmenjena marksistička teorija bi bila disfunkcionalna u staljinističkom sistemu, zato je teza o raskoraku između ideologije i staljinističkog sistema neodrživa budući da pojavno proglašava suštinom, jer se pozivanje na marksizam uzima kao upotreba marksizma u praktičnoj akciji, bez stvarne analize delujuće ideologije u društvenoj praksi.

Suprotno uverenju koje se neprovereno podržava, da Staljin upotrebljava marksizam kao fasadu za navodno sasvim suprotnu praksu, čitajući Staljina može se lako uveriti da on u periodu stabilizacije režima čak i ne koketira sa marksizmom, a sve ređe upotrebljava i sam termin (marksizam), osim u kovanici "marksizam-lenjinizam" i da se, šta više, skoro i ne poziva na Marxa, već je Lenjin jedini klasik koga on "citira" (uočava se, međutim, da se Staljin često služi navođenjem

pojedinih iskaza kao da su Lenjinovi, bez pozivanja na izvore, a u stvari se lako prepoznaje da su to već prinačeni iskazi, tj. staljinističko tumačenje lenjinizma). Staljinova zloupotreba dijalektike, pretvaranjem dijalektike u sofistiku u izvođenju zaključaka, koji se ne oslanjaju ni na kakve argumente, već se izvode iz teza, koje su takođe izvedene iz prethodnih teza i tako u beskonačnost, je toliko očigledna, da svaki malo više obrazovani pojedinac, koji je upoznat sa smislom dijalektičkog mišljenja i načinom na koji je Marx upotrebljavao dijalektiku, vidi jasnu razliku između izvornog marksizma i staljinizma. S druge strane, gruba vulgarizacija je toliko očigledna, da već sam stil kojim su pisani Staljinovi tekstovi otkriva da staljinizam nije nikakva teorija, koja bi pretendovala da se pomoću nje saznaje i objašnjava društveni i ljudski svet, već da su to ideološko-demagoški tekstovi, koji na veoma uprošćen način daju ideološki oblik postojećoj stvarnosti, da bi je ovekovčeli. Mistifikacija se sastoji, pre svega, u tome što se jedno stanje prakse uzdiže na nivo univerzalne istine i što se društveni proces, koji podrazumeva unutrašnje protivrečnosti i sukobe, prikazuje statički, te se priznaju samo spoljašnji sukobi ("klasni neprijatelj" provociran spolja). Dakle, može se tvrditi da od marksizma u staljinizmu ne ostaje ništa što nije izokrenuto (gubi se čak i naziv i Cohen tvrdi da se posle 1938. g. sve više upotrebljava termin "staljinista" za one koji su smatrani najdoslednijim sledbenicima Staljinove politike⁷¹).

Stoga smatram da se može zaključiti da staljinizam i kao ideologija i kao praksa nastaje kao rezultat fundamentalnih promena kako izvorne marksističke ideje socijalizma tako i revolucionarnih tekovina Oktobra. Uzmimo kao ilustraciju za ovu tvrdnju principe Pariske komune, koje je Marx smatrao bitnim za proletersku revoluciju: uništenje buržoaske države i pretvaranje institucije države u administrativni organ samoupravno organizovanih komuna; ukidanje vojske i policije kao instrumenata nasilja; princip izbornosti za sve funkcionere i pravo opoziva od strane birača, što je podrazumevalo odgovornost izabраниh predstavnika prema narodu (a ne prema instancama vlasti); sistem nagrađivanja u kojem je dohodak visoko-kvalifikovanog radnika mera raspodele dohotka, uključujući i najviše funkcionere — iz čega proizlazi da se nijedan princip i nijedna institucija klasnog društva ne mogu prosto preuzeti u toku proleterske revolucije, već se moraju ili radikalno izmeniti ili u njih ugraditi takvi korektivni mehanizmi, koji će omogućiti da oni funkcionišu u prilog socijalističkom preobražaju, a ne nasuprot njemu. Nijedan od ovih principa nije zadržan u staljinističkoj ideologiji, a u praksi staljinizma postignuti su sasvim suprotni rezultati: stvorena je moćna država kao instrument lične vladavine, hipertrofirana je uloga policije u službi terora ogromnih razmera, princip izbornosti partijskih i drugih funkcionera je zamenjen kooptiranjem i naimenovanjem, a opoziv su mogle vršiti samo više instance a ne birači, sistem nagrađivanja je otvoreno favorizovao društvenu nejednakost i davao prioritet funkciji a ne radu.

Dakle, staljinizam kao ideologija bitno odstupa od marksizma kao revolucionarne i kritičke teorije u sledećem: zamenjujući dijalektički način mišljenja jednodimenzionalnom perspektivom, staljinizam krajnje uprošćava složenu društvenu

71) Vid. S. Cohen, "Bolshevism and Stalinism", u *Stalinism*, str. 18—19.

stvarnosti i iz nje izbacuje delujuće protivrecnost, te pojam promene tumači čisto tehnicistički, uvodeći spoljašnje činioce kao pokretače društvenog razvoja (na ekonomskom planu – razvoj tehnike i sredstava za proizvodnju, na političkom – borba sa spoljnim neprijateljem); iz toga je sledila dalja redukcija u tumačenju dijalektike odnosa, pre svega na nivou filozofskog mišljenja – između subjekta i objekta – gde se gubi stvarni dijalektički odnos i zamenjuje mehaničkim odnosom između subjekta saznanja i saznanog predmeta (“teorija odraza”). te se data praksa pragmatički proglašava jednostranim kriterijumom istinitosti. Sa takvim radikalnim preobražajem značenja dijalektičkog mišljenja staljinistička ideologija je uspeła da odstrani sav revolucionarni i kritički sadržaj iz marksističke teorije, proglasivši partiju za jedinog arbitra u pitanjima istine, a državu za jedinog legitimnog pokretača i organizatora društvene promene, koja se priznaje samo ako je postulirana odozgo i ako se može kontrolisati iz jednog centra. Time je sav revolucionarni potencijal jednog masovnog pokreta uškopljen i zauzdan, te njegova revolucionarna usmerenost odstranjena, da bi bila zamenjena apologijom jake države kao “čuvara socijalističkog poretka”. Apologija zamenjuje kritičku svest jer su u staljinizmu svi oblici društvene svesti podređeni politici, kojoj treba da služe pokorno, te se praktično može govoriti o jednom jedinom obliku svesti – o ideološkoj svesti kao nanetnutom referentnom okviru za svaku svest. Nastojanje da se celokupna kultura ideologizuje i pragmatički podredi dnevnoj politici (što je bilo u velikoj meri i ostvareno u uslovima podržavljenja sredstava masovnih komunikacija), isključuje svaku kritičku rezonancu, kako u odnosu na zvaničnu ideologiju tako i u odnosu na stvarnost koju je ideologija tumačila na dvostruki način: s jedne strane, izmenivši osnovne ciljeve i vrednosti socijalizma, da bi ih uskladila sa praksom nononastajućeg klasnog društva, ideologija je takvu praksu proglasila za jedini realni socijalizam; dok je s druge strane, zahtevom da se “crne strane života” ne smeju isticati, već da naglasak treba staviti na “pozitivna dostignuća”, ideologija ulepšavala stvarnost, da bi se lakše progutale gorke pilule (proizvedene pod uticajem kako izokrenutih principa socijalizma, tako i same izokrenute stvarnosti). Stoga je takva ideologizirana, jednodimenzionalna svest, doista bila svest o “lažnoj stvarnosti” koja je i sama patila od jednostranosti prenaplašenog ekonomizma i tehnicizma, kao i političkog monolitizma, koji su činili vidljivi, površinski sloj stvarnosti sovjetskog društva, prikrivajući duboko, u njegovoj utrobi nepomirljive protivrečnosti i prigušene konflikte u jednom oštro diferenciranom društvu koje je nastalo u tridesetim godinama.

Takva “monolitna ideologija” čija je funkcija bila da prikrije monolitnost sovjetskog društva i favorizovanje sve jačeg klasnoj raslojavanja, najotvorenije je raskrstila sa marksizmom u shvatanju ciljeva socijalizma. Podižući zahtev za osvajanjem vlasti na stepen vrhovne vrednosti i krajnjeg cilja socijalizma, staljinizam prekida svaku vezu sa marksizmom, koji je u suštini teorija oslobođenja – kako u smislu opšteljudske emancipacije tako i emancipacije individua od hipertrofiranih kolektivteta (klase, države, nacije, institucija, i sl.). Suprotno tome, ideja emancipacije nema uopšte mesta u staljinističkoj ideologiji, jer su pojmovi slobode, demo-

kratije i ljudskih prava žrtvovani u korist totalitarne vlasti državno-partijske kontrole nad svim instancama života.

Staljinistička ideologija se na taj način javlja upravo u onom svetlu u kojem Marx vidi ideologiju kao "iskrivljenu svest", koja "vidi" samo one dimenzije stvarnosti koje želi da vidi, potiskujući i prikrivajući protivrečnosti koje je razdiru, i u tom smislu nudeći samo privid umesto stvarnosti; ali je ona i svest o "lažnoj stvarnosti", jer jednu deformisanu, jednodimenzionalnu stvarnost, koja hipertrofira ekonomsku i političku moć države i zamenjuje celokupno društvo, sa svim njegovim ljudskim potencijalom, državom, proglašava za univerzalni model socijalizma. Umesto da razrešava suprotnosti između ideološke svesti i stvarnosti tako što će kritički osvetljavati postojeću stvarnost da bi je prevazišla, čemu je težio marksizam, staljinistička ideologija služi učvršćivanju postojeće iskrivljene stvarnosti, koja se proglašava jedinim kriterijumom istinitosti (gde politika postaje mera dozvoljene istine).

Stoga u svom krajnjem rezultatu staljinistička ideologija postiže sasvim suprotno od onoga ka čemu je bila usmerena marksistička revolucionarna teorija, naime, ona pomaže ostvarenju besprimernog proboljavanja u najtotalitarnijem obliku, koji se može porediti jedino sa fašizmom. Sam ishod praktičnog otelotvorenja takve ideologije predstavlja dokaz protiv teze da se staljinistički sistem ostvarivao posredstvom marksističke ideje socijalizma, jer bi bez prevrata koji je Staljin izvršio i u samom marksizmu bilo neobjašnjivo kako je jedna revolucionarna, emancipatorska i kritička teorija mogla postati sredstvo za gušenje revolucije, za opravdavanje ropstva i eksploatacije i za uspešnu sterilizaciju filozofske i naučne misli – što je postignuto posredstvom staljinističke ideologije.

7.

Na kraju treba razmotriti i odnos ideologije i društvene prakse posle Staljina. Ranije smo videli stvarne domete "destaljinizacije" vodene odozgo, što se ideološki završilo na osudi "kulta ličnosti", a praktično na ograničavanju autokratskog režima i masovnog terora. Videli smo takode da nije ostvarena nijedna fundamentalna institucionalna promena koja bi dovela u pitanje analizirane principe staljinizma i kao ideologije i kao sistema.

Za vreme Hruščova se, međutim, zapaža jedna zanimljiva tendencija u ideologiji, naime, ponovo ulazi u upotrebu termin "samouprava", a odustaje se od termina "diktatura proletarijata" i namesto njega uvodi "narodna država". U svom govoru na Vrhovnom Sovjetu 1957. g. Hruščov obnavlja ideju o odumiranju države, uvodeći pojam "komunističko društveno samoupravljanje" kao perspektivu do koje će dovesti razvoj sovjetske državnosti u komunističkom društvu. Na XXII partijskom kongresu 1961. g. donet je program koji razrađuje tu ideju, precizirajući uslove koji će omogućiti odumiranje države, među kojima se pominje i pobjeda socijalizma u svetu kao uslov. Iako se ovaj projekt odnosi na dugoročni program (na daleku budućnost), to je prvi pokušaj korekcije staljinističke ideologije, ali

koji ima prevashodno ideološku funkciju (da obnovi lenjinističku terminologiju a ne da izmeni suštinu), jer pod "komunističkim društvenim samoupravljanjem" Hruščov misli prvenstveno na proširenje baze državno-administrativnog upravljanja, a ne na izmenu osnove na kojoj je izgrađena struktura vlasti u sovjetskom društvu.

Ipak je i ovako stidljiv i delimičan pokušaj obnove jednog izvornog principa marksizma bio podsticaj da se u društvenim naukama počne ponovo razmatrati ideja o odumiranju države i sve je više studija i članaka posvećenih tom problemu, kao i organizaciji samouprave (Tarschys navodi podatak da se samo od 1961. do 1963. g. pojavilo 78 naslova posvećenih ovoj temi. Među njima najveći broj autora samo popularizuje odluke prethodnog kongresa partije, ostajući u okvirima stare ideologije, kao što se moglo videti i iz tekstova citiranih u prethodnoj glavi. Ali pomenuti autor konstatuje da ima jedan broj i takvih radova u kojima se smelije pokreću pitanja decentralizacije i demokratizacije političkog upravljanja, ali koji uzimaju model komune kao osnovu za samoupravno društvo⁷²⁾). Raznolikost ovih napisa i različita upotreba termina "samouprava" pokazuje, s jedne strane, da su izvorni marksistički principi nadživeli staljinizam i da predstavljaju izazov post-staljinskoj politici, ali sa druge strane i da se poznate marksističke ideje, koje se samo na izgled obnavljaju, koriste na stari staljinistički način, pridajući im željeni smisao.

Rukovodstvo koje je smenilo Hruščova i vrlo brzo uklonilo tragove Hruščovljevih reformi i projekata (već se na XXIII i XXIV partijskom kongresu ne spominje program donet na XXII kongresu), shvatilo je da same ideje mogu imati pogubnu snagu za sistem, zato se više u zvaničnoj ideologiji ne govori o odumiranju države, već je taj problem implicite skunut sa dnevnog reda idejom "svenarodne države", navodno zato što više i nema potrebe za odumiranjem države.

To je bio jedini registrovani pokušaj uvođenja neke promene u ideologiji, ali je bio kratkog veka. Već u napisima početkom sedamdesetih godina dominira opet kao tema jačanje države u socijalizmu, uz dodatak da "socijalistička država" postaje "organ samoupravljanja".⁷³⁾

Stoga Medvedev smatra da je neo-staljinizam danas dominantna zvanična ideologija, a Avtorhanov naziva današnju sovjetsku ideologiju "prosvetnim staljinizmom".

Ali se današnje sovjetsko rukovodstvo sreće sa većim teškoćama kada je u pitanju upotreba ideologije i pozivanje na ideologiju da bi se pribavila legitimnost postojećem režimu. Teškoća nastaje najpre otud, što iza današnje sovjetske ideologije ne stoji nijedan neprikosnoveni autoritet koji bi snagom svoje autoritarnosti mogao gušiti sumnje i podozrenja, a u slučajevima kada to ne uspe, pozvati u pomoć silu i teror, što takođe današnje rukovodstvo ne može da koristi, budući da je

72) Vid. D. Tarschys, *Beyond the State, The Future Polity in Classical and Soviet Marxism*, str. 198. i dalje.

73) Vid. V.I. Alekseev, D.I. Kravčenko i E.G. Plimah, "Mifi 'etatizma i socializm bez mifov."

duh masovnog terora pogadao i njih samc te su ga se odrekli radi vlastite sigurnosti. Tako je današnja sovjetska ideologija ostala bez dva potpoma stuba, te bi se moglo reći da danas lebdi u vazduhu; drugim rečima, jaz između ideologije koja zvanično propagira komunizam i stvarnosti postao je mnogo vidljiviji. A to znači da je i hipokrizija partijske propagande prepoznatljivija i danas je veoma mali broj onih koji stvarno veruju u ono što im takva ideologija nudi. Zato se akcenat sve više pomera na ritualno-ceremonijalnu i simboličku funkciju ideologije, a otvorena apologija režima uz pomoć ideologije zamenjuje se fetišiziranjem pozitivističke društvene nauke, koja treba da pribavi "naučne dokaze" kao legitimaciju za režimsku politiku.

Sa detronizacijom Staljina ideologija je nepovratno izgubila sakralni karakter i današnje rukovodstvo više ne može da održava mit o "nepogrešivosti partije" uz pomoć ideologije, što je a priori isključivalo mogućnost kritike i pobune.

Mogli bismo se složiti sa Azraelom, da se uporedo sa starom izgrađuje nova menadžerska ideologija, koja dobija sve veću praktičnu vrednost i tiče pristalice i u najvišem državnom i partijskom aparatu. Možda će balansiranjem između ove dve, naizgled oprečne ideologije, vladajućoj klasi poći za rukom da odloži jaču krizu sistema, zahvaljujući, pre svega, tome što će stvoriti nove jake saveznike, čineći izvesne ustupke jednom značajnijem delu elite, a sa druge strane, što će učiniti svoju politiku popularnijom i u širim krugovima, igrajući na kartu tehnološkog napretka.

Malo je, međutim, verovatno da će tehnokratska ideologija u potpunosti zameniti "marksističko-lenjinističku" (staljinističku) zvaničnu ideologiju i sasvim je istisnuti iz društvenog života. Bar što se tiče procesa socijalizacije i indoktrinacije, vladajućoj klasi će i dalje biti neophodna stara ideologija, jer makoliko da je partijska birokratija danas spremna da se posluži tehnokratskom ideologijom i da podstiče menadžerski mentalitet, ona se ne može odreći svoga ideološkog "vjeruju", jer bi time odsekla granu na koju se u velikoj meri oslanja, budući da je u današnje vreme teško objektivno dokazati funkcionalnost partijske birokratije, te se, stoga, njena funkcija mora ideološki obrazložiti. (Ako bi se partijska birokratija odrekla uloge "čuvara ideološke čistoće" i izvršio "istorijske misije" proletarijata, ona bi morala ustupiti mesto tehnokratiji, jer bi ova bila sposobnija da dokaže efikasnost svoje politike). Doklegod se odumiranje partije bude odlagalo u nedogled i insistiralo na nužnosti partijskog rukovođenja, partijskom rukovodstvu će biti neophodna stara "marksističko-lenjinistička" ideologija, da bi dokazalo raison d'être partije i opravdanost nepromenjene strukture moći.

Stoga, sve one analize, u kojima se olako preneglašava sličnost u tendencijama razvoja Sovjetskog Saveza sa modernim kapitalističkim društvima, prenegrevaju činjenicu da se politička struktura vlasti u SSSR nije bitnije izmenila i da je pod tim uslovima malo verovatno da će partijska birokratija dobrovoljno učiniti radikalnije korake u pravcu menjanja strukture moći i partijske politike (što potvrđuje i stalno insistiranje na kontinuitetu sovjetske istorije). Zato se i održava jedan paradoks, da na ekonomskom, pa i na spoljno-političkom planu SSSR sve više

nalazi zajednički jezik sa kapitalističkim svetom, a istovremeno zaoštava ideološku borbu sa Zapadom, jer mu to služi kao alibi da sadašnje rukovodstvo nastavlja "nekompromisnu liniju partije u borbi za komunizam".

Ideologija je, dakle, neophodna Sovjetskom Savezu i danas da bi se održala sama institucija partije i odbranio njen monopolistički položaj u društvu, što bi bez ideološke indoktrinacije teško moglo da se opravda objektivnim razlozima (s obzirom na sve prisutniju krizu ekonomije i sve ozbiljnije izazove postojećem političkom sistemu). Ali dok je u Staljinovo vreme ideologija još pretendovala da vrši izvesnu "teorijsku" funkciju (funkciju objašnjavanja partijske linije), sedamdesetih godina njena je funkcija čisto instrumentalna, bez teorijskih pretenzija. Upotrebljavajući ideologiju kao skup dogmi koji je potrebno znati (ali ne i obavezno verovati u njih) i verbalno koristiti da bi se obezbedio pristup u redove vladajućih slojeva, današnje partijsko rukovodstvo održava simboličku vezu sa "revolucionarnom prošalošću" i pozivajući se na autoritet Lenjina, nastoji da sačuva vladajući položaj u društvu; istovremeno ono u svakodnevnom životu toleriše dezideologizaciju, naročito u poslovima stručno-tehničke prirode, otvarajući na taj način izvesne ventile koji smanjuju tenzije između ideologizacije i modernizacije.

Ono što čini sutiaciju potpuno novom jeste stvaranje novih idejnih horizonta odozdo, koje partijska birokratija sve manje može da kontroliše i usmerava po želji. U toj konfrontaciji zvanične ideološke svesti i nezvanične probudene samosvesti jednog dela društva već se događaju značajne promene, koje neće moći ostati bez posledica na dalje tokove društvenog razvoja.

V glava

STALJINISTIČKO TUMAČENJE OSNOVNIH VREDNOSTI SOCIJALIZMA

Da bi odgovorili na pitanje kako se ideologija transponuje u svest sovjetskih građana, potrebno je da predemo sa nivoa osnovnih principa na razmatranje postularanih vrednosti i poželjnih vrednosnih orijentacija, budući da vrednosni sistemi neposrednije deluju na stavove i ponašanje individua, pripremajući ih da žive u skladu sa dominantnom ideologijom.

Osnovne društvene vrednosti i vrednosne orijentacije svakog društva izvide se iz fundamentalnih ciljeva društvenog razvoja, jer se kroz vrednosti izražava ono što je poželjno u vidu "apstraktnih i trajnih standarda", koji omogućuju određenu orijentaciju društvenih grupa i individua i njihovo opredeljivanje za određene društvene akcije.¹⁾ Da bi društveni ciljevi bili prihvaćeni od strane članova društva potrebno je da oni interiorizuju određeni sistem vrednosti, koji postaje deo njihove svesti i služi im kao merilo u izboru poželjnih alternativa i modela ponašanja u praktičnoj društvenoj aktivnosti. Pojedinci, međutim, ne usvajaju pojedinačne vrednosti već određeni kompleks poželjnih stavova koji se konstituišu u "vrednosnu orijetnaciju" koja usmerava težnje i akcije individua.²⁾

Stoga su vrednosni sistemi i vrednosne orijentacije onaj posrednik koji povezuje ideološku strukturu društva i idejno-političku usmerenost članova društva, pokazujući u kojoj meri su opšti društveni ciljevi transponovani u sistem poželjnih vrednosti, da bi postali deo personalne strukture članova društva. Drugo pitanje, tj. u kojoj se meri prihvaćene vrednosti praktikuju u društvenom ponašanju članova društva, zahteva da se empirijski prouči saglasnost (odnosno nesaglasnost) između stavova i ponašanja.

Cilj ove analize je, u prvom redu, da ustanovi koji se vrednosni sistemi i vred-

---

1) Vid. C. Kluckhohn, "Values and Value-Orientations", u Parsons & Shills (eds), *Towards a General Theory of Action*, 1959, str. 2.

2) Vid. F. Kluckhohn & Strodtbeck, *Variations in Value Orientations*, 1961, str. 4.

nosne orijentacije izvode iz zvanične ideologije i sugerišu članovima društva kao najpoželjniji. O prihvatanju i praktikovanju sugerisanih društvenih vrednosti moć ćemo govoriti samo uzgredno, jer za sistematsku analizu toga problema nedostaje potrebna evidencija.

1.

Ako je osnovni cilj proleterske revolucije oslobađanje radničke klase i drugih ugnjetenih slojeva društva i postizanje takve društvene jednakosti koja omogućuje svim članovima društva da sami uređuju celokupni život i zadovoljavaju svoje ljudske potrebe (Sweezy), proizlazi da je merilo vrednosti u socijalizmu oslobođena ličnost, pošto samo slobodni pojedinac može biti nosilac emancipatorskih ciljeva ugrađenih u ideju socijalizma. Iz toga dalje sledi, da društveni razvitak mora biti u funkciji emancipacije čoveka, a to znači, da podređivanje ljudskog razvitka i oslobođenje čoveka ciljevima postojećeg društvenog sistema ne može biti postavljeno kao osnovna komunistička vrednost.

Takvu emancipatorsku tradiciju marksizma snažno je podržao Gramsci, koji je video istorijski smisao proleterskog pokreta u tome da nosi "klicu slobode", a smisao delovanja komunističke partije u tome da bude oruđe tog oslobođenja.³⁾

"Komunistička partija je oruđe i istorijski oblik procesa unutrašnjeg oslobođenja po kome radnik od izvršioca postaje pokretač, od mase postaje vod, od ruke postaje mozak i volja. U formiranju komunističke partije nailazi se na klicu slobode. . ." — pisao je Gramsci.

Drugim rečima, suština preokreta koji nosi komunistički pokret, za razliku od svih pokreta građanskog društva, jeste u tome što on teži opšteljudskoj emancipaciji (a ne parcijalnom oslobođenju jedne klase), što podrazumeva da se sam čovek javlja kao najviša vrednost, te da ne sme biti pretvoren u sredstvo ni za kakve "više ciljeve". Iz toga se daljom konkretizacijom izvode sledeće komunističke vrednosti: sloboda ljudskog čina i razvijanje stvaralačkog potencijala individua; samopotvrđivanje ličnosti kroz vlastito stvaranje unutrašnjeg i spoljašnjeg sveta, udruživanjem individualnih snaga putem slobodnih asocijacija; razvijanje individualnih i društvenih potencija koje omogućuju kako samoostvarenje pojedinaca tako i društveni napredak, usaglašavanje individualnih i društvenih interesa u uzajamnom podsticanju prosperiteta zajednice i ličnosti; jednakost u društvenim odnosima i isključenje svake hijerarhijske podređenosti i jednostrane zavisnosti pojedinaca od drugih pojedinaca i kolektiva. A budući da je komunizam proces, a ne jednostranim činom uspostavljeno stanje (etablirani poredak), oslobođenje čoveka i njegovo osposobljavanje da preuzme upravljanje društvom takođe je proces, te je, stoga,

3) A. Gramsci, *Izabrana dela*, 1959, str. 338.

kritičnost i nenirenje sa već ostvarenim, što revolucionarni duh podrazumeva, takode bitna vrednost komunističkog društva. Međutim, kako su pokret za oslobođenje proletarijata i opšteljdska emancipacija inoguci samo kao svetski proces, pretpostavljene su kao vrednosti i internacionalizam i solidarnost međunarodnog komunističkog pokreta. Splet svih ovih vrednosti obrazuje sindrom revolucionarne autonomne vrednosne orijentacije, koja je istovremeno i pretpostavljena u definiciji komunizma, ali predstavlja i glavnu uporišnu tačku u ostvarenju ciljeva proleterске revolucije.

Rezultati dosadašnjih socijalističkih revolucija (koji nisu ispunili revolucionarna očekivanja) ne mogu se objasniti ni samo nerazvijenošću društava u kojima su se zbile revolucije, niti nezrelošću njihove demokratske tradicije: neophodno bi bilo posvetiti dužu pažnju i odstupanju od komunističkih vrednosti, koje je zapaženo u ovim pokretima, da bi se objasnilo kako je bilo moguće da dode do zaokreta od Oktobarske revolucije ka staljinizmu (a šire gledano – do staljinizacije revolucionarne teorije i pokreta) i da se staljinistički sistemi održe sve do današnjih dana.

Može se reći da se revolucionarna generacija boljševika odgajala na pomenu-tim komunističkim vrednostima, što potvrđuju svi pokreti "leve opozicije", a što se kao revolucionarni etos obnavlja u post-staljinском periodu.

Postoji, međutim, na samom početku jedna bitna modifikacija u komunističkoj etici boljševika, što se može objasniti uticajem ruske tradicije, ali i istorijskim okolnostima pod kojima nastaje ruski komunistički pokret. Naime, reč je o anti-individualističkoj orijentaciji, što ruske boljševike vodi u preneglašeni kolektivizam i u depersonalizovano shvatanje ciljeva komunizma, te se više naglašava suprotstavljenost kolektivnog individualnom nego potreba njihovog sklada (ističe se supremacija kolektivnog nad individualnim kao vrednost) i žrtvovanje individualnog u korist društvenog. Tu nastaje bitna izmena evropskog duha marksizma, koji je izrastao na humanističkoj i liberterskoj tradiciji Francuske revolucije i Pariske komune, za razliku od boljševizma koji je rođen u uslovima ruskog samodržavlja i u tradiciji dugotrajne ilegalne borbe, koja je preneglasila samopožrtvovanje pojedinaca u ime višeg cilja. Stoga se akcenat pomera sa opšteljdske emancipacije, što uključuje i oslobođenje ličnosti, na oslobođenje, u prvom redu, klase, što je u boljševičkoj tradiciji označavalo da je masa pretpostavljena pojedincima. U skladu sa tim su i elementi asketskog morala prve revolucionarne generacije boljševika (nasuprot Marxovom shvatanju o "bogatstvu potreba"), budući da su društveni interesi i društvene potrebe bili pretpostavljeni individualnim, što se moglo razumeti kao nužna politička strategija u poznatim uslovima tadašnje Rusije, ali se ne može opravdati i pretvaranje takvih stavova (koji su bili izazvani tadašnjim prilikama siromaštva i oskudice) u principe, koji će potisnuti druge izvornije komunističke vrednosti.

Ali za razliku od staljinističkog vrednosnog sistema i etike, u boljševičkom revolucionarnom etosu kolektivizam se kao vrednost ne suprotstavlja vrednosti individualnog i subjektivnog, na taj način, da potire ovaj drugi pol ili da ga definiše

kao "negativnu vrednost", već se samo u hijerarhiji vrednosti stavlja na više mesto. O tome svedoči literatura iz tog perioda kada govori o revoluciji i liku revolucionara; revolucija još nije obezličena i institucionalizovana, ona je deo života revolucionarnih subjekata, koji u nju unose sve svoje strasti i sposobnosti i kroz nju se potvrđuju. Ali iako deo nje, subjekti revolucije još nisu njeni apologeti, oni je stalno kritički posmatraju i procenjuju sa stanovišta komunističkih vrednosti (videti analizu sovjetske literature dvadesetih godina u III glavi I dela). To dokazuje i činjenica da se svekolika aktivnost toga perioda (ne samo u kulturi, već i u politici i u samoj partiji) ne može predstaviti jednobojno (ponajmanje sivo), jer je duh pobunjenog stvaralaštva širokih razmera na delu potvrđivao fundamentalne komunističke vrednosti.

Razliku između boljševičke i staljinističke etike Redlih vidi u tome što se prva može nazvati etikom "buntara", dok je druga etika podanika (tj. poklonika vlasti); te dok su u boljševičkoj etici moralna odgovornost i revolucionarna savest osnovni elementi, staljinizam to preokreće u "odgovornost prema partiji" (umesto odgovornosti pred vrednostima revolucije) i u "partijsku savest". Stoga je u ovoj drugoj osnovni etički stav predanost, što nije ništa drugo do dobrovoljno odricanje od slobode i povinovanje heteronomnoj volji (vlasti, partiji). (Redlih, Isto, str. 153).

U staljinizmu se mogu razlikovati dve faze u preobražaju komunističkog sistema vrednosti: prva počinje od 1924. godine i poklapa se sa periodom pripreme staljinističkog sistema, a druga nastaje u periodu stabilizacije izgrađenog birokratskog poretka.

U skladu sa preokretom koji priprema već sredinom dvadesetih godina, kada održanje vlasti postaje osnovni cilj "socijalizma", Staljin bitno menja i poželjnu vrednosnu orijentaciju, koja treba da bude u funkciji novog kursa partije. Revolucionarna vrednosna orijentacija koja naglašava: smelost i nezavisnost duha, autonomnu inspiraciju i samoodgovornost, kritičnost i samoaktivnost, koja se podgreva stvarnom privrženosti komunističkim ciljevima – više nije primerena ciljevima staljinističke politike. Nasuprot tome, bilo je neophodno zasnovati novu vrednosnu orijentaciju, te Staljin već 1925. g. ističe kao osnovne vrednosti koje partija propagira: duh discipline ("gvozdenu disciplinu"), jedinstvo volje, autoritet partije i dobrovoljno potčinjavanje odlukama partije (Osnovi lenjinizma).

Suština takvog preokreta, koji je nagovešten još za vreme Lenjina, jasno je nazrela Roza Luxemburg, ukazujući na to da se "organizovana pobuna klase koja se bori za svoje oslobođenje" tu pretvara u "ropsku poslušnost potčinjene klase". Time je ruski radnički pokret stavljen pod tutorstvo partijskog rukovodstva i sputana njegova samodelatnost i slobodna inicijativa.⁴⁾ Iako Roza Luxemburg ovde govori o klasi a ne o pojedincu, suština njene kritike je u tome da ukazuje na nemogućnost da se pomoću "ropskog duha" izvrši oslobođenje koje je pretpostavljeno u socijalizmu.

4) R. Luxemburg, *Izabrani spisi*, 1974, str. 90, 98 i 100–101.

Otada se obezličene čoveka i gušenje njegovog personalnog identiteta javlja kao ideal "sovjetskog čoveka", što je Makarenko precizno izrazio sledećom rečenicom:⁵⁾

"Čovek kod koga preovladuje kolektivna perspektiva nad ličnom javlja se kao čovek sovjetskog tipa".

Sa zaokretom koji Staljin čini u ideologiji i u političkoj praksi sve se više uobličuje jedna heteronomna vrednosna orijentacija, koja obnavlja tradicionalne i nacionalne vrednosti (što se naročito uočava kada je zvanično usvojena ideja o pobedi socijalizma u jednoj zemlji). Koristeći se studijama koje su se iscrpno bavile proučavanjem vrednosti u sovjetskom društvu, a oslanjajući se i na radove sovjetskih teoretičara i ideologa, može se sačiniti lista dominantnih vrednosti (tj. onih vrednosti koje se zvanično propagiraju) u epohi staljinizma. Ta lista bi sadržala sledeće vrednosti: patriotizam ("socijalistički patriotizam"⁶⁾ kao nesumnjivo prva vrednost u hijerarhiji staljinističkih vrednosti), predanost borbi za komunizam (što podrazumeva političku lojalnost postojećem režimu jer se ovaj identifikuje sa politikom borbe za komunizam), ideološka čistoća, klasno stanovište i partijnost (što verbalno sugerira predanost ciljevima radničke klase, ali budući da se partija predstavlja kao suvereni zastupnik tog interesa, to u stvari znači sprovođenje partijske linije u svakoj oblasti delatnosti, što uostalom termin "partijnost" potvrđuje), **beskompromisni stav prema neprijateljima socijalizma**. Ova prva grupa poželjnih vrednosti bi se mogla izraziti terminom politička lojalnost, što potvrđuje da su u staljinističkom sistemu političke vrednosti superiorne nad svim drugim vrednostima, budući da je i sam staljinizam "političko društvo". Zatim dolaze vrednosti koje se odnose na poželjni tip društvenog ponašanja pojedinaca: prioritet kolektivnog interesa (ovaj vrednosni stav je tako formulisao da obeleži individualni interes kao negativnu težnju, naglašavajući da je pravi društveni odnos samo onaj u kojem je individualno supsumirano pod kolektivno); **samožrtovanje**, poštovanje autoriteta (podrazumevajući a priori gde je osnovni izvor autoriteta, tj. da vrhunski autoritet uvek dolazi od partije, odnosno od njenog vode); rad kao vrednost po sebi (što se svodi na identifikovanje čoveka sa radom, a razvijanje ljudskih potencija zamenjuje usavršavanjem radnih sposobnosti); disciplina (što sadrži dva zahteva: jedan je da se pokorno sledi politika partije, a drugi, da se slede radni nalozi. To su sovjetski teoretičari izrazili kao "umeti biti objektom upravljanja"⁷⁾). I najzad, na najkon-

5) Citirano prema G.L. Smimov "Ka voprosu o koncepciji socialističkogo tipa ličnosti", Voprosi Filosofii, no. 1, 1971, str. 33.

6) Rostov konstatuje da se u ovoj kovanicu kombinuje ideološka forma sa nacionalističkim sadržajem (Isto, str. 205), a H. Smiđi ističe da je pojam "rodjina" (otadžbina) osnovni simbol koji zamenjuje slobodu i demokratiju (Isto, str. 371).

7) Vid. I. Kravčenko i V. Markov, "Naučno-tehničkij progres i razvitije ličnosti pri socializme", Voprosi Filosofii, no. 9, 1971, str. 36.

kretnijem nivou formulisane su vrednosti u skladu sa shvatanjem industrijalizacije kao primarnog cilja: produktivnost, takmičarstvo, tehnološki razvoj i razvoj radne snage (proizvodnih snaga).

Vrednosnu usmerenost sovjetskog društva formuliše Smirnov na sledeći način:⁸⁾

"Socijalistička ličnost nastupa kao *idejna ličnost*, koja na prvo mesto stavlja *opšti interes*. . . Socijalistička ličnost objedinjuje *bezuslovnu predanost* komunizmu, znanje i razumevanje teorije i politike komunizma i *visoku kvalifikaciju* koja odgovara stepenu naučno-tehnološkog progressa". (kurz moj)

Takvu ličnost odlikuje "visok stupanj integracije", konstatuje autor, a to ne znači ništa drugo, kao što se iz prethodnog teksta može konstatovati, nego dobru prilagodенost individue datim društvenim uslovima.

U "Moralnom kodeksu graditelja socijalizma" (koji je kodifikovan na XXII partijskom kongresu 1961. g.) na prvom mestu stoje sledeće vrednosti: 1. predanost komunističkim ciljevima, ljubav prema socijalističkoj otadžbini i drugim socijalističkim zemljama, 2. predani rad za dobrobit društva, 3. zainteresovanost za čuvanje i uvećavanje narodnog bogatstva, 4. visoko osećanje društvene dužnosti, netolerantnost prema akcijama štetnim za javni interes, 5. kolektivizam i drugarska uzajamna pomoć. Među ostalim vrednostima istaknute su i sledeće: "beskompromisan stav prema nepravdi, parazitizmu, nepoštenju, karijerizmu i grabljivosti za novcem", kao i "beskompromisni stav prema neprijateljima komunizma, mira i slobode naroda".⁹⁾ Kao što se iz navedenog vidi, nijedna personalna vrednost nije našla mesta u "moralnom kodeksu", koji pretenduje da izrazi komunističku vrednosnu usmerenost sovjetskog čoveka: ni ljudsko dostojanstvo, ni lični integritet, ni samorazvitak ličnosti — ne ulaze u staljinistički formulisanu osnovnu društvenu vrednosnu orijentaciju.

Potpuno sledeći takvu orijentaciju sociolog Harčev formuliše tri osnovne vrednosti: služenje otadžbini, služenje narodu, i ispunjenje moralnog duga (tj. on određuje sve vrednosti u smislu dužnosti).¹⁰⁾ A.V. Vojtko ističe da je pri proučavanju socijalizacije najvažnije otkriti one crte karaktera koje izražavaju društvene osobine ličnosti, pomoću kojih se ostvaruje prilagođavanje društvenoj sredini.¹¹⁾

8) G.L. Smirnov, Isto, str. 30 i 34.

9) Navedeno prema Paul Hollander, *Soviet and American Society*, str. 148–149. Navedeni stavovi 3 i 4 i poslednji mogu se uzeti kao pokazatelji koji dokazuju neuspeh dosadašnje indoktrinacije u formiranju "novog čoveka", budući da se oseća potreba da se u "Moralnom kodeksu" šezdesetih godina posveti toliko mesta borbi protiv nepoželjnih stavova.

10) Vid. A.G. Harčev, "Vospitanje i žiznedejatel'nost ličnosti", *Voprosi Filosofii*, no 12, 1975, str. 70.

11) Iz diskusije za okruglim stolom "Naučno-tehničkaskaja revolucija i formirovanje novogo čeloveka", *Voprosi Filosofii*, no. 7–8, 1975, str. 38.

Ovakvu isključivost društveno usmerene vrednosne orijentacije, koja potpuno eliminira ličnost, precizno formulišu Frolova i Plaksnij kada definišu "razumne potrebe" sovjetskog čoveka: 1. potrebe koje odgovaraju objektivnim mogućnostima društva, 2. koje izražavaju usaglašenost potreba ličnosti i kolektiva, 3. koje izražavaju usaglašenost potreba ličnosti i njenih radnih zadataka i sposobnosti, 4. koje izražavaju sklad između težnji ličnosti i njenog društvenog položaja u podeli rada.¹²⁾ U duhu kolektivističke i heteronomne vrednosne orijentacije ovde usaglašenost potreba ličnosti sa društvenim potrebama ne može značiti ništa drugo nego podređenost ličnih potreba društvenim. Kada se pade od toga da je društvo uvek merilo onog što je poželjno, onda je ličnost ta koja treba da se usaglašava, čak i postojećoj podeli rada i iz nje izvedenoj raspodeli društvenih položaja (u buduću da su društveni položaji u društvenom sistemu sovjetskog društva distribuirani nejednako, kao što se moglo videti iz prethodne analize, to znači da pojedinci moraju da se prilagode postojećoj društvenoj nejednakosti i uslovima koji karakterišu klasno društvo). U ovakvoj definiciji potreba nema mesta potrebi za stvaralaštvom i za kritičnošću subjekta, koje proizlaze iz potrebe da čovek menja svoj svet, jer je zadatak pojedinca u sovjetskom društvu, pre svega, da usaglasi svoje interese i potrebe sa definisanim potrebama sistema, da bi mu se mogao prilagoditi, te u krajnjoj liniji, da bi sistem mogao opstati.

U vrednosnom sistemu sovjetskog društva, od Staljina do danas, kolektiv je jedini priznati "subjekt društvenog života", te su moralne norme "zakoni kolektivnosti".¹³⁾ Stoga je tip "kolektivistički orijentisanog čoveka" pravi tip sovjetske ličnosti.¹⁴⁾ A da bude sasvim jasno do koje mere kolektivistički princip teži obezličanju čoveka, Glezerman precizira šta znači "opšti interes", formulišući ga kao "zainteresovanost za brzi razvitak i usavršavanje socijalističke proizvodnje, za učvršćivanje društvenog poretka i njegovo pretvaranje u komunistički".¹⁵⁾ Na osnovu toga moralnost ličnosti se izvodi iz rezultata "društveno-korisne delatnosti".¹⁶⁾

Pada u oči da se nigde ne spominje sloboda kao vrednost, što logično sledi iz ovakve heteronomne vrednosne usmerenosti i autoritarne moralnosti. Pripadajući bez ostatka kolektivu, ličnost ne može imati slobodu (ni savesti, ni akcije), jer izbor ne vrši pojedinac, već je sve određeno "generalnom linijom partije", a pojedini

12) Iz diskusije za okrugim stolom "Socialno-filosofski problemi vospitanija sovjetskoj molodjoži", *Voprosi Filosofii*, no. 6, 1975, str. 122.

13) Vid. B.V. Knjazev i V.P. Ratnikov, "Kolektiv kak tip istoričeskoj socijalnoj obščnosti", *Filosofskie Nauki*, no. 1, 1972, str. 27 i 28.

14) Vid. Aleksejev, Kravčenko i Pljmak, "Mifi 'etatizma' i socializm bez mifov", *Voprosi Filosofii*, no. 5, 1971, str. 60.

15) Iz diskusije "O socijalnoj strukturi sovjetskogo obščestva", *Voprosi Filosofii*, no. 5, 1966, str. 145.

16) T.S. Lapin, "Aktivnosti ličnosti v svete komunističeskoj moralji", *Voprosi Filosofii*, no. 9, 1966, str. 125.

ncima ostaje samo da se uključe u takvo "aktivno menjanje života" – konstatuje Berdjajev¹⁷⁾ (što je Redlih nazvao "aktivnom neslobodom").

Dominantnu vrednosnu orijentaciju ovog tipa karakteriše: etika dužnosti, kolektivistički etos (koji sugerira rasep između privatne i javne ličnosti), nekritički optimizam, pseudoaktivizam (u smislu pasivnog prihvatanja direktiva i njihovog izvršavanja), afirmacija društvene stvarnosti (nasuprot samopotvrđivanju ličnosti), verovanje u istorijsku rukovodeću misiju partije (kojoj se pojedinci moraju slepo potčiniti, nasuprot kritičkom istraživanju društvenih mogućnosti), orijentacija na ideološku svest (nasuprot samosvesti). Jednom rečju, dominantna vrednosna orijentacija sovjetskog tipa podstiče heteronomni i autoritarni moral, koji zamenjuje lično društvenim i priznaje samo one vrednosti koje se odozgo postuliraju i tretiraju kao jedini kriterijumi ne samo moralnosti nego i normalnosti.

Prema partijskoj definiciji normalnosti nesaglasnost i buntovništvo se ocenjuje kao mentalna bolest, jer u društvu u kojem se etika pretvara u "politički instrumentalizam", gde se briše svaka razlika između moralnih i političkih vrednosti,¹⁸⁾ sve što se suprotstavlja ili odstupa od politički propisanog ponašanja, predstavlja ne samo moralnu već i mentalnu aberaciju, budući da je normalna osoba samo ona koja se dobro prilagodila takvim zahtevima. O tome je Solželjicin pisao:¹⁹⁾

"Kada mislite drukčije nego što je propisano – to znači da ste nenormalni. A što se tiče dobro prilagođenih ljudi, oni moraju misliti isto".

2.

Proučavanje dominantnih vrednosti i vrednosne orijentacije ne znači da se pretpostavlja da postoji jedan jedini sistem vrednosti, tj. da su propagirane i zvanično poželjne vrednosti istovremeno i opšteprihvaćene u svim slojevima društva. Iako nema dovoljno analiza koje bi potvrdile pretpostavku da je monolitnost vrednosne orijentacije u sovjetskom društvu mit, postoje neke naznake koje potkrepljuju takvu pretpostavku: pre svega, snažni otpori koji su se ispoljavali sve do pred kraj tridesetih godina, od strane stare boljševičke garde koja je ovakav preokret tretirala kao izdaju revolucije; početkom tridesetih godina ponovo se insistira na pojačanoj indoktrinaciji u sistemu vaspitanja i obrazovanja, što dovodi do preo-

17) N. Berdjajev, Isto, str. 124–125.

18) Vid. H. Marcuse, *Soviet Marxism*, str. 189.

19) Citirano prema predgovoru V. Bukovskog za knjigu S. Bloch & P. Reddaway, *Russia's Political Hospitals*, 1978, str. 180. Bukovski navodi i tekst komisije Serbskog Instituta, koja je Gūngorenka proglasila bolesnim, na osnovu sledeće dijagnoze: "Njegovo psihičko stanje karakteriše prisustvo reformističkih ideja, a posebno ideje o reorganizaciji državnog aparata" (str. 107).

rijentacije na autoritarno stanovište (ova tendencija se obnavlja sedamdesetih godina), što ukazuje na to da nisu postignuti poželjni rezultati; četrdesetih godina dolazi do zaoštavanja kursa partijske kontrole u kulturi ("ždanovština") i do ponovljenih zahteva da literatura mora da služi "vaspitavanju masa" (a isto se obnavlja i krajem šezdesetih godina), što znači da sva druga sredstva nisu bila dovoljna; uočavaju se brojne manifestacije nepoželjnog ponašanja, naročito među radništvom i seljaštvom u radnom procesu, kao i porast kriminala i slično, što primorava partijsko rukovodstvo da na svakom partijskom kongresu ponavlja zahtev za "ispunjnjem društvenog duga" u kojem najvažnije mesto pripada disciplini i borbi protiv "štetočina".

Nema sistematskih analiza koje bi pokazale koje su vrednosti suprotstavljene dominantnom (zvaničnom) sistemu vrednosti i od strane kojih slojeva društva (takve analize nisu vršene u Sovjetskom Savezu zbog važećeg shvatanja da se zvaničnim vrednostima ništa ne može suprotstaviti, jer se i dominantna vrednosna orijentacija tretira kao izraz "istorijske nužnosti"). Može se, međutim, pretpostaviti, na osnovu indirektnih pokazatelja, da u ranom periodu razvoja staljinizma revolucionarna vrednosna orijentacija predstavlja osnovni suprotstavljeni sistem vrednosti naspram preovlađujućeg staljinističkog usmerenja i da su njegovi nosioci prvenstveno stari boljševici, učesnici Oktobarske revolucije, uz izvesnu podršku aktivnijeg radništva i humanističke inteligencije, dok je glavni nosilac dominantne (staljinističke) vrednosne orijentacije bila partijska birokratija, koja se tada počinje konstituisati kao poseban sloj. Kada je reč o tom periodu, može se pretpostaviti da vrednosti potrošačkog društva još nisu imale uticaja na ponašanje članova sovjetskog društva.

Ali što se sovjetsko društvo sve više diferenciralo i birokratija učvršćivala kao privilegovani sloj, kome je bilo u interesu podsticanje razvoja srednje klase kao pouzdanog saveznika, to se politika sve više orijetnisala na kompromis između političkih vrednosti i malograđanskih vrednosti privilegovanih klasa. Mada se zvanično i dalje insistiralo na "političkim vrednostima" i kolektivističkom etosu, sa sve snažnijim podsticanjem diferenciranih dohodaka i dodatnih privilegija, zapazala se težnja ka "privatizaciji vrednosti" i zaštiti privatnih interesa. Najpouzdaniju potvrdu za to pruža "soc-realistička" literatura tridesetih godina, u kojoj dolazi do veličanja etosa srednje klase. Vera Dunhamova, koja je izvršila opsežnu analizu "soc-realističke" literature (pred kraj tridesetih godina i posle II svetskog rata)²⁰ utvrdila je značajne promene u vrednosnoj orijentaciji u odnosu na raniji period (period pripreme staljinističke kontrarevolucije), pokazujući da je u tom periodu došlo do značajne saglasnosti između dominantnog vrednosnog sistema koji postulara vladajuća klasa i vrednosne orijentacije srednje klase. Preokret se ogledao, pre svega, u tome što se podržavala sve veća orijentacija na privatni život i privatno posedovanje i što su u prvom planu naglašavane materijalne vrednosti. Nove vrednosti koje su se u tom periodu tolerisale u svakodnevnom životu, potiskujući politizi-

20) Vid. V. Dunham, In Stalin's Time.

rane i ideologizirane vrednosti iz prethodnog perioda, bile su: materijalni progres i obilje, društveno napredovanje (karijera), prestiž, moć, društvena sigurnost ("miran život"), privatizacija poseda (sve se više isticala važnost materijalnih objekata: kuće, nameštaja u stanovima, dobrog života i sl.).

Od ideološkog i "podruštljenog" shvatanja sreće²¹⁾ prelazi se na malograđansko privatizovano shvatanje sreće – u smislu materijalno situiranog porodičnog života. (Dunhamova saopštava da je najčešća tema "soc-realističke" literature ovog perioda "sreća domaćeg života" u obilju materijalnih predmeta.²²⁾ Radnici, njihov život i rad, sve su ređe predmet ove literature, već ih zamenjuju "prosperitetnije klase", koje vode "pun život" (što znači život obilja u kvantitetu dobara). Sovjetski građanin, kome je režim omogućio da stekne vlastita dobra, postaje zainteresovan za očuvanje takvog režima, jer mu ovaj obećava ostvarenje "privatne sreće". Interesi pripadnika srednje klase i interesi partijske birokratije se poklapaju u pogledu spremnosti da "krajnje ciljeve komunizma" odlože i pomere u nedoglednu budućnost, a da se u svakodnevnom životu zadovolje malograđanskom etikom (V. Dunham, str. 132).

Ipak, može se pretpostaviti da u periodu stabilizacije staljinizma uporedo postoje dva vrednosna sistema: dogmatizovano shvatanje "predanosti ciljevima komunizma" i kolektivističkog etosa – što je podržava jedan deo vladajuće klase, i orijentacija na "privatizaciju vrednosti" – što se pod uticajem zahteva srednje klase podstiče od strane drugog dela birokratije, naročito privredne.

Sve do pedesetih godina činilo se da je revolucionarni etos doživeo krah i da nije nadživeo staljinističke čistke.

Međutim, otvaranje perioda destaljinizacije u pedesetim godinama potvrdilo je da se pojavila jaka potreba za vrednosnom reorientacijom i to u smislu obnove "idealističkog i optimističkog revolucionarnog etosa" dvadesetih godina (videti prethodnu analizu literature iz tog perioda, u kojoj je pružen pregled vrednosti koje se otada ističu kao imperativne). Ponovo na scenu stupa humanistička orijentacija sa obnavljanjem zahteva za pravom ličnosti na sopstveni razvitak i na autonomnu orijentaciju. Ponovo se ističu kao vrednosti: stvaralaštvo bez diktata i cenzure, samopotvrđivanje, istinoljubivost (što podrazumeva kritičnost), sloboda pojedinaca, ljudska prava (nasuprot rigidnoj etici dužnosti), takvo shvatanje društvenog prosperiteta koje obezbeđuje razvoj ličnosti i ostvarenje sreće čoveka kao

21) Vid. P. Hollander, Isto, str. 155.

22) Vid. V. Dunham, Isto, str. 35–37. Da je soc-realistički orijentisana umetnost izražavala taj malograđanski etos, o kojem govori V. Dunham, uverila sam se i sama početkom šesdesetih godina, prilikom posete galeriji soc-realističkog slikarstva, u kojoj su dominirala platna sa kojih je zračila "malograđanska sreća" bogatog i stabilnog porodičnog života, uz obilje materijalnih predmeta. To potvrđuju i iskazi Ilje Erenburga, koji piše: "Ukusi pre-revolucionarnog malograđanina su zadovoljavali obrazac lepote u tom periodu" (Vid. I. Enerburg, Ljudi, godine, život, knj. III–IV, str. 277).

Isto svedočanstvo pruža i Ciliga, opisujući malograđansko ponašanje birokrata i njihovih porodica u tridesetim godinama. On plastično prikazuje taj malograđanski mentalitet i njihovo osećanje da pripadaju jednoj povlašćenoj kasti, koja je živela sasvim drugačijim životom od radništva, ponašajući se kao "novi bogataši" (Vid. Isto, str. 48 i 118).

pojedina. Videli smo da su nosioci te nove humanističke orijentacije uglavnom predstavnici humanističke inteligencije i mlađe generacije, ali se u poslednje vreme javljaju i pokreti radnika, čiji zahtevi pokazuju da su inspirisani istim vrednostima. Najkraće, vrednosna orijentacija koja danas snažno oponira zvaničnom i još uvek staljinističkom sistemu vrednosti, može se okarakterisati kao humanistička i personalistička (što se ne sme mešati sa individualizmom), jer vrednosti slobodne neotuđene ličnosti čine njen dominantni sadržaj.

Iako je do pedesetih godina izgledalo da je konformistička orijentacija postala deo strukture ličnosti sovjetskih građana, burne pedesete godine su iznenada otkrile da je to bila samo prinudno nametnuta maska, koju su mnogi požurili da zbacе čim je klima terora počela da popušta.

Iz tih razloga Staljinovi naslednici se nisu pozivali na revolucionarni etos, već su, naprotiv, naglašavali da vrednosti autoriteta, discipline i lojalnosti ostaju neizmjenjene i dalje, igrajući ključnu ulogu u određivanju društvenog ponašanja. Jedini ustupak koji su Staljinovi naslednici bili spremni da učine, a u vezi sa opravdanim zahtevima za poboljšanje životnog standarda stanovništva, bila je veća tolerantnost prema vrednostima potrošačkog društva. Može se, čak, pretpostaviti da je samo rukovodstvo podsticalo potrošačku orijentaciju, uprkos privrednim teškoćama koje su usled toga nastajale (nedostatak roba za zadovoljavanje naraslih apetita), da bi, na taj način, odvratilo pažnju od sve veće prisutnosti nekonformističkog ponašanja u oblasti politike i kulture. (Hruščov je u isto vreme obećavao više roba široke potrošnje i izvesnu liberalizaciju u ekonomiji, ali je upozoravao da se liberalizacija u kulturi neće trpeti).

Sa Brežnjevim nastupa "moderniji kurs" i preovlađuje tehnicistički etos, što nije ništa drugo nego obnova staljinističkog kursa iz druge faze samo u modernijem ruhu, sa osloncem na novu srednju klasu koju sačinjavaju menadžeri i tehnički stručnjaci različitog tipa. Ali kao što ni u Staljinovom periodu podsticanje etosa srednje klase nije značilo odbacivanje sistema autoritarne moralnosti, to se ne podrazumeva ni u Brežnjevljevo vreme, već se može reći da izlaženje u susret zahtevima potrošačkog društva i menadžerskog mentaliteta ima za cilj da spreči obnavljanje revolucionarnog etosa, na taj način što će srednja klasa, koja je interesno vezana za partijsku birokratiju, biti kritičar radikalne destaljinizacije, zalažući se za očuvanje status quo-a.

Na XXIII partijskom kongresu Brežnjevljev je istakao kao osnovne ciljeve: **redak** i stabilnost — naglašavajući time kontinuitet sa prošlošću (staljinističkom). Ali Brežnjevljev rukovodstvo toleriše dvojni vrednosti sistem: jedan koji je za ideološku upotrebu i prepisuje se iz Staljinovih spisa (što dokazuju i ranije citirani radovi sovjetskih teoretičara iz sedamdesetih godina, čije se formulacije u potpunosti uklapaju u staljinistički kodeks vrednosti); i drugi za svakodnevnu upotrebu koji odgovara zahtevima malograđanskog mentaliteta, ali u granicama u kojima se ne dovodi u pitanje arbitražna uloga partije u rukovođenju društvenim poslovima. Proizlazi, dakle, da je za Staljinove naslednike malograđanski moral manje opasan od obnove revolucionarnog etosa (uprkos verbalnoj osudi malograđanskog morala,

ali treba znati da partijsko rukovodstvo pod tim podrazumeva zahteve za građanska prava, što se osuđuje kao nedopustivi "individualizam"), jer se uz pomoć prvog može produžiti opstanak staljinističkog sistema, dok ga drugi neminovno razara.

VI glava

STALJINISTIČKI TIP „NOVOG ČOVEKA“ — NEGACIJA MARKSISTIČKE IDEJE LJUDSKE EMANCIPACIJE

"Socijalistički čovek" staljinizma je
tužna parodija marksističke zamisli.
(Isak Deutscher)

1.

Ideja o slobodnom razvoju "ljudske prirode" u smislu oslobođenja svih ljudskih potencija (koje u stanju otuđenja "dremaju" u čoveku, ostaju zapretene i samo jednostrano razvijene, čemu najbolje odgovara pojam "radnika" kao parcijalizovanog bića, svedenog samo na jednu dimenziju), predstavljala je suštinu i merilo opšte ljudske emancipacije u Marxovom humanističkom shvatanju socijalizma. U skladu sa tim, shvaćeno je da revolucionarni društveni pokret mora od samog početka biti usmeren ka tom cilju, jer, kako je Trocki pisao:¹⁾

"Revolucija je, u prvom redu, buđenje ljudske ličnosti u masama, za koje se pretpostavlja da nemaju ličnosti. . . Revolucija je, pre svega i iznad svega, buđenje ljudskosti, njeno razvijanje; ona je obeležena porastom poštovanja ljudskog dostojanstva svake individue. . ."

Proleterska revolucija, kao oruđe "prevratničke prakse" (Marx), mora biti "buđenje ljudskosti" i ličnosti u čoveku, jer čovek koji se ne oformi kao ljudsko biće i ne probudi kao ličnost neće biti u stanju da autonomno učestvuje u stvaralačkom procesu "pravljenja sopstvene istorije", već će ostati samo pogonsko gori-

---

1) Trotsky, *Literature and Revolution*, u *A Trotsky Anthology*, str. 301.

vo revolucije, a samim tim neizbežna je manipulacija učesnicima revolucije.

Ključno pitanje odnosa klase i njene avangarde u revoluciji može se posmatrati sa stanovišta odnosa mase i ličnosti. Ako revolucija odmah ne postavi kao svoj cilj da podstakne razvoj pojedinaca kao ličnosti — a to znači, razvoj njihove samostalnosti, osećanja ličnog dostojanstva i ostvarenje personalnog integriteta — u njoj će se nužno odvojiti "velike ličnosti", kao osobe jedino obdarene zrelošću da mogu rukovoditi revolucijom, od "mase", koju treba voditi, budući da je sama nesposobna da shvati sopstvene interese i ciljeve.

Kod Marxa je cilj proleTERSKE revolucije nedvosmisleno određen — to je put očovečenja čoveka stvaranjem uslova da čovek živi kao ljudsko biće, a to se može postići samo ako revolucija izvrši takav preokret društvenih odnosa, koji će postaviti temelje za jednu drugačiju civilizaciju koja će biti okrenuta čoveku (razvitku njegovih potencija), što znači da revolucija ne sme biti usmerena isključivo ka spoljašnjim ciljevima.

Bez obzira na konkretne ciljeve, svaka velika revolucija je bila nošena istom težnjom — da prekine "lanac nužnosti" koji porobljava i ograničava stvaralačku energiju čoveka i da omogući razvoj slobode. Svojevrsnost proleTERSKE revolucije se sastoji u tome što ona smera opšteLjudskoj emancipaciji (a ne parcijalnom oslobođanju, u pravnom ili političkom smislu, ili slobodi shvaćenju u liberalnom smislu, kao razvoj individualizma), te je utoliko puni razvoj ličnosti kao slobodnog bića, slobodnog u svojoj celokupnoj praksi, *conditio sine qua non* uspeha ovog revolucionarnog poduhvata. Drugim rečima, nikakvi neposredni ciljevi, niti istorijski razlozi ne mogu opravdati odlaganje ovog suštinskog cilja revolucije, jer bez stalnog dokidanja otuđenja čoveka i širenja prostora njegove slobode ne može se izvesti revolucija, odnosno, početna revolucionarna usmerenost nužno se izopačuje i pretvara u svoju suprotnost, budući da je sama revolucija proizvod slobodnog čovekovog čina. Ranije je već istaknuto, da ideja o "avangardi" koja "u ime radničke klase" tj. pravog subjekta revolucije, ostvaruje revolucionarni preokret — sadrži u sebi glavne teškoće koje će skrenuti rusku revoluciju od njenih imanentnih ciljeva i dovesti do njihove zamene spoljašnjim ciljevima (kada se sredstva proglašavaju za ciljeve).

Ovako shvaćena revolucija podrazumeva da "prevratnička praksa" obuhvata kako društvene okolnosti tako i samog čoveka i da ta dva procesa moraju ići zajedno (što je bilo razdvojeno već u boljševičkom shvatanju o mehaničkoj podeli proleTERSKE revolucije na fazu socijalizma i na fazu komunizma, pa su ciljevi prve faze definisani isključivo u smislu društvenih promena, ili još uže ekonomskih ili političkih promena, dok je pitanje oslobođenja čoveka ostavljeno o daleku budućnost komunističke faze, koju je, kao što smo videli, Staljin pomerao u nedogled).

Međutim, iz marksističkog poimanja "ljudske prirode" ne sledi da je moguće planirati razvoj neke posebne "vrste čoveka" ("socijalističkog čoveka"), kojem bi proleTERSKA revolucija trebalo da teži. Pojam "generičkog bića" u Marxovoj terminologiji ne označava jedan statički koncept, koji određuje zauvek dani splet karakteristika, niti je to metafizički pojam, kojim se postulira suština čoveka, već

takav dijalektički pojam koji podrazumeva da se može odrediti "ljudsko" kao svojevrsna pojava (kao svojevrsan način života, što Marx definiše kao "biće praksi-sa"), ali sa beskrajnim mogućnostima razvoja raznolikih konkretnih sadržaja. Stoga Marx nigde ne pokušava da definiše "novog čoveka" komunizma, osim u smislu rascvata svih njegovih potencija i potreba, jer bi odredba koja bi utvrđivala definitivni tip ličnosti kao poželjan u komunizmu, bila u suprotnosti sa njegovim shvaćanjem cilja komunističkog društva, koji smera optimalnom oslobađanju celokupnog ljudskog potencijala, u šta se uključuje i mogućnost pojedinca da sam oblikuje svoju ličnost prema "vlastitoj meri".²⁾

Stoga, već samo propisivanje tipa "socijalističke (ili komunističke) ličnosti" protivreči intencijama socijalističkog (komunističkog) društva, koje treba da omogućiti samoodređenje i pun razvoj ljudske ličnosti svakog pojedinca, što isključuje svaku potrebu za dirigovanim razvojem, prema zahtevima koje sistem unosi spolja. Za razliku od klasnih društava koja neizbežno sužavaju mogućnosti razvoja ljudske ličnosti, jer pojedinca zarobljavaju okvirima klase, nacije, rase, poretka – komunističko društvo ruši sve te granice i otvara perspektivu za optimalni razvoj kako individualnosti čoveka tako i njegovih univerzalnih ljudskih svojstava, što se ne može adekvatno izraziti jednim propisanim tipom ličnosti. Stoga je "komunistički tip ličnosti" *contradictio in adjecto*, i njegova upotreba dokazuje da se pojmovno nije izašlo iz okvira građanskog društva, u principu podređen društvenom sistemu, bez obzira na postignuti stepen političke slobode u demokratskoj tradiciji zaštite pojedinca od zloupotrebe države. Iz tih razloga može se tvrditi da je pojam "društvenog karaktera", koji označava onaj dominantni tip ličnosti koji je najpoželjniji sa stanovišta određenog društvenog sistema, kategorija građanskog društva.

Dakle, treba naglasiti da je marksistički pojam "ljudske prirode", kada je shvaćen dijalektički, kako je to gore opisano, jedini pravi referentni okvir za razumevanje problema oslobađanja ličnosti posredstvom proleterke revolucije, jer to stanovište podrazumeva da su prevaziđene nametnute granice jednog u osnovi spoljašnjeg determinizma, te da se problem "očovečenja čoveka" ne posmatra jednostrano, samo iz perspektive društvene determinacije, kao čoveku spoljašnjeg odnosa, već i iz perspektive vlastitog unutrašnjeg određenja, u smislu razotkrivanja i raz-

2) Na sličan način ovaj problem postavlja i Isak Deutscher, kada piše da Marx i Engels nisu nikad nastojali da portretiraju "socijalističkog čoveka" i da postavu "ideal" pred kojim čovečanstvo treba da klekne na kolena (vid. "On Socialist Man", u *Maxism in Our Time*, str. 228). Tvorci marksizma, piše dalje Deutscher, nisu ostavili "programe" društva koje treba ostvariti, već samo nagoveštaje, sugerirajući "široki horizont". Stoga se može govoriti o tome šta "socijalistički čovek" ne treba da bude, a to je, po mišljenju ovog autora, sledeće: on ne sme biti objekt kojeg kontroliše njegov proizvod, ni ti igračka u rukama slepih sila tržišta; robot ekonomije kojom upravlja država; otuđeni proleter, ni ti kopija malograđanina u takozvanoj "državi blagostanja". Iz toga proizlazi da čovek u socijalističkom društvu mora biti svoj, mora zadovoljavati svoje potrebe i razvijati svoje sposobnosti, mora biti integralna ličnost, sposobna da se oslobodi pritiska materijalne oskudice, nejednakosti i ugnjetavanja (str. 230). Ali se mora jasno utvrditi društvena osnova na kojoj se može razvijati takva ličnost, a to je po Deutscheru, slobodna asocijacija proizvođača (241).

vijanja vlastitih ljudskih mogućnosti.

Za razliku od pojma "ljudska priroda", kako ga shvata i upotrebljava Marx (a koji su odbacili ne samo sovjetski marksisti i ortodokсни marksisti na Zapadu, već i mnogi nemarksisti, kao "nenaučni pojam"), koji je dovoljno širok i elastičan da ne podrazumeva uniformisanje i predoređenu karakternu strukturu ličnosti, pojam "društvenog karaktera" je rezultat tipično građanskog načina mišljenja, koje se miri sa tim da je funkcija nauke samo da opisuje data stanja, jer je za njih dato jedino realno.³⁾ "Društveni karakter" je doista izraz postojećih odnosa u klasnim društvima, u kojima dominantna klasa postulira karakterni tip u skladu sa zahtevima i potrebama datog sistema (a ne sa zahtevima samih individua).

Fromm se, međutim, služi pojmom "društveni karakter", da bi objasnio tu jednostranu zavisnost razvoja ličnosti od društvenog sistema, koji podstiče onaj dominantni tip ličnosti što će biti najfunkcionalniji za održanje sistema, ističući da svako društvo upotrebljava ona sredstva koja mu stoje na raspolaganju da bi podstaklo razvijanje poželjnog karaktera među svojim članovima, jer je "funkcija društvenog karaktera da uobliči i kanališe društvenu energiju u okviru datog društva radi neprekidnog funkcionisanja samog društva".⁴⁾ Projekcija "društvenog karaktera" je sačinjena prema merilima društvenog sistema sa ciljem da bude u funkciji tog sistema, te je, dakle, spolja usmerena, ne interesujući se za imanentne potencije individue i ne smerajući da ih razvija. Stoga je tip ličnosti koji je definisan "društvenim karakterom" uvek ka-društvu-usmeren, a ne ka-ličnosti-usmeren, budući da se individualna nameće jedan određeni pravac razvoja (prema zahtevima sistema), a sputavaju prirodne dispozicije mnogih. "Društveni karakter" je proizvod datog sistema i ima sasvim određenu ulogu u njemu, ali je, istovremeno, i njegov potporni stub jer gradi most između karakteristika i ciljeva društvenog sistema i osobina, navika, potreba, vrednosti i normi ponašanja negovih članova. Pojam "društveni karakter" je, naravno, teorijska konstrukcija, jer se ni u jednom društvu ne može pretpostaviti takva uniformisanost karaktera gde bi sve individualne razlike bile izbrisane i podvedene pod jedan dominantni tip; međutim, taj pojam nam pomaže da shvatimo mehanizam putem kojeg se obezbeđuje da poželjan tip ponašanja bude prihvaćen od najvećeg broja članova društva, da bi sistem mogao da funkcioniše.

Pojam "socijalistički tip ličnosti", koji je u upotrebi u sovjetskoj ideologiji, odgovara pojmu "društveni karakter", ali za razliku od naučne upotrebe (sa svešću da je to samo konstrukcija) u ideološkoj upotrebi ovaj pojam dobija apsolutno i

3) Mnogi autori uzimaju ove pojmove nekritički, upotrebljavajući ih da bi opisali date društvene odnose i ne nastojeći da zauzmu kritički stav prema takvom postojećem u kojem je odnos ličnosti i društva određen prevashodno iz perspektive uklapanja individue u dati sistem odnosa i njihovog skladnog funkcionisanja u okvirima sistema. Za razliku od te vrste autora, Erich Fromm je pristupio analizi "društvenog karaktera" sa kritičkog, marksističkog stanovišta, ukazujući na otuđenje koje takav odnos podrazumeva.

4) E. Fromm, *Zdravo društvo*, str. 95.

bukvalno značenje. Naime, on podrazumeva da je jedini poželjni karakter upravo onaj koji je društveno propisan i koji treba pojedincu nametnuti, nasuprot njegovoj individualnosti, jer je sa staljinističkog stanovišta ispoljavanje individualnosti nepoželjno. Verovatno ni u jednom drugom režimu (osim u fašističkom) nije postojala takva vera u moć ideologije da oblikuje čoveka prema zamisli sistema, ali nigde nisu ni postojale takve mogućnosti da se angažuje celokupni mehanizam društvenih i kulturnih institucija u cilju ostvarenja jednoobrazne socijalizacije i indoktrinacije. Idealni tip "novog čoveka" u Sovjetskom Savezu, shodno definiciji "društvenog karaktera", u potpunosti odgovara potrebama sistema, koji računa da uz pomoć takvog tipa ličnosti obezbedi perpetuiranje poretka. Međutim, tvorci tog modela nisu računali sa faktorom "čovek", koji ima i vlastiti unutrašnji dinamizam i koji nije moguće sasvim uniformisati i po želji oblikovati kao serijski proizvod propisanih kvaliteta; inače da je zamisao sovjetskih ideologa bila ostvarljiva, ona bi dovela do savršeno funkcionalnog režima u kojem bi ljudi bili svedeni na puke elemente društvenog sistema.

Ako pokušamo da istorijski pratimo javljanje ovako suženog shvatanja razvoja čoveka u socijalizmu, mislim da je opravdano tvrditi da se već u boljševičkom stanovištu zameće njegova klica. Razlog tome je samo delimično teorijske prirode, jer proizlazi više iz naglašenijeg socijalnog determinizma u boljševizmu (nego što je bio slučaj u marksizmu) što je uticalo na formiranje antiindividualističkog stanovišta. Ali to stanovište o "čoveku naročitog kova" proizlazi, s druge strane, iz prakse prve socijalističke revolucije, za koju se takođe smatralo da je nešto izuzetno u celokupnoj dosadašnjoj istoriji, te su i ljudi koji su je izveli morali pripadati specijalnoj "vrsti" (ovo ne treba mešati sa idejom nadčoveka, jer su boljševici verovali da su proletari celog sveta sposobni da izvedu ovu izuzetnu revoluciju). Iz uverenja da se u toj revoluciji rodio "novi čovek", proizačice i potreba da se konstruiše idealni tip, koji će se propagirati kao najprimereniji društvu koje se gradi. Ipak, treba ukazati na značajnu razliku između onoga što je podrazumevao pojam "pravi boljševik" od pojma "socijalistički tip ličnosti"⁵⁾ koji će ući u upotrebu u epohi staljinizma.

Razlika je, prvo, u tome što se model idealnog boljševika stvarao na osnovu primera revolucionarnog ponašanja učesnika Oktobarske revolucije i na osnovu vrednosti oblikovanih u vatri revolucije, te se u tom slučaju doista može govoriti o rađanju jedne nove karakterne strukture, u kojoj su oslobođene u masovnim razmerama neke dotada nepoznate ljudske snage. Drugo, osobine koje su u tom mode-

5) Moglo bi se reći da su konstruktori ovog drugog pojma Makarenko i Ostrovski, Ovaj poslednji u svom romanu *Kako se kalio čelik*, gradi takav tip ličnosti koji se temelji na pretpostavci da se čovek, kao i čelik, može kaliti i pod sposobnom rukom majstora dobijati željeni oblik. Šta više, čovek koji se da "kaliti" i oblikovati proglašen je idealnim tipom čoveka u socijalističkom društvu. Stvar se ne menja time što u romanu "revolucija" vrši to oblikovanje ličnosti, jer je suština ista, budući da je ličnost podređena revoluciji (ona je samo u funkciji revolucije), umesto da bude oslobođena posredstvom revolucije, da bi sam čovek mogao da upravlja tokovima revolucije u cilju svog vlastitog oslobođenja.

lu isticane kao ideal podsticale su neke bitne ljudske vrednosti (možemo reći vrednosti "ljudske prirode" u Marxovom smislu); pored hrabrosti i spremnosti na rizik, cenila se nesebičnost i drugarstvo, što je podrazumevalo i solidarnost i ukidanje distanci koje stvara hijerarhijski odnos; podsticano je saosećanje sa drugima i humani odnos među ljudima; pretpostavljala se samostalnost i inicijativa.⁶⁾ Drugim rečima, ideal "pravog boljševika" je podsticao razvoj čovečnih osobina, te je bio u funkciji humanizacije, a ne u funkciji ciljeva i potreba jednog apsolutizovanog društvenog entiteta, što je karakteristično za konstrukciju "novi čovek" u staljinističkom periodu.

"Novi sovjetski čovek" je, suprotno tome, postuliran kao model odozgo, veštački, ne prema liku koji se već na delu afirmisao u revolucionarnom procesu, već prema zamisli "tvorca sistema", koji je imao ambiciju da stvori sovjetskog čoveka "prema svojoj slici i prilici". Ali kako ni "svevišnji kreator", ni "mudri vođa" sovjetskog društva neće želeti da stvori potpuno verne kopije svoje ličnosti i zato zadržava samo za sebi (i za mali broj "obdarenih") "božanska svojstva", kao što su: stvaralačka sposobnost i pravo na stvaranje, nezavisnost duha, samostalnost, apsolutna sloboda (voluntarizam) i slično, dok je za "masu" propisao one crte karaktera koje je i čine masom, a koje su sasvim suprotne onome što je pojam "pravog boljševika" podrazumevao. Ideal je, upravo, i stvaran prema predstavi "mase", da bi se ljudi pretvorili u masu.

Suštinska razlika između ova dva pojma je osobito u postupku, koji je u svakom od njih pretpostavljen, u cilju ostvarenja idealnog tipa: dok prvi pretpostavlja, pre svega, primer kao delatno potvrđivanje i kao najefikasnije sredstvo ubeđivanja, što ne isključuje ni propagandna sredstva, ali ne u službi indoktrinacije već radi postizanja pozitivnih ljudskih svojstava; drugi se mora nametnuti te zahteva i znatno efikasnija sredstva, jer svojstva koja su u tom tipu propisana kao poželjna ne proizlaze iz prirode čoveka već su nasuprot prirodi, stoga se priroda pojedinaca mora slomiti da bi se primio ovaj novi kalem, koji, kao u Mičurinovoj biologiji, nema za cilj oplemenjivanje, koje doprinosi procvatu prirodnih sposobnosti jedinke, već "ukrštanje", koje treba kao eksperiment da potvrdi moć "tvorca", dokazujući da je u njegovim rukama i čovek kao gлина kojoj se može dati svaki željeni oblik. A poželjno je samo ono što je propisano, dok spontano bujanje prirode treba svim sredstvima sprečiti. (Ovde se nije računalo sa faktorom frustracije, koja se javlja kao reakcija na gušenje prirode pojedinca, što lako proizvodi suprotne efekte od očekivanih; pored toga frustrirani "novi čovek" nije prihvatljiv kao varijanta u sovjetskom društvu, budući da sovjetski čovek mora "sa entuzijazmom" da podržava režim).

Iz tih razloga se ideja o slobodnom razvoju ljudske prirode, u smislu oslobađanja svih ljudskih potencija te i individualnosti čoveka, tretira od strane sovjetskih ideologa staljinističke ere kao buržoaski individualizam. Njima je potpuno

6) I.M. Shachtman, u *The Struggle for the New Course*, na sličan način opisuje tip ličnosti boljševika—revolucionara (vid. str. 128).

strano Marxovo humanističko shvatanje ljudske prirode kao merila opšteljudske i društvene emancipacije; njima je bliži pojam "društvenog karaktera", koji se uklapa u njihovo shvatanje dirigovanog formiranja ličnosti u skladu sa potrebama datog društvenog poretka.

Ranije opisani sistem socijalizacije u SSSR ukazuje na to da se i izgradnja "novog čoveka" posmatra kao deo "društvenog plana", koji se projektuje u centru i jednoobrazno sprovodi u svim oblastima, bez obzira na etničke, nacionalne i individualne razlike među ljudima. Fraza "svestrani razvoj ličnosti", koja se stalno ponavlja u programima, ne pretpostavlja potrebu da se podstiče različitost individualnih potencija, pa u skladu sa tim, i različitost tipova ličnosti, već se svodi na podsticanje onih sposobnosti koje su potrebne za vršenje određene društvene uloge u postojećoj podeli rada, a u jednosmernom sistemu indoktrinacije to praktično dovodi i od gušenja nekih bitnih ljudskih sposobnosti, koje se tretiraju kao nepoželjne sa stanovišta sistema.

Dok je praksa dvadesetih godina na delu potvrđivala revolucionarno i humanističko shvatanje socijalizma, pružajući mnoštvo raznolikih prilika za procvat stvaralačkog potencijala daleko većeg broja pojedinaca nego bilo u kojem dotadašnjem društvu, i time više delatno nego teorijski nastavljala najbolju tradiciju marksizma, staljinistička praksa i staljinistička "teorija" biće mnogo više koordinirane, trasirajući put sasvim suprotan prvobitnom – ka društvu bezličnih, uniformnih i dirigovanih jedinki. Za razliku od drugih boljševičkih vođa, koji su se školovali na evropskoj tradiciji marksizma, Staljinu je potpuno strana Marxova ideja opšteljudske emancipacije i stav iz Manifesta da komunistički pokret mora da usvoji kao svoju maksimu – da sloboda pojedinca predstavlja uslov slobode za sve.

Zato je za Staljina anarhizam bio "neprijatelj broj jedan" poretka koji je on nameravao da izgradi, ne samo zato što anarhizam teorijski ruši osnovni mit na kojem će počivati takav poredak – mit o mogućnosti izgradnje socijalizma putem jačanja države kao represivne sile, već i zato što u njemu vidi opasnost zaraze individualizmom, kojem je Staljin bio spreman da objavi rat do istrebljenja. On to doslovno i kaže u svom spisu *Anarhizam ili socijalizam*:⁷⁾

"Mi smatramo da su anarhisti pravi neprijatelji marksizma. . ."

a objašnjavajući zašto je to tako, piše:

7) J.V. Staljin, *Anarhizam ili socijalizam*, str. 6–7. Ova knjižica, koju je Staljin napisao još 1906–1907. g. predstavljala je grubo falsifikat marksizma i može služiti kao primer nasilja koje je Staljin vršio nad marksizmom. Prosto je neverovatno kako je godinama mogao ostati neotkriven taj falsifikat. To bi se možda moglo objasniti time što ta knjižica postaje popularna, kao i sva druga Staljinova "dela", tek kada je Staljin postao "jedini klasik marksizma", a to je vreme kada su izvorna dela Marxa i Engelsa malo u opticaju. Upravo bi ova knjižica i mogla da posluži kao dokaz za tvrdnju da su originalna marksistička dela bila van upotrebe, te da su bila poznata samo preko citata u Staljinovim radovima i radovima njegovih "teorijskih" trabanata, te da istinitost ili lažnost citata nije ni bila provedljiva.

"Ugaoni kamen anarhizma jeste ličnost, čije je oslobođenje, po njegovom mišljenju, glavni uslov za oslobođenje mase, kolektiva... (Staljin preću-
tkuje da je to i Marxovo mišljenje – ZG). Ugaoni pak kamen marksizma jes-
te masa, čije je oslobođenje, po njegovom mišljenju, glavni uslov za oslobod-
đenje ličnosti. To jest, po mišljenju marksizma, oslobođenje ličnosti nije
moguće dokle god se ne oslobodi masa, i zato je njegova parola: Sve za
masu".

2.

Nedostaju analize tipova ličnosti u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina da
bi se moglo izvršiti sistematsko poređenje sa godinama u kojima je konsolidovan
staljinistički sistem. Iz indirektnih pokazatelja o načinu života sovjetskih ljudi ta
dva perioda možemo zaključiti samo toliko: da je revolucionarni period karakteri-
salo bogatstvo izraza, raznolikost shvatanja i praktikovanja revolucije, bujanje novih
formi i sadržaja života, vrenje koje je ukazivalo na opštu angažovanost i uključe-
nost u "stvaranje istorije", jednom rečju, šarenilo boja i duhovni procvat probuđe-
nih ličnosti (uprkos ogromnim materijalnim nedaćama, oskudici na sve strane, su-
mornoj borbi za opstanak i u fizičkom i u političkom smislu, itd.). Za staljinistič-
ki period najbolje bi odgovarao izraz iz Marxovog spisa protiv cenzure: "sivo po si-
vom", gde "jednoglasnost" postaje osnovni postulat društvenog ponašanja, jer sva
"istina", sva "lepota", sve "dobro" dolazi samo iz jednog izvora – od partije – i
mora se slivati u taj isti izvor, stoga su raznolikost, spontanost, sloboda inicijative i
izbora – pojmovi sa negativnom konotacijom, jer remete monolitnost i uhdanost
sistema i propisanog načina života; što vodi ka zaključku da je u tom periodu ras-
pon tipova ličnosti bio znatno smanjen i da je uloga dominantnog tipa bila veća
nego u prvom periodu.

Kada je reč o poželjnom tipu ličnosti u dvadesetim godinama, ne postoji sa-
svim iskristalisanu stanovište kakav se tip smatra poželjnim (ne znamo da li zbog
toga što sam boljševizam nije bio monolitno stanovište, ili zato što se smatralo da
u socijalizmu ne treba propisivati model ličnosti). Uslovno se može uzeti da je kao
model služio pojam "pravi boljševik", koji je označavao tip revolucionara, ali koji
nije isključivao raznolikost karakternih tipova u svakodnevnom životu. Model
"boljševika" je, verovatno bio namenjen onima "u prvim redovima" (članovima
partije koji su trebali da služe kao primer ostalima), ali on ne isključuje i manje vi-
soke aspiracije, prihvatljivije za sve ljude. Literatura je naročito opisala tipove lič-
nosti koji se pojavljuju u svakodnevnom životu, a koji takođe nisu lišeni izvesnog
"idealizma", jer sadrže svojstva kao što su: otvorenost, instinoljubivost, razumeva-
nje, samosvest i potrebu za samopotvrđivanjem, ljubav prema bližnjem i istančani
osećajnost.⁸⁾ Model "običnog čoveka" nije isključivao unutrašnje konflikte i am-

8. Poezija toga vremena je duboko liriska, za razliku od staljinističkog perioda, kada se

bivalentnosti i ne svodi čoveka na "pozitivnog heroja", niti smatra pozitivnim da ga tako "očisti" i redukuje na čisti ratio i ubije u njemu svaki titraj života. Može se reći da se dobija utisak da je u praksi toga perioda izvođen humanistički pokušaj oslobađanja čoveka, kada dezalijenacija nije pretpostavljala depersonalizaciju i totalnu racionalizaciju, već je omogućavala da dođe do izražaja sav splet ljudskih komponenti u oslobođenoj životnoj delatnosti, koja omogućuje čoveku da sebe i ceo svoj svet doživljava na svoj, ali ljudski način, i da celokupnom svojom ličnošću, tj. punoćom svoje individualnosti, doprinosi uzajamnoj humanizaciji. Tada se rodio lik čoveka koji je zračio humanizmom, ali ne zato što je naivno verovao u dobrotu čoveka, već zbog spremnosti da svakom zlu i svakoj ljudskoj slabosti otvoreno pogleda u oči i da ih prizna i u sebi samom, čak i kao neophodnu crtu svoje ličnosti, budući da se znalo da je granica između dobra i zla elastična i da niko unapred, bez traganja i proveravanja, ne zna odgovor na to pitanje. Zato je glavni junak sovjetske literature dvadesetih godina otvoren prema svetu i radoznao, željan da sam odredi prirodu stvari, jer nije fanatik koji veruje u "jedinu istinu". Zato je često ambivalentan, ali i spreman da se uhvati u koštac sa samim sobom, osećajući svu složenost svoje prirode; on nije žrtvovao svoju osećajnost, pa i detinjsku radost zbog života u kojem "igra svoju igru", zarad doslednosti, čvrstine i samouverenosti u pobedu "opšteg cilja". I on se uključuje u taj opšti cilj, ali na svoj način, unoseći u njega deo sopstvenog života i ne dozvoljavajući da ga "opšte" proguta i potre njegovu individualnost, njegove potrebe, želje i radosti, ali i pravo da bude nesrećan i ojađen. To je tip čoveka koji ume da voli i da mrzi, da se raduje i da pati, da uživa u sreći novog života, ali i da bude nesrećan, razočaran, malodušan, jednom rečju, "ništa ljudsko nije mu strano".

Glavni junak novele Cement izražava tu dilemu, ali i nepomirenost sa tim da biti revolucionar znači izgubiti svoj ljudski lik, nasuprot njegovoj ženi koja revoluciju poistovećuje sa apsolutnim žrtvovanjem, kojoj se obraća sledećim rečima:

"Pravo kažeš, Daša, mi smo jedno uz drugo samo kad radimo; ali kao ljudska bića, mi smo odvojeni, stranci jedno drugom. . . Mi smo samo radnici u pokretu. Ako se samo usudimo da se dotaknemo, kao ljudska bića, hvata nas panika i povlačimo se u sebe. Ništa nas ne plaši toliko kao naša sopstvena osećanja. Ako samo pogledaš u nečije oči, one su hladne, mrtve, metalne. Uvek smo pod ključem i katanцем; u toku dana zatvaramo naša osećanja, a noću naše sobe".⁹⁾

Pored ovih dokaza o liberalizmu tog perioda što ih istraživači obično nalaze

---

takva poezija proganja i osuđuje zato što "neguje raspoloženje tuge, čežnje i usamljenosti", koja "mogu da vrše samo negativan uticaj na našu omladinu, izazivajući truli duh lenjosti, apolitičnosti i malodušnosti" – kako je govorio Ždanov (Iz govora A. Ždanova 1946. g., navedeno prema V. Dunham, "Sex: From Free Love to Puritanism", u A. Inkeles, K. Geiger, *Soviet Society*, str. 544).

9) F.V. Gladkov, *Cement*, str. 153.

u kultumom i političkom životu dvadesetih godina, analiza "slike čoveka" u revolucionarnom periodu mogla bi da pruži još snažnije dokaze da je postojala kvalitativna razlika između sovjetskog društva koje je nastajalo posle Oktobra i onog koje će se konsolidovati tridesetih godina. Jer je gore opisna predstava o čoveku svakako izražavala klimu jednog društva koje se oslobađalo starih okova i odražavala jedan novi lik koji je počinjao da živi tražeći svoje mesto u novom društvu. (Bez obzira na to što je lik koji je opisala literatura sigurno bio mnogo bliži načinu života intelektualaca u tom periodu, nego radništva, koje je u znatno većoj meri nosilo sve teškoće toga perioda na svojim plećima, te se, stoga, osećalo manje slobodnim, ovaj lik čoveka je vesnik jednog humanijeg društva u koje se u to doba verovalo kao u mogućnost). Već sama činjenica da je taj lik široko rasprostranjen u tadašnjoj literaturi, i da je isticao raznolikost a ne uniformnost, dokazuje da se partija nije mešala u "izgradnju novog čoveka" i da je slobodan razvoj pojedinca bio pretpostavka koja se nije osporavala. (Međutim, postoje i u tom periodu i drugačije predstave, koje su bliže shvatanju iz kasnijeg perioda, a koje propagira "soc-realistička" literatura u nastajanju; to je, na primer, lik majke u romanu Gorkog, Mati, u kojem se vrednosti samoodricanja i "klasne čvrstine" stavljaju iznad normalnih ljudskih osećanja u situacijama velikih iskušenja).

Prelom u razvoju sovjetskog društva i u načinu života, koji nastaje tridesetih godina, obeležen je i drugačijim shvatanjem "novog čoveka", kao i promenjenom ulogom partije u njegovoj "izgradnji". Nasuprot opisanom liku (likovima) koji potvrđuje da je bio započeo proces oslobađanja ličnosti, novo stanovište se zasnivalo na potrebi potiskivanja ličnosti (karakteristično je da se u staljinističkoj literaturi retko upotrebljava termin ličnost). Tu orijentaciju je najsazetije izrazio Tucker, ističući da se suština "novog čoveka" ispoljava u tome da se bude "gosudarstveni čelovjek" (što bi se moglo prevesti kao "podržavljeni čovek", ili "čovek—ka—državi—orijentisan")¹⁰⁾

A Tokaev, koji je u to vreme živeo u SSSR-u, prikazuje šta se u studentskoj sredini smatralo poželjnim:¹¹⁾

"Ako bi se studentima dalo više mogućnosti izbora i podstakla njihova individualna inicijativa, to bi moglo da podstakne lične ambicije. A naš cilj je bio upravo suprotan: da ih podiže u duhu komunističke kolektivnosti. Da bi se zajednica što više učvrstila, individualnost se mora iskoreniti".

Novi model se gradi na opoziciji: društveni čovek — sebični individualista, te se po principu eliminacije svega "negativnog" isključuje drugi pol. Stoga dominira kolektivistički etos, koji nalaže potpuno uklapanje pojedinca u kolektiv, jer se čovek tretira samo kao "deo" grupe, i on je utoliko novi čovek ukoliko je postao

10) Vid. R. Tucker, "The Image of Dual Russia", u C. Black, *The Transformation of Russian Society*, str. 599.

11) G.A. Tokaev, *Betrayal of an Ideal*, str. 141.

sastavni, skoro neodvojivi deo kolektiva, što podrazumeva odricanje od sopstvenog "ja" i takvu identifikaciju sa grupom u kojoj je izvršena zamena individualnih kriterijuma grupnim i individualnih potreba i interesa interesima grupa. Mehanizam podsticanja potpune "kolektivizacije pojedinca" uključuje, stoga, represiju kao glavni metod. (Smatram da je u ovom slučaju termin kolektivizacija pogodniji od podruštvljavanja, jer ovaj model ne teži stvarnom podruštvljavanju, u smislu zdrave integracije pojedinca u društvenu sredinu, već mu je cilj takvo stapanje pojedinaca u kolektiv, kao parcijalnu društvenost, u kojem će se pojedinac izgubiti kao subjekt budući pod stalnom neposrednom kontrolom i prisilom od strane kolektiva, koji ga primorava da se ponaša prema parcijalnim interesima kolektiva. Na taj način se umesto stvarnog podruštvljavanja vrši atomizacija individua i uz pomoć lokalizacije u kolektiv održava njihova zavisnost i bespomoćnost). Stoga je pravo ime za ovakvu integraciju "kompulsivni konformizam",¹²⁾ koji se može ostvariti i održavati samo stalnim podsticanjem anksioznosti i nesigurnosti, da bi se jedini izlaz video u bekstvu u kolektiv (bekstvo od slobode i individualne odgovornosti). Ranije je opisan "mentalni automatizam" koji se temelji na izgubljenju sposobnosti pojedinca da reflektuje ne-kolektivno, postajući deo uhodane mašinerije u kojoj se oseća bezbednije, ali po cenu da bude lišen vlastitosti.

Međutim, kako je nemoguće potpuno satri sopstvo, pojedinac pod pritiskom "grupnog konformizma", ali i mnogo efektnijih metoda prisile,¹³⁾ mora da javno potisne svoje pravo individualno biće, kojem će privatno dati oduške i zato je i za sovjetskog građanina karakteristična podvojenost ličnosti (homo duplex). Poznata je neposrednost i srdačnost slovenskog čoveka, što će Rus do kraja ispoljiti u svom domu ili u domu prijatelja, ali na javnoj sceni on igra sasvim drukčiju ulogu: on je krut, uzdržan, do srži ideologiziran i ispražnjen; on će javno govoriti ono u šta ne veruje i što će privatno ismevati kao besmislicu, ali će na društvenoj pozornici savršeno dobro igrati svoju ulogu.¹⁴⁾ Opisujući mehanizam stvaranja "homo duplexa", H. Smith ukazuje na to da sovjetski građani od detinjstva stiču osećanje šta je ispravno i dozvoljeno, a šta treba izbegavati i u javnom životu igraju skoro mehanički uloge koje su im dodeljene. Ali oni strogo razlikuju zvanične od-

12) A. Inkeles, *Social Change in Soviet Russia*, str. 84.

13) N. Mandelstam opisuje tu atmosferu opšteg konformizma, u okrilju kojeg su se ljudi nadali da će, možda, biti mimoideni tragične sudbine onih koji su nestali u staljinskim logorima. Rezonovalo se: ukoliko se manje vidi, čovek manje "štrči" kao različite i veća je verovatnoća da može biti zaboravljen prilikom popisa žrtava naredne čistke.

14) Redih govori o sovjetskom čoveku kao o glumcu koji igra virtuožno svoju ulogu i koji javno "nikad ne skida svoju masku" (Isto, str. 183). Ali se o građaninu Sovjetskog Saveza može govoriti kao o dobrom glumcu i u tom smislu što nepogrešivo igra dve različite uloge, vršeći takve transformacije koje često izazivaju sumnju kod prisutnih, da li se radi o istoj ličnosti. U to sam se i lično uvenila u susretu sa sovjetskim ljudima, od kojih sam neke kao kolege dobro poznavala, a koji su umeli da prekonač promene svoju obrazinu, naročito kada su igrali zvanične uloge.

nosc od privatnih i žive prema dva različita kodeksa: jedan je za javnost, kada postupaju taktično, oprezno, pasivno i hipokritski; a drugi je privatn, kada sovjetski građanin postaje svoj – neposredan, otvoren, strasan, srdačan, društven. To pristanje na podvojenost ličnosti Smith naziva "namerna šizofrenija",¹⁵⁾ koja je, međutim, u situaciji u kojoj sovjetski građanin živi već decenijama, pre ventil koji sprečava ludilo i obezbeđuje minimum zdravlja, nego mentalna bolest (što bi Fromm imenovao "strukturiranim defektom").

Mehanizam podvojene ličnosti je prečutno prihvatilo i partijsko rukovodstvo, jer se time obezbeđivalo nesmetano i skladno funkcionisanje društvenih ustanova, u kojima su se individue pridržavale zahteva "društvenog karaktera" u pogledu svog društvenog ponašanja; a istovremeno, rukovodstvo je zatvaralo oči pred onim što se događalo u "porodičnom krugu", ili u malenoj grupi intimnih prijatelja, što je za pojedince bilo prilika da se psihološki rasterete, spasavajući se od masovnog ludila. Na taj način se postizalo neophodno prilagodavanje pojedinaca datoj društvenoj stvarnosti, ali se tolerisalo da se oni ne identifikuju do kraja sa poretkom, ostavljajući im malo otvorenog prostora u privatnoj sferi za zadovoljavanje ličnih težnji. Ovakvo dupliranje ličnosti je moglo biti i u funkciji racionalizacije pred jakim osećanjem krivice, naročito u slučajevima kada su pojedinci shvatali prirodu staljinističkog poretka, sa svim njegovim monstruoznostima, ali mu se nisu odupirali, opravdavajući se time da ga oni intimno ne podržavaju, ali da su nemoćni da bilo šta učine, te su krivicu prebacivali na druge.

Sve osobine tog "novog čoveka" definisane su u duhu podražavanja (određenog autoritarnog modela) i podržavanja (partijske politike, sistema, propisanih normi), da bi se utemeljila zavisnost i privrženost poretku. Budući da se "društveni karakter" formuliše tako da bude u funkciji sistema, individualna svojstva ličnosti su zanemarljiva, a u praksi socijalizacije dobijaju negativno značenje. U krajnjoj liniji, celokupna ljudska egzistencija se svodi na političku egzistenciju, jer su poželjne osobine karaktera definisane u političkom smislu.¹⁶⁾ Individua se identifikuje sa građaninom kao političkim bićem (s tom razlikom što se u ovom slučaju pojam "građanin" ne uzima u demokratskom smislu, podrazumevajući sva građanska prava koja su izvojevana buržoaskom revolucijom), te se suprotnost javnog i privatnog "rešava" tako što se ukida privatno kao irelevantno i celokupni život delatnog pojedinca postaje podložan državnoj i partijskoj kontroli i podređen državnim ciljevima.

Takav tip Fisher naziva "eager robot",¹⁷⁾ jer se od sovjetskog građanina zahteva da bude revnosta, a ne prosto disciplinovan izvršilac direktiva, pošto svo-

15) H. Smith, Isto, str. 137.

16) Vid. Fainsod, "Youth under Dictatorship", u Inkeles & Geiger, str. 160; kao i H. Marcuse, *Soviet Marxism*, str. 215. Marcuse govori o politizaciji etike kao o posledici te redukcije.

17) R. Fisher, "The Soviet Model of the Ideal Youth", u J.L. Noguee (ed), *Man, State and Society in the Soviet Union*, str. 338.

jom revnošću treba da pruži partiji alibi za "ispravnost politike" koju ona sprovedi, a istovremeno, da se revnosnim izvršenjem nametnutih zadataka iskupi za moguće greške i antidruštvene težnje, budući da partija veruje da u svakom čoveku vrebalo zlo, koje bi ga savladalo da nije "mudrog i svevidećeg oka partije". Ali upravo zato što je po definiciji svaki čovek potencijalni prestupnik, partija može da kažnjava i za nameru i za pokušaj koji se može samo pretpostaviti, a nije učinjen, zato pojedinac ne sme da bude pasivan, mlak i nezainteresovan, već da revnošću stalno dokazuje da je izbegao iskušenja negativnih poriva, da bi izbegao kaznu.¹⁸⁾

U poređenju sa pretpostavljenim svojstvima oslobođene ličnosti ovaj model podstiče: nasuprot slobodi – potčinjavanje i disciplinovano izvršavanje postavljene zadatka; nasuprot stvaralačkom individualnom izboru i inicijativi – sterilnost koju nameće orijentacija na izvršenje direktiva bez pogovora i poslušno i nekritičko reprodukovanje partijske politike; bogatstvu potreba se suprotstavlja čovek redukovanih potreba, koje se fiksiraju u sferu političkih i proizvodnih zadataka; revolucionarni duh se zamenjuje lojalnošću i podaništvom; nasuprot radoznalosti duha i imaginaciji zahteva za slepo poštovanje autoriteta i odbacivanje svake sumnje i traganja; nasuprot procvatu individualnih sposobnosti ističe se kao poželjno formiranje "ličnosti–bez–individualnosti"; pravoj društvenosti, koja podrazumeva istinsku povezanost individua u uzajamnoj ljudskoj solidarnosti, a koja omogućuje svakom članu ostvarenje vlastitih sposobnosti, suprotstavlja se parcijalna kolektivnost, koja znači, pre svega, uspostavljanje efektivne kontrole nad ponašanjem pojedinca i stvaranje takvih psiholoških mehanizama koji individuu primoravaju da se utopi u more bezličnog kolektiva, a nasuprot solidarnosti i uzajamnoj podršci podstiče se konkurencija, nepoverenje, uzajamno optuživanje (termin "budnost" najbolje izražava takvu klimu).

Jedan savremeni sovjetski pisac smatra da je današnje sovjetsko društvo potenciralo negativne karakteristike ruskog čoveka, kao što su: zloba, netrpeljivost, zavist, zluradost, mržnja – nasuprot onome što se veliča kao "sovjetski karakter".¹⁹⁾

Kada se analiziraju najbitnije crte ovog karaktera, pogotovo ako se uzmu u celini a ne pojedinačno, dobija se slika potpuno zavisne osobe koja, lišena oslonca u sebi samoj, mora da traži zaštitu spolja i da se oslanja na autoritet; a budući nesigurna, takva osoba mora da se stalno potvrđuje prema spoljašnjim merilima i zahtevima, te da servilnošću plaća cenu za sigurnost i da na račun personalnog integriteta i dostojanstva kupuje svoj "društveni integritet".

Već pominjani Redlih, koji se pokazuje i kao izvrstan poznavalac karaktera sovjetskog čoveka, čiju složenost on ne zanemaruje (i stoga upozorava da će površnom posmatraču biti teško da vidi pravo lice sovjetskog čoveka), ističe sledeće karakterne crte kao dominantne: podvojenost ličnosti (raskol između spoljašnjeg ponašanja i unutrašnjeg preživljavanja), otuđenost (raskol između društva i ličnosti),

18) Vid. M. Mead, *Soviet Attitudes Towards Authority*, str. 31–32.

19) A. Zinovjev, *Svetloe budućee*, 1978, str. 97.

anksioznost, psihologiju zavisnosti i podržavanja, introvertnost (skrivanje osećanja), sklonost ka deformisanju ličnosti (usled straha i stalne potrebe da se dokazuje, te iako, po mišljenju ovog autora, sovjetski čovek nije izgubio osećanje svog dostojanstva, on ga često ispoljava izopačeno). Ali ne prihvataju svi ljudi ovaj "društveni karakter" na isti način, te Redlih vidi tri tipa ličnosti, karakterističnih za sovjetsko društvo: "tip aktiviste", koji nije "neprijatelj naroda" (što bi odgovaralo Fisherovom pojmu "eager robot"); tip pasivnog podržavaoca, koji prihvata propisano da bi preživeo; i tip "unutrašnjeg emigranta", koji prepoznaje suštinu staljinističkog sistema i ne prihvata da se koristi njegovim fikcijama, zato se povlači u sebe (Isto, str. 191 i 239).

Mislim da je Redlih neopravdano propustio da istakne još jedan tip, tip čoveka koji ne emigrira povlačeći se u sebe, već izražava svoj bunt, ne prihvatajući da živi prema staljinističkim normama. Jer da nije postojao i takav tip, ne bi završili u staljinističkim logorima najvredniji pojedinci, kojima je Oktobarska revolucija dala podsticaja za revolucionarno ponašanje, te su svojom političkom delatnošću ili literarnom i umetničkom reči i slikom pružali otpor čudovišnom sistemu koji je nastajao.

3.

Kada na osnovu dosadašnje analize pokušamo da izvedemo zaključak o dominantnom "društvenom karakteru" u Sovjetskom Savezu, mislim da se može konstatovati da je reč o jednom novom tipu ličnosti, koji je proizvod specifičnog društvenog sistema, da bi ga teško bilo podvesti pod već postojeću klasifikaciju tipova ličnosti, iako pripada porodici heteronomnih tipova. On je svakako najbliži autoritarnom tipu ličnosti i "ka—drugome—orijentisanom" tipu, čiji su osnovni mehanizmi ponašanja isti, jer se zasnivaju na konformiranju spoljašnjim zahtevima. Ali između dominantnog tipa "društvenog karaktera" u sovjetskom društvu i ovih konformističkih tipova ličnosti postoji i značajna razlika u samoj osnovi na kojoj se gradi konformistički odnos: dok je ponašanje "prosečnog pojedinca" (tj. ponašanje individue u grupi, ili "modalno ponašanje") merilo prema kojem se upravlja "ka—drugome—orijentisani" tip ličnosti, da bi u svojoj najbližoj intimnoj grupi — porodici, grupi vršnjaka, profesionalnoj grupi — našao sigurnost koja mu nedostaje; za autoritarni tip ličnosti merila ponašanja se crpu iz samog autoritarnog ustrojstva organizacije, čiji je prototip autoritarna patrijarhalna porodica i figura pater familiasa, a njegova inkarnacija "fuhrer"; dote se konformizam sovjetskog "društvenog karaktera" temelji na ideološkim simbolima, na simbolu partije kao ovaploćenja istorijske istine i pravde i na simbolu partijskog vođe kao njene personifikacije, odakle proizlazi nekritičko prihvatanje autoritarno ustrojene organizacije i potčinjavanje pojedinačne volje "kolektivnoj volji". Mistifikacija autoriteta se javlja kao zajednička karakteristika autoritarnog tipa ličnosti i sovjetskog "društvenog karaktera" (što je odsutno u "ka—drugome—orijentisanom" tipu), sa figu-

rom vode kao mitskim simbolom; ali postoji razlika u porukama koje se prenose putem sličnih simbola. Naime, autoritarni tip se temelji na ideologiji "nad-čoveka" i na principu nejednakosti među ljudima i nacijama, otvoreno veličajući hijerarhijsko ustrojstvo kao prirodni poredak (stoga ga je lakše prepoznati i podložniji je kritici sa stanovišta humanističkog pristupa); dok se u sovjetskom "društvenom karakteru" autoritarnost predstavlja samo kao nužno sredstvo za postizanje sasvim suprotnih ciljeva, koji se definišu kao ciljevi "najnaprednijeg društvenog poretka", u kojem će sa uništenjem klasa biti srušeni svi odnosi neravnopravnosti među ljudima i narodima (i utoliko je fanatizam ovog tipa ličnosti opasniji, jer je prividno usmeren na humani cilj).

Netolerantnost prema svemu stranom je takođe zajednička karakteristika ova dva tipa ličnosti, ali i tu postoje razlike: dok se kod autoritarnog tipa ličnosti to ispoljava u vidu etnocentrizma, u sovjetskom "društvenom karakteru" to je "ideološki-centrizam", tj. netolerantnost prema svemu što se zasniva na drugačijoj ideologiji od zvanično prihvaćene (te "strano" nije samo ono što je izvan granica sopstvene kulture, već i sve ono unutar nje što je ideološki suprotstavljeno oficijelnom; mada u staljinizmu i etnocentrizam biva sve naglašeniji).

U pogledu zahteva za stereotipnošću mišljenja, koji postoji u oba tipa ličnosti, ne vidim bitnijih razlika, jer je za oba tipa karakteristično da su nekritički i dogmatiski orijentisani i da ispoljavaju nesigurnost i strah od novog i neinstitucionalizovanog mišljenja.

Kao i svim konformističkim tipovima i sovjetskom "društvenom karakteru" je svojstveno odsustvo samostalnosti i bekstvo u sigurnost grupe, kolektiva, države, ali se ovi tipovi razlikuju u ovom pogledu u sledećem: dok "ka—drugome—orijentisani" tip beži u sigurnost grupe zato što pojedinac nije uspeo da pronade svoj vlastiti identitet i bekstvom racionalizuje svoj neuspeh, mada intimno njegov ideal nije odricanje od svoga "ja", budući da veruje da je individualizam njegov "životna filozofija"; autoritarni tip ličnosti ne postulira primat kolektiva nad individuom kao apsolutni princip, jer tip nad-čoveka podrazumeva razvijenu individualnost, ali to ne važi za masu, koja po "prirodi" svoje bezličnosti mora da se pokori nekom autoritetu; dotle je u sovjetskom "društvenom karakteru" odricanje od sopstvenog individualiteta temeljni princip idealnog modela, koji postulira ideal potpuno kolektiviziranog pojedinca, gde "kolektivna volja" ne predstavlja već zamenjuje individualnu volju.

Da bi se došlo do najadekvatnijeg termina za pojam sovjetskog "društvenog karaktera" potrebno je grupisati osnovne karakteristike u sindrom, koji jasnije pokazuje suštinu ovog tipa ponašanja. Mislim da bi taj sindrom morao da uključuje sledeće karakteristike: pojedinac se tretira kao elemenat sistema funkcionisanja državne mašinerije, budući da je državni mehanizam osnovni i jedini regulator društvenog života u SSR-u, a kolektiv, čiji je deo pojedinac, jedinica tog mehanizma (tj. administrativna jedinica države, a ne samostalna i slobodna asocijacija), stoga je pojedinac u svom ponašanju ka—državi usmeren; budući samo jedinicom kolektiva, idealni član sovjetskog društva je čovek bez individualnosti; pošto od njegovog ponašanja

zavisu skladno funkcionisanje društva koje priznaje samo jedan pravac, pojedinac mora da prihvati monolitnu ideologiju i da je kao obrazac interiorizuje u strukturu svoje ličnosti, da bi zahtevi društva postali njegove "navike" i novi nagoni, te da se na taj način spreči kolebanje i nesigurnost, kao i sumnja u pogledu ispravnosti prihvaćenih principa; a pošto se potkrepljuje verovanje da sovjetsko društvo sledi "najprogresivniju ideologiju" pomoću koje će dostići "najviši cilj", od pojedinca se zahteva da se žrtvuje za "društvene ciljeve" na račun vlastitih potreba i interesa; iz svega rečenog proizlazi, da se socijalizacija svodi na politizaciju čoveka, jer je u Sovjetskom Savezu "homo politicus" jedino priznati javni vid egzistencije čoveka, budući da je društvo zamenjeno državom ("političko društvo").

Smatram da bi ovom opisu najbolje odgovarao termin "kolektivistički tip ličnosti" (odnosno "kolektivom potisnuta ličnost"), jer se time izražava centralna orijentacija ovog tipa.

Međutim, sovjetski "društveni karakter" ne bi bio funkcionalan u tako diferenciranom društvu, kao što je sovjetsko, ako bi se pretpostavilo da je dominantni tip sasvim monolitan. Budući da je zvanično data podrška klasnom diferenciranju društvene strukture, moraju se pretpostaviti i diferencirane norme ponašanja za različite slojeve društva.

Diferencirano ponašanje i usaglašavanje ponašanja pojedinca, prema društvenom položaju koji zauzima u postojećoj strukturi, postiže se na taj način, što se menja značenje pojedinim zahtevima i poželjnim crtama "društvenog karaktera", koji prividno ostaje opštevažeći i monolitan.

Izvesni istraživači sovjetskog društva (Inekeles, Azrael, Medvedev) potkrepljuju ovakvo zaključivanje, upućujući na to da se dominantni "društveni karakter" može diferencirati na tip birokratskog funkcionera, menadžerske elite i ostalih sovjetskih građana.

Kada je u pitanju poželjni tip ličnosti funkcionera partijske i državne birokratije dominiraju sledeće crte: inicijativa, privrženost "opštem cilju" i ideološka čistoća (a budući da oni sami definišu "opšti cilj" i određuju kriterijume "čistoće" ideologije, osnovna njihova usmerenost je ka odbrani sopstvenih klasnih ciljeva i interesa uz pomoć vladajućeg pogleda na svet); lojalnost partiji (a pošto Partija ima značenje metafizičkog entiteta, zahtev se konkretizuje u smislu lojalnosti "vođi"); smisao za realnost (što podrazumeva da se prioritet daje pragmatičkim ciljevima); "samokritičnost" (s obzirom na metafizičko značenje "Partije" visoki funkcioner je samokritičan kada kritikuje niže funkcionere, prebacujući svu odgovornost za neuspehe na njih, jer se on identifikuje sa partijom koja je nepogrešiva); disciplinovanost (što u hijerarhijskom sistemu odgovornosti znači bezuslovno potčinjavanje višem autoritetu); samožrtvovanje (tj. revnosno ostvarenje ciljeva koje su sami postavili i proglasili ih opštim – treba, međutim, istaći da su birokrati u socijalizmu doista "hard workers" koji sagorevaju na poslu, pa se i u tom smislu razlikuju od "parazitskih" eksploatorskih klasa); čvrstina i doslednost (što sugerira da se birokrati dozvoljava da bude nemilosrdan i arogantan u sprovođenju cilja kojem se posvećuje).

Za menadžersku elitu slični zahtevi dobijaju drugi smisao. Tu je poželjan sledeći niz karakteristika: inicijativa (što primenjeno na ovaj sloj znači zahtev da angažuju svu stručnu sposobnost u otkrivanju najboljeg puta za ostvarenje planom postavljenih ciljeva – a ciljevi su već izvan domena njihove inicijative): umesto privrženosti "višem cilju" ovdje je naglasak na lojalnosti partijskom komitetu i na disciplinovanom vršenju zadataka koji su im povereni; za njih je važnija profesionalna kompetencija od "ideološke čistoće", mada se formalno i od njih traži "komunistički pogled na svet" (ali se za stručnjaka pretpostavlja da svoju ideološku ispravnost dokazuje uspešnim stručnim rukovođenjem, a ne deklarisanjem za zvaničnu ideologiju; naravno stručni neuspeh se po potrebi može prevesti na ideološki jezik, tj. kada se prikaže kao sabotaza te postaje "ideološka diverzija" i sl.); privrženost radu i disciplini (što ovdje, pre svega, znači striktno pridržavanje pravila što ih podrazumeva hijerarhijska organizacija rada); potčinjavanje autoritetu (što u ovom slučaju znači priznavanje superiornosti partijskog autoriteta nad privrednim).

Za "običnog" sovjetskog građanina zahtevi sadržani u dominantnom "društvenom karakteru" dobijaju svoja bukvalna značenja: disciplina, poslušnost, privrženost radu (ideologija rada) i utapanje u kolektiv. Drugim rečima, moral koji važi za običnog čoveka može se sav izraziti zabranama, te je u osnovi represivni moral, za razliku od morala koji važi za više (društveno privilegovane) slojeve, gde se značenja pomeraju od zapovesti—zabrana ka očekivanjima u pravcu poželjnog ponašanja, što ostavlja manje ili više prostora za slobodniji razvoj ličnosti. Stoga bi se "birokratski tip" i "menadžerski tip" mogli tretirati samo kao izvedeni tipovi iz osnovnog tipa "društvenog karaktera", odstupajući od njega u onoj meri u kojoj je potrebno da se usaglasi ponašanje određenog sloja sa njegovim društvenim položajem i sa društvenim ulogama koje pojedinci treba da igraju u okviru određene strukture moći.

4.

Posle ovakve analize javlja se jedna prividna protivrečnost u vezi sa "kultom ličnosti", te je potrebno raspraviti i to pitanje u ovom kontekstu. Može se postaviti pitanje: ako je osnovni cilj sovjetskog "društvenog karaktera" da uguši ličnost čoveka i da pojedinca obezličiti, i ako se ideologija služila takvim modelom kao moćnim sredstvom za učvršćivanje poretka, kako je bilo moguće da "kult ličnosti" Staljina postane dominirajući princip u tako depersonalizovanom društvu?

Dobar poznavalac sovjetskog društvenog sistema, Robert Daniels, proučavajući genezu sovjetske vlasti, konstatuje da Staljin nije akumulirao vlast kao individua već kao oličenje "mašinerije sekretara", tj. vršeći jednu institucionalizovanu ulogu u organizaciji partijske mašine, te se prvobitno ne podstiče lojalnost prema jednom čoveku već prema instituciji.²⁰⁾ Deutscherovo razmišljanje ide u istom

20) Vid. R. Daniels, *The Conscience of the Revolution*, str. 170–172.

pravcu kada piše:²¹⁾

"Njegova skoro bezlična ličnost izgleda da je bila idealni posrednik anonimnih sila klase i partije".

Opisujući Staljinovu ličnost Daniels napominje da je on najmanje ličio na novog Bonapartu, jer je uvek radio iza scene i nikad nije nametao svoj stav već je uvek išao za većinom, ali skriveno formirajući sam većinu, te je bio najprikladniji da bude vođa jednog društva usmerenog ka kolektivizmu i antiindividualizmu.

Drugim rečima, Staljin stiže svoju moć preko partije – kao "posrednika istorije" i u početku na otvorenoj sceni su autoritet partije i marksizma-lenjinizma, dok Staljin povlači konce i upravlja igrom iza kulisa. Sartre takođe smatra da Staljin nije bio kao individua superiornija od ostalih, niti je predstavljao ovaploćenje dostojanstva ličnosti, već je bio simbol društvene integracije. Kao koncentracija kolektivnosti ("kolektivne volje") Staljin je "bio negacija svačije individualnosti", pa i svoje sopstvene, piše Sartre, nastojeći da nađe odgovor na pitanje kako iz toga nastaje "kult ličnosti". Mislim da se može prihvatiti rešenje koje Sartre sugerira, a koje glasi: takva integracija koja počiva na maksimalnoj kolektivizaciji može se očuvati samo ako se hijerarhijski princip organizacije društva dovede do kraja, postulirajući da se sva moć, od vrha do dna, izvodi iz jedne tačke, koju označava najviši društveni položaj; a budući da je Staljin zauzimao taj položaj, ponovo se rađa "ličnost", ali ne u smislu individualnosti već kao "jedinstvena osoba koja stoji iznad grupe".²²⁾

I Brzezinski opisuje liniju geneze od institucionalizovane moći do lične vlasti, konstatujući da je Staljin institucionalno postao ideolog sistema i njegov "prvi čovek", čime se može objasniti kako je baš on, najmanje zapažena i obdarena ličnost Oktobra, mogao stati na čelo, potisnuvši sve druge koji su se sa mnogo više opravdanja mogli smatrati "velikim ličnostima" u istorijskom smislu.²³⁾ Tome

21) I. Deutscher, "The Leader and the Party", u R. Daniels (ed) *The Stalin Revolution*, str. 4.

22) Vid. J.P. Sartre, *The Spectre of Stalin*, str. 59. Sartre smatra da kult Staljinove ličnosti nije zasnovan na harizmatičkoj moći, što pretpostavlja mistično tumačenje obdarenosti vođe kao ličnosti. Ovo je do izvesne mere tačno budući da mehanizam ovog kulta ne počiva na obožavanju ličnih kvaliteta vođe, već su kvalitete koje on personifikuje izvedeni iz institucije partije: mudrost, sveznanje, pravednost i slično. Ali to važi samo do određenog perioda, kada je Staljin učvršćivao svoju vlast uz pomoć autoriteta partije, ostajući kao ličnost u senci. Međutim, krajem tridesetih godina, kada dolazi do eufonije "kulta ličnosti" sve je manje partija na sceni, te se autoritet vođe uzdiže iznad autoriteta partije; tada se zaboravlja da je kvalitete, kao što su: mudrost, sveznanje itd. Staljin dobio od partije, pa mu se počinju pripisivati i razna druga – personalna – svojstva (na primer, dobrota, plemenitost, skromnost, zajedno sa epitetima: najveći, najmudriji i sl.), što podrazumeva da se dešava preokret ka harizmatičkom tipu vođe.

23) Vid. Z. Brzezinski (ed), *Dilemmas of Change in Soviet Politics*; Z. Brzezinski, "The Soviet Political System, Transformation or Degeneration", str. 3.

treba dodati i tezu Medvedeva o piramidi "kulta ličnosti", čime se ukazuje na celokupni mehanizam u kojem funkcioniše mreža modela, od najvišeg vode, preko rukovodilaca na vrhu, do najnižih rukovodilaca, koji takođe na osnovu institucionalizacije "kulta ličnosti" predstavljaju model za druge sebi potčinjene, što potvrđuje da je reč o depersonalizovanom smislu "kulta ličnosti". Slično misli i savremeni sovjetski pisac "disident", Zinovjev, kada piše:²⁴⁾

"Naše društvo je društvo koje je ostvarilo opštu depersonalizaciju individua kao princip. Kod nas postoji tendencija shodno kojoj stepen personalizacije individue zavisi od nivoa njenog društvenog položaja. Stoga svi ti 'kultovi ličnosti' u nas nisu slučajni".

Ovo objašnjenje, koje pokazuje da je "kult ličnosti" logički izdanak onog toka sovjetskog društvenog razvitka što se sistematski ostvaruje od sredine dvadesetih godina, obara i inače nezasnovanu tezu o "kultu ličnosti" kao devijantnoj pojavi, i to u dva pravca: prvo, ukazujući na to da nisu u pitanju devijacije vezane za ličnost Staljinu, jer je "kult ličnosti" samo personifikacija institucionalizovanih odnosa u postojećem sistemu, i drugo, da samim tim nije reč o "pojavi" već o suštini, te da se manifestacije "kulta ličnosti" ne mogu posmatrati odvojeno od suštine datih društvenih odnosa u postojećem sistemu.

Dakle, ono što je naizgled protivrečno – pojava "kulta ličnosti" u okviru ideologije apsolutnog kolektivismu i prakse depersonalizovanog društva – pokazuje se kao logična posledica upravo takve ideologije i prakse.

5.

Pokušaj utvrđivanja dominantnog "društvenog karaktera" u sovjetskom društvu ne treba mešati sa opisom postojećih tipova ličnosti, koji su u manjoj ili većoj meri u saglasnosti sa poželjnim tipom ili, pak, značajnije odstupaju od njega. Međutim, da bi se utvrdilo koji se tipovi najčešće javljaju i u kojim sloopovima društva, potrebno je vršiti empirijska istraživanja. Sovjetska sociologija i psihologija nisu dosada sebi postavljale takve zadatke i zasada nam stoje na raspolaganju samo rezultati izvesnih istraživanja vršenih od strane američkih sociologa i antropologa na populaciji emigranata iz Sovjetskog Saveza. Ova istraživanja se odnose, u prvom redu, na upoređivanje tradicionalnog "ruskog karaktera" sa poželjnim "društvenim karakterom" u sovjetskom društvu.²⁵⁾ Iz tih istraživanja se, međutim, može zak-

24) A. Zinovjev, *Svetloe buduće*, str. 205.

25) U. A. Inkeles, *Social Change and Soviet Russia*, str. 109–120, saopšteni su rezultati istraživanja izvršenih na uzorku od 3000 ispitanika, koji se sastojao iz lica koja su emigrirala iz SSSR posle II svetskog rata, od kojih je intezivno ispitano 51 lice putem "životnih istorija"; u M. Mead, *Soviet Attitudes Towards Authority*, izneti su rezultati interdisciplinarnog istraživanja kojim je rukovođila Margaret Mead, na osnovu proučavanja literature, istorije i raznih publikacija kao i personalnih dokumenata, a obavljen je i jedan broj intervjua.

ljučiti samo to da postoji izvestan raskorak između tradicionalnog "nacionalnog karaktera" i propisanog "društvenog karaktera", usled čega dolazi do samo delimičnog prihvatanja dominantnog tipa ličnosti. Autori ovih istraživanja zaključuju da se iz tih razloga javljaju izvesni otpori poželjnom modelu, naročito kod radnika i seljaka, koji su u većoj meri sačuvali crte tradicionalnog "nacionalnog karaktera", dok su elitni slojevi prijemčiviji za poželjne vrednosti i propisani način ponašanja koji sugerira sovjetski "društveni karakter".²⁶⁾ Kluckhohn ukazuje na izvesne crte "nacionalnog karaktera", koje su naročito ukorenjene u nižim slojevima, kao što su: ambivalentnost (na šta ukazuje i M. Mead), što se ispoljava u dvosmislenom odnosu prema dobru i zlu i u dvostrukom odnosu prema autoritetu (ispoljavajući s jedne strane, nepoverenje u vlast, a sa druge, potrebu za autoritativnim vodstvom i spremnost da mu se pokori),²⁷⁾ što se suprotstavlja poželjnom pogledu na svet, koji zahteva ukidanje protivrečnosti i nameće crno-belu perspektivu. Kao crte "nacionalnog karaktera" navode se spontanost u izražavanju i ponašanju, kao i odsustvo samokontrole, što podstiče netolerantnost prema birokratizmu i formalizmu, na čemu je izgrađen model poželjnog tipa. Usled tog raskoraka, a pod pritiskom tipa ličnosti koji se propagira, stvara se jako osećanje zabrinutosti i krivice, te se javlja potreba da se potisnuto nepoverenje i sumnja eksteriorizuju. To je partijsko rukovodstvo dobro shvatilo nudeći "spoljnog neprijatelja" kao metu, da bi uz pomoć mehanizma "žrtvenog jarca", koji funkcioniše kao neka vrsta psiho-katarze, zadovoljilo pomenutu potrebu.²⁸⁾ Istraživači tradicionalnog "ruskog karaktera" ističu da je taj karakter izvorom anarhičan i da nametanje propisanog "društvenog karaktera" nužno izaziva podvajanje ličnosti.

Zanimljivo je pogledati i ocenu Nikolaja Berdjajeva, koji je svakako bolji poznavalac "ruskog karaktera", o karakternim osobinama ruskog čoveka. Postoji velika saglasnost između onoga što Berdjajev vidi kao "nacionalni karakter" u Rusiji i prethodno spomenutih gledišta, jer i on ističe da je "ruski narod protivrečan", spajajući u sebi državno-despotski i anarhično-slobodarski duh, nacionalizam i težnju ka univerzalnim i opštečovečanskim idejama. Po njegovom mišljenju:²⁹⁾

"Anarhizam je proizvod ruskog duha. . . to je jedan pol duhovne strukture ruskog naroda, čiji drugi pol čini sklonost da bude materijal za izgradnju velike svetske države. . ."

Međutim, Berdjajev ističe da su liberalne ideje imale slabog uticaja u Rusiji i da je

26) Vid. C. Kluckhohn, "Studies of Russian National Character", u Inkeles and Geiger, str. 609-616.

27) Taj odnos opisuje i H.V. Dicks u "Russian National Character", u C. Black, str. 643.

28) Vid. Dicks, Isto, str. 39-40.

29) N. Berdjajev, Isto, str. 53; vid. i 15, 18-24, 30 i 39.

ruskom čoveku tuđ skeptički kriticizam zapadnjaka, jer ruski čovek "ne može dugo da sumnja, njemu su potrebne dogme da bi se osećao sigurnim" (u tome Berdjajev vidi vezu između "nacionalnog karaktera" i dogmatske ideologije koja se formirala nakon Oktobarske revolucije, koja se i po njegovom mišljenju razlikuje od izvornog marksizma).

Iako je teza o "nacionalnom karakteru" problematična, jer se zanemaruje da socijalni determinizam koji deluje na formiranje jednog dominantnog tipa "društvenog karaktera", utiče prvenstveno preko onih elemenata društva koji proizlaze iz vrste društvenog sistema, a ne posredstvom nacionalnih razlika, ukazivanje na tradicionalne karakterne crte u Rusiji ima izvesnog smisla. Saglasnost do koje su došli različiti istraživači i posmatrači može da potvrdi da se neke osobine trajnije vezuju za karakternu strukturu čoveka u Rusiji, koja se oformila, po mom mišljenju, pod uticajem specifičnosti društvenih i istorijskih uslova života (dugogodišnje postojanje velike Ruske imperije i samodržavlja, uporedo sa izgubljenošću čoveka u ogromnim prostranstvima i sa mužičkom psihologijom). Takav način života uslovio je protivrečnosti karaktera ruskog čoveka, što treba imati u vidu kada se proučava "društveni karakter" u SSSR-u, da bi se moglo odgovoriti na pitanje: u kojoj meri je ruski čovek, sa svim svojim tradicionalnim nasledem, bio podložan uticaju propagiranog "društvenog karaktera" staljinističkog tipa. (Ovo se, međutim, ne može odnositi na druge narode Sovjetskog Saveza, čija je nacionalna tradicija različita).

Istraživači ukazuju na to da treba imati u vidu različit uticaj što ga propagirani "društveni karakter" vrši na različite slojeve društva, budući da su neki slojevi manje a neki više integrisani u postojeći društveni sistem. Sa tim je u vezi veća ili manja spremnost različitih slojeva da prihvate definisane zahteve i standarde sistema.

Kluckhohnova teza da su elitni slojevi prijemčiviji za propagirani "društveni karakter" zvuči logično, jer su ti slojevi mnogo etabliraniji u sistem, budući da se njihovi interesi u mnogo većoj meri poklapaju sa interesima klase koja definiše društvene ciljeve i vrednosti.

Može se, takođe, pretpostaviti da taj model više prihvataju članovi partije nego ostali (Margaret Mead misli da je on i namenjen, pre svega, članovima partije, dok se za ostalu masu modifikuje). Da bi potkrepila tezu o diferenciranim modelima M. Mead ukazuje na to da je stav partije prema masi ambivalentan, budući da se na masu gleda kao na stalni izvor neprijateljskih sila, ali kao i na snagu na koju se partija mora oslanjati i dobiti njenu podršku, stoga se vaspitanjem mora podstaći sposobnost pojedinca za samoograničavanje i samokontrolu, i to počinje od malih nogu, tako da je i za dečju maštu propisano da se može razvijati samo "u dozvoljenom pravcu".³⁰⁾

Mali je broj drugih istraživanja koja se bave stepenom prihvaćenosti "društ-

30) M. Mead, Isto, str. 85-86. Ona navodi uputstvo za rad roditelja sa decom koje glasi: "U igri roditelji treba da dozvole deci što više slobodne akcije, ali samo dotle dok se igra odvija ispravno".

venog karaktera" u Sovjetskom Savezu. Jednom od njih je istraživanje Ruth Monly, koje se zasniva na podacima što ih je u svom istraživanju dobila sovjetski sociolog Kojnova, o aspiracijama sovjetske omladine, zatim, na rezultatima dobijenim intervjuom posredstvom postdiplomaca koji su studirali u SSSR-u, kao i na analizi raspoloživih pisanih dokumenata i članaka.³¹⁾ Populaciju čine mladi ljudi iz različitih slojeva, ali je zanimljivo da su dobijeni relativno usaglašeni stavovi, bez obzira na socijalnu pripadnost, i to stavovi koji pokazuju da mlada generacija nije uspešan proizvod sistema, jer su njene aspiracije i vrednosti orijentisane u drugom pravcu od onog koji je postuliran i nametan indoktrinacijom. To potvrđuje podatak da se više od polovine mladih opredeljuje za materijalno blagostanje i prosperitet danas (umesto žrtvovanja za daleke ciljeve) i da 60 posto stavlja na prvo mesto potrebu za postizanjem višeg društvenog položaja putem obrazovanja, što sugerira da je ideologija rada pretrpela neuspeh (jer je očigledno da mladi ne prihvataju da je svaki "društveno koristan rad" podjednako vredan), o čemu najubedljivije govori podatak da vrlo mali broj mladih ističe da žele da budu radnici, a još manje seljaci (prema dobijenim podacima 4 od 5 ispitanika želi da postigne najviše obrazovanje; s druge strane, samo 1 od 127 svršeni učenika osnovnog obrazovanja sa sela ostaje u kolhozu. Zev Katz takode potvrđuje, koristeći se rezultatima istraživanja lenjingradskih sociologa, da su najmanje poželjna proizvodna zanimanja³²⁾). Istraživanja pružaju dokaze i o tome da je sve veći broj mladih koji odbijaju da prihvate posao prema administrativnom rasporedu (kao reakcija na tu pojavu došlo je do Hruščovljevog "zakona protiv besposličara").

Međutim, aspiracije mladih pokazuju i drugu stranu medalje, naime, da su kod njih veoma izražene upravo potiskivane potrebe: za "pravim prijateljstvom" i za "pravom ljubavlju", za "interesantnim poslom", za intimnim i neformalnim ljudskim odnosima i za potvrđivanjem kao ličnosti.³³⁾ Monly ukazuje i na sledeći podatak, koji svakako najviše pogađa partijske ideologe, da postoji nezainteresovanost mladih za ideologiju (što se potkrepljuje podatkom o visokoj stopi odsustvovanja sa kurseva marksizma-lenjinizma, o čemu smo obavesteni i iz ranije navedenih izvora); ali zaključak ovog autora da su mladi nezainteresovani i za "politiku", može se dovesti u pitanje, jer i sam autor navodi da među mladima postoji veliko interesovanje za otvorene diskusije o najaktuelnijim društvenim pitanjima, što potvrđuje i studija Taubmana o ponašanju studenata Moskovskog univerziteta.³⁴⁾

31) Vid. R. Monly, "Values and Aspirations of Soviet Youth", u Cocks, Daniels and Heer (eds), *The Dynamics of Soviet Politics* str. 222-238. Činjenica da u SSSR 45% populacije čine mladi ispod 30 godina ukazuje na važnost proučavanja stavova mladih kao izvor za "merenje pulsa" populacije.

32) Vid. Z. Katz, "Sociology in the Soviet Union", "Problems of Communism", vol. XXII, no. 3, 1973, str. 37.

33) Vid. R. Monly, Isto, str. 222; kao i Z. Katz, Isto, str. 35.

34) W. Taubman, u *The View from Lenin Hills, Soviet Youth in Ferment*, opisuje probleme koje su se desila u političkoj klimi sredinom pedesetih godina na Moskovskom univerzitetu.

(Ovde se može primetiti da je izraz "politika", koji je primenjen u studiji Ruth Monly neprecizan, jer se ne zna da li se odnosi na zvaničnu politiku, ili na politiku u širem smislu, kao zainteresovanost za društvene probleme).

Da slika mlade generacije dosta odstupa od modela "novog sovjetskog čoveka" potvrđuje i pisanje sovjetske štampe, koja se sve češće žali na nihilizam, skepticizam i cinizam mladih, zbog čega partijsko rukovodstvo istrajava na "ideološkoj ofanzivi", ali i na izmenama u krivičnom zakonu što omogućuje da se preduzima gonjenje nekih učestalih pojava nepoželjnog ponašanja. Da u tom pogledu rezultat nije ni iz daleka ravan naporima koji su svih ovih decenija preduzimani, potvrđuje i činjenica da je na XXIV kongresu partije Brežnjevjev referat bio posvećen problemu "izgradnje novog čoveka".

6.

Pre nego što pređem na razmatranja novih tipova ličnosti koji se sve otvorenije konfrontiraju sa dominantnim društvenim karakterom, zadržaću se na pitanju u kom smislu post-staljinso rukovodstvo modifikuje nasleđeno shvatanje "novog sovjetskog čoveka".

Potrebna da se naglasi kontinuitet partijske linije, koja je na XX partijskom kongresu ocenjena kao ispravna, uprkos Staljinovim "greškama", istaknuta je ponovo na XXI kongresu, u Hruščovljevom govoru u kojem je posvećena velika pažnja vaspitanju "novog čoveka". Ali da se staro shvatanje bitnije ne menja dokazuju preporuke koje je Hruščov dao kongresu, a koje su podsticale: duh antiindividualizma, netrpeljivosti prema neprijateljima, dužnosti prema društvu i aktivno učešće u radu za dobrobit društva i netolerantnost prema onima koji "remete javni red"³⁵⁾ (što nije ništa drugo nego odbijanje da se ponaša prema još uvek važećim staljinističkim zakonima). Fisher je bio u pravu kada je tvrdio da staljinistički model čoveka nije umro sa Staljinom.³⁶⁾

Rukovodstvo koje je smenilo Hruščova dozvolilo je izvesne "modifikacije" (više verbalne nego suštinske), koje, naizgled, pružaju mogućnost da se više vodi računa o potrebama članova društva. Ali da se to ne bi pogrešno shvatilo kao ustupak individualizmu i "buržoaskom moralu", rukovodstvo je naglasilo da je reč o "zdravim potrebama", tj. o "objektivnim potrebama" (a ne o potrebama u psihološkom smislu). Stoga, svaki pojedinac mora da nauči da su potrebe koje su defini-

tu, ukazujući na pojačanu zainteresovanost studenata za najaktuelnija politička pitanja. Taubman piše o tome da su studenti ponovo izvukli tabuisane teme i nameтали ih na sastancima, insistirajući da se o njima raspravlja, utičući umnogome i na promenu same prakse političkih sastanaka i predavanja (i sami predavači, odnosno funkcioneri koji su dolazili na sastanke morali su biti spremniji na razgovor i na kritiku).

35) Vid. Politički izveštaj Hruščova na XXI kongresu partije, u R. Daniels, *Documentary History of Communism*, str. 275.

36) R. Fisher, *Isto*, str. 343.

sane kao objektivne istovremeno i njegove potrebe, te sistematski odgoj treba da dovede do saglasnosti između dužnosti i želja. Tako se preporučuje da se pojedinac "nauči" putem vaspitanja da je "rad igra i zadovoljstvo"³⁷⁾ (ali se ne kaže koji i kakav rad).

Naglasivši da "uslovi stvoreni u našem poretku, sav naš društveni život (dakle i ceo period za vreme Staljina – ZG) deluju blagotvorno na čoveka" – Brežnjev je jasno stavio do znanja da se može tolerisati jedino afirmativni stav prema poretku i da se mogu priznati samo one potrebe koje ne dovode u pitanje postojeći sistem. I ovde je osnova modela "ličnost–ka–državi–orijentisana", što se u detaljima poklapa sa napred opisanim tipom (to potvrđuju teorijski članci iz sedamdesetih godina u vodećim sovjetskim časopisima, iz kojih su ranije bili citirani odgovarajući tekstovi).

Teoretičari su požurili da objasne Brežnjevjeve poruke, naročito onu o "zdravim" ili "razumnim potrebama", naglašavajući da je reč o takvim potrebama koje su u skladu sa "društenokorisnim radom"³⁸⁾ odnosno da su to potrebe koje odgovaraju objektivnim mogućnostima društva i izražavaju usaglašenost potreba ličnosti i kolektiva. I da razvijanje "svestrane ličnosti" ne znači u prvom redu razvijanje subjektivnih potreba čoveka, već objektivnih potreba društva za svestrano razvijenim ljudima.³⁹⁾ Međutim, da bi to bilo jasnije Kravčenko i Markov upozoravaju da su društvu potrebni takvi ljudi koji omogućuju dalji razvoj društva, stoga je razvijanje "radnih potencijala" i "ovladavanje profesionalnom specijalizacijom" osnovni smisao razvitka ličnosti,⁴⁰⁾ ili, kako to još otvorenije kaže jedan drugi autor: cilj je visoko-kvalifikovana raznovrsno razvijena radna snaga.⁴¹⁾

"Novi čovek" post-staljinke ere se takođe vaspitava u duhu ideologije rada, jer sovjetski čovek, to je "čovek rada"⁴²⁾, to je "društveni čovek" kod koga "kolektivizam prevladaju nad ličnim" i opšte zamenjuje individualno.⁴³⁾ Piše se i o "proizvodnji samih individua" kao o sastavnom delu procesa društvene podele rada.⁴⁴⁾

Teoretičari su takođe osetili potrebu da objasne šta u partijskim porukama

37) Vid. R.A. Feldmesser, "Stratification and Communism", u A. Kassof (ed), *Perspectives for Soviet Society*, str. 372.

38) I.V. Popović, *Voprosi Filosofii*, 7, 1975, str. 33.

39) A.V. Bezrukov, "Formirovanije socialnih potrebnostej i interes ov ličnosti v procese truda", *Filosofskije nauki*, no. 4, 1975, str. 23.

40) I.I. Kravčenko & V.S. Markov, "Naučno-tehničeskij progres i razvitije ličnosti pri socializme", *Voprosi Filosofii*, no. 9, 1971, str. 33.

41) Čumačenko, *Okrugli stol, Voprosi Filosofii*, 7, 1975, str. 21.

42) V.I. Stepakov, "V.I. Lenin o putjah formirovanija novogo čelovjeka", *Voprosi Filosofii*, 3, 1970, str. 3.

43) G.L. Smimov, "K voprosu o koncepcii socialističeskogo tipa ličnosti", *Voprosi Filosofii*, 1, 1971, str. 33.

44) Tarasenko, *Okrugli stol, Voprosi Filosofii*, 7, 1975, str. 34.

znače termini "aktivnost" i "stvaralačka delatnost", te iz radova posvećenih toj temi⁴⁵) saznajemo da u "komunističkom moralu" aktivnost "izražava spremnost čoveka da svesno i dobrovoljno izvršava sa puno inicijative delatnost u korist društva; ali se upozorava da su inicijativa i samostalnost, koje su usmerene na "uskokorisne ciljeve" nemoralne (i da bude jasnije, autor dodaje, da se tu ne podrazumevaju samo lopovi i špekulanti već i klevevnici sistema). Dakle, stvaralačka delatnost nije sama po sebi vrednost, već samo "usmereno i odobreno stvaralaštvo", koje dovodi do "društveno korisnih rezultata" (autor se, naravno, uopšte ne upušta u to da razmotri ko određuje koji su rezultati društveno korisni a koji nisu, niti se pita – nije li tako definisani moral evidentno "moral vladajuće klase").

Doprinos ovakve "teorije" održanju postojećeg poretka je očigledan, jer nije ostavljeno mesta ni za jednu sumnju u mogućnost drugačijeg tumačenja pojedinih formulacija, što i jeste cilj "teorije" koja je u službi politike, da tumačeći stavove partijskog rukovodstva jasno povuče granicu između dozvoljenog i nedozvoljenog.

Ne treba prenebreći da ima i takvih članaka i mišljenja koja se mnogo razlikuju od prethodno navedenih, i to u istim časopisima, kao disonantni glas koji u velikoj masi harmoničnih tonova oficijelne melodije verovatno ostaje nezapažen. Ali su takva mišljenja vredna naše pažnje, jer pokazuju da se vrše izvesna pomeranja u filozofiji i društvenim naukama, te ču se na njima ukoliko zadržati.

Razvickij se zalaže za neshematsko i nedogmatsko shvatanje individualnosti čoveka i odnosa individualnih i društvenih karakteristika ličnosti. Pri tom, on insistira na autonomiji ličnosti, ističući da se individualni i društveni život ne mogu izjednačiti, niti čovek rastvoriti u društvu. Autor kritikuje sovjetske sociologe koji tretiraju individualna svojstva kao "slučajne osobine", te otud upravljaju svoje interesovanje samo na socijalni tip, a ne i na individualnost, jer samo u prvom vide suštinu čoveka, ostajući na taj način u tretiranju čoveka samo na nivou apstrakcije.⁴⁶) Već ovih nekoliko rečenica pokazuju da ova kritika pogada ne samo "teoretičare" već i suštinu propagiranog "društvenog karaktera".

I Kržajev sugerira drugačije shvatanje ličnosti od zvanično prihvaćenog shvatanja objektivizirane i dehumanizovane individue.⁴⁷) On naglašava da ličnost predstavlja "individualno biće društvenih odnosa", te suština čoveka nije samo objektivizirana u društvenim odnosima već je i subjektivizirana u ličnosti, tj. u procesu "od ličnosti prisvojene socijalne suštine". Autor nedvosmisleno ističe da je "mera" tog prisvajanja socijalne suštine sama ličnost (pri tom, on se služi ranim radovima Marxa i Engelsa da potkrepi zasnovanost takvog stava u marksizmu). Kao uslove za razvoj ličnosti Kržajev ističe: slobodni rad i aktivno učešće u stvaranju novih društvenih odnosa, mogućnost korišćenja svih tekovina kulture (ne kaže

45) T.S. Lapin, "Aktivnosti ličnosti u svetu komunističke moralji", *Voprosi Filosofii*, 9, 1966.

46) I.I. Razvickij, "Porjacija individualnosti čelovjeka", *Filosofskije nauki*, 5, 1974, str. 135 i 136–137.

47) P.F. Kržajev, "Nekotarie sociologičeskie voprosi formirovanija ličnosti", *Voprosi Filosofii*, 7, 1966, str. 19 i 21–22.

"socijalističke kulture"), neposredno učešće u upravljanju društvom, odsustvo antagonističkih suprotnosti i nastajanje društvene svojine (ovaj trajni glagol sugerira da autor ne izjednačuje društvenu i državnu svojinu, inače bi to uzeo kao svršenu činjenicu). Već po terminologiji koju upotrebljava, način mišljenja ovog autora i marksističko stanovište koje zastupa veoma se mnogo razlikuju od onog kojim se služe glasnogovornici zvanične ideologije.

Berezin implicite kritikuje zvanično stanovište kao nemarksističko kada se zalaže da se suština čoveka shvati u Marxovom duhu, u smislu praxisa (on upotrebljava termin "dejatelnost" a ne "rabota"), jer je samid na taj način moguće samopotvrđivanje ličnosti (a kao dokaz koliko je snažna potvrda za samopotvrđivanjem autor uzima primer majskog revolta u Francuskoj 1968. g.). Autor se kritički odnosi prema sovjetskoj literaturi, koja ne posvećuje dužnu pažnju subjektivnoj unutrašnjoj strani ličnosti.⁴⁸⁾

I Len Karpinski daje novi ton u pristupu problemima ličnosti. On kritikuje "maštanje" nekih sociologa o "planiranju ličnosti":⁴⁹⁾

"Verovanje u mogućnost planiranja ličnosti očigledno se završava na pretpostavci da je moguće stvoriti samo jednu varijantu ličnosti. ..."

i dodaje da planirati razvoj ličnosti može značiti samo:

"... planirati širenje prostora njene pozitivne slobode". Jedino kada se ovom pitanju pristupi na taj način, smatra autor, čovek prestaje da bude objekat delatnosti, a za to je nužno da se od "čistog upravljanja" pređe na samoupravljanje, budući da se ljudi ne mogu učiniti srećnim ako drugi o tome za njih odlučuju.

Treba navesti i knjigu Igora Kona, Sociologija ličnosti, koja odudara od tona zvanične ideologije i već krajem šezdesetih godina daje jedan novi pravac, naglašavajući da je "praksa kao samosvesna delatnost ljudi suština odnosa među individualnima".⁵⁰⁾ Osnovna ideja u toj knjizi je da društvo i ličnost nisu identični i autor se zalaže da se ispituje i ta unutrašnja strana, taj subjektivni svet čoveka. Suprotno ideji da se vaspitanjem može stvoriti ličnost po želji, Kon naglašava:

"Ni u jednom momentu svog života, počev od prvih meseci, individua nije savršeno amorfna masa, koja je spremna da primi bilo koju spolja 'propisanu formu' ", (str. 32).

Ovih nekoliko divergentnih napisa nisu sigurno dovoljni da probiju čvrsto cementirani zid iza kojeg i nadalje odjekuju harmonični tonovi unisone zvanične melodije, ali je već njihova pojava u zvaničnim časopisima i cenzurisanim izdanji-

48) S.L. Berezin, "K voprosu o suščnosti samoutverždenija ljičnosti", *Filosofske nauki*, 2, 1974, str. 40-47.

49) L. Karpinski, "Nova radnička arena", *Marksizam u svetu*, 5-6, 1975, str. 176.

50) I. Kon, *Sociologija ljičnosti*, 1967, str. 18.

ma dokaz da se stvaraju pukotine, koje neće biti lako zatvoriti starim sredstvima.

7.

Nekonformistički tip ličnosti se javlja kao protivstav dominantnom "društvenom karakteru" od sredine pedesetih godina kao rastuća pojava.

Impulsi za pojavu nekonformističkog tipa ličnosti dolaze, kao što je to ranije prikazano, iz literature i započinju sa kritikom ponašanja koje se očekuje od pisca kada se od njega zahteva da bude apologeta postojećeg poretka (članci, eseji i pripovetke u časopisu "Novij Mir" početkom pedesetih godina predstavljaju prve signale za takav preokret).

Drugi signal dolazi od onih pojedinaca koji prekidaju sa praksom dvojne ličnosti i počinju javno da manifestuju svoje neslaganje sa politikom partije (može se reći da Pjotr Grigorenko započinje taj pokret, zatim se pridružuju grupe studenata, pisaca i naučnika, kao i oni intelektualci koji sami "vojuju svoju bitku" za oslobođenje, kao što su: Amalrik, Bukovski i dr.).

Treća manifestacija je pojava "underground" publikacija koje najavljuju formiranje novog nekonformističkog javnog mnjenja i označavaju prelaz od neprihvatanja i protesta protiv postojećeg poretka na afirmisanje novog vida ponašanja – nekonformističkog ponašanja kao novog kvaliteta. U ovoj oblasti glavni činioci su predstavnici mlade generacije.

Među pojedincima koji se zalažu za formiranje novog shvatanja autonomnog ponašanja ličnosti Amalrik je možda najjasnije izrazio taj stav, ističući slobodu ličnosti kao primarnu vrednost, čemu on pridaje smisao delanja prema određenim unutrašnjim vrednostima individue, što često zahteva od pojedinaca da reskira i onu slobodu koju ima. Amalrik smatra da se mora odbaciti racionalizacija iza koje se ljudi zaklanjaju, opravdavajući svoje nedelanje time da je svaka borba beskorisna.⁵¹⁾ On najoštrije osuđuje ono ponašanje koje počiva na kalkulaciji, na odmeravanju stepena istine koja se može izreći i na izricanju polu-istina, koje su ravne lažima, da bi se obezbedilo publikovanje tako dozirane "istine" o stvarnosti. Polemišući sa izjavom pisca Kuznjecova (koji se ponašao na gore opisani način dok je živeo u SSSR-u, a koji je pravu istinu o svojoj zemlji izrekao tek kada je emigrirao u inostranstvo) – da "živimo u Orwellovskom svetu" – Amalrik razobličuje dvojni karakter takve ličnosti, pokazujući da su upravo ljudi sa takvim ponašanjem doprneli da se izgradi ovakav svet, svojom spremnošću da se pokore njegovim normama.⁵²⁾

Takvi su ljudi opravdavali svoj konformizam "surovošću režima", a kukavički stav inteligencije time što ona "nije slobodna", piše Amalrik, odlučno se suprotstavljajući takvom ponašanju i dajući prednost takvom tipu ličnosti koji ne oče-

51) A. Amalrik, *Will the Soviet Union Survive until 1984?* str. 98–99.

52) Iz pisma A. Amalrika, "I want to be Understood Correctly", *Survey*, 74/5, 1970.

kuje od drugog da mu dodeli slobodu, već čini sopstveni napor da je postigne i da preuzme ličnu odgovornost za poredak u zemlji, a ne uvek da okrivljuje drugog (str. 109–110). Samo čovek koji se bori da oslobodi sebe samog može doprineti opštoj slobodi, kaže Amalrik, jer:

„... borba za 'zajednički interes' od strane ljudi sa ropskom psihologijom može voditi i vodi jedino opštem ropstvu” (119).

Stoga se Amalrik zalaže za slobodnu inividualnu akciju (videli smo ranije da takav stav zastupa i Bukovski), tj. takvo delanje u kojem će pojedinac kao javna ličnost (a ne anonimno – u demonstracijama ili samo potpisom na masovnim peticijama) delovati na promenu sistema:

„Ja doista uživam veću slobodu nego mnogi sovjetski građani – piše Amalrik⁵³⁾ – Ali zahvaljujući samo sebi. Ja želim da budem slobodan. Upravo zbog toga ja se ponašam kao što slobodan čovek može i treba da se ponaša: štampam svoje knjige pod svojim imenom i želim da uživam sva prava autora. Čak i u zatvoru, ako me zatvore...”

(Trebalo istaći da je nakon nekoliko nedelja posle ovog teksta Amalrik uhapšen, maja 1970. g.).

Moglo bi se ovom stavu prigovoriti da je ekstremno individualistički, i iz perspektive dosadašnjeg uobičajenog shvatanja vrednosti ljudske akcije, po kojem se skoro isključivo priznavala smislaosnost društvene akcije, moglo bi se konstatovati da nema izgleda da bitnije utiče na promene sistema. Međutim, upravo ovakvi stavovi danas, u uslovima koji postoje u sovjetskom društvu, gde se radije prihvata nekonformizam ali bez rizika, kako kaže Amalrik, te se stoga stupa u kompromis sa starijim vrednostima, predstavljaju osnovu za radikalniju kritiku postojećeg sistema. Jer "poluput" koji mnogi biraju, a koji Amalrik kritikuje, proizlazi iz toga što mnogima nije jasno da prvo moraju sebe osloboditi, tj. želeći da se ponašaju kao slobodni ljudi, preuzimajući sav rizik i odgovornost za takav čin da bi mogli uistinu osloboditi društvo. Mislim da se iz apsolutnog kolektivizma sovjetskog sistema može izaći samo putem ovako radikalnog stava, jer jedino oslobodena ličnost može biti u stanju da sa sebe zbaci jaram moćnog kolektiva (i države), te smatram da je ovo shvatanje vrlo blisko Marxovom, iako se sam Amalrik deklarise kao antimarksista (što je, po mom mišljenju, manje važno od ideja koje pojedinac zastupa).

Jedan takav inividualni pobunjenik je bio Saharov pre nego što je stvorio pokret za demokratska prava. O hrabrosti njegovog slobodnog čina ne treba ni govoriti, jer je to dobro poznato, ali je delovanje Saharova (i grupe okupljene oko njega) više političko i, stoga, ograničeno na oslobađanje "građanina", što se sigurno

53) Iz pisma A. Amalrika, "Der Spigle-u", aprila 1970. g.

no ne sme potcenjivati u uslovima sovjetskog društva i što je, svakako kao cilj realnije. Ali takva borba ostaje svesno u granicama građanskog društva i ne postavlja sebi kao cilj samooslobodenje ličnosti kao put u opšte ljudsku emancipaciju, što može zvučati danas "utopijski", te se, po staroj navici, može smatrati razumnijim da se taj cilj "odloži" za budućnost. Međutim, upravo je današnje stanje u sovjetskom društvu rezultat takvog "odlaganja" borbe za oslobodenje čoveka, koja mora biti samooslobodenje.

Iako se pesnik Jevtušenki svojim ponašanjem ne može uvrstiti u "beskompromisne borbe" koji dosledno žive svoju životnu filozofiju (filozofiju slobodne ličnosti), on se pisanom reči zalaže za takav ideal, kritikujući ponašanje u kojem se lična odgovornost prebacuje na druge i ne priznaje udeo i vlastite krivice za postojanje staljinističkog režima. Jevtušenko kritikuje "ja" koje se uvek skrivalo iza "mi" i pretvaranje ličnosti u apstrakciju.⁵⁴⁾ Međutim, Jevtušenko ne odbacuje sve, već misli da na revolucionarnoj tradiciji može započeti nov proces oslobodenja i da "duhovna revolucija", koja se, po njegovom mišljenju, dogodila posle 1953. g., mora kritički osvetliti prošlost i pokazati šta se iz nje može preuzeti i preneti u budućnost, a šta mora odbaciti.

Ako se ovo poveže sa ranije analiziranim teorijskim radovima u kojima se takođe pledira za stanovište autonomne ličnosti, dobija se utisak da je zvanično propagirani heteronomni, konformistički orijentisani tip ličnosti sve manje prihvatljiv za širi krug sovjetskog stanovništva (ne samo kod intelektualaca, već i kod jednog dela radništva, dok je među seljaštvom, čini se, takav model i ranije bio neuspešan, sudeći po kritikama koje se upućuju seljaštvu zbog "malograđanske, sitno-sopstvene ničke psihologije").

Na osnovu iznetih analiza može se zaključiti da je dominantni tip "društvenog karaktera" prevladajući danas jedino u redovima birokratije i delimično, sa izvesnim modifikacijama, u redovima menadžerske elite, te se ove dve grupacije i javljaju kao glavni čuvari poretka i branioci njegovog opstanka (uz izvesna nužna prilagodavanja).

Dok su se na prilike u Sovjetskom Savezu tridesetih godina mogle u potpunosti primeniti reči Andre Gidea:⁵⁵⁾

"Kada je duh prinuđen da se pokori komandi, on bar može da oseća da nije slobodan. Ali kada je on tako unapred izmanipulisan da se pokori ne čekajući na reč komande, on gubi čak i svest o porobljenosti" —

— to se ne može reći za današnje prilike u sovjetskom društvu, jer se pouzdano može tvrditi da sve veći broj ljudi postaju svesni da nisu slobodni i sve manje njih se miri da budu porobljeni. Već je to novi kvalitet sa kojim se mora računati.

54) Vid. J. Jevtušenko, *A Precocious Autobiography*. On govori o pesniku Mandelju, koji je jedini za života Staljina pisao pesme protiv njega i javno ih recitovao, zbog čega ga je javnost smatrala ludim. Ovdje treba dodati jednu ispravku: zbog ironične pesme o Staljinu platio je glavom i Osip Mandelštam.

55) Navedeno iz Z. Brzezinski, *Ideology and Power*, str. 65.

III DEO

VII glava

STALJINIZAM I SOCIJALIZAM

Od pedesetih godina iskovan je novi termin – "staljinizam" – kojim se označuje kako kritički stav prema postojećem društvenom poretku u SSSR tako i potreba da se napravi suštinska razlika između sistema, koji se oformio, pre svega, pod dirigentskom palicom Staljina, i socijalizma. Pojam "staljinizam" je dobijao sve više značenje jednog celovitog i svojevrsnog načina života u uslovima specifičnog društvenog uređenja, koje je nastalo kao rezultat Staljinove kontrarevolucije, suprotstavljajući se jednostranom shvatanju "kulta ličnosti", koje je preovlađivalo kao zvanični polukritički stav u Sovjetskom Savezu. Može se, stoga, reći da je pojam "staljinizam" konstruisan u kritičkoj literaturi da bi se pobila teza o kontinuitetu Oktobarske revolucije, u okviru koje se pogubni rezultati Staljinove politike tumače samo kao "devijacije" koje se mogu locirati u izvesne oblasti, te kao takve otkloniti "hiruškim zahvatom", ne ugrožavajući inače zdravo tkivo "socijalističkih tekovina" (zvanično sovjetsko tumačenje priznaje "devijacije", pre svega, u zakonodavstvu i zloupotrebe pravnog sistema, te tretira samo masovni teror kao ne-socijalističku pojavu, koja, po čudnoj logici mišljenja svojstvenog sovjetskom partijskom rukovodstvu, nije imala uticaja na socijalistički razvoj ekonomije niti na unutrašnju ni spoljnu politiku partije u celini).¹⁾

1) Međutim, termin "staljinizam" upotrebljavaju i autori koji se nekritički odnose prema tezi o kontinuitetu socijalističke revolucije u SSSR i koji zastupaju mišljenje da je "staljinizam" logična posledica lenjinizma i marksizma. U tom slučaju termin "staljinizam" se upotrebljava samo zato da bi se dokazala neosnovanost njegove upotrebe kao diferencirajućeg pojma, suprotno kritički orijentisanim autorima, koji smatraju da je "staljinizam" nastao iz otuđenih elemenata marksizma. Među ove druge ubrajaju se sledeći autori: R.V. Daniels (Vid. njegovu knjigu: *The Conscience of Revolution, Communist Opposition in the Soviet Russia, 1960*, kao i R.V. Daniels (ed), *The Stalin Revolution. Fulfillment or Betrayal of Communism?*, 1965), W. Duranty ("The Logic of Russian History", u prethodno navedenoj knjizi); R. Lowenthal ("Stalin and Ideology: The Revange of the Superstructure", "Soviet Survey", no. 33, 1960); R. Medvedev (*Let History Judge*); L. Trocki (*Izdana revolucija*); M. Marković ("Stalinism and Marxism", u knjizi *Stalinism*) i dr.

Tokom dosadašnje analize u ovom tekstu upotrebljavan je termin "staljinizam" u tom kritičkom smislu, da bi se naznačila potreba da se razgraniči poredak koji je ustanovljen u SSSR od tridesetih godina, od "socijalizma" i početnih intencija socijalističke revolucije započete 1917. godine u Rusiji. Upotreba termina "staljinizam" je bila nužna u cilju terminološkog razgraničenja, da bi se, pre svega, ukazalo na to da je reč o novoj i specifičnoj pojavi, koja ne nastaje kao logičan rezultat početnih tokova socijalističke revolucije, nego njoj nasuprot. Ali se pomoću termina "staljinizam" ne može postići i potpuno pojmovno diferenciranje poretka koji se formirao u epohi Staljinove vladavine, a koji traje suštinski nepromenjen i danas, u odnosu na pojam koji podrazumeva termin "socijalizam", jer prethodni termin može u najboljem slučaju da označi daje reč o jednom poretku koji daje drugačije rezultate od pretpostavljenih u pojmu "socijalizam", ali ne nagoveštava po čemu se taj poredak određuje (ono što je u terminu implicirano – "Staljinova vladavina" – nije dovoljno da bude differentia specifica sistema, te u izrazu "staljinizam" nedostaje osnova za definisanje takvog poretka).

Iz tih razloga termin "staljinizam" ne može biti zamena za pojmovno određivanje prirode društvenog poretka u SSSR-u, jer i sam zahteva preciznije određivanje. Stoga će u daljem tekstu biti učinjen pokušaj da se precizira šta se podrazumeva pod "staljinizmom" i kakav se društveni poredak krije iza ovog uobičajenog izraza.

Budući da se pod "staljinizmom" podrazumeva celovitost jednog specifičnog društvenog ustrojstva, kojim se obuhvata kako ekonomski i politički sistem, tako i društveni odnosi i odnosi u kulturi, biće nužno da se odredi svojevrsnost društvenog totaliteta sovjetskog društva, kao i uslovi nastajanja takvog poretka, koji je dosada uslovno bio imenovan kao "staljinizam".

1.

Terminom "staljinizam" označava se, pre svega, da je reč o primeni jedne politike koja se suprotstavila bitnim tendencijama Oktobarske revolucije, te je, nasuprot njoj, vršila funkciju kontrarevolucije, omogućivši konstituisanje jednog novog poretka, koji ukida, ili zaustavlja i konzervira sve revolucionarne tokove (odnosno tendencije) ruske socijalističke revolucije. Umesto kontinuiteta revolucije, "staljinizam" označava prekidanje revolucionarnih procesa koji su bili podstaknuti Oktobarskom revolucijom, a samo prividno "nastavljajući" njene tokove, na taj način, što se nadovezuje upravo na negativne tendencije, koje su proizašle više iz spoljnih uslova i činilaca sa kojima je bila suočena ruska revolucija i koji su joj nametnuli izvesna specifična opredelenja, nego iz imanentnih karakteristika proleterske revolucije i marksizma kao njene teorijske osnove. Međutim, kada bi staljinistička politika bila samo rezultat nastavljanja onih tendencija, što su se pojavile već dvadesetih godina usled pritiska nepredviđenih teškoća, ili usled specifičnosti i nedoslednosti "lenjinističkog kursa", moglo bi se govoriti o "devijacija-

ma", u jačem ili slabijem stepenu, od revolucionarne politike u kojoj još uvek nije bila uništena revolucionarna osnova. Suprotno tome, nekoliko koraka koje je Staljin preduzeo čim je postao generalni sekretar partije, a naročito počev od 1928–1929. g. – period koji se obično naziva "revolucijom odozgo" – potvrđuju tezu da "staljinizam" ne nastaje postepenim odstupanjem od revolucionarnih tendencija već nasilnom intervencijom nad revolucionarnim tokovima, koji su se žilavo probijali do pred kraj dvadesetih godina usled snažnih otpora na koje je staljinizam naišao, zbog čega se opravdano takav razvoj može nazvati kontrarevolucijom. To su sledeće mere, dosad već više puta pominjane: potpuna nacionalizacija industrije te podržavljenje svojine, ubrzana industrijalizacija zasnovana na klasnom mehanizmu "prvobitne akumulacije" koji je podrazumevao eksploataciju proizvođačkih klasa, prisilna kolektivizacija sela, prenošenje celokupne vlasti na moćni državni i partijski aparat. Takva politika (bar kad su u pitanju prva tri elementa, a koja će odlučujuće delovati i na razvoj poslednjeg) nije bila prisutna ni kao tendencija u Lenjinovo vreme.

Očigledno je da se mora govoriti o zaokretu, a ne o nastavljanju revolucije, te da "staljinizam", iako nalazi inspiracije u izvesnim procesima dotadašnjeg revolucionarnog toka (koji nastaju kao rezultat jedne ambivalentne politike izazvane ogromnim teškoćama sa kojima je bila suočena ruska revolucija), nije u kontinuitetu te revolucije, već joj se u bitnim momentima suprotstavlja, zaustavljajući njen tok (stoga je teza o potrebi održanja vlasti i o odbrani poretka postala osnovno geslo tog perioda).

Vratimo se ukratko na pitanje: koje je revolucionarne procese Staljin zaustavio?2)

(1) Osnovna tekovina Oktobarske revolucije – ukidanje privatne svojine kao bitne odlike vlasništva na kojoj počiva kapitalistički način proizvodnje – zaustavljena je na pola puta, te umesto nastavljanja revolucionarnog procesa u pravcu temeljnih promena svojinskih odnosa, putem podrštvljavanja svojine (što ne podrazumeva samo promene u vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju nego i dublje promene u položaju proizvođača prema sredstvima i uslovima rada, kao i prema radnim rezultatima), ustanovljena je državna svojina koja se proglašava jedinim i pravim oblikom "socijalističke svojine". Time je sprečen dalji revolucionarni preobražaj klasnog načina proizvodnje u jedan novi oblik primereniji ciljevima socijalizma.

U vezi sa tim dolazi i do promena osnovnog cilja socijalističke revolucije, te se od revolucionarnog preobražaja totaliteta društvenih odnosa (uključujući, u pr-

---

2) Ja govorim o zaustavljanju procesa u periodu staljinizacije, koji su začeti Oktobarskom revolucijom, a ne o restauraciji starog kapitalističkog poretka, jer mislim da je to adekvatnije onome što se događalo u Sovjetskom Savezu u epohi "staljinizma", budući da je konzerviranjem izvesnih revolucionarnih tekovina i zaustavljanjem procesa na pola puta, Staljin izgradio jedan novi klasni poredak, pozivajući se na "revolucionarnu tradiciju", koja mu je služila samo kao maska, s obzirom da je tako zapretna prestala, u stvari, da bude revolucionarna, orijen tišući se prevashodno na održanje poretka.

vom redu, odnose u procesu proizvodnje) skreće ka jačanju i održavanju dominacije državnog i partijskog aparata kako u ekonomiji tako i u politici. Time su zaustavljeni i svi drugi procesi preobražaja načina proizvodnje, što se reperkutuje na celinu društvenog ustrojstva: zadržavanjem klasne podele rada i hijerarhijske organizacije radnog procesa, zaustavljanjem procesa koji su vodili ukidanju najamnog rada i klasnog karaktera načina proizvodnje čiji je cilj reprodukovanje moći vladajuće klase i u kojoj razmenska vrednost predstavlja osnovu funkcionisanja ekonomije, nasuprot ciljevima proleterske revolucije da se proizvodnja pretvori u sredstvo za zadovoljavanje ljudskih potreba.

Tako se na polu-tekovini – na državnom vlasništvu, koje je poslužilo kao osnova za jačanje države i moćne birokratske mašinerije – izgrađuje sistem, po svim intencijama suprotan socijalizmu: umesto ukidanja otuđenja proizvođača od sredstava i uslova rada, utvrđuje se rigidni sistem podele između upravljača i proizvođača; umesto ukidanja eksploatacije, ona se legalizuje pod firmom "socijalističke akumulacije"; umesto preobražaja klasnih odnosa u procesu proizvodnje putem postepenog ukidanja klasnih principa organizacije proizvodnje, dolazi do obnove klasnih principa (ne samo kapitalističkog nego i predkapitalističkog tipa) i do utemeljenja klasnog načina proizvodnje.

(2) Uporedo sa ovim ekonomskim merama preduzete su i odlučujuće političke mere kojima je učvršćena staljinistička praksa. Ovdje, pak ne možemo govoriti o zaustavljanju izvesnih početnih revolucionarnih procesa, već je reč o njihovom ukidanju. Kada su u pitanju novi revolucionarni oblici "vlasti", koji su začeti pre i posle Oktobra (fabrički komiteti u proizvodnji i sovjeti u gradu i na selu) Staljin je morao da ih ukine, ili svede na puku formu, da bi omogućio pobedu etatizacije i birokratizacije sistema, nasuprot marksističkom shvatanju o odumiranju države i o nužnosti demokratizacije procesa upravljanja. S jedne strane, sovjeti su pretvoreni u državnu organizaciju vlasti, a sa druge, dolazi do podržavljenja svih institucija i svih organizacija i rukovođenje se koncentriše u jednom centru (koji se nalazi u vrhovnom partijskom aparatu). A u sledećem koraku – spajanjem partijske i državne moći – dolazi do potpunog otuđenja vlasti i do rascepa između države i društva (izvršena je zamena društva državom).

(3) Da bi se to ostvarilo bilo je nužno zastaviti i svaki proces demokratizacije u partiji i pretvoriti partijsku masu u mašineriju kojom se lako manipuliše. U tu svrhu partija se zamerjuje aparatom kao jedinom delatnom silom, na koji se primenjuju svi gore pomenuti principi klasne organizacije: hijerarhijski, elitistički princip "kadrovske partije" – "nomenklatura"³⁾ – princip manipulacije članstvom, itd. Partijski aparat tada postaje centar stvarne moći, iz kojeg se direktivama upravlja celokupnim životom društva i pojedinaca. Istovremeno izmenjen je sastav partije i od partije proletarijata stvorena je partija birokratije.

(4) Zaustavljen je proces oslobađanja ličnosti što se dvadesetih godina ispo-

3) Nomenklatura se može definisati kao 1. lista odgovornih funkcija u višim instancama partijskog aparata, i 2. lista lica koja su postavljena na ta mesta (ili se drže u rezervi). Vid. M. Vosdensky, *La nomenklatura*, str. 123.

ljavalo u traganju za raznovrsnim oblicima života i stvaralaštva. Nasuprot tome, u epohi "staljinizma" nametnuto je stanovište "dirigovane ličnosti", koja mora da se odrekne svoje individualnosti da bi se mogla u potpunosti pokoriti zahtevima sistema i komandi sa vrha.⁴⁾ Ali uporedo sa tim ohrabrivane su malograđanske tendencije i privatizacija ličnosti u malograđanskom smislu, što dokazuje da "staljinizam" vodi glavnu bitku sa "revolucionarnim karakterom", koji takav sistem smrtno ugrožava. Da bi se postigao taj cilj nije bila dovoljna samo ideološka indoktrinacija, već je Staljin uveo masovni teror kao prevenciju protiv nekonformističkog i slobodarskog ponašanja.

Međutim, nije bilo dovoljno samo zaustaviti početne revolucionarne procese, kojima je Oktobarska revolucija dala snažan podsticaj, naročito u prvim godinama revolucije (što će u svesti njenih najangažovanijih aktera ostati sve dok ih Staljin nije i fizički uništio); bilo je neophodno i podstaći nove, suprotne procese, koji će zatrti svaku mogućnost obnavljanja revolucionarnih tendencija i obezbediti stvaranje jednog stabilnog poretka vlasti partijskog aparata. U tom cilju najznačajnija su dva koraka: prvo, podsticanje društvenog raslojavanja i davanje podstreka razvoju srednjih slojeva, koji, kao privilegovani deo jednog siromašnog društva, postaju sve jači oslonac Staljinovoj tendenciji ka učvršćenju klasnog ustrojstva; i drugo, organizacija razgranate mreže birokratskog aparata, koji u sistemu apsolutizacije hijerarhijskog principa odgovornosti (od baze do krajnje tačke vrha), biva u krajnjoj liniji podređen vrhovnom vodi koji drži celu mrežu vlasti u svojim rukama i suvereno upravlja sudbinama svih podređenih. Ali kako je bila organizovana po sistemu koncentričnih krugova, birokratija je na svim nivoima oponašala ustrojstvo na globalnom nivou, te se javlja mnoštvo nižih "vođa" i svaki ima sebi podređena niža rukovodstva, umnožavajući pojavu "kulta ličnosti". Takav razgranati birokratski sistem predstavljao je uporište društvenog ustrojstva "staljinističkog tipa" i bio je glavna prepreka za obnovu revolucionarnih tendencija, čemu treba zahvaliti za dugovečnost takvog režima, što je decenijama skoro automatski funkcionisao po strogo utvrđenim rutinskim pravilima, ne obazirući se na negativne rezultate koje je proizvodio.

Zajedno uzeto sve ove mere su obeležavale jednu novu kontrarevolucionarnu politiku, čiji rezultati nisu bili plod slučajnih grešaka niti odstupanja, već delovi jednog smišljenog plana, u čijoj osnovi je stajala težnja za učvršćenjem despotске vlasti. (Pri tom, sasvim je svejedno da li je Staljin verovao da je to što je on izgrađivao socijalizam, budući da je autokratska težnja, kao crvena nit, vidljiva u celokupnoj Staljinovoj politici).

4) Ovo je najslabija tačka u staljinističkoj projekciji "novog društva", sa čime Staljin nije računao kao sa tvrdim orahom zbog svoje uprošćene predstave o društvenom determinizmu. Pokazalo se, naime, da uprkos naizgled potpunom konformizmu, koji je vladao decenijama, "idealno monolitno društvo" je prekonoe napuklo i već 1953. g. snažni talas nekonformizma počinje da potresa sovjetsku zemlju, ne prestajući ni danas. Još brže je došlo do skoro potpune demistifikacije hipokritske ideologije, što je prošlo u šire krugove, nego aktivno praktikovanje nekonformizma. Ali i jedno i drugo pokazuje da je mit o apsolutnoj kontroli i jednodušnoj podređenosti sovjetskih ljudi "volji partije" bio samo staljinistička fikcija.

Oni koji ne uočavaju suštinsku razliku između revolucionarnih tendencija u tokovima Oktobarske revolucije i staljinističke kontrarevolucije skloni su da površno zaključuju o rezultatima "staljinizma", sudeći o njima samo na osnovu pojedinačnih dostignuća, istrgnutih iz celine zbivanja i ukupnosti posledica, kao da se na vagi društvenog progressa mogu odvojeno meriti i međusobno potirati plusevima ekonomskog i tehnološkog razvoja minusi ljudskih žrtava, patnji i neslobode. Za čuđenje je da je i Isak Deutscher mogao tako da rezonuje, kada piše o "pozitivnoj istorijskoj funkciji staljinizma", s obzirom na to da je ovaj omogućio brz ekonomski razvoj jedne zaostale zemlje; izdvojivši "dostignuća na polju industrijalizacije" iz konteksta u kojem su ta "dostignuća" ostvarena i pod kojim su uslovima postignuta, Deutscher pravi istu grešku kao i sovjetski partijski rukovodioci koji tvrde da pozitivni rezultati ostaju neokrnjeni negativnim posledicama, te da u svom čistom pozitivnom vidu ulaze u fond "socijalističkih tekovina". Da je ovakva logika neprimenljiva kada je u pitanju socijalistički društveni razvoj teško da je potrebno dokazivati, jer na eksploataciji zasnovana industrijalizacija i krvlju cementirana kolektivizacija – što je ovde uzeto u bukvalnom smislu, pošto je seljačka krv tekla sovjetskom zemljom ranih tridesetih godina u klasnom ratu koji je Staljin objavio seljaštvu – ne mogu biti tretirani kao "socijalistička dostignuća". U istom smislu reaguje i Colletti na ovakav način rezonovanja, u kojem se razdvaja ono šta je Staljin stvorio (snažna industrijska zemlja) od toga kako je to stvorio, smatrajući da se ta dva pitanja ne mogu razdvojiti. (Isto, str. 188).

Iz prethodnih razmišljanja, međutim, ne sledi da se ovde zauzima nekritički odnos prema Oktobarskoj revoluciji, a još manje da se zastupa uverenje da bi tok revolucije kakav nam je poznat iz dvadesetih godina, sa svim svojim kolebanjima, nedoslednostima i nasleđenim opterećenjima (sa akcentima na autoritarnosti i centralizmu), nužno i pravolinijski vodio ka socijalizmu. Pred vođama Oktobarske revolucije stajala su velika iskušenja, a ograničenja koja je boljševička partija delom bila prinuđena da prihvati, a delom sama proizvela, zahvaljujući svojim unutrašnjim (idejnim i teorijskim) granicama, već su onda pretila opasnošću da zaustave i skrenu revoluciju sa njenih izvora. Ali sticaj niza okolnosti, što su zajednički delovali naročito snažno do sredine dvadesetih godina, čini se da je predstavljao branu protiv takvog partijskog kursa koji bi značio raskid sa revolucijom, te se tok revolucije nastavljao zahvaljujući stalno novim podsticajima i korekcijama. Više puta je spominjan takav splet okolnosti koje su činile: Lenjinova ambivalentnost koja nema samo negativni prizvuk, već podrazumeva i stalno prisutnu svest revolucionara o ciljevima revolucije, od kojih je često odstupao, ali kojima se i stalno vraćao, tražeći načina da ih ostvaruje uprkos izvesnim shvatanjima, koja su, s pravom, kritikovali Kautski i Roza Luxemburg; prisustvo i drugih jakih ličnosti revolucije, koji su svojim kritičkim delovanjem onemogućavali veliko udaljavanje ili napuštanje ciljeva revolucije (uzimajući u obzir i ograničenosti njihovog shvatanja tih ciljeva), utičući na stalnu korekciju prakse kada je ona odstupala od revolucionarnog kursa, makar i nužno; bez obzira što je boljševičko shvatanje demokratije bilo ograničeno na partiju, postojanje unutarpartijske slobode je sprečavalo osamostaljivanje

partijskog i državnog aparata i njihovu totalnu birokratizaciju. obezbeđujući nastavljajanje revolucionarnog preobražaja, iako je linija toga preobražaja često išla u cik-cak. Uza sve to, još su postojale i delovale nove revolucionarne forme radničkog pokreta, koje su pružale izvesne mogućnosti za borbu radništva radi ostvarenja proleterskih ciljeva revolucije. I što je takođe važno, izvesni revolucionarni principi još su bili neprikosnoveni, kao što je ukidanje eksploatacije i društvene nejednakosti, kao i princip izbornosti funkcionera i odgovornosti pred radničkom klasom, i slično. Može se tvrditi, na osnovu svih dosada izvršenih analiza revolucionarnog perioda dvadesetih godina, da u Lenjinovo vreme nisu bile još prekoračene neke osnovne granice, koje su obeležavale dokle može da se ide u kompromis a da se ne napusti revolucionarna praksa proleterske revolucije. Sve to govori u prilog moguće pobede ruske socijalističke revolucije začete Oktobrom, u jednom dužem istorijskom procesu postepenog preobražaja ključnih elemenata i institucija starog klasnog društva i društvenih odnosa i stvaranja novih formi i ustanova, koje bi podsticale razvijanje socijalističkih odnosa, da umesto toga nije došlo do forsiranja drugih procesa i nametanja takvih odnosa za vreme Staljinove vladavine koji su postali prepreka za dalji tok socijalističkog preobražaja.

Stoga je bilo nužno ukazati na razlike između boljševičke politike dvadesetih godina i Staljinove politike, ili bolje reći, između dva perioda razvoja sovjetskog društva, od kojih se prvi može okvalifikovati kao period u kojem je revolucija još u toku, bez obzira na odstupanja koja se već tada javljaju i o kojima se u tekstu detaljno govori, dok drugi označava period kontrarevolucije – ne zato da bi odbranila Lenjina u odnosu na Staljina, odnosno da bih dokazala ispravnost lenjinizma kao doktrine, što iz celokupne analize ne sledi. Namerna mi je bila da ukážem na to da je do određenog perioda revolucija još uvek probijala sebi put, zahvaljujući svim ranije analiziranim okolnostima, ostvarujući izvesne nove forme života i otvarajući nove perspektive za ispunjenje nekih bitnih ciljeva socijalizma, za razliku od Staljinovog perioda, kada je celokupni tok razvoja išao u suprotnom pravcu. Te bitne, iako ponekad male razlike, mislim da se ne mogu prevideti, kao što čini Leszek Kolakowski, želeći da po svaku cenu dokaže da je Staljin samo dosledno ostvario Lenjinovu doktrinu.⁵⁾

5) L. Kolakowski u svom najnovijem delu *Main Currents of Marxism*, vol. II – *The Golden Age* (1978, vid. *Russian Marxism*, a naročito str. 482–489) putem detaljne analize Lenjinovih tekstova ukazuje na veliku sličnost između lenjinističke doktrine i staljinizma kao ideologije. On doduše ukazuje i na one Lenjinove tekstove, koji zvuče različitno (na primer, ideja o svetskoj revoluciji za razliku od ideje o pobedi socijalizma u jednoj zemlji, i sl.), ali više zato da bi pokazao da se u tim slučajevima Lenjinova praksa nije slagala sa doktrinom, tumačeći takvu Lenjinovu ideološku "nedoslednost" (s obzirom da Kolakowski tretira one druge stavove, iz kojih će proizaći "staljinizam" kao mnogo tipičnije za "lenjinizam") kao čisto negativnu crtu njegove politike, a ne i kao "plodnu nedoslednost", koja je omogućila mnogo aktivnije i delotvornije učeske i drugih revolucionarnih subjekata u tom periodu. (Zanimljivo je da Kolakowski samo dotiče različite aktivnosti u okviru boljševičke partije – delatnost "leve opozicije", "Radničke opozicije" i drugih – ne pridajući im veći značaj, te stvara u tiskak da se te razlike jednostavno potiru snagom Lenjinove "diktatorske ličnosti"). S druge strane, u onim situacijama u kojima su se centralističke i državničke težnje Lenjina razilazile sa prak-

Prikazujući sve protivrečnosti na delu u ranom periodu revolucije, uključujući i suprotna i kolebljiva stanovišta kako Lenjina, kao ključne figure revolucije, tako i ostalih njenih aktivnih učesnika, nastojala sam da otkrijem različite mogućnosti koje su se rađale u tom revolucionarnom procesu (uprkos ograničenostima koje su nastale, pre svega, zbog onemogućavanja delatnosti drugih socijalističkih partija), a koje još nisu bile zapretene, niti se tada iz njih mogao izvesti samo jedan pravac razvoja (kao što tvrdi Kolakowski). I upravo u tom pogledu najjasnije se uočava razlika između dvadesetih i tidesetih godina, jer u ovim poslednjim sve je već predeterminisano, sve je zatvoreno, sve protivrečnosti su "suzbijene" i potisnute sa vidljivog horizonta i tek tu se može govoriti o vladavini "jedinствене volje" u najdoslovnijem smislu.

Za analizu koju sam ovde vršila nije bilo odlučujuće da se upuštam u karakterološke razlike između vođa ruske revolucije i kontrarevolucije i da ukazujem na psihološke razloge zbog kojih Lenjin i njegovi saborci u dvadesetim godinama nisu prekoračili onu sudbonosnu granicu, iza koje je onemogućen svaki dalji revolucionarni tok — a što je učinio Staljin (pokušaj određivanja te granice biće ovde naznačen u daljem tekstu). Iako bi analiza motivacije istaknutih ličnosti Oktobarske revolucije mogla da pomogne u rasvetljavanju često nedoslednog ponašanja, te i u objašnjenju čestih zaokreta u politici, otkriva se i bez takve unutrašnje psihološke

som toga vremena, kojoj brojni autori ne poriču elemente demokratizma i slobodnog ispoljavanja ideja, koje nisu bile sasvim u saglasnosti sa lenjinističkom ideologijom — Kolakowski zabavlja da istakne tu "nedoslednost", koja je vrlo značajna u odnosu na praksu Staljinovog vremena. Pored toga, generalizacije o Lenjinovom stavu u celini, ponekad na osnovu nekoliko rečenica iz Lenjinovih tekstova, stvaraju utisak kod čitaoca da su Lenjinovo i Staljinovo vreme potpuno pomešani, jer se prećutkuju razlike koje su postojale. Na primer, kada ističe prenelađeno "policijski" karakter Lenjinovog shvatanja uloge države i njegovu odbranu sile i terora, Kolakowski kao da je pomešao Lenjinove stavove sa Staljinovom praksom, o kojoj govore poznati podaci o žrtvama staljinističkog terora, bez potrebe da ih upoređuje sa posledicama Lenjinove politike. Kolakowski, na primer, ne navodi da prinudni radni logori nisu tvorevina Lenjinove politike, uprkos rigoroznom stanovištu Trockog o prinudnom radu, kao ni to da nije Lenjin tvorac drakonskog "radnog zakonodavstva", niti zabrane slobodne fluktuacije radne snage, ni uvođenja "pasoša" za seljaštvo, kojim se ono vraća u feudalni status kmetova i sl. A ove "sitne" razlike, koje je Kolakowski propustio da navede, govore rečitije o različitoj praksi u ova dva perioda, nego poneki tekst bilo Lenjina ili Staljina. Ignorisanje značajnih razlika u praktičnoj politici u Lenjinovom periodu i u staljinističkom periodu, dovodi do toga da se obezvređuju svi naponi i rezultati Oktobarske revolucije, kako s obzirom na dalje teorijsko proučavanje mogućih puteva u socijalizam tako i s obzirom na delatnost komunističkih pokreta danas. Zbog ovakvog pravolinijskog predstavljanja ruske revolucije, koje se ne može činičenički dokazati, ovo značajno delo Kolakowskog, koje predstavlja temeljnu rekonstrukciju i obzirlju kritičku analizu istorije marksizma, a posebno ruskog marksizma, podleže ozbiljnoj kritici i izazvaće oštre komentare svih onih istraživača, koji su, studiozno proučavajući genezu ruske revolucije i staljinizma, ukazali na različitost tendencija i mogućnosti što ih je pružao rani revolucionarni period, a koje je Staljin nastojao da uništi. To isto Kolakowski potkrepljuje i u III tomu (The Breakdown, gl. I—V), pokušavajući da dokaže da je boljševizam u celini, uključujući i opoziciju, u stvari, samo priprema "staljinizma", tj. ostvarenje u najdoslednijem obliku prethodne politike.

analize jedno revolucionarno vrenje, ukazivanjem na ispoljene protivrečnosti i sukobe, u kojem se stvara bogatstvo ideja i mogućnosti, koje niukom slučaju ne može da se izjednači sa sterilnim staljinističkim periodom. Poistovetiti to vreme sa Staljinovim periodom, u kojem je sve već tako čvrsto omeđeno (i u kojem prinudni radni logori simbolišu situaciju u društvu u celini, kao što je pisao Solženjcin) da se već ne vidi nikakav izlaz iz takvog sistema (ili se bar tako doskora činilo), znači, u najmanju ruku, nesposobnost za uočavanje važnih istorijskih razlika, koje u pojedinim vremenima deluju sudbonosno na dalji tok društvenog razvoja.

Ovde prirodno iskršava pitanje: zašto je pobedila staljinistička linija?

2.

Već iz ranije zauzetog stava i njegovog obrazloženja, kojim se odbacuje teza o kontinuitetu između "staljinizma" i Oktobarske revolucije, proizlazi da se pobeđa "staljinizma" ne uzima kao neizbežni ishod revolucije 1917. godine, niti kao njena jedina alternativa.

Šta je, dakle, presudno uticalo na pobeđu staljinističke alternative, koja u ranim dvadesetim godinama nije predstavljala jedini mogući ishod, uprkos izvesnim tendencijama koje su joj bile, u pojedinačnim elementima, bliske, ali prema kojima je pružen i snažan otpor.

Odgovor koji se obično nudi, sa stanovišta strogog determinizma, uzima u obzir prvenstveno objektivne okolnosti vezane za ekonomsku nerazvijenost Rusije u drugoj deceniji našeg stoleća, vodeći zaključku da drugog ishoda nije ni moglo biti, jer su nedostajali nužni uslovi koje je Marx imao u vidu predvidevši socijalističku revoluciju u razvijenim industrijskim zemljama. Pri tom se mešaju dve različite stvari: same okolnosti, tj. uslovi nerazvijenosti sa procenom da u takvim okolnostima nije bilo moguće nastaviti započetu socijalističku revoluciju i ostvariti postavljene ciljeve u jednom dužem procesu revolucionarnog preobražaja starih ustanova i izgrađivanja novih društvenih odnosa. Kao dokaz navodi se da se bez visokog stepena industrijskog razvoja i moderne tehnologije, koje bi obezbedile preobražaj društva oskudice u društvo obilja, ne može graditi socijalizam. Drugim rečima, a priori se polazi od toga da su industrija i moderna tehnologija, kakve je razvio kapitalizam, prerekviziti socijalizma zato što omogućuju stvaranje obilja proizvoda, što se izjednačuje sa mogućnošću zadovoljavanja ljudskih potreba, iako se pokazuje da masovna proizvodnja sama po sebi ne garantuje zadovoljavanje čak ni elementarnih potreba svih članova društva. Dakle, uopšte se ne pita da li je moguće, i da li je čak nužno, stvaranje drugačije tehničke osnove i drugačijeg shvatanja proizvodnje, koje bi bilo stvarno u funkciji zadovoljavanja ljudskih potreba i koje bi na adekvatniji način omogućilo stvaranje jedne nove civilizacije kao osnove za socijalistički razvitak.⁶⁾ Nasuprot tome, upravlja se prema proizvodnoj

6) Ima autora koji razmišljaju na sličan način, dovodeći u pitanje neprikosnovenost kapitalističke tehnologije. Insistiranje R. Bahroa na "kulturalnoj revoluciji" ima taj smisao, da

logici građanskog društva i, na osnovu toga, pretpostavlja da je samo kapitalistički put razvitaka mogao biti nužan preduslov kako ekonomskog tako i političkog razvoja, koji bi omogućio uspješniju socijalističku revoluciju. Te se, stoga, potpuno odbacuje mogućnost da je sovjetska vlast mogla slediti jednu mnogo primereniju politiku društvenog razvoja, koja je ne bi primoravala da odstupa od svojih revolucionarnih ciljeva, da nije prosto kopirala kapitalistički put razvitka i time upadala u zamke kapitalističkog sistema.

Ovakva "argumentacija", pored toga, ne uzima u obzir istorijske činjenice, koje pokazuju da je ruska revolucija opstala u najtežem vremenu – u vreme građanskog rata i inostrane intervencije – uprkos daleko nepovoljnijih ekonomskih uslova nego što su bili tridesetih godina. Ipak, boljševičko rukovodstvo se u tom periodu nije odlučilo za ubranu industrijalizaciju po svaku cenu niti je videlo perspektivu razvoja u preforsiranom razvoju industrije na račun poljoprivrede, niti je tada proizvodnja shvatanja kao cilj samoj sebi, što će biti osnovno obeležje staljinističke epohe. Nasuprot tome, tridesetih godina, kada je Sovjetski Savez već izvojevao pravo na opstanak u odnosu na spoljni kapitalistički svet i kada se moglo pretpostaviti da je u tim uslovima bilo više mogućnosti za jedan mirniji, postepeniji tok razvitka, koji bi obezbedio sistematsko i temeljno približavanje ostvarenju ciljeva socijalističke revolucije – Staljin započinje takav kurs, koji ne samo da računa sa dugogodišnjim žrtvama proizvođačkih klasa, već pretpostavlja i značajna odstupanja od socijalističke i proleterke politike (što se sastojalo u primeni akumulacije zasnovane na eksploataciji radne snage, a pre svega seljaštva, na prisilnoj kolektivizaciji sela, na žandarmskoj politici u pogledu kontrole i organizacije proizvodnje i sl.).

Kao dokaz da je staljinistički kurs bio nužan služi i tvrdnja da je ruski proletarijat bio malobrojan i nerazvijen, te da je bio nesposoban da se samoorganizuje, što je pogodovalo jačanju elitističkih i autoritarnih tendencija u partiji i državi, ili drugačije rečeno, da je slabost proletarijata rodila jaku birokratiju. Ovdje se, takođe, ne vodi računa o istorijskoj činjenici da su masovni spontani radnički štrajkovi prethodili Oktobarskoj revoluciji i u dobroj meri iznudili revoluciju;⁷⁾ da su sovjetski kao revolucionarna forma vlasti; takođe, nastajali spontano, izabrani od radniš-

---

ukaže na nužnost preobražaja celokupne civilizacijske osnove, uključujući i ljudske odnose u de-latnom procesu. O tome pišu i Ulysses i Alain, nastojeći da poreknu jedan mit, kojeg se nije oslobodila nijedna dosadašnja socijalistička revolucija – mit o "prirodnim zakonima" industrijske tehnologije; oni insistiraju na tome da se shvati da su tehnologije modernih industrijskih društava modelirane prema imperativima kapitala, te da takva tehnologija na kojoj se temelji kapitalistički način proizvodnje, ne može biti osnova za stvaranje socijalističkog načina proizvodnje, već se moraju izmeniti i tehnički zakoni, koji nisu prirodni i neutralni, već su i sami društveni zakoni (Isto str. 88). I drugi autori, s pravom, upozoravaju da je tehnologija kapitalističkog načina proizvodnje primerena, pre svega, postizanju maksimalizacije profita i učvršćenju hijerarhijske organizacije rada, što se u nekritičkom stavu prema industrijalizmu gubi iz vida.

7) R. Medvedev (u *The October Revolution*) pruža istorijske dokaze za ovu tezu, pokazujući da su mase radnika, pa i seljaštva, aktivno izražavale težnju za revolucijom, što je pri-

tva i seljaštva u prvim revolucionarnim okršajima 1905. godine, pre nego što ih je boljševička partija prihvatila kao formu revolucionarne vlasti; da su i fabrički komiteti kao nova forma radničke samouprave u proizvodnji nastali spontano i proširili se na sva preduzeća, kako nacionalizovana tako i privatna; da je, dakle, radništvo pokazalo sposobnost za samoorganizovanje i samodelatnost uprkos svojoj malobrojnosti, što je dokazao i Kronštatski ustanak 1921. godine, koji je potvrdio da je samosvest radništva bila visoko razvijena. O svim ovim činjenicama "deterministi" ne vode (ili neće da vode) računa.

Da je umesto boljševičkog shvatanja partije kao avangarde, koja se u ruskim uslovima formirala kao strogo sektaška organizacija, bilo primenjeno Marxovo shvatanje proletarijata kao osnovnog revolucionarnog subjekta, u ruskoj revoluciji su mogli biti izbegnuti neki značajni impulsi koji su dali podsticaja "staljinizmu". Jer bi politika, zasnovana na Marxovom stanovištu, ohrabivala i davala podstreka tim novoniklim revolucionarnim formama samoorganizacije radničke klase, umesto što im se prilazilo sa nepoverenjem i što su na taj način bile obeshrabrivane i postepeno ugušene.

Tvrđi se takođe da sloboda ne cveta u siromašnom društvu i da je oskudica plodno tle za ropsku zavisnost i jačanje diktature. Takva šablonska predstava o ljudskoj motivaciji i ljudskim vrednostima daleko je od toga kako je izgledala ona klima koja je vladala u Sovjetskom Savezu dvadesetih godina. Da za osećanje slobode i za praktikovanje slobodnog čina nije potrebno bogatstvo i da se to može doživeti i u uslovima velike oskudice, najbolji je dokaz sovjetska kultura iz perioda dvadesetih godina, kada se takoreći iz ničega stvara velika literatura (jedan Isak Babelj toga perioda nema sebi ravnog u periodu "ekonomskog prosperiteta" staljinske epohe); sovjetska literatura toga doba daje na desetine vrhunske pesnike i pisace, nasuprot bezličnoj literaturi "socijalističkog realizma" tridesetih i četrdesetih godina; tada niču i koegzistiraju najrazličitiji slikarski pravci sa velikim imenima, koji daju trajne tekovine svetskom slikarstvu; drugim rečima, uprkos materijalnom siromaštvu, sovjetska kultura toga perioda dala je značajan doprinos svetskoj kulturi, nasuprot dvadesetogodišnjem periodu potpune anonimnosti.

Tvrđnja da na tu nerazvijenih društava nije bilo moguće nastavljanje socijalističke revolucije polazi od pretpostavke da se do socijalizma može stići samo jednim putem – preko kapitalizma i industrijalizacije kapitalističkog tipa kao gotovih, zatečenih tekovina. Suprotno tome, Marx je predviđao i druge mogućnosti, imajući u vidu društva koja se nisu mogla svrstati u shemu o pet društveno-ekonomskih formacija, u šta je spadala i Rusija XIX veka. On je dozvoljavao i mogućnost da socijalistička revolucija počne u Rusiji, kada bi se nadovezala na tradiciju

---

moralo boljševičku partiju da izmeni svoj raniji program o nastavljanju buržoaske revolucije, čime su postigli veću popularnost od menševika i esera, iako su ove dve partije bile znatno brojnije i uticajnije pre Oktobarske revolucije. Iz tih razloga Medvedev odgovara na pitanje: "Da li je Oktobarska revolucija bila preuranjena?" – drugim pitanjem: "da li je uopšte moguće izvesti preuranjenu revoluciju?" – jer šačica revolucionara ne može sama proizvesti revolucionarni prevrat. (Vid. I gl.)

seoskih opština, iz čega su se mogli izvesti sasvim drukčiji zaključci o putu i tempu revolucionarnog preobražaja za takav tip društava. Može se pretpostaviti da bi drugačija, uslovima Rusije primerenija politika, mogla izvršiti znatno bolje pripreme za revolucionarni preobražaj starog ruskog društva, da se boljševičko rukovodstvo u svom opštem kursu nije držalo šablona, što je kao projekt bilo predviđeno za sasvim druge uslove. U tom slučaju bi, verovatno, i oslonac revolucije bio širi, jer bi politika prema seljaštvu morala biti drukčija, ciljajući na njegovu značajniju ulogu u procesu preobražaja, umesto što je bilo potisnuto na margine revolucionarnih događaja. To bi, takođe, podrazumevalo i postepeniji i umereniji razvoj industrije u toku kojeg bi se sistematičnije podizala radnička klasa, podrazumevajući kako njen ekonomski tako i politički i kulturni razvitak. Tada bi se, možda, mogle izbeći sve one stramputice kroz koje je prolazila ruska revolucija, a koje će kasnije iskoristiti Staljin da bi nađu revolucije izvršio "državni udar" i prigrabio vlast, čime je presečen dalji tok revolucije.

Mit o nužnosti ubrzane industrijalizacije, što mnogi autori opravdavaju, dokazujući da SSSR ne bi drugačije preživeo fašistički napad, ne može se empirijski dokazati, jer ni u otadžbinskom ratu sovjetskog naroda u toku II svetskog rata (kao ni u oslobodilačkom ratu, na primer, vijetnanskog naroda protiv agresije SAD) tehnika nije bila odlučujući činilac pobeđe, upravo kao što ni ishod građanskog rata 1918-1920. godine nije zavisio od nadmoćnosti tehnike, pa i ljudstva, jer su ti činioči išli u prilog intervencionista, pa ipak su oni bili poraženi.

Deterministički način mišljenja zanemaruje da je ljudska motivacija znatno složenija nego što pretpostavlja shema objektivni uslovi—subjektivne reakcije, te da duboki motivi inspirisani idejama nacionalne nezavisnosti, slobode i socijalne pravde, kada su ukorenjeni u jednini narodu ili nekoj društvenoj grupi mogu predstavljati snažniji činilac od objektivnih uslova i spoljašnjih faktora. To je mnogorski pesnik Njegoš filozofski izrekao rečima:

"Boj ne bije svijetlo oružje,
već boj bije srce u junaka.
jer ... tirjanstvu stati nogom za vrat,
dovesti ga k poznanimu prava,
to je ljudska dužnost najsvetija!"

"Neka bude što biti ne može" — kaže Njegoš, imajući upravo u vidu tu bitku u neravnopravnim uslovima, u kojoj izgleda nemoguće da pobeđi "slabiji", ali se, ipak, od takve bitke, koja se smatra pravednom, i zato nužnom, nije u istoriji odustajalo. Tu bi trebalo tražiti odgovor i na pitanje: da li je trebalo započinjati revoluciju u Rusiji, imajući u vidu njen spontani početak, i da li je ona uopšte imala izgleda na uspeh, ne uzimajući u obzir samo nepovoljne objektivne okolnosti, već proučavajući i postojeće potrebe i težnje onog dela društva koji je inspirisao rusku revoluciju (u tom smislu može se dovesti u pitanje i dosta raširena teza da je rusku revoluciju izvela "šačica" članova partije, koji su u tom periodu brojali dese-

tak hiljada, ako se revolucija ne poistoveti sa događajima koji su se desili u nekoliko dana Oktobra, već se u nju uključe sva vrenja počev od 1905. i februara 1917. g., kao i sve spontane akcije neposredno posle Oktobra, u kojime su se, upravo, i rodili sovjeti i fabrički komiteti kao forme nove revolucionarne vlasti).

Činjenica da je "staljinizam" odneo pobjedu nad snagama revolucije ponajmanje može biti sama po sebi dokaz da je to bio i jedini mogući rezultat.

Vratimo se, stoga, na pitanje: koje su okolnosti omogućile pobjedu staljinističke alternative nad drugim delujućim alternativama u dvadesetim godinama?

Već je ranije istaknuto da su postojeći društveni uslovi u Rusiji, proizašli iz ekonomske nerazvijenosti i političke i kulturne zaostalosti, doveli u pitanje mogućnost striktno primene marksističke ideje socijalističkog razvoja (zamišljene na osnovu uslova razvijenih zemalja), te je zadržavanje takvog stanovišta uslovljavalo kolebanja u politici razvoja (kolebanja koja nastaju usled rastrzanja između ciljeva revolucije i opredelenja za put ekonomskog razvitka koji je umnogome bio sličan razvoju kapitalizma, naročito u oblasti tehnologije i sa njom povezane organizacije rada). Uz to, nerazvijenost demokratske tradicije i uticaj nacionalnog i političkog nasleđa ruskog samodržavlja i centralističke vladavine, uslovlila je da i vodi revolucije zadržke nepoverenje prema novim demokratskim formama sve šireg učesća masa u upravljanju, usled čega se oslonac sve više tražio u tradicionalnim oblicima državne vlasti (jačanju te orijentacije još više doprinosi splet okolnosti u vreme građanskog rata, jer su se u formi "ratnog komunizma" potencirali klasični oblici klasne vladavine). Nerazvijenost radničke klase i najveće žrtve koje je dalo upravo radništvo u građanskom ratu, još više je umanjilo snagu proletarijata, a izlaz se nije tražio u jačanju saveza radništva i seljaštva, jer se robovalo klasičnoj shemi o čistoj proleterskoj revoluciji. Sve to je poslužilo kao opravdanje da se insistira na sprovođenju u delo ideje o avangardnoj ulozi partije, koja će sve više zamenjivati radničku klasu u njenim revolucionarnim akcijama. Istovremeno, politika koja je primenjivana prema seljaštvu bila je kolebljiva i neadekvatna, što je moralo prouzrokovati značajnu krizu s obzirom na činjenicu da u to vreme seljaštvo čini skoro 3/4 sovjetskog stanovništva. Kolebanje da li da se seljaštvo tretira kao saveznik ili kao potencijalni neprijatelj (Lenjinovo shvatanje o seljaku kao o čoveku "sa dve duše" orijentise na tretiranje seljaka kao potencijalnog neprijatelja, na čemu će Staljin zdušno insistirati, opravdavajući prisilnu kolektivizaciju 1929. g.) i potcenjivanje značaja razvoja poljoprivredne proizvodnje, jer se a priori davao apsolutni primat teškoj industriji, osvetiče se boljševicima sredinom dvadesetih godina, jer će snažan otpor bogatijeg i srednjeg seljaštva i niža produktivnost, te nedovoljna količina hrane potrebne da islrani gradsko stanovništvo, uslovliti veliku ekonomsku krizu, što je vodilo sve većem zaoštavanju sukoba između seljaštva i radničke klase (a što će, takođe, Staljin moći da uzme kao razlog za objavu rata seljaštvu, koji započine krajem dvadesetih godina).

Svi ti objektivni uslovi u ovom slučaju ne mogu biti protumačeni samo kao proste činjenice, već i u sklopu viđenja datih uslova od strane revolucionarnih subjekata, i shodno tome, u sklopu njihove političke strategije – što nas upozorava da

je nužno razlikovati društveno-istorijske uslove od načina delovanja na njim – čime se pojam "društveno-istorijskih okolnosti" proširuje.

Iz prethodnog proizlazi da je jedan od činilaca bila i nedovoljna prilagodnost revolucionarne politike specifičnostima ruskih uslova, što je dovodilo do čestih zaokreta i izazivalo nepoverenje u politiku vladajuće boljševičke grupe, izazivajući prizivanje "čvrste ruke" koja bi garantovala jasniju i dosledniju politiku. (Bez obzira što su kolebanja u Lenjinovom periodu imala i pozitivni smisao, na primer, pokušaj korigovanja "ratnog komunizma" pomoću nekih intencija NEP-a i nastojanje da se nađe adekvatniji put ka seljaštvu – tradicionalna crta "ruskog karaktera", na šta su ukazali mnogi autori, da se sa poštovanjem odnosi prema čvrstoj vlasti, iako je ne voli, mogla je uticati da se da prednost doslednosti makar i na račun revolucionarnosti, što je Staljin, kao čovek koji je bio mnogo više vezan za nacionalno tle, dobro osetio i iskoristio). Kolebanje boljševika između evropskog shvatanja marksizma i nužnosti modifikovanja elemenata tog stanovišta, kada je u pitanju izvođenje i nastavljanje socijalističke revolucije u Rusiji, uslovalo je da se umesto razrade jedne primerenije politike razvoja u celini, postavljaju protivrečni zahtevi i prihvataju kompromisna rešenja, što je još više zaoštravalo sukob između revolucionarne i pragmatičke politike i nije rešavalo nastale krize, već ih je sve više produbljivalo. U toj situaciji Staljinov politički pragmatizam i političko lukavstvo (Staljin je uvek svoju političku akciju prikazivao samo kao posredovanje onog što je nužno, ne namećući se kao ličnost, a u početku ne pretendujući ni da teorijski obrazloži svoju politiku), kao i njegova sklonost ka uproščavanju masama nerazumljivih teorijskih načela marksizma – moglo je biti prihvatljivo kao rešenje u jednoj konfuznoj situaciji, pogotovo u momentu kada je Lenjin već silazio sa političke scene, usled bolesti i skore smrti.

"Staljinizam" je bio ohrabren i zahvaljujući postojanju unutrašnjih granica boljševizma, o čemu sam ranije govorila, a koje su potirale značajne razlike između pojedinih struja u boljševičkoj partiji i onemogućile snažniji prodor onih opozicionih stanovništva koja su pledirala za demokratski razvoj. Kao što je istaknuto, te granice su sadržane u samom lenjinističkom shvatanju partije, koje nije bilo oslobodeno elitizma i "liderstva", već je suprotstavljanjem avangarde klasi otvorilo mogućnost za pobeđu partije nad klasom i za apsolutizaciju volje partije kao jedine "prave istine" – iz čega nije bilo teško izvesti obrat od diktature proletarijata ka diktaturi partije (reč je o teorijskom obratu, jer praktično nije ni bila uspostavljena diktatura proletarijata), a odatle, u sledećem koraku, ka diktaturi vode i pretvaranju partije u instrument lične diktature, što je Staljin i ostvario.

Iz toga je, dalje, proizlazilo prihvatanje jednopartijskog sistema kao nužnosti, čime se opravdavala likvidacija političkog pluralizma i znatno ograničavale socijalističke alternative, naročito sa ukidanjem svih drugih socijalističkih partija. U lancu posledica koje su iz toga sledile, značajan je i svojevrsni odnos prema partiji koji se tada formirao, naime, odnošenje prema partiji kao prema metafizičkom entitetu kojem se pridaje atribut nepogrešivosti, te se partija pretvara od organizacionog sredstva revolucionarne borbe u cilj po sebi, postajući jedini legitimni "demi-

jug" revolucionarnog preobražaja. (Time se može objasniti neodlučnost opozicije da se prihvati organizovane borbe protiv narastajuće plime "staljinizma", koje su predstavnici opozicije bili svesni već sredinom dvadesetih godina, jer im je to ličilo na "frakcijsku borbu", što je u partiji tretirano kao izdaja, od čega nije bio imun ni Trocki). Takav odnos prema partiji uticao je na shvatanje prioriteta vrednosti, te je prednost data disciplini i lojalnosti prema partiji, ispred revolucionarne otvorenosti i istinoljubivosti (što je dovelo do neprincipijelnog ujedinjavanja pojedinih opozicionih grupa sa vladajućom staljinističkom strujom, da se ne bi oslabilo "jedinstvo partije", čime se istovremeno slabio opozicioni pokret i vršila njegova atomizacija). Iz tih razloga, preovlađivala je spremnost da se žrtvuju revolucionarni ciljevi robujući mitu monolitnosti, usled čega opozicija nije ni pokušala da traži oslonac u javnosti, da proširi svoj uticaj na radništvo i seljaštvo i da u otvorenoj političkoj borbi nametne svoje stavove; ona čak nije nastojala ni da izvrši veći uticaj na članove CK, sve iz bojazni da ne bi srušila mit o jedinstvenoj "Partiji", propuštajući na taj način da iskoristi prilike da uguši staljinističku frakciju dok ona još nije postala nadmoćnija. Stoga je njihovo delovanje ostalo pojedinačno, izolovano, često usmereno jedno protiv drugih, izazivajući nepoverenje i time doprinoseći da se Staljinova politika prihvati kao izlaz iz konfuznih situacija, koje opozicija nije bila spremna da odlučnijom politikom razreši.

Ličnost Staljina, kao personalni faktor, takođe ne treba zanemariti, iako je stanovište koje se ovde zastupa suprotno shvatanju "kulta ličnosti", u kojem se celokupna uslovljenost "staljinizma" premešta u personalnu sferu. Ovde se faktor ličnosti uključuje samo kao jedan u nizu činilaca, koji deluje u smislu povezivanja pogodujućih okolnosti i sposobnosti da se one iskoriste u poželjnom pravcu. U tom smislu Staljin je bio najpogodnija "ličnost" koja je u datoj klimi mogla da se nametne kao vođa. (Ovde bi, međutim, termin "manipulator date situacije" bio mnogo pogodniji nego "ličnost", s obzirom na ono što je rečeno ranije, o nedostatku karakternih crta u Staljina koje odlikuju "velike ličnosti", a koje su u većoj meri posedovali drugi boljševički rukovodioci, ali im je nedostajala upravo ta manipulatorska sposobnost da manevrišu između različitih struja, koristeći ih jedne protiv drugih).

U konfuznoj situaciji koja je nastala sa Lenjinovom smrću, a uz postojanje nagomilanih protivrečnosti koje su pretile da izbiju u otvoreni sukob partije sa radničkom klasom i seljaštvom, moglo je izgledati da Staljinov čvrst kurs na ubrzanu industrijalizaciju nudi rešenje, jer je neposredno razumljivim jezikom obećavao brži ekonomski i tehnički napredak i bolje uslove života; kao i njegova orijentacija na jaku državu, što je obećavalo stišavanje sukoba unutra i garantovanje bezbednosti spolja, jer je izgadnelom i stalnim trzavicama i sukobima napaćenom narodu to moglo ličiti na najzad pronađeni izlaz. Staljinove poruke partiji i narodu nisu tražile podršku u teorijskim principima marksizma, one su bile neposredne i ciljale su na buđenje elementarnih nagona za mirnim i dobrim životom, zato su mogle pasti na plodno tle u zemlji sa vrlo niskim kulturnim standardom većine stanovništva i još dosta ukorenjenom "muzičkom" psihologijom, koja je bila sklona

da između slobode i neizvesnosti i samodržavlja i sigurnosti izabere ovo drugo (bez obzira što je sigurnost koju je Staljin nudio bila lažna).

Ne treba, takođe, izgubiti iz vida jedan opšti situacioni okvir u kojem nastaje "staljinizam" i u kojem će naći podsticaje za osvajanje dominantnih pozicija u partijskom aparatu. To je sve veće odvajanje boljševičkog pokreta od međunarodnog radničkog pokreta (sukob sa II Internacionalom i socijal-demokratskom strujom u marksizmu, kritika boljševizma od strane zapadnoevropskog marksizma) i sve veća orijentacija na tradicionalno nacionalno nasleđe, koja uslovljava sve manju kritičnost prema sopstvenom pokretu, pripremajući pobjedu ideje o "mogućnosti socijalizma u jednoj zemlji". A uz pomoć III Internacionale koja se u potpunosti podređuje ciljevima boljševičke politike, u periodu "staljinizma" dolazi do izvitoperavanja stanovišta internacionalizma i do učvršćenja "novog kursa", budući da se ostvaruje preokret u međunarodnom radničkom pokretu kojem se umesto potrebe za podsticanjem revolucije nameće zahtev da služi očuvanju "tekovina ruske revolucije", "prve zemlje socijalizma", te se revolucionarni ciljevi međunarodnog radničkog pokreta podređuju i žrtvuju ovom "primarnom cilju". Bez obzira što se teorijski može dokazati da je nametanje ideje o pobjedi socijalizma u jednoj zemlji značilo izdaju revolucije, jer podređujući sve toj ideji, preko Kominterne je vođena međunarodna politika koja je gušila svaki revolucionarni pokret u svetu i time odlagala, ako ne i sprečavala, revoluciju širih razmera, što bi omogućilo i brže napredovanje revolucionarnog preobražaja u SSSR – praktično je ta ideja, u uslovima koji su vladali sredinom dvadesetih godina, kada se Sovjetski Savez tek obračunao sa jednom inostranom intervencijom i strahujući od drugih mogućih, mogla izgledati spasonosnom i ponuditi prihvatljiva rešenja na kratak rok. (To se moglo razumeti sa stanovišta neposrednih potreba ali ne i opravdati iz perspektive revolucionarne politike, koja kratkoročne ciljeve mora da procenjuje sa stanovišta dugoročne perspektive).

A kada su socijalistički ciljevi preobraćeni u nacionalne ciljeve, postali su vidljiviji i bliži kriterijumi na osnovu kojih se procenjivao napredak, jer se prosperitet sopstvene nacije merio u odnosu na stepen napretka drugih – kapitalističkih zemalja, te su postavljani sve konkretniji i merljiviji ciljevi, na osnovu kojih se moglo vršiti poređenje u ovoj utakmici između socijalizma i kapitalizma. (Stoga se sve više upotrebljava jezik brojeva i statistike da bise dokazala ogromna prednost "socijalističkog puta" nad kapitalističkim; u tim okvirima se, naravno, nije moglo uzeti kao "jedinica merjenja napretka" ni razvoj revolucionarne vlasti, ni preobražaj međuljudskih odnosa, niti veći stepen postignute slobode, već se služilo kao adekvatnom merljivom jedinicom količinom čelika, električne energije, hemijskih proizvoda i sl. po glavi stanovnika). Iz tih razloga, orijentacija na merljive rezultate postaje zahtev vremena, u toliko pre, što je orijentacija na takav razvoj išla u prilog jačanju moći države i partije i omogućavala zadovoljavanje državotvornih pa i imperijalističkih težnji staljinističke frakcije.

3.

Iskoristivši postojeće okolnosti koje su pogodovale njegovom viđenju "socijalizma" i koristeći se položajem generalnog sekretara partije, koji mu je omogućivao da preduzima inicijativu za vršenje željenih promena, Staljin je pripremio teren za ideološki i praktični "skok" u kontrarevoluciju, koju nazivamo "staljinizmom". Da se ne bismo vraćali na opširno izlaganje svih promena koje su izvršene pod Staljinovim rukovodstvom u periodu između sredine dvadesetih i sredine tridesetih godina, navešću rezime što ga izvodi Hunt, ističući sledeće suštinske promene, na osnovu kojih se može povući demarkaciona linija između perioda revolucije i perioda kontrarevolucije u SSSR. Izmjenjena je teorija o socijalističkoj revoluciji: teza o svetskoj permanentnoj revoluciji zamenjena je tezom o pobedi socijalizma u jednoj zemlji, i shodno tome, nametnuta je doktrina o jačanju države i o očuvanju vlasti kao osnovnim ciljevima socijalizma; izmjenjena je priroda proleterske partije u partiju birokratije; odbačena je marksistička teorija države: umesto teorije o odumiranju države prihvaćena je doktrina o jačanju države kao uslovu za pobjedu socijalizma; odbačen je i diskreditovan princip jednakosti; prihvaćena je politika prema seljaštvu koja je bila suprotna Lenjinovoj: umesto stvaranja kooperacija i postepenog približavanja seljaštva socijalizmu, prihvaćen je kurs ka prisilnoj kolektivizaciji, kojim je seljaštvo na duži rok neprijateljski suprotstavljeno socijalizmu; podstaknut je razvoj nacionalističkih i šovinističkih osećanja (rusofilskom politikom koju je forsirao Staljin).⁸⁾

Pod "staljinizmom" se, dakle, podrazumeva takav tok društvenog kretanja koji je omogućio nastajanje jednog novog društvenog sistema i učvršćivanje uslova za njegovo trajanje (što znači da epoha "staljinizma", koja svakako počinje sa Staljinom, ne mora i da završi sa njim, jer se odnosi na ceo niz objektivno konstitutivnih uslova i karakteristika, koji se ne vezuju samo za ličnost Staljina). U tom periodu, koji započinje sredinom dvadesetih godina, da svoj puni zamah dobije pred kraj druge decenije, a u bitnim tendencijama traje i danas, konsolidovao se novi društveni poredak, koji se iz navike naziva "socijalistički", iako je sve više i teoretičara i praktičara komunističkog pokreta skloni da taj naziv dovede u pitanje, s obzirom na karakter društvenog sistema u SSSR.

Da bih obrazložila svoju sumnju u adekvatnost toga naziva kada je u pitanju sovjetsko društvo i njemu slični sistemi, potrebno je rezimirati ono što je ustanovljeno tokom dosadašnje analize i što govori u prilog teze da je reč o jednom svojevrsnom klasnom društvu, koje karakteriše:

(1) Specifičan klasni način proizvodnje, koji se zasniva na totalizaciji državne svojine i "prisvajanju" same države od strane vrhunske partijske birokratije, koja ujedinjuje ekonomsku i političku moć i na taj način uspeva da uspostavi potpunu kontrolu nad celokupnom ekonomijom, ali i celokupnim društvom (nad politikom, kulturom i društvenim odnosima u celini). Iz čega proizlazi proširenje us-

8) Vid. Hunt, Isto, str. 170.

lova najamnog rada za sve zaposleno stanovništvo, budući da postoji isključivo jedan poslodavac – država, koja suvereno diktira uslove rada na osnovu "prava" da samovlasno raspolaze viškom društvenog proizvoda.

(2) Svojevrсна klasna struktura društva u kojoj se mogu razlikovati dve linije podele koje se ne poklapaju u potpunosti: jedna koja ide po liniji rada (delatnost) i po liniji moći i u kojoj se vrši oštra podela između klase koja upravlja svim oblastima delatnosti i koja se javlja kao jedini autonomni subjekt, i ostalog dela društva koje joj stoji nasuprot, kao složeni mehanizam "izvršnih funkcija", koje, bez obzira da li se radi o manuelnom ili nemanuelnom radu, karakteriše odsustvo samostalnosti i podređenost direktivama koje su neprikosnovene, kao i nemogućnost odlučivanja o uslovima i rezultatima rada. Po drugoj liniji, tj. kada se uzme u obzir raspodela društvenih dobara (ne samo materijalnih već i kulturnih), formira se drugačija stratifikacija, te umesto dihotomne podele imamo nešto složeniju strukturu, u kojoj se javljaju "satelitski slojevi" koji okružuju vladajuću klasu jer sa njom dele izvesne društvene privilegije (privilegije dobara ali ne i moći), pripadajući različitim nivoima srednje klase, nasuprot proizvodnim klasama koje pripadaju drugom nivou – ispod crte koja označava privilegovane slojeve.⁹⁾

(3) Prikriveni klasni odnosi, gde su svi klasni interesi skriveni i ideološki maskirani mitom o "vođećoj ulozi radničke klase", te se društveni sukobi odvijaju na manje vidljiv način (u formi pasivnog otpora u radnom procesu ili u formi otpora zvaničnoj ideologiji, što je najčešće slučaj).

(4) Totalitarna politička struktura, zbog čega se, s pravom, može govoriti o "političkom društvu" iz dva razloga: prvo, jer se politizuju svi društveni i ljudski odnosi i stavljaju pod kontrolu državnog i partijskog mehanizma, i drugo, apsolutizuje se država i time apsolvira društvo, koje postaje instrument jačanja države (stoga su državni zadaci, kao i dužnosti prema državi jedino priznati "društveno korisni poslovi" a državne organizacije jedino dozvoljene forme organizovanja). Sa takvim sistemom je nespojivo postojanje političkog (pa i kulturnog) pluralizma, slobode mišljenja i delanja i poštovanja ljudskih prava. Stoga je presipaja deo takvog sistema; mogu se menjati samo forme, što se potvrdilo i u praksi post-staljiniskog perioda, kada masovni teror više nije bio prihvatljiv, ne samo zbog demaskiranja Staljinovih zločina, što je izvršio Hruščov svojim "tajnim referatom", već i zbog nesigurnosti koju je izazivao u redovima same vladajuće klase; međutim, vladajuća klasa se nije odrekla terora, samo ga primenjuje na rafiniraniji način i u

9) Razlog koji se često navodi protiv ovakve slike klasne strukture – da i u vrhovima radničke klase visokokvalifikovani radnici imaju visoke dohotke (na primer A. Werth u navedenoj knjizi potpuno nekritički tvrdi da vrhovi radničke klase predstavljaju "elitni deo društva") – ne pobija gornju tvrdnju, jer se u SSSR privilegije najmanje formiraju putem redovnih primanja. Nije poznato, međutim, da postoji naselje "radničkih dača", kao što je slučaj sa luksuznim naseljem pisaca i visokih funkcionera. Što pojedini radnici žive bolje od cele svoje klase, pa čak i pojedinačno mogu imati i neke privilegije (i to prvenstveno kao istaknuti društveni i politički radnici a ne kao proizvođači, ili kao "stahanovci", što takođe ima politički karakter) time nije pružen dokaz o povlašćenom položaju radništva u SSSR-u, što je slučaj sa izvesnim slojevima intelektualaca.

manjim razmerama, odnosno, ona je "ozakonila" represije (u čemu neki "ideološki prijatelji" Sovjetskog Saveza vide veliki napredak, jer, kako oni ističu, današnje sovjetske vlasti osuđuju pojedince samo za učinjena dela, pri tom propustivši da naglase da među kažnjiva dela spadaju svi oblici nekonformističkog ponašanja: od učešća u demonstracijama, preko publikovanja rukopisa u inostranstvu, a koji se ne mogu štampati u SSSR, do odbijanja da se prihvati posao na koji je pojedinac raspoređen, itd.).

(5) Posebno mesto i uloga pripada staljinističkoj ideologiji, koja je nužni, integralni deo staljinističkog poretka, jer ovaj preko ideologije obezbeđuje svoju legitimnost, kao i opravdavanje položaja vladajuće klase (koja se i dalje naziva "radničkom avangardom" i samo kao takva može da opstane, budući da nema pravnu osnovu za svoju dominaciju, jer joj ne pripada svojina koju je preko države "prisvojila"). Stoga je u takvom društvu nužno da ideologija postane dominantni oblik društvene svesti kojom se podređuje celokupno duhovno stvaralaštvo (ideološka ofanziva nije, dakle, ekscenčna pojava, ili izraz samovolje Staljina, Ždanova i sličnih; takav stil je morao da praktikuje i Ilruščov, a moraju ga nastaviti i Brežnjev i drugi, sve dotle dok se ne izmeni osnova na kojoj se temelji ovakav tip društva). Drugim rečima, dokle god se zadržava princip samoobnavljanja vladajuće klase, koja nema konkurenta i ne mora u praksi da dokazuje prednost svoga političkog programa u odnosu na revolucionarnu tradiciju, vladajuća klasa se ne može odreći potrebe da ideološki "dokazuje" da je samo ona pravi istorijski subjekt, koji jedini može da dovede do ostvarenja socijalizma, jer kada ne bi ideološkom indoktrinacijom uticala kako na percepciju stvarnosti tako i na tumačenje rezultata, rizikovala bi da bude suočena sa novom revolucijom. (To se naročito postiže kontrastom belo-crne predstave u poređenju između socijalizma i kapitalizma, služeći se, pri tom, "dokazima" o većoj socijalnoj sigurnosti sovjetskih gradana za šta se najčešće navodi "puna zaposlenost", ali, istovremeno, izbegava da raspravlja o tome da se zadržavanjem ugroženosti na egzistencijalnom planu obezbeđuje da se postojeća politika pune zaposlenosti doživljava kao socijalna sigurnost, uprkos tome što takva politika znači održavanje vrlo niskog životnog standarda za radne slojeve, kao i lišavanje svih prava da se bore za popravljjanje tih uslova. A o elementima "političke egzistencije", od kojih takode zavisi socijalna sigurnost, uopšte se ne raspravlja što je slučaj i sa nekim zapadno-evropskim istraživačima sovjetskog društva).

Ali ovakav nametnuti monolitizam ne proizlazi samo iz totalitarnog karaktera sovjetskog društva, već i iz praktične nužnosti, u cilju održanja nekakvog zajedništva jednog u osnovi klasno podeljenog i razjedinjenog društva, koje je lišeno klasičnih klasnih mehanizama borbe klasa i međusobnih kompromisa, te da bi moglo funkcionisati mora da prihvati prinudno jedinstvo, koje nudi neke zajedničke simbole oko kojih se okupljaju razjedinjeni delovi društva (najuspešniji je, svakako, simbol nacije, te je patriotizam – koji se naziva "socijalističkim patriotizmom", povezujući tako nacionalno osećanje sa vrednosnom orijentacijom – naj-snažnije sredstvo društvene integracije).

Sve dok gore nabrojane karakteristike ostaju suštinski neizmenjene možemo opravdano kvalifikovati takav sistem kao "staljinizam", koji je pseudo-socijalistički, jer se gradi na tekovinama jedne "nedovršene revolucije", koja je tek postavila prvi kamen – temeljac za preobražaj kapitalističkog društva u socijalističko – ukiđanjem privatne svojine i stvaranjem revolucionarnih formi "vlasti" – ali revolucije koja je zaustavljena u svojoj početnoj fazi onda kada je apsolutizovan jedan prelazni momenat u procesu društvenog preobražaja, da bi na temelju državne svojine i apsolutizovane državne moći bio sazdan drugačiji sistem nego što ga je inicirala revolucija. Stoga se o "staljinizmu" može govoriti i kao o "izdanoj revoluciji". Međutim, kada ustanovimo da je takav sistem pseudo-socijalistički još nismo odgovorili na pitanje o kakvom je sistemu zapravo reč.

Uzimajući u obzir karakteristike koje smo ustanovili tokom analize, takav društveni poredak se može imenovati kao birokratizovano političko društvo, izražavajući u samom nazivu osnovne elemente takvog sistema, naime: osamostaljenost političke birokratije kao jedine legitimne društvene sile, koja spajanjem ekonomske i političke moći ima jedina pristup usmeravanju ekonomskih i društvenih procesa i raspolaganju viškom društvenog proizvoda; apsolutizaciju političkih institucija; te zamenu društva državom, što podrazumeva podređenost svih oblika društvenog života političkoj sferi.

Uslovno se o tom sistemu može govoriti i kao o "protosocijalizmu" (Balro), ukoliko se pretpostavi da bi u dugotrajnom evolutivnom procesu, na osnovu već nastalih otpora etabriranom poretku, mogle biti razgrađene glavne brance koje su dosada zadržavale dalji revolucionarni proces u oblasti svojinskih odnosa, a zatim i političkih, što po mišljenju i nekih sovjetskih autora nije nereально, pogotovo ako se uzme u obzir sve snažniji uticaj ideja "evrokomunizma" i na sovjetsku javnost. A to podrazumeva, kao što je ranije istaknuto, značajnije promene u proizvodnim odnosima, pre svega, u položaju proizvođača, što se već javlja kao zahtev čak i u zvaničnim sovjetskim publikacijama. Prvi ustupci koji će sovjetska vlast najverovatnije biti prinudena da učini, možda više pod pritiskom spoljašnjih događaja (u borbi za prestiž sa "evrokomunizmom" i za očuvanje vodeće uloge u socijalističkom svetu), pružanjem minimalnih uslova za participaciju proizvođača u procesu upravljanja, dovešće u ovakvom strogo centralizovanom sistemu do pukotina koje će podrivati sam temelj takvog tipa vlasti, što je sažeto izražen ruskim terminom "jednonačalije". U tom smislu bi se moglo govoriti o potencijalnoj socijalističkoj osnovi, koju bi činile proizvodne snage oslobođene privatnog posedovanja, ali samo ukoliko se razbije obruč državnog apsolutizma, koji sada te snage zarobljava i sprečava da postanu stvarni revolucionarni subjekt daljeg socijalističkog preobražaja. U tom slučaju bi bilo moguće govoriti i o nastavljaju socijalističke revolucije sa jedne znatno povoljnije tačke za ostvarenje socijalističkih ciljeva (tj. u uslovima nastavljenog podruštvljavanja sredstava za proizvodnju), nego što je ona na kojoj se danas nalazi razvijeni kapitalistički svet. Ali budući da je takav pravac razvoja uslovljen izvesnim suštinskim promenama koje tek treba da se dese, danas se još ne može govoriti o socijalističkim procesima na delu u Sovjetskom Sa-

vezu (otud termin "proto-socijalizam" ima izvesnog smisla, jer sugerira da odatle do socijalizma ne vodi prava linija i da su sa tačke, na kojoj se nalazi sadašnji sovjetski društveni poredak, mogući i drugi putevi i to još uvek više "od" socijalizma nego "ka" socijalizmu).

4.

Privodeći ovo razmatranje kraju možemo izvesti zaključak da se "staljinizam" i kao društvena praksa i kao ideologija kvalitativno razlikuje od marksističke ideje socijalizma, pre svega zato što emancipatorske ciljeve jednog revolucionarnog komunističkog pokreta, koji mora da razruši temelje stare civilizacije da bi omogućio opšteljudsku emancipaciju i oslobađanje ličnosti od svih oblika parcijalizacije što ih je klasno društvo nametalo čoveku – zamenjuje novim vidovima dominacije i porobljavanja, koji zahvataju celinu društva uspostavljanjem totalitarne kontrole nad svim vidovima ljudskog stvaralaštva (od proizvodnje preko umetnosti i nauke do "oblikovanja Novog Čoveka").

Marksistička ideja socijalizma je suprotna svim fundamentalnim karakteristikama društvene prakse i zvanične društvene svesti "staljinizma". Ta se suprotstavljenost jasno očituje kada naspram društvenih ciljeva i vrednosti, koje podrazumeva marksistička ideja socijalizma, postavimo ciljeve i vrednosti sadržane u idejama koje favorizuje "staljinizam"; ali isto tako i kada uporedimo institucionalnu osnovu na kojoj se zasniva organizacija društva onakvog tipa kakav smo opisali kao staljinistički sa tipom organizacije pretpostavljenim u ideji socijalizma; i najzad, razlika je vidna i kada se suoče staljinističko shvatanje "idealnog" tipa čoveka i Marxovo stanovište o oslobođenoj ličnosti, što najneposrednije govori o tome šta je shvaćeno kao cilj a šta kao sredstvo u ova dva kvalitativno različita stanovišta.

Ciljevi koje postavlja "staljinizam" kao svoj praktični program (a to se ne poklapa uvek sa ideološkim određenjem "viših" ciljeva, što se u staljinističkoj ideologiji odnosi na ciljeve u dalekoj budućnosti, koji sa praksom nisu ni na koji način povezani) dijametralno su suprotni socijalističkim ciljevima kako ih je definisao Marx, što se vidi iz sledećeg:

U "staljinizmu" je osnovni cilj: učvršćivanje i održavanje vlasti (čime se karakteriše cela epoha "socijalizma", prema staljinističkom rečniku) – suprotno marksističkom shvatanju da je osnovni cilj socijalizma oslobođenje radničke klase da bi se ostvarila opšteljudska emancipacija (što podrazumeva kako oslobađanje čoveka kao čoveka, a ne samo jedne klase, tako i oslobađanje čoveka kao pojedinca od svih nametnutih uslova društvenosti da bi samodelatnošću mogao da stvara sebi primerenu društvenost i da se samoostvaruje kao ličnost). Bitna razlika je u tome, što "staljinizam" pretvara sredstvo u cilj i, na taj način, u stvari, odbacuje sam socijalistički cilj (dokaz za to je činjenica da se ovako shvaćen cilj socijalizma ne javlja ni u definiciji "komunističkih ciljeva" u staljinističkoj ideologiji).

Kada je osnovni cilj sveden na jačanje države (vlasti) nužno je došlo i do izmene drugih izvedenih ciljeva: da bi se ostvario ovako definisani osnovni cilj staljinistički sistem nije mogao težiti jačanju radničke klase u tom smislu da ona postane samodelatni društveni subjekt ("vladajuća klasa"), već suprotno tome, potrebe sistema su zahtevale brojno radništvo ali koje je trebalo sprečiti da se integriše kao klasa i da se osamostali, da bi ostalo podređeno državi i partiji, te su ciljevi bili konkretizovani u vidu sledećih zahteva koji su postavljeni radničkoj klasi: postizanje visoke produktivnosti, poštovanje stroge discipline, stahanovsko takmičenje. Shodno preokretu u definisanju osnovno cilja i ovde su zamenjeni sredstva i ciljevi, te se, stoga, radnička klasa – čije bi oslobođenje trebalo biti cilj, što na konkretnijem nivou pretpostavlja razvijanje svih uslova za jačanje udružene snage proizvođača kao autonomne društvene sile – pretvara u instrument vlasti i proizvodnje, koji postaju ciljevi po sebi.

Vlast i proizvodnja kao samosvrha staljinističke politike društvenog razvoja međusobno se dopunjuju, dajući kao rezultat apsolutizovanu moć političke birokratije, čije perpetuiranje zahteva postojanje jednog diferenciranog društva, te je, ideja društvene jednakosti morala biti odbačena kao cilj, a nasuprot njoj favorizovana je nejednakost (ali u skrivenom obliku, u vidu opravdavanja nejednake raspodele različitim, nejednakim doprinosima što ga pojedine društvene grupe daju "društveno korisnim radom", koji se različito vrednuje na osnovu toga što politička birokratija definiše šta je društveno korisnije).

Stoga kao cilj nije postavljeno postizanje jednakih društvenih uslova za svestraniji razvoj sveg bogatstva unutrašnjih potencija svakog pojedinca, već se cilja ka razvijanju radnih (specifičnih proizvodnih) sposobnosti, kada je u pitanju proizvodno stanovništvo, dok je razvijanje duhovnih sposobnosti rezervisano za kulturnu elitu, a najviše upravljačke sposobnosti – isključivo za političku elitu. To potvrđuje da je čovek u celini shvaćen instrumentalno i da se razvoj ljudske individue podređuje zadacima i potrebama društvenog sistema, čiji je cilj funkcionisanje (održanje) poretka, a ne revolucionarni preobražaj društva.

Analogno inverziji koju "staljinizam" čini u oblasti društvenih ciljeva, dolazi i do izmenjenog poimanja vrednosti. Na zastavi svake socijalističke revolucije sigurno bi morale biti ispisane reči: sloboda, jednakost, solidarnost i socijalna pravda, obeležavajući osnovne vrednosti u ime kojih su nastajale sve velike društvene revolucije, ali kojima su klase koje su postajale pobedničke, zahvaljujući rezultatima revolucije, davale svoja značenja. Iz prethodne analize staljinističkog tipa vrednosti videli smo da staljinistička vladajuća klasa nije zadržala ove simbole revolucije, čak ni u vidu parola, već je vrednosti definisala dosledno u skladu sa izmenjenim društvenim ciljevima, što se najkraće može formulirati kao: sistem dužnosti pojedinca pred kolektivom i državom ("društveno korisni rad" i patriotske dužnosti), lojalnost pred partijom i "vodom", disciplina (poslušnost i vršenje radnih zadataka), negovanje kolektivističkog etosa nasuprot individualnosti (individualnost shvaćena kao negativna kategorija), skromnost, nasuprot bogatstvu ljudskih potreba. Jednom rečju, "staljinizam" preferira sistem vrednosti kojim se utvrđuje hete-

ronomna nasuprot autonomnoj orijentaciji i zadržava otuđenost i postvarenje čoveka, nasuprot vrednostima koje podstiču dezalijenaciju u svim sferama ljudskog života i otvaraju prostor za nesmetano razvijanje bogatstva ljudske prirode.

Iz zamene društva državom, što je karakteristično za "staljinizam", logično je proizašao i takav tip organizacije društva, koji umesto da ukida otuđene forme društvenosti, upravo priznaje samo te otuđene oblike i propisuje ih kao jedine legitimne forme društvene organizacije. Marxov termin "slobodna asocijacija proizvođača" ne postoji u staljinističkom rečniku, jer asocijacija podrazumeva samoorganizovanje i samodelatnost, dok se u "staljinizmu" kvalifikuje kao "neprijateljska delatnost" sve što izlazi iz okvira i što je izvan kontrole državnog i partijskog aparata, kao jedinih priznatih delatnih subjekata. Stoga su u "staljinizmu" državna organizacija i dirigovana delatnost jedini zakonom dozvoljeni oblici organizovanja.

A budući da se u "staljinizmu" i ljudska ličnost tretira samo kao deo te sveopšte državne mašinerije, u kojoj se celokupnim funkcionisanjem upravlja iz jednog centra, dirigovani razvoj ličnosti je logična posledica takvog sistema. Pošto se u takvom sistemu ništa ne može prepustiti slučaju i spontanosti i pošto staljinistička vladajuća klasa ima pretenziju da upravlja svim tokovima društvenog života, i ličnosti moraju biti oblikovane u skladu sa definisanim društvenim ciljevima i vrednostima, da bi bile u funkciji datog sistema i da mu ne bi pružale otpore.

Iz celokupne dosadašnje analize, koja je u ovom kratkom pregledu samo re-zimirana, nedvosmisleno se pokazuje da je "staljinizam" u svim svojim intencijama suprotan socijalizmu, jer je i praktično i kao ideologija apologija neslobode, nejednakosti i otuđenosti, stoga se ne može tretirati kao "devijacija" u okviru socijalizma, već kao raskid sa socijalističkom revolucionarnom tradicijom, kako evropskog radničkog pokreta tako i Oktobarske revolucije.

5.

Zašto je bilo nužno da se precizno identifikuje priroda "staljinizma" i ustanovi da se između takvog sistema i socijalizma ne može staviti znak jednakosti?

Takva potreba proizlazi kako iz teorijsko-naučnih razloga – da se što adekvatnije opiše jedan sistem koji predstavlja svakako novu pojavu u razvoju ljudske istorije, ne samo zato da bi se ustanovila njegova specifičnost već i da bi se konigovalo teorijsko shvatanje o istorijskim "društveno-ekonomskim formacijama" – tako i iz razloga koji se vezuju za idejnu i vrednosnu opredeljenost za socijalizam – da bi se odbranio moralni dignitet komunističkog pokreta, koji se u svom istorijskom javljanju ne može svesti na njegove degenerisane izdanke, kao što je "staljinizam" (koji je doskora obuhvatao i najveći deo pokreta predvođenog komunističkim partijama što su sledile politiku Kominterne i sovjetske dominacije u međunarodnom radničkom pokretu).

Danas su ne samo protivnici komunizma, nego i mnogi njegovi dojučerašnji sledbenici, skloni da odbace ideju komunizma zbog toga što je, po njihovom miš-

ljenju, staljinistička stvarnost nastala kao rezultat dosada izvedenih socijalističkih revolucija. Iz takvog rezonovanja sledi, dalje, da je ideja socijalizma diskreditovana i da je nužno tražiti druge ideale i nalaziti inspiraciju u drugačijim misaonim i idejnim tokovima nego što je marksizam. I najčešće se ta nova inspiracija traži ili u novoj religiji (misticizmu), kada se odbaci svaki politički kontekst kao autentičan, ili u vraćanju liberalističkoj ideologiji i parlamentarizmu. Rezonuje se naizgled logično: ako je dosada svaka uspešno izvedena revolucija (pri čemu se misli na osvajanje vlasti od strane komunističkih partija), koja se nazivala socijalističkom, dala rezultate međusobno umnogome slične, ali veoma različite od onoga što se pretpostavljalo da su ciljevi socijalističke revolucije, nešto mora biti pogrešno u samoj ideji socijalizma i u marksizmu kao njegovom teorijskom osmišljenju. "Stoga — čujemo na sve strane — nas ne interesuju ideali i utopije, već vidljivi rezultati, a oni su porazni po socijalizam!"

Cilj ove analize je bio, upravo, da suoči čitaoca sa fundamentalnim razlikama između onog što se naziva "rezultatom" socijalističke revolucije, a što je ovde označeno kao "staljinizam", koji predstavlja, u osnovi, kontrarevoluciju i onih ideja i težnji kojima su nošeni komunistički pokreti još u XIX veku, počev od Pariske komune, a čije najznačajnije razdoblje u ovom veku predstavlja Oktobarska revolucija 1917. godine. Jer samo takvo suočavanje može nas naterati na preispitivanje zaključka donetih na osnovu nedovoljnog poznavanja istorije "staljinizma" i sklonosti da se površno sudi na osnovu pojedinih karakteristika i sličnosti, o postojanju identiteta između pojava koje su fundamentalno različite.

Kada se udubimo u genezu "staljinizma" otkrivamo ono što nam u površnom dodiru sa tom pojavom nije moglo pasti u oči, da "staljinizam" nije nastajao produžujući liniju razvoja započetu Oktobarskom revolucijom, već u zaokretu od osnovne linije, razgrađujući najvažnije revolucionarne tekovine (o čemu, uostalom, svedoče i žestoki otpori), te se iz tih razloga ne može govoriti o "staljinizmu" kao o "rezultatu" socijalističke revolucije. Ali suština "staljinizma" nije čak ni u tome da je "deformisani rezultat" Oktobra, iako Staljin gradi svoju politiku na nedoslednostima i slabostima boljševičke politike; jer su u "staljinizmu" te nedoslednosti predstavljale samo početni impuls i opravdanje da bi se mogla izgraditi čudovišna građevina staljinističkog poretka, koja nije samo rezultat hipertrofiranog odstupanja od početne revolucionarne politike. Govoreći jezikom konkretne analize nastojala sam da precizno označim elemente staljinističke politike kojima je obeležen kontrarevolucionarni zaokret, što je proizvelo takav poredak, koji je sa prvobitnim socijalističkim programom iz 1917—1918. godine imao još samo površinske sličnosti (terminološke ili formalne).

Istovremeno, kritički se odnoseći i prema Oktobarskoj revoluciji, nastojala sam da ukážem na one slabe strane boljševičkog pokreta, koje su mogle inspirisati Staljina, a koje su sa pobedom "staljinizma" bile nametnute celokupnom međunarodnom komunističkom pokretu, kao jedina alternativa, te se mogu, u krajnjoj liniji, tretirati kao potencijalna osnova za obnavljanje staljinizma, ukoliko se komunistički pokret kritički ne obračuna sa svojim nasleđem.

Radeći na ovom projektu namera mi nije bila samo da poreknem "staljinizam" kao socijalizam, niti da "čistu" ideju socijalizma uzdignem iznad postojeće stvarnosti, pledirajući za ideju nasuprot stvarnosti. Namera mi je bila, pre svega, da pokušam pronaći u zagonetke i nesporazume oko socijalizma, da bih, u prvom redu, samu sebe uverila u to da još ima smisla braniti ideju socijalizma.

Opravdanost odbrane ideje socijalizma se zasniva, po mom mišljenju, na tome, što su osnovne vrednosti socijalizma danas aktuelnije nego ikad a još uvek nisu ostvarene.

Odbacivanjem "staljinizma" kao zamene za socijalizam (kada se tvrdi: "to je ono što se jedino moglo postići u datim uslovima!") možemo uspeti u rehabilitovanju socijalističkih ciljeva i vrednosti; ali to nije dovoljno da bismo povratili veru u mogućnost ostvarenja takvih društvenih zajednica, koje će biti mnogo bliže autentičnoj ideji socijalizma. Tek kada se kritički preispita osnova na kojoj su nastajali skoro svi komunistički pokreti u XX veku i kada se u kritičkom protivstavu prema njima, a oslanjajući se na iskustva takozvanih "neuspeh" revolucija, formuliše primereniji oblik demokratske organizacije pokreta, uključujući i mnogo veću otvorenost prema spontanim revolucionarnim vrenjima i akcijama, kao i mnogo veće uvažavanje ličnog, individualnog slobodnog čina – moći ćemo pretvoriti socijalističku nadu od daleke utopije u bližu mogućnost. Ne treba zaboraviti reči češkog filozofa Karela Kosika, da socijalizam ima istorijsko opravdanje samo dok je "revolucionarna i oslobađajuća alternativa", koja nudi perspektivu ukidanja bede, tlačenja, nepravde, laži, mistifikacije, neslobode, nedostojanstva i poniženja.¹⁰⁾ Po tome je socijalizam nadmoćniji od kapitalizma, ali da bi to doista nudio kao alternativu, komunistički pokret mora da se kritički suoči sa sopstvenim mistifikacijama i granicama, koje ga sprečavaju da postane šire prihvaćena poželjna alternativa – nudeći rešenja zagonetki naše moderne istorije.¹¹⁾

Pokreti koji su se poslednjih decenija pojavili, kako u takozvanom socijalističkom tako i u kapitalističkom svetu, potvrđuju da postoji sve veća bliskost između ciljeva i vrednosti za koje se zalažu i onih sadržanih u ideji socijalizma, iako su mnogi, skeptični prema dosadašnjoj praksi, spremni da odbace termin socijalizam. Možda je doista nužno razmišljati o novom imenu za takvu humanističku orijentaciju, koja bi u svoj program ponovo postavila kao osnovni cilj opšte ljudsku emancipaciju i oslobodjenje ljudske ličnosti kao samodelatnog subjekta – da bi se izbegli nesporazumi oko upotrebe pojma socijalizam. Ono što je mene motivisalo da pristupim proučavanju ovog problema nije potreba za dogmatskom odbranom "socijalizma", već težnja da se revalorizuju one vrednosti koje su povezane sa idejom socijalizma, a koje je marksizam u svom najvišem dometu zastupao, prihvatajući i neke ideje koje izvorno ne pripadaju marksizmu, ali spadaju u revolucionar-

10) K. Kosik, "Naša današnja kriza", "Književne novine" od 31. VIII 1968.

11) Vid. o socijalizmu kao istorijskoj perspektivi u mojoj knjizi *Čovek i njegov svet*, III deo, IV gl.

no nasleđe komunističkog pokreta.¹²⁾ Ali i zato da bi se te vrednosti očišćene od primesa "staljinizma", mogle iznova kritički preispitati i dalje razvijati.

Ova studija je napisana i zato da bi se pokazalo da "staljinizam" nije mogao diskreditovati osnovne vrednosti socijalizma, budući da ih nije ni uvažavao, već ih je, naprotiv, odbacio. Te da, stoga, razlučivanje "staljinizma" od socijalizma može dati podstreka obnovi socijalističke nade i probuditi težnju da se oživi revolucionarna socijalistička tradicija u zemljama gde je "staljinizam" pretio da pokopa svaku nadu.

---

12) Marx je prihvatio glavne ideje i vrednosti Pariske komune, iako glavni revolucionarni subjekt u tom pokretu nisu bili marksisti; marksizam je preuzeo i ideju samouprave iako je ona izvorno prudonistička; a neke ideje iz Manifesta bliske su anarhističkim idealima, itd. Sve to govori o znatno većoj širini Marxa i Engelsa kao teoretičara socijalizma, mada su se kao rukovodioci radničkog pokreta često sektaški ponašali, obračunavajući se nemilosrdno sa svojim "političkim neprijateljem". Nas ovde, međutim, mnogo više interesuje potreba za teorijskom asimilacijom suštinskih ideja i vrednosti socijalizma, da bi se na celokupnom revolucionarnom nasleđu socijalističkog pokreta izgradio adekvatniji teorijski okvir moderne ideje socijalizma.

BIBLIOGRAFIJA

- Akademija nauk SSSR**   **Socialnije issledovanija**, "Nauka", Moskva, 1965.
- Alekseev N.I.**   "Mifi 'etatizma' i socializm bez mifov", Voprosi
Kravčenko I.I.   Filosofii, no. 5, 1971.
Blimak E.G.
- Alvater E.**   "The Primacy of Politics in Post-Revolutionary Societies", u Review of Radical Political Economy, vol. 13, No. 1, 1981.
- Amalrik A.**   **Involuntary Journey to Siberia**, Collins & Harcill Press, London, 1970.
- Amalrik A.**   "I want to be Understood Correctly", "Survey", 74/5, 1975.
- Amalrik A.**   **Will the Soviet Union Survive Until 1984?**, Allen Lane, Penguin Press, 1970.
- Amnesty International Report**   **Prisoners of Conscience in the USSR, Their Treatment and Conditions**, Amnesty International Publications, London, 1975.
- Anderson B.**   "Social Stratification in the Soviet Union: Equality, Excellence and Other Issues", "Studies in Comparative Communism", Vol. VIII, no. 4, 1975.
- Anošina G.**   "Kritika koncepcii 'bjurokratizovanogo socializma'", Voprosi ekonomiki, no. 12, 1978.

- Apter D. (ed) **Ideology and Discontent**, The Free Press, Glencoe, 1964.
- Armstrong J.A. **Ideology, Politics and Government in the Soviet Union**, Frederick A. Praeger, New York, 1967.
- Armstrong J.A. **The Soviet Bureaucratic Elite, A Case Study of the Ukrainian Apparatus**, Atlantic Books, Stevens and Sons, London, 1959.
- Avrich P. (ed) **The Anarchists in the Russian Revolution**, Cornell University Press, Ithaca, 1973.
- Avrich P. (ed) **Kronstadt 1921**, W.W. Norton and Co. New York, 1974.
- Avtorhanov A. **Technologija vlasti, Proces obrazovanja KPSS, Memoirno-istoričeskiye očenki**, Izd. COPE, Mjunhen, 1959.
- Avtorhanov A. **The Communist Party Apparatus**, The World Publishing Co. New York, 1969.
- Azrael J.R. **Managerial Power and Soviet Politics**, Harvard University Press, 1966.
- Babelj I. **Crvena konjica**.
- Bahro R. **Die Alternative – Zur Kritik des Realexistirenden Sozialismus**, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, 1977.
- Bakghoorn F.C. "The Post Krushchev Campaign to Suppress Dissent", u **Dissent in the USSR**.
- Baptistu J. "Bureaucracy, Political System and Social Dynamics", **Telos**, no. 22, 1974–1975.
- Bauer R.A.
Inkeles A.
Kluckhohn C. **How the Soviet System Works – Cultural, Psychological and Social Themes**, Harvard University Press, Cambridge, 1956.

- Bettelheim Ch.** **Les luttes de classes en URSS**, vol I 1917-1923, (1974). vol II 1923-1930 (1977) Seuil/Maspero, Paris.
- Bezrukov A.V.** "Formirovanije socialnih potrebnostej i interesov ljičnosti v procese truda", *Filosofskie nauki*, no. 4, 1975.
- Black C.E. (ed)** **The Transformation of Russian Society**, Harvard University Press, Cambridge, 1960.
- Block S. & Reddaway P.** **Russia's Political Hospitals**, Futura Publications, London, 1978.
- Bobbio N.** "Marxism and Stalinism", *Telos*, no. 39, 1979.
- Boella L.** "Eastern European Societies", *Telos*, no. 41, 1979.
- Bricianer S.** **Pannekoeck and the Workers' Councils**, Telos Press, 1978.
- Brinton M.** **The Bolshevics and Workers Control 1917 to 1921. The State and Counter-Revolution, Solidarity**, London, 1970.
- Brown A.H.** **Soviet Politics and Political Science**, Macmillan Press, London, 1974.
- Brown E.** **Russian Literature since the Revolution**, Collier-Macmillan, London, 1969.
- Brzezinski Z. (ed)** **Dilemmas of Change in Soviet Politics**, Columbia University Press, New York, 1969.
- Brzezinski Z.** **Ideology and Power in Soviet Politics**, Frederick A. Praeger, New York, 1967.
- Buha A.** **Karl Korsch, Jedan otvoreni marksizam**, Filozofske studije, Beograd, 1977.

- Bucharin N. & Deborin A., *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*, with Einleitung von Oskar Negt, Suhrkamp, 1974.
- Buharin N. & Preobrajensky E., *L'ABC du Communisme*, Francois Maspero, 1963.
- Buharin N., *Put k socialismu v Rusii*. Izabranje proizvedenija Omicron Books, New York, 1967.
- Buharin N., Referat Buharina na XIV partijskom kongresu, "Književna Republika", br. 4, 1. sept. 1926.
- Bukovski V., *To Build a Castle, My Life as a Dissenter*, André Deutsch, London, 1978.
- Bulgakov M., *Bela garda, Majstor i Margareta i Pseće srce*
- Burg D., "The Cold War on the Literature Front. The Party and the Writers", "Problems of Communism", vol. XII, no. 1, 1963.
- Buvač D., *Sovjetska alternativa, Ogljed o znanstveno-tehničkoj revoluciji i privrednom sistemu SSSR-a (1950-1975)*, Stvarnost, Zagreb, 1977.
- Callaghan T., "Studying the Students: Between Conformity and Dissent", *Sovet Survey*", No. 33, 1960.
- Carlo A., "The Socio-Economic Nature of the USSR", *Telos*, no. 21, 1974.
- Carr E.H., *1917, Before and After*, Macmillan, London, 1969.
- Carr E.H., *The Bolshevik Revolution 1917-1923*, vol I, Penguin Books, 1973.
- Castoriadis C., "The Social Regime in Russia", *Telos*, no. 38, 1978-1979.
- Chavance B., *Le Capitale Socialiste, Histoire critique de l'économie politique du Socialisme (1917-1954)*, Le Sycomore, Paris, 1980.

- Chavance B. "Une alternative existent réellement". *Les Temps Modernes*, Novembre 1980.
- Chavance B. "La nature du Systeme soviétique. Question et Enjeux", *Les Temps Modernes*, Juin 1981.
- Chornovil V. *The Chornovil Papers*, MacGraw-Hill, New York, 1968.
- Chukovskaya L. Letter to the editor of *Izvestia*: "Not Execution, But the Thought and the Word", "Problems of Communism", vol. 17, no. 4, 1968.
- Chukovskaya L. *The Deserted House*, Barrie and Rockliff, London, 1967.
- Churchward L.G. *The Soviet Intelligentsia, An Essay on the Social Structure and Roles of soviet Intellectuals during 1960*, Routledge and Kegan Paul, London, 1973.
- Ciliga A. *The Russian Enigma*, Ink Links, London, 1979.
- Cliff T. *Russia: A Marxist Analysis*, vol I-II, Socialist Review Publications, London, 1964.
- Cliff T. *State Capitalism in Russia*, Pluto Press, 1974 (A new version of *Russia: A Marxist Analysis*).
- Coates K. & Singleton F. (eds) *The Just Society*, Spokesman, University of Bradford and Bertrand Russel Peace Foundation, 1977.
- Cocks P. & Daniels R. Heer N. (eds) *The Dynamics of Soviet Politics*, Harvard University Press, New York, 1976.
- Cohen S.F. "Bolshevism and Stalinsim", u R. Tucker (ed), *Stalinism*.
- Cohen S.F. *Buharin i boljševička revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1980.

- Cohn—Bendit "The Strategy and Nature of Bolshevism", u *Obsolete Communism, The Left—Wing Alternative*, André Deutsch, London, 1968.
- Coleman J.S. (eds) *Education and Political Development*, Princeton University Press, New Jersey, 1965.
- Colletti L. "Lenin's State and Revolution", u R. Blackburn (ed), *Revolution and Class Struggle: A Reader in Marxist Politics*, Fortuna/Collins, Glasgow, 1977.
- Colletti L. "The Question of Stalin", Isto.
- Conquest R. *The Great Terror: Stalin's Purge of Thirties*, London, 1968.
- Cox R.H. (ed) *Ideology, Politics and Political Theory*, Wadsworth Publications Co., California, 1969.
- Cvetajeva M. *Zemaljska obeležja, poezija i proza*, Prosveta, Beograd, 1976.
- Daniel Y. *This is Moskow Speaking and other Stories*, Collier Books, Macmillan, Canada, 1970.
- Daniels R.V. (ed) *A Documentary History of Communism*, Random House, New York, 1960.
- Daniels R.V. *The Conscience of the Revolution, Communist Opposition in Soviet Russia*, Harvard University Press, Cambridge, 1960.
- Daniels R.V. (ed) *The Stalin Revolution, Fulfillment or Betrayal of Communism?*, Englewood, Chicago, 1965.
- De George R.T. *Soviet Ethics and Morality*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1969.
- Deutscher I. *Marxism in Our Time* (gl. "Ideological Trends in the USSR" i "On Socialist Man"), Jonathan Cape, London, 1972.

- Deutscher I. **Russia After Stalin**, Hamish Hamilton, London, 1953.
- Deutscher I. **Russia in Transition**, Grove Press, New York, 1960.
- Deutscher I. (ed) **The Age of Permanent Revolution, A Trotsky Anthology**, Dell Publishing Co., New York, 1964.
- Deutscher I. **The Unfinished Revolution, Russia 1917-1967**, Oxford University Press, New York, 1967.
- Deutscher T. "Intellectual Opposition in the USSR", *New Left Review*, no. 96, 1976.
- Deutscher T. "Voices of Dissent", *The Socialist Register*, 1978.
- Dobrinjina V.I. & Horošilov V.A. "Marksistkaja teorija ljičnosti", *Filosofskie nauki*, no. 3, 1975.
- Dudintsev V. **Not by Bread Alone**, E.P. Dutton and Co., New York, 1957.
- Dunckan G. **Marx and Mill, Two Views of Social Conflict and Social Harmony**, Cambridge University Press, 1973.
- Dunham V. **In Stalin's Time, Middleclass Values in Soviet Fiction**, Cambridge University Press, 1976.
- Dunyeskay R. **Marxism and Freedom**, Twayne Publishers, New York, 1964.
- Đilas M. "Savremene teme", *Izd. "Borba"*, 1950.
- Đilas M. **The New Class, An Analysis of the Communist System**, Frederick A. Preager, New York, 1961.
- Eastman M. **Stalin's Russia and the Crisis of Socialism**, George Allen und Unwin, London, 1940.

- Eastman M.   **The End of Socialism in Russia**, Martin Secker and Warburg, London, 1937.
- Ehrenburg I.   **Ljudi, godine, život**, I–VI knj., Kultura, 1962, 1964, 1967.
- Ehrenburg I.   **The Thaw**, A Gibbon & Kee, London, 1961.
- Elliot J.   **A General Theory of Bureaucracy**, Heinemann, London, 1976.
- Engels F.   **Anti-Dühring**, Naprijed, Zagreb, (s.a.)
- Engels F.   **Razvoj socijalizma od utopije do nauke**, Kultura, 1947.
- Ermolin M. &
Semčenko A.   **"Socialističeskaja sobstvenost i revizionistskije traktovki"**, Voprosi ekonomiki, no. 8, 1970.
- Etkind E.   **Zapiski nezagovorščika**, Overseas Publications Interchange, London, 1977.
- Evtushenko E.   **A Precocious Autobiography**, Penguin Books, 1965.
- Fainsod M.   **How Russia Is Ruled**, Harvard University Press, Cambridge, 1953.
- Fedjin K.   **Gorodi i godi**, 1924.
- Fedoseev P.N.   **"Kultura i moralj"**, Voprosi Filosofii, no. 4, 1973.
- Fisher R.   **"The Soviet Model of the Ideal Youth"**, u Nogee (ed), **Man, State and Society in the Soviet Union**.
- Garaudy R.   **Karl Marx**, Kultura, 1968.
- Garaudy R.   **Le grand tournant du socialisme**, Galimard, Paris, 1969.

- Geertz C. "Ideology as a Cultural System", u Aptek D. (ed), *Ideology and Discontent*.
- Gladkov F.V. *Cement*, Frederick Ungar Publishing Co., New York, 1973.
- Glezerman G.E. "Ot klassovoj differencijacii k socialnoj odnorodnosti obščestva". u *Marksistkaja i buržoaznaja sociologija segodnja*, Akademijja nauk SSSR, Moskva, 1964.
- Glucksmann A. *La cuisiniere et le mangeur d'hommes, Essai sur l'état, le marxisme, les camps de concentrations*, Seuil, Paris, 1975.
- Golubović Z. *Čovek i njegov svet u antropološkoj perspektivi*, III deo, Prosveta, Beograd, 1973.
- Golubović Z. "Ideje socijalizma i socijalistička stvarnost", *Praxis*, br. 3-4, 1971.
- Gramsci A. *Prison Notebooks*, Lawrence & Wishart, London, 1977.
- Gramsci A. "Problemi revolucije" i "Problemi istorije i politike" u *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1959.
- Gramsci A. "The Twin Workers' Councils", u R. Blackburn (ed), *Revolution and Class Struggle*.
- Granin D. "Sobstvenoe mnenije", u O. Stilman (ed), *Gorkaja žatva*, F. Preager, New York, 1961.
- Haraszti M. *A Worker in a Worker State*, Universe Books, New York, 1978.
- Harčev A.G. "Vospitanije i žiznedejateljnost ljičnosti", *Voprosi Filosofii*, no. 12, 1975.
- Hegedus A. *Socialism and Bureaucracy*, St. Martin's Press, New York, 1976.

- Heldman D.C. "Ideology, Science and the Party, The Need for Control", "Problems of Communism", vol. XVI, no. 1, 1967.
- Heller A. "Marxist Ethics and the Future of Eastern Europe", Telos, 38, 1978-79.
- Hingley R. "The Cultural Scene", Problems of Communism", vol. XII, no. 2, 1963.
- Hodges D.C. *The Bureaucratization of Socialism*, The University of Massachusetts Press, 1981.
- Hollander Duhram G. *Soviet Political Indoctrination, Development in Mass Media since Stalin*, Praeger, New York, 1972.
- Hollander P. *Soviet and American Society*, Oxford University Press, 1973.
- Horkheimer M. *Tradicionalna i kritička teorija*, BIGZ, Beograd, 1976.
- "Hronika" *Hronika zaštiti prav v SSSR*, "Hronika", julj-sentjabr 1977.
- "Hronika" *Hronika tekućih sobitii*, "Hronika", Nojabrj 1977.
- Hunt Carew R.N. *The Theory and Practice of Communism*, Geoffrey Bleck, London, 1950.
- Inkeles A. *Public Opinion in Soviet Russia, A Study in Mass Persuasion*, Harvard University Press, Cambridge, 1950.
- Inkeles A. *Social Changes in Soviet Russia*, Harvard University Press, 1968.
- Inkeles A. & Geiger K. (eds) *Soviet Society*, Houghton Mifflin Co., Boston, 1961.

- Kolakowski L. "Marxist Roots of Stalinism", u R. Tucker (ed), *Stalinism*.
- Kolakowski L. "My Correct View on Everything" *Socialist Register*, 1974.
- Kolakowski L. & Hampshire S. (ed) *The Socialist Idea, a Reappraisal*, Weidenfeld & Nicolson, London, 1974.
- Kollontai A. *Selected Writings*, W.W. Norton and Co., New York, 1977.
- Kollontai A. *The Workers Opposition, Solidarity Pamphlet*, no. 7.
- Komitet Saharova *Međunarodnoe slušanje Saharova*, Polyglott Printing House, Copenhagen, 1977.
- Kon I. *Sociologija ličnosti*, Moskva, 1967.
- Konrad G. & Szelenyi I. *The Intellectuals on the Road to Class Power*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1979.
- Konstantinov F.V. Osipov G.V. & Semjonov V.S. (eds) *Marksistkaja i buržoazna sociologija segodnja*, Akademija nauk SSSR, Moskva, 1964.
- Korsch K. *Marksizam i filozofija*, Komunist, 1970.
- Kosta J. *Sozialistische Planwirtschaft, Theorie und Praxis*, Westdeutscher Verlag, 1974.
- Kouchev E. "Les mouvements d'opposition", u Belotserkovsky V. (ed), *URSS – Alternatives démocratiques*.
- Krešić A. *Političko društvo i politička mitologija, Kritika kulta ličnosti*, Vuk Karadžić, Beograd, 1968.
- Krešić A. "Proletarijat i socijalizam u Marxovom djelu i današnjem svijetu", *Filozofija*, 1-2, 1967.

- Krivčenko I.I. & Markov V.S. "Naučno-tehnički progres i razvitije ličnosti pri socializmu", Voprosi Filosofii, no. 9, 1971.
- Krjažev P.E. "Nekotore sociologičke voprosi formirovanija ličnosti", Voprosi Filosofii, no. 7, 1966.
- Krleža M. Izlet u Rusiju, 1925, Nolit, 1958.
- Krushčev N.S. "Political Report on the XXI Party Congress", u R. Daniels, A Documentary History of Communism.
- Labeledz L. (ed) Revisionism, Essays on the History of Marxist Ideas, G. Allen and Unwin, London, 1963.
- Lane D. Politics and Society in the USSR, Weidenfeld & Nicolson, London, 1970.
- Lane D. The End of Inequality? Stratification and State Socialism, Penguin Books, 1971.
- Lane D. & O'Dell F. The Soviet Industrial Worker – Social Class, Education and Control, St. Martin's Press, New York, 1978.
- Lapin T.S. "Aktivnost ličnosti v svete komunističeskoj moralji", Voprosi Filosofii, no. 9, 1966.
- Latiševa G. & Sergeev A. "Višaja celj obščestvenogo proizvodstva pri socializmu", Voprosi ekonomiki, no. 12, 1978.
- Lefebvre H. Marksizam, Kultura, 1958.
- Lefort C. "What is Bureaucracy?", Telos, no. 22, 1974–1975.
- Lenjin V.I. Dečja bolest levičarstva u komunizmu, Kultura, Beograd, 1949.
- Lenjin V.I. Država i revolucija, Izabrana dela, t. II, Kultura, 1950.

- Lenjin V.I.   Još jednom o sindikatima, Izabranie sočinjenja, knj. 9, Moskva, 1939.
- Lenjin V.I.   Korak napred, dva koraka nazad, Izabrana dela, t. I, Kultura 1948.
- Lenjin V.I.   Naredni zadaci sovjetske vlasti, t. II, 1950.
- Lenjin V.I.   Šta da se radi, Izabrana dela, t. I, 1948.
- Lenjin V.I.   Velika inicijativa, Izabrana dela, t. II, knj. 2, Kultura, Beograd, 1950.
- Lenjin V.I.   Zadaci proletarijata u našoj revoluciji, Izabrana dela, t. II, Kultura, Beograd, 1950.
- Lenjin V.I.   Zadaci revolucije, Izabrana dela, t. II, Isto.
- Lewin M.   "The Disappearing of the Planning in the Plan", "Slavic Review", vol. 32, no. 2, 1973.
- Lewin M.   "The Social Background of Stalinism", u R. Tucker, Stalinism.
- Lewytzky B.   "Generations in Conflict", "Problems of Communism", vol. XVI, no. 1, 1967.
- Libedinski Y.   A Week, George Allen and Unwin, London, 1923.
- Liht S.   " 'Razvijeni socijalizam' u teoriji i praksi", Ekonomika politika, 30 januar, 1978.
- Lodge M.S.   Soviet Elite Attitudes since Stalin, Charles E. Merrill Co., Columbia, 1969.
- Lowenthal R.   "Stalin and Ideology: The Revenge of the Superstructure", "Soviet Survey", no. 33, 1960.
- Lukacs G.   Povijest i klasna svijest, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Lukacs G.   "Über Buharins Theorie des historischen Materialismus", u Buharin & Deborin, Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus, 1974.

- Marx K. Najamni rad i kapital, Kultura, 1947.
- Marx K. Osamnaesti brumer Luja Bonaparte, Kultura, 1960.
- Marx K. Temelji slobode, Osnovi kritike političke ekonomije, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Marx K. Uvod u kritiku političke ekonomije, Kultura, 1949.
- Marx—Engels Manifest komunističke partije, Kultura, 1948.
- Marx—Engels Nemačka ideologija, t. I i II, Kultura, 1964.
- Marx—Engels Odabrana pisma, Kultura, Zagreb, 1955.
- Marx K. & Engels F. Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953.
- Mathews M. Privilege in the Soviet Union: A Study of Elite Life—Style under Communism, George Allen & Unwin, London, 1978.
- Mathews M. "Top Income in the USSR: Towards a Definition of the Soviet Elite", "Survey", 21 (3), 1975.
- Matick P. Anti—Bolshevic Communism, Merlon Press, London, 1978. (Vid. gl. IV, "Bolshevism and Stalinism").
- McAuly A. Economic Welfare in the Soviet Union, Poverty, Living Standards and Inequality, George Allen & Unwin, London, 1979. .
- McAuly A. Women's Work and Wages in the Soviet Union, George Allen & Unwin, London, 1981.
- McClure T. "The Politics of Soviet Culture 1964—1967", "Problems of Communism", vol. XVI, no. 2, 1967.

- McLean H. & Vickery M. (eds) *The Year of Protest, 1956 – An Anthology of Soviet Literary Materials*, Vintage Books, Random House New York, 1961.
- Mead M. *Soviet Attitudes toward Authority. An Interdisciplinary Approach to Problems of Soviet Character*, MacGraw–Hill, New York, 1951.
- Medvedev R. *Let History Judge, The Origin and Consequences of Stalinism*, Spokesman Books, 1976
- Medvedev R. *On Socialist Democracy*, European Socialist Thought Series, no. 9, Spokesman Books, 1977.
- Medvedev R. *On Soviet Dissent*, Interview with Piero Ostellino, Columbia University Press, New York, 1980.
- Medvedev R. "Stalinism after the XX Congress of CPSU as the Reflection of Internal and International Problems of the USSR", *The Samizdat Register II*, W.W. Norton & Co., New York, 1981.
- Medvedev R. *The October Revolution*, Columbia University Press, New York, 1979.
- Menhert K. *Moscow and the New Left*, University of California Press, Berkeley, 1975.
- Meyer A.G. *Leninism*, Frederick A. Praeger, New York, 1963.
- Mičunović V. *Moskovske godine*, Liber, Zagreb, 1977.
- Miliband R. *Marxism and Politics*, Oxford University Press, 1977.
- Mills Wright C. *The Marxists*, Penguin Books, 1962.
- Milošević N. *Šta Lukač duguje Ničeju, Prilog istoriji i teoriji staljinizma*, Slovo Ljubve, Beograd (bez godine izdanja).

- Milner—Gulland R. & Dewhurst M. (eds) *Russian Writing Today*, Penguin Books, 1976.
- Mlyňar Z. The 1968 "Prague Spring" and the Contemporary Crisis of the Soviet-type Political System (saopštenje na seminaru u Parizu 23—24 October, 1981).
- Monley R. "Values and Aspirations of Soviet Youth", u Cocks—Daniels (eds), *The Dynamics of Soviet Politics*.
- Moore B. *Soviet Politics — The Dilemma of Power, The Roles of Ideas in Social Change*, Harper Torchbooks, H. & Row Publisher, New York, 1965.
- Moore B. *Terror and Progress — USSR: Some Sources of Change and Stability in the Soviet Dictatorship*, Harper Torchbooks, New York, 1954.
- Moore H.T. & Perry A. *Twentieth Century Russian Literature*, Heinemann, London, 1974.
- Naumova N.F. "Problema čelovjeka v socialogii", *Voprosi Filosofii*, no. 7, 1971.
- Nogee J.L. (ed) *Man, State and Society in the Soviet Union*, Pall—Mall Press, London, 1972.
- Notkin A. "Nacionalnij dohod i ego ispolzovanie v desjatoj pjatiljetke", *Voprosi ekonomiki*, no. 8, 1976.
- Notkin (ed) *Proporcii vosproizvodstva v period razvitogo socializma*, Akademija nauk SSSR, Institut ekonomiki, "Nauka", Moskva, 1976.
- Nove A. *Stalinism and After*, George Allen and Unwin, London, 1975.
- Ob urokah Oktjabrja *Rabočeje izdateljstvo, Leningrad, 1924.*
- Okrugli sto "Istorijsko mesto socializma, etape i kriterijumi njegovog razvitka", "Marksizam u svetu", 5—6, 1974.

- Okrugli sto   Ljičnost i obščestvo", Voprosi Filosofii, no. 8, 1966.
- Okrugli sto   "Nauka, etika, humanizam", Voprosi Filosofii, no. 6, 8, 1973.
- Okrugli sto   "Naučno-tehničkaskaja revolucija i formirovanije novogo čelovjeka", Voprosi Filosofii, 7 i 8, 1975.
- Okrugli sto   "O socialnoj strukture sovjetskogo obščestva", Voprosi Filosofii, no. 5, 1966.
- Okrugli sto   "Socialno-filosofskie problemi vospitanija sovjetskoj molodjoži", Voprosi Filosofii, 6, 1975.
- Pankratova A.   "Works Committees in Russia in the Period of Revolution, 1917–1918", u B. Horvat, M. Marković & R. Supek (eds), *Self-Governing Socialism*, International Arts and Science Press, New York, 1975.
- Paustovski K.   *Story of Life*, Harvill Press, London, 1964.
- Paustovski K.   *Years of Hope*, Harvill Press, London, 1968
- Petrović G.   "Birokratski socijalizam", u *Mišljenje revolucije*, Naprijed, 1978.
- Petrović G.   "Filozofija u SSSR-u od Oktobarske revolucije do 1938 godine", *Pogledi*, br. 3, 1952–1953.
- Pilnjak B.   *Golij god*, 1920.
- Pilnjak B.   *Mašine i vuci*, Nolit, Beograd, 1972.
- Pipes R. (ed)   *Revolutionary Russia, A Symposium*, Doubleday & Co., New York, 1969.
- Plehanov G.V.   *Anarhizam i socijalizam*, Kultura, 1954.
- Plehanov G.V.   "Socializam i politička borba" i "Naša razmišljanja", Kultura, 1951.

- Plyushch L. *History's Carnival, A Dissident's Autobiography*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1979.
- Pomerants G. "Address to the Institute of Philosophy in Moscow", "Problems of Communism", vol. XVII, no. 4, 1968.
- Poulantzas N. *Država, vlast, socijalizam*, Globus, Zagreb, 1981.
- Rakovski M. *Towards an East-European Marxism*, Allison & Busby London, 1978.
- Reddaway P. (ed) *Uncensored Russia*, Jonathan Cape, London, 1972.
- Redlih R. *Sovjetskoe Obščestvo*, t. II, Frankfurt, 1972.
- Redlih R. *Staljinščina kak duhovnij fenomen, Očerki boljševizmovedenija*, t. I, Posev Verlag, Frankfurt, 1971.
- Rezvickij I.I. "Ponjatije individualnosti čelovjeka", *Filosofske nauki*, no. 5, 1974.
- Rock V.T. *Boris Pil'niak, A Soviet Writer in a Conflict with the State*, McGill Queen's University Press, Montreal, 1975.
- Rossanda R. "Revolutionary Intellectuals and the Soviet Union", *Socialist Register*, 1974.
- Rostow W.W. *The Dynamics of Soviet Society*, W.W. Norton & Co., New York, 1967.
- Rothberg A. *The Hairs of Stalin: Dissidence and the Soviet Regime 1953-1970*, Cornell University Press, London, 1972.
- Rumjancev A. "Osnovnoj ekonomskij zakon socializma", *Voprosi ekonomikii*, no. 10, 1968.

- Rutkevič M.N. (ed) *Procesi izmenjenija socialnoj strukturi v sovjet-skom občestve, Sverdlovsk. 1967.*
- Rutkevič M.N. "Socijalna struktura u SSSR-u i njen razvitak prema socijalnoj jednorodnosti", "Marksizam u svetu", 5-6, 1975.
- Samizdat Register I ed. by R. Medvedev, W.W. Norton & Co., New York, 1977.
- Sanders G. (ed) *Samizdat, Voices of the Soviet Opposition*, Monad Press, New York, 1974.
- Sartre J.P. *The Spectre of Stalin*, Hamish Hamilton, London, 1956.
- Sawer M. (ed) *Socialism and the New Class: Towards the Analysis of Structural Inequality Within Socialist Societies*, APSA Monograph, no. 19. Sydney, Australia, 1978.
- Schwartz J.J. "The Elusive 'New Soviet Man'", "Problems of Communism", vol. XXII, no. 5, 1973.
- Semjonov V.F. & Timirjazov V.G. Sharapov S.I. *Zakonomernosti ekonomičeskogo razvitija i efektivnost proizvodstva*, Izdateljstvo Kazanskogo Universiteta, 1973.
- Semjonov V.S. "Novije javljenija v socijalističkoj strukturi sovjetskogo občestva". *Filosofskie nauki*, no. 4, 1972.
- Semyonova O. & Haynes V. (c's) *Syndicalisme et libertés en Union Sovietique (Documents réunis et présentés par S.O. & H.V.)*
- Senjavski S.L. "Radnička klasa i kolhozno seljaštvo", *Marksizam u svetu*", 5-6, 1975.
- Sergeyevich Yesenin-Volpin *A Leaf of Spring*, Fredrick A. Preager, New York, 1961.
- Shapiro L. *The Origin of the Communist Autocracy, Political Orientation in the Soviet State (1917-1922)*, Fredrick A. Preager, New York, 1965.

- Shapiro L. & Godson J. (eds) **The Soviet Worker, Illusion and Realities**, St. Martin's Press, New York, 1981.
- Sherman G. "Soviet Youth: Myth and Reality", *"DeKalus"*, vol. 91, 1962.
- Shliapnikov A. "Tasks of the Trade Unions: Theses of the Workers Opposition for the Tenth Party Congress", u *Self-Governing Socialism*.
- Simmons E.J. (ed) **Continuity and Change in Russian and Soviet Thought**, Harvard University Press, Cambridge, 1955.
- Simmons E.J. **Through the Glass of Soviet Literature: Views of Russian Society**, Columbia University Press, New York, 1961.
- Skopol T. **States and Social Revolutions in France, Russia and China**, Cambridge University Press (u štampi).
- Smirnov G.L. "K voprosu o koncepcii socialističeskogo tipa ljičnosti", *Voprosi Filosofii*, no. 1, 1971.
- Smith H. **The Russians**, Sphere Books Ltd., London, 1978.
- Sochor Z. "Soviet Taylorism Revisited", *Soviet studies*, vol. 33, no. 2, 1981.
- Solzhenitsyn A. **Arhipelag Gullag. I-III**, UMCA - Press, Paris.
- Solzhenitsyn A. **For the Good Cause**, Sphere Books, London, 1974.
- Solzhenitsyn A. (ed) **From Under the Ruble**, Little Brown & Co., Boston, 1975.
- Solzhenitsyn A. **Matryona's House and the Other Stories**, Penguin Books, 1976.

- Solzhenitsyn A. "To the Fourth Congress of Soviet Writers", "Problems of Communism", vol. XVII, no. 4, 1968.
- Solženjcin A. Odjel za rak, Keršovani, Rijeka, 1968.
- Solženjcin A. U prvom krugu, Keršovani, 1969.
- Sorokin G. "O neobhodimom i pribavočnom produkte pri socializme", Voprosi ekonomiki, no. 1, 1971.
- Sorokin G. "O sootnošeniju I i II podrazdelnik obščestvenogo proizvodstva v period razvitogo socializma", Voprosi ekonomiki, no. 3, 1973.
- Spechler D., "Permitted Dissent in the Decade After Stalin: Criticism and Protest in 'Novij Mir' 1955–1964", u Coeks P. (ed), *The Dynamics of Soviet Politics*.
- Staljin J.V. Anarhizam ili socijalizam, Kultura, 1949.
- Staljin J.V. O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu, Kultura, 1945.
- Staljin J.V. "O nedostacima partijskog rada i merama za likvidaciju trockističkih i ostalih dvoiličnjaka", u Lenjin–Staljin, O sindikatima, 1949.
- Staljin J. V. O osnovama lenjinizma, Kultura, 1945.
- Staljin J.V. Pitanja lenjinizma, Kultura, 1946.
- Staljin J.V. Referat o projektu Ustava, Kultura, 1945.
- Stepakov V.I. "V.I. Lenjin o putjah formirovanija novogo čelovjeka", Voprosi Filosofii, no. 3, 1970.
- Stojanović S. Između ideala i stvarnosti, Prosveta, 1969.
- Sweezy P. & Bettelheim Ch. *On the Transition to Socialism*, Monthly Review Press, New York, 1971.

- Szelenyi I. "The Position of Intelligentsia in the Class Structure of State-Socialist Societies", u APSA Monographs, no. 19, 1978.
- Tabaković M. "Partija i književnost u sovjetskom društvu", "Gledišta", br. 12, 1968.
- Table Ronde "L'Industrialisation de l'URSS dans les années 1930", Paris 10-11 Decembre 1981 (Rukopisi).
- Tadić Lj. Poredak i sloboda, Kultura, 1967.
- Tadić Lj. "Revolucija i poredak", Sociologija, br. 2-3, 1978.
- Tarschys D. Beyond the State, The Future Polity in Classical and Soviet Marxism, Laromedelsforlagen, Scandinavian University Books, 1971.
- Taubman W. The View from the Lenin Hills, Soviet Youth in Ferment, Hamish Hamilton, London, 1968.
- Tertz A.
(Sinyavski D.) On socialist Realism, Pantheon Books, Random House, New York, 1970.
- Tokaev G.A. Betrayal of an Ideal, The Harvill Press, London, 1954.
- Tokaev G.A. Camrade X, The Harvill Press, London, 1956.
- Tökes R.L. (ed) Dissent in the USSR, Politics, Ideology and People, The Johns Hopkins University Press, London, 1975.
- Trocki L.N. Izdana revolucija, vol I i II, Otokar Keršovani, Rijeka, 1973.
- Trocki L.N. Izbor iz djela, 4 knjige, Otokar Keršovani, Rijeka, 1971.
- Trotsky L. Culture and Socialism i Literature and Revolution, u I. Deutscher, A Trotsky Anthology.

- Trotsky L. **The History of the Russian Revolution**, vol. 1–3, Sphere Books, London, 1965.
- Trotsky L. **The New Course – with Max Shachtman "The Struggle for the New Course"**, The University of Michigan Press, Ann Arbor, Paperback, 1965.
- Tucker R. (ed) **Stalinism, Essays in Historical Interpretation**, W. W. Norton, New York, 1977.
- Tucker R. **The Soviet Political Mind, Studies in Stalinism and Post-Stalin Change**, Pall-Mall Press, London, 1963.
- Ulam A.B. **The Unfinished Revolution, An Essay on the Source and Influence of Marxism and Communism**, Vintage Books, New York, 1964.
- Ulysses S. & Alain M. "Lenin and the Problem of the Transition", "Telos", no. 27, 1976.
- Vajda M. **The State and Socialism, Political Essays**, Allison & Busby, London, 1981.
- Vasiljev N. "Kritika buržoaznih vzgljadov po problemam razvitogo socializma", Voprosi ekonomiki, no. 10, 1974.
- Veljak L. **Marksizam i teorija odraza**, Naprijed, 1979.
- Vikentijev A. "O perspektivah rosta i ispolzovanija nacionalnogo dohoda SSSR", Voprosi ekonomiki, no. 1, 1963.
- Vladimirskij E. & Pavlov P. Pavlova I. "Osnova ekonomičeskoj sistemi SSSR", Voprosi ekonomiki, no. 3, 1978.
- Voline **The Unknown Revolution**, Black Rose Books Montreal, 1975.
- Volodarski L. "Socialističeskaja industrija za 50 let", Voprosi ekonomiki, no. 10, 1967.

- Voslensky M. *La Nomenclatura, Les privilégies en URSS*, Verlag, Fritz Molden, Vienne, 1980.
- Voprosi socialističeskoj ekonomiki i vospitanija ljičnosti *otv. redaktor Smarakov N.I., Prioskoe književnoe izdateljstvo, Tula, 1972.*
- Vranicki P. *Historija marksizma, t. II, "Marksizam u Sovjetskom Savezu"*, str. 196–371, Naprijed, 1978.
- Vranicki P. *Marksizam i socijalizam*, Liber, Zagreb, 1979.
- Waller M. *The Language of Communism*, The Bodley Head, London, 1972.
- Weil B. *Osobo opasnij*, Overseas Publ. A Whenton & Co., London, 1981.
- Werth A. *Russia: Hopes and Fears*, Penguin Books, 1969.
- Wetter G. *Soviet Ideology Today*, Frederick A. Praeger, New York, 1966.
- Wiles P. "Recent Data on Soviet Income Distribution", "Survey" 21 (3), 1975.
- Wittfogel K.A. *Oriental Despotism, A Comparative Study of Total Power*, Yale University Press, New Haven, 1963.
- Wolfe B.D. *An Ideology in Power*, George Allen and Unwin, London, 1969.
- Yanowitch M. "Presures for more Participatory Forms' of Economic Organization in the Soviet Union", "Ekonomska analiza", br. 3–4, 1978.
- Zaslavsky V. "Socio–Economic Inequality and Changes in Soviet Ideology", *Theory & Society*, no. 9, 1980.

- Zaslavsky V. "The Problem of Legitimation in Soviet Society", u Conflict and Control, Challenge and Legitimation of Modern Governments, Saga Focus, Editions, 1979.
- Zdravomislov V. Čelovjek i ego rabota, Lenjingrad, 1965.
- Zimin A.
(pseudonim) Socializm i neostalinizm, Chalidze Publications, New York, 1981.
- Zinovjev Govor Zinovjeva na XIV partijskom kongresu, "Književna Republika", br. 4, 1926.
- Zinovjev A. Svetloe buduščee, Edition l'Age d'Homme, Lausanne, 1978.
- Zukin Sh. "The Problem of Social Class under Socialism", "Theory and Society", no. 6, 1978.
- Zvorikin A.A. Nauka, Proizvodstvo, Trud, "Nauka", Moskva, 1965.

STALINISM AND SOCIALISM: THE GENESIS OF STALINISM IN THE IDEOLOGY AND PRACTICE OF THE USSR

Summary

The book consists of three parts: Part One deals with the process of Stalinization of the Soviet society. Part Two is concerned with this process in the sphere of superstructure while Part Three presents theoretical conclusions on Stalinism and socialism.

In her introductory considerations the author defines the approach emphasizing the need for an integral study of the Russian Revolution. This assumes both a historical perspective and a study of society as a whole, including all the spheres of social structure and social and cultural life activities. Unlike many sociological investigations separating social structure from culture, as well as social consideration both of sociological and anthropological dimensions from personality problems, this approach is characterized by a parallel consideration both of sociological and anthropological dimensions of the society in question, viewed in a historical perspective ranging from the October Revolution to the post-Stalinist period.

Another characteristic is a dynamic view according to which the Soviet society is a changeable one, opposite to the opinion that it can be spoken of in terms of an unbroken continuity, from its beginnings to the present days. The author deems it necessary to determine the phases of the Soviet society's evolution in order that diverse periods could be compared in the analysis. Her insight into this historical development suggests that two principal phases should be observed: the first one, a revolutionary phase, began with spontaneous social movements in 1905, lasting through the October Revolution and during the early twenties; the second phase manifested itself already in the beginning of twenties, as diverse aberrations from the initial revolutionary changes, though with a tendency, in the late twenties, to fundamentally turn off from the ends of the proletarian revolution, hence signaling the beginning of the counter-revolutionary period that characterizes Stalin's rule.

In this context a thesis on a theoretical and ideological continuation, from Marx, through Lenin, to Stalin, is contested. When dealing with the theory of socialism in its historical perspective, the author suggests that a necessary distinction should be made between Marx's idea of socialism and both the Bolshevik ideology and Stalinism, including the differentiation between Bolshevism and Leninism (as suggested by S. Cohen).

The latter is closely connected with the question of the destiny of socialism, that is, whether the future perspective of socialism might be reduced to the experiences of the "Really Existing Socialism". For these reasons it was necessary to open a theoretical discussion on the essential differences between Stalinism and socialism, regarding both diverse conceptions of socialism within Marxism, and investigations of social practices in different phases of the evolution/devolution of the Soviet society. For one comes to quite different conclusions concerning the perspectives of socialism if starting with the hypothesis that Stalinism was not an inevitable result of a Marxist idea of socialism, but on the contrary, that it represented a definite break through the humanist and critical Marxist tradition. In fact, the opposite leads to closing the perspectives due to the false identification of basically different conceptions, without taking into account the fact that the socialist theory was fundamentally changed by the Stalinist ideology. However, one needs to examine Leninism as an ideology, as confronted with the variations within Bolshevism, so as to answer the question of how it was possible to transform Marxism into Stalinism, which is not to say that Leninism and Bolshevism can simply be identified with Stalinism.

Furthermore, the specific feature of this approach also manifests itself in the author's interpretation of socialist revolution as an emancipatory movement, which implies that the consequences of the Russian Revolution are viewed through the glasses of the humanist values, not merely as institutional and material achievements. This concerns not only one's consideration of culture and value systems but also all the dimensions of social life and activities, including an evaluation of economic processes and political institutions within the existing order, from the point of view of whether they have humanized the way of life of the population, or not. If speaking in more concrete terms, it means that the basic socialist values — such as: social equality, freedom in social communication and personal liberties, as well as social justice — are used as criteria in which are mirrored the existing forms and qualities of life.

It comes logically out of such an approach that both structural changes and their "reflections" in ideology be followed and compared. However, as both of these processes happen outwardly in regard to individuals (although not externally in the literal sense), it is necessary to include the dimensions of individuals' life which refer more closely to internal processes, hence the study of personality structure is encompassed.

The approach thus defined has determined the structure of the book which follows the dimensions and problems mentioned so far.

Chapter 1 deals with changes in the mode of production and production relations according to the Bolshevik projections of the changing of the economic system after the October Revolution. Here theoretical dilemmas, concerning a socialist transformation of capitalist economy and its consequences, are discussed, with a focus on the role of the state as against the significance of new revolutionary forms of power emerging from the revolution (factory committees and

soviets). However, all the institutional changes have not been described in structural terms alone, but also regarding their consequences affecting the work and life conditions, primarily of the labouring classes. The conclusion reached reveals: the initial step, that is, the nationalization of the means of production, which led to the etatization of property, when being arrested at that stage, prevented the further socialization of property relations and led to a centralized bureaucratic organization of the Soviet economy that destroyed all the revolutionary forms of management (transforming the "troika system" into "jednonachalie"). Thus a socialist transformation of the capitalist mode of production was at stake, due to the accelerated industrialization and enforced collectivization in particular. For such a project relied upon a rude extraction and appropriation of surplus by a newly rising ruling class, presupposing the exploitation of producers. And in order to achieve a high productivity rate it required an "iron discipline" and a strong state control exercised by means of a draconian labour code, as well as by the use of piece work system and taylorism, irrespective of the fact that all these measures contradicted the fundamental socialist aims.

When considering the official Soviet declarations dealing with these processes and their practical results, one gets different impressions; therefore the author has found it necessary to help lifting these ideological veils so as to reveal the real state of production relations and their actual impact upon the life of the population. The conclusion drawn from this and other analyses reads: when the ends of the socialist transformation of Russian society were reduced to merely the objectives of industrialization, which marked the victory of Stalinism, the conditions were prepared for a counter-revolution. From then on the exploitation of workers and peasant became the constitutive element of the Soviet system leading to the open class differentiation (the analysis of the system of privileges in a particular form of "nomenklatura" is given due attention).

However, in defining the nature of the Soviet mode of production the author disagrees with those characterizing it to be a state capitalism, and provides arguments for her explaining it as a new class society which cannot be identified with capitalism.

Chapter 2 deals with "The constitution of a new class social system" showing how this development has been influenced by the above-mentioned changes in the economic system. While not following a strictly deterministic point of view, characteristic of an Orthodox Marxism, which automatically derives political structure from the economic processes, the author, however, disagrees with the statement claiming an almost complete independence of the political system in "soviet-type" society, as one being the decisive force irrespective of the character of economy. Contrary to both, evidence is provided for a thesis on the interdependence of economic and political factors, even though political steps seemed to be given priority (regarding the seizure of power in October Revolution and the nationalization of property as an act of the state). However, when making a parallel analysis of the evolution of economic and political systems one arrives at the conclusion that the latter could not have gone far in an etatist direction without

the preparations brought about by the changes in economy; i.e. that the new power, seized by political means, needed corresponding economic power in order to consolidate itself. That is precisely what had been achieved by the completion of the etatization of property relations according to the Stalinist projection of industrialization and collectivization. This system is thus characterized by the fusion of economic and political power which makes a state system of domination exclusive. The author shows how a polarization between the state and society took place on this basis, not however disregarding class polarization (the standpoint characteristic of certain Marxist authors, according to which the existence of classes is denied), as well as expressing a stand opposite to the official Soviet theory of the "non-antagonistic classes" in the USSR, which contradicts a Marxian definition of class.

The main attention in the analysis is focused on the factors which made it possible for a new ruling class to constitute itself, in the specific conditions of a devolution of the "soviet" system. These are: an absolute monopoly of power which made it possible the appropriation of the whole national product and an unlimited disposition of the distribution of surplus by state functionaries, leading to the legalization of the privileges of the holders of power, on the one hand, and to the deprivation of producers' rights, as well as to social inequalities on the other. A parallel analysis of the institutional changes and their ideological justifications shows how the conditions for the emergence of a new ruling class were prepared during thirties, actualizing a new class structure which is characteristic of: the formation of state/party bureaucracy that gains its power monopoly from the apparatus it treats as its "possession" and uses it to establish an unlimited and arbitrary control over overall social processes, deriving its privileged position from its being self-appointed as an uncontested vanguard of the working class. However, in order to maintain such an unlimited rule, it needs a support from the middle classes and the strata close to the apparatus, which the ruling bureaucracy makes its allies by granting them certain privileges, thus uniting their class interests against the exploited population. According to various analysis the latter refers to primarily the workers and peasants who are placed at the lower ladder of social stratification, contrary to the ideological proclamation of the working class to be a "ruling class".

In accordance to a specific character of social structure, a particular class dynamics is analyzed. The sources of this specific class struggle are found in the early years of the revolution, firstly, in the unresolved conflicts with peasantry; and secondly, in the rising conflict between the party and the working class the Leninist faction had not been prepared to solve, and which ended in a historically decisive clash 1921, when Kronstadt uprising was crushed by military power. However, the conflicts along this line were not voiced during Stalin's time as an open struggle, but rather, took on a form of "passive resistance" (manifested in a constant low productivity rate, bad discipline, high turnover rate, etc.). While the sphere of an ideological struggle appeared to be, the only field wherein the con-

licts came into open, which warns students of this society's type to be more cautious if speaking of social dynamics in strictly Marxian class terms. The explanation suggested by the author is the following: in this society's type, wherein the existence of the classes is not recognized, while the bureaucracy is the only class, that disposes of all means for its constitution as a class, thus imposing its system of domination and its ideology, by which it legitimizes the given regime and makes the other classes completely dependent, including also those whom it intends to corrupt by a set of privileges, it is ideology— as a means of legitimation of this class system — that 'becomes the most important battle-field, where the question of the very legitimation is raised. Therefore the conflicts within ideological sphere, though they are not a direct expression of class struggle, can be given an explanation within the structural context, and not merely treated as confrontations on the superstructural level. They appear thus to be an expression of the struggle against an absolute power monopoly and overall control, which does not strictly manifest class interests, however it appears as a result of the established class structure where the ruling bureaucracy confronts with the rest of the society.

A devolution of social structure has also been shown through the analysis of the history of new revolutionary institutions that generated in the October, and of those by which they were replaced in late twenties and thirties (soviets vis-a-vis the state, factory committees and trade unions vis-a-vis a centralized management, party and its devolution and usurpation of power by the apparatus, as well as the other social and cultural institutions). The transformation of the soviet system got to its fore when the idea of the withering away of the state was substituted by Stalin's theory of the "strengthening of the state" as a precondition of socialist development, reducing soviets to merely an appendix to the state/party apparatus. Consequently, these changes have been cemented by Stalinist law that is defined as a means for "protecting the state from the abuse of citizens' liberties".

"The Character of Social Conflicts in the USSR" is the title of Chapter 3, comprising the following issues that are particularly considered; the Kronstadt uprising, the inner-party opposition in twenties and thirties, social conflicts in the field of culture, and the impact of de-stalinisation on the emergence of a new oppositional force and its significance for the future of this society.

Second part commences with the analysis of the evolution of Soviet ideology (Chapter 4), and how it came out from a Marxist theory, firstly in the form of Bolshevism, and more specifically as Leninism, to be then constituted as Stalinism in thirties. Even though one cannot deny a line of continuation in this development, the author contests the thesis on Stalinism as being a direct heir of Marxism, and even Leninism. But she rather speaks in terms of significant transformations of the latter when becoming a part of Stalinist ideology. The arguments go on by comparing the principal premises of Marx's philosophy and social theory, as well as of his idea of socialism, with what makes the basis of Stalinism as a ruling ideology. The main theses read: Stalinism transformed Marx's theory of eman-

icipation of the working class and the whole of humanity into an ideology of the preservation and strengthening of the state power which served as a new means of enslavement; it transformed Marx's critique of alienated labour into an "ideology of labour" that helped justifying the class division of labour and the deprivation of the working class to become the ruling class; it transformed Marx's idea of the working class as the principal subject of revolution, meaning that the "liberation of the working class can be achieved by this class itself" (upon which the "Workers Opposition" insisted), and even Lenin's alteration of the former when this idea was replaced by the foremost role of the party as the vanguard of the working class, into a sheer dictatorship of the party, or rather, party apparatus; and finally, Stalinism created the concept of "socialism in one country" by means of which it made all international proletarian movements dependent on the interests of the "first country of socialism", giving up and sacrificing their own revolutionary aims for the benefit of the consolidation of the Stalinist regime. Thus the role of the Soviet ideology has been fundamentally changed, serving primarily as a means of legitimization of the existing order as against both emancipatory aims implied in Marx's theory, and Lenin's ideology with still revolutionary intentions (however full of ambiguity which might have given pretext to Stalin for its own interpretation).

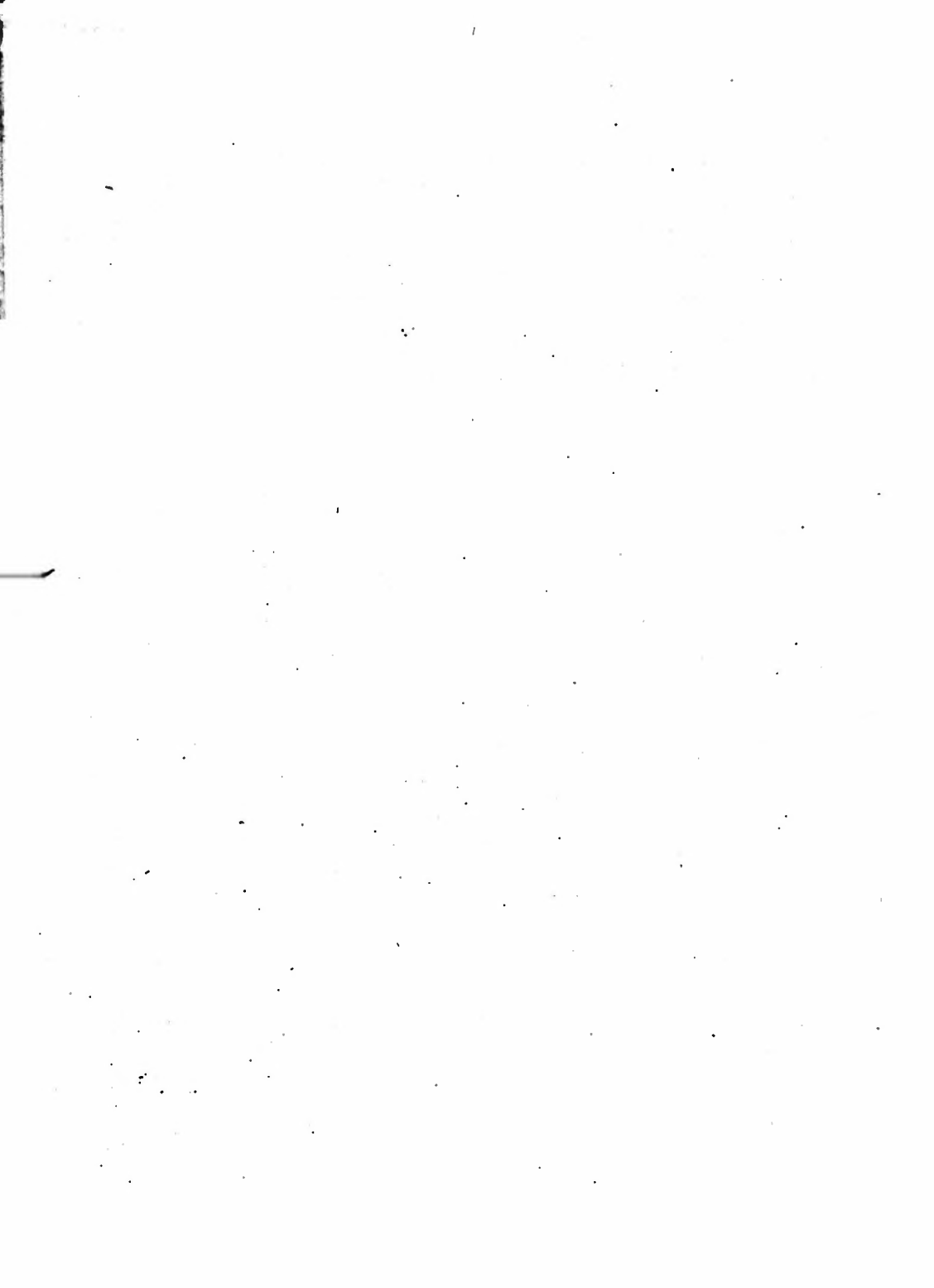
In Chapter 5 the author considers a Stalinist interpretation of the basic values of socialism, and also provides evidence on how Stalinism broke off with the original Marx's idea of socialism when imposing a heteronomous value-orientation as the only approved pattern which helped maintaining the system of domination and subordination, contrary to an autonomous value-orientation which comes logically out of the emancipatory theory postulated by Marx. Due consideration is also given to the conflicting value-systems in the USSR.

Chapter 6 deals with a Stalinist image of a "New Man" which reflects the corresponding conception of "socialism", which stands opposite to Marx's humanist idea of a new society. While the latter implies criticism of the conditions restricting human potentials and unabling them to be freely unfold, the former strictly postulates one social character type, advocated by the Stalinist ideology, provides evidence for its being a means of enslavement, for it favours: an "iron discipline", obedience (claiming an undisputed execution of party decrees), collectivistic ethos denying personality needs and defining individuality in negative terms, reducing human qualities to the pragmatic improvement of technical skills and labour capacities. Instead of aiming at the liberation of individuals by following Marx's main principle that "freedom of each individual is a precondition for freedom of all", Stalinist perfect "New Man" is a completely depersonalized person. However, despite the rigorous indoctrination and mass terror this aim has not been achieved, for which various investigations provide evidence. This is how one can explain an appearance of dissent in the USSR in fifties.

The last part (Chapter 7) present a summary conclusion of the whole analysis (as a reference to this see this author's article "Stalinism and Socialism"

in *Praxis International*, vol. 1 no. 2, 1981). When defining the crucial differences between Stalinism and socialism the author claims that the former did not endanger socialism because Stalinism has not accomplished a sole socialist idea, but contrary to this, it prevented their realization. Therefore, one cannot speak of socialism being at stake with reference to the societies which call themselves "Really Existing Socialism", while, in fact, they still practice Stalinism. Thus a critique of Stalinism does not jeopardize socialism, but rather, helps the renewal of a humanist and democratic idea of socialism.

A detailed bibliography of English, French, German and Russian literature on the Russian Revolution and Stalinism is included.

IZDANJA FILOZOFSKOG DRUŠTVA SRBIJE

FILOZOFSKE STUDIJE I (1970) – (rasprodati)

Ksenija A tanasijević, Lirsko filosofiranje Rabindranata Tagore
 Ksenija A tanasijević, Fragmenti
 Radmila Sajković, Životni put i filozofsko delo Ksenije A tanasijević
 Đorđe V. Tomašević, Ksenija Atanasijević o Brunu
 Zora Stanković, Bibliografija Ksenije A tanasijević
 Miladin Životić, Hajdegerovo shvatanje bića i bitnog mišljenja
 Radmila Živković, Lajbnicova razmišljanja o dobru, sreći i mudrosti ljudskoj
 Sreten Petrović, Granice Hegelove negativne estetike

FILOZOFSKE STUDIJE II (1971)

Bogdan V. Sešić, Istina između transcendentizma i objektivizma
 Simo Elaković, Pravci i snisao kre tanja savremene filozofije
 Staniša Novaković, Teorija naučnih revolucija

FILOZOFSKE STUDIJE III (1972)

Staniša Novaković, Teorijsko procenjivanje rivalskih hipoteza
 Radmila Sajković, Lajbnic i politika
 Valentin Kalan, Svet kao istorija – osnovni problemi i motivi Diltheyeve filozofije
 Slobodan Žunjić, Elejska teorija bića

FILOZOFSKE STUDIJE IV (1973)

Kosta Čavoški, Problem slobode u demokratiji
 Danilo Basta, Kantova politička filozofija
 Boro Gojković, Hermeneutika Merleau-Pontya

FILOZOFSKE STUDIJE V (1974)

Branko Pavlović, Filozofija nauke u Francuskoj
 Kosta Čavoški, Politička filozofija Džona Loka
 Ivan Urbančić, Filozofija filozofije ili učenje u pogledima na svet Wihelma Diltheya
 Svetlana Knjazeva-Adamović, Etičke teorije i pojam "žrtvovanja"
 Nenad Nikolić, Doktrina pokazivanja i teorija slike u Wittgensteinovom Tractatusu

FILOZOFSKE STUDIJE VI (1975)

Filozofija Imanuela Kanta
 Miloš Arsenijević, Kantova teorijska filozofija
 Igor Primorac, Kantova teorija kazne
 Zdravko Kučinar, Kant i marksizam

FILOZOFSKE STUDIJE VII (1975)

Ljubomir Tadić, Pravo, priroda i istorija
 Žarko Puhovski, O marksističkom shvaćanju povijesti
 Danko Grlić, Igra kao estetski problem

FILOZOFSKE STUDIJE VIII (1976)

Filozofija Karla Poppera
 Karl R. Popper, Kako gledam na filozofiju
 Zlatomir Milošev, Metodološke koncepcije Karla Poppera
 Vojislav Stojanović, Popperova kritika holizma
 Svetozar Sindelić, Popperova koncepcija opovrgavanja naučnih teorija

FILOZOFSKE STUDIJE IX (1977)

Gajo Petrović, Teorija korespondencije i teorija evidencije
 Aleksandar Pavković, Opažanje i osećanje
 Jovan Babić, Searlova teorija govornih akata I "jeste-treba" pitanje

FILOZOFSKE STUDIJE X (1978)

Neven Sesardić, Hegel u Engleskoj
Vojislav Stojanović, Teorija institucionalnih činjenica i "jeste-treba" problem
Miloš Arsenijević, Dodirivanje
Vojislav Koštunica, Problem tiranije većine u političkoj filozofiji Alexis de Tocquevillea

FILOZOFSKE STUDIJE XI (1979)

Svetozar Stojanović, U traganju za revolucionarnim etosom
Slobodan Zunjic, Heraklitov logos kao "zbirajuća zbranost"
Svetozar Sindelić, Grünbaumova kritika konvencionalizma

FILOZOFSKE STUDIJE XII (1980)

Ljubomir Tadić, Dijalektika ilegitemnosti i legitemnosti vlasti u socijalizmu
Igor Primorac, Bentamova teorija kazne
Škeljzen Malići, Estatičke ideje u Vizantiji u dobra spora oko ikona (VIII–IX vek)

FILOZOFSKE STUDIJE XIII (1981)

Nikola Grahek, Nepogrešivost i čulno opažanje
Dušan M. Bošković, Perelmanova nova retorika
Svetlana Knjazeva–Adamović, Značenje termina "istina"
Svetomir V. Nikolajević, Istorija kao srednja prošlost

BIBLIOTEKA "FILOZOFSKE STUDIJE"

1. DRAGOLJUB MIČUNOVIĆ, LOGIKA I SOCIOLOGIJA, INDUKTIVNO ZAKLJUČIVANJE U SOCIOLOGIJI, 1971. (228. str. 20.-din) (rasprodato)
2. DANKO GRLIĆ, O KOMEDIJI I KOMIČNOM, 1972. (102 str., 10.-din) (rasprodato)
3. JELENA BERBEROVIĆ, ZNANJE I ISTINA, OSNOVNI SMEROVI ANALITIČKE FILOZOFIJE 1972. (214 str., 30.-din) (rasprodato)
4. JOVAN ARANDELOVIĆ, FILOZOFIJA I EPOHALNA SVEST, 1973. (226 str., 30.-din) (rasprodato)
5. RADMILA ŠAJKOVIĆ, FILOZOFIJA BARUHA DE SPINOZE, 1974. (362 str., 100.-din)
6. KOSTA ČAVOŠKI, FILOZOFIJA OTVORENOG DRUŠTVA, POLITIČKI LIBERALIZAM KARLA POPPERA, 1975. (314 str., 60.-din.)
7. ALEKSA BUHA, KARL KORSCH: JEDAN OTVORENI MARKSIZAM, 1977. (425 str., 90.-din.)
8. i 9. RADMILA ŠAJKOVIĆ, DESCARTES I NJEGOVO DELO I i II, 1978. i 1979. (326 str., 166 str. 200.-din.)
10. MILAN KOVAČEVIĆ, TELEOLOGIJA I ANTROPOLOGIJA, 1980. (274 str. 100.-din.)

U štampi:

MILADIN ŽIVOTIĆ, REVOLUCIJA I KULTURA

CASOPIS "THEORIA"

Posebno izdanje: Immanuel Kant – Čovek i delo

- br. 1-2/1976: Istina i vrednosti
 br. 3-4/1976: Branislav Petronijević (1875-1954)
 br. 1-2/1977: Stvaranje i budućnost
 br. 3-4/1977: Ludwig Wittgenstein (1889-1951)
 br. 1-2/1978: Smisao Marksove ideje o ostvarenju filozofije
 br. 3-4/1978: Žan-Žak Ruso – Ideja slobode i revolucije
 br. 1-4/1979: Prisustvo misli Alberta Ajnštajna u savremenoj fizici
 br. 1-4/1980: Mogućnosti i granice dijaloga između filozofskih stanovišta
 br. 1/1981: Filozofija i javnost
 br. 2-3/1981: Filozofija i teološko mišljenje
 br. 4/81: Ogledi; Iz indijske filozofije; Polemike; ostale redovne rubrike
 br. 1-2/81: Filozofija i jezik

filozofske
studije

sekretar uredništva

MILICA GLIGORIJEVIĆ

grafička oprema

DUŠAN ĐOKIĆ

Narudžbine i uplate slati na adresu: Filozofsko društvo Srbije 11000 Beograd, Čika Ljubina
18-20, tel. 638-104. Tekući račun br. 60806-678-10649. Cena - 400.-din., za inostranstvo
800.-din.

Na osnovu Mišljenja Republičkog sekretarijata za kulturu br. 413-170/72-03 ne plaće se
osnovni porcz na promet.

Štampa Nauka i društvo, Beograd, Božidara Adžije 11 A

